1999 ж. шыға бастады

Тіркелген куәлік № 13395-Ж
Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
22.02.2013 ж. берген

Редакция алқасы

Н.Л. Сейтахметова (бас редактор)
А. Сағықызы
Ш.Е. Джаманбалаева
Ә.А. Құранбек
Д.М. Жанабаева
М.К. Бектенова
З.К. Шәукенова
Ш.М. Жандосова
А.Алтайқызы
Л.Н. Тоқтарбекова (редактор)

Редакционная коллегия

Н.Л. Сейтахметова (главный редактор)
А. Сагикызы
Ш.Е. Джаманбалаева
Ә.А. Құранбек
Д.М. Жанабаева
М.К. Бектенова
З.К. Шаукенова
Ш.М. Жандосова
А.Алтайқызы
Л.Н. Токтарбекова (редактор)

Регистрационное свидетельство
№ 13395-Ж выдано Комитетом
информации и архивов
Министерства культуры
и информации Республики
Казахстан 22.02.2013 г.

Издается с 1999 года

ISSN 1999-5849 (Print)
ISSN 2959-7544 (Online)

ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ-ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖУРНАЛ

Адам әлемі

ФИЛОСОФСКИЙ И ОБЩЕСТВЕННО-ГУМАНИТАРНЫЙ ЖУРНАЛ

2 (103)·2025

Халықаралық редакциялық кеңес
Международный редакционный совет

Зияуддин Сардар (Ұлыбритания)
Фиерман У. (АҚШ)
Аматаякул Супаквади (Таиланд, Италия)
Лекторский В.А. (Ресей)
Кенан Гюрсой (Түркия)
Шермухамедова Н.А. (Өзбекстан)
Бюлент Шенай (Түркия)

© Философия, саясаттану және дінтану институты
050010, Алматы, Шевченко көшесі, 28
https://adamalemijournal.com

© Filosofia, saiasattanu jäne dıntanu instituty
050010, Almaty, Şevchenko köşesı, 28
https://adamalemijournal.com

АДАМ ӘЛЕМІ

№2 (103) 2025

Мазмұны • Содержание

Философия мен мәдениеттің мәселелері: дәстүр мен қазіргі заман * Проблемы философии и культуры: традиция и современность

Narymbayev K. D., Ismagambetova Z. N., Ylmas S. PHILOSOPHICAL ASPECTS OF THE PROBLEM OF EVERYDAY LIFE 3

Gabitov T.Kh., Kozhan A.A., Shadinova G.A. FORMATION OF CULTURAL IDENTITY: THE ROLE OF YOUTH IN PRESERVING KAZAKH TRADITIONS IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION 10

Sarsenbekov N.Zh., Sagatova A.S. PHENOMENOLOGICAL EXPLORATION OF ETHICAL CATEGORIES REQUIRED TO BECOME A PERSON IN THE KAZAKH TRADITION 19

Күмісходжаев Е.С., Алтаев Ж.А. БИЛІК ФЕНОМЕНІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-КОНЦЕПТУАЛДЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ 26

Alibayeva A. CONCERNING COMMUNICATION WITHIN THE PHILOSOPHICAL COMMUNITY: THE EPISTEMOLOGICAL ASPECT 34

Симұқанова Г.С., Тайжанов АҚСЕЛЕУ СЕЙДІМБЕКТІҢ КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ ТАРИХИ САНАСЫ МЕН ДҮНИЕТАНЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ ПАЙЫМДАУЛАРЫ 41

Борецкий О. М., Иманбаева Ж. М. КИНО КАК ВИЗУАЛЬНАЯ ФОРМА ФИЛОСОФИИ 49

Алфи Х. АР ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕЖЕЛГІ ӨРКЕНИЕТТЕР ТІЛІНДЕГІ ТӨЛ МАҒЫНАСЫНА САЛЫСТЫРМАЛЫ АНАЛИЗ 57

Забирова А.Т., Бурибаев Е.А. ЭВОЛЮЦИЯ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТИРОВ В КАЗАХСТАНЕ: МЕЖДУ МОДЕРНИЗАЦИЕЙ И ИДЕОЛОГИЕЙ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» 67

Қазіргі заманның саяси дискурстары * Политические дискурсы современности

Батырбаев К.М., Цян Сяоюнь. ИТОГИ ПРЕДСЕДАТЕЛЬСТВА КАЗАХСТАНА В ШОС В 2023-2024 годы 76

Исмагамбетов Т.Т., Айтымбетов Н.И., Набиева Л.И. КОНТУРЫ И МЕХАНИЗМЫ ДОСТИЖЕНИЯ СПРАВЕДЛИВОСТИ В КАЗАХСТАНЕ (на основе материалов социологических опросов) 88

Беркутова Е.А., Онучко М.Ю. МАСЛИХАТЫ КАЗАХСТАНА: ДОВЕРИЕ К ИНСТИТУТУ И КЛЮЧЕВЫЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ 96

Бақытжан Ш.Е., Тасболат А.Ғ. БИПОЛЯР ҚОҒАМ КОНТЕКСІНДЕГІ КӨПҚЫРЛЫ БІРЕГЕЙЛІК: ҚАЗАҚСТАН МОДЕЛІ 105

Бижанов А.К., Ешпанова Д.Д. СОЦИАЛЬНАЯ СПРАВЕДЛИВОСТЬ В КАЗАХСТАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ В КОНТЕКСТЕ СОЦИАЛЬНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ 114

Тұрысжанова Р.К., Жақсыбаева Б.Б. СТУДЕНТТІК ОРТАДА ПАТРИОТИЗМДІ ИНТЕРНЕТ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕР АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ 123

Dauylbayev A.B., Kamaljanova T.A., Byulegenova B.B., Pussyrmanov N.S. THE ROLE AND IMPORTANCE OF THE ARCTIC REGION FOR NON-ARCTIC STATES: THE CASE OF KAZAKHSTAN 132

Дінтанулық және исламтанулық зерттеулер * Религиоведческие и исламоведческие исследования

Сатершинов Б.М., Әділбаев Ә. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИСЛАМ ТОЛЕРАНТТЫҒЫНЫҢ ДІНИ ЖӘНЕ ЭТНОМӘДЕНИ ҚЫРЛАРЫ 140

Қабылбаева Н.Қ., Жамашев А.Ш., Бегалинова К.К. ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫ АРАСЫНДАҒЫ ИСЛАМ КЕЛБЕТІ (Нархоз университеті студенттерінің мысалында) 147

Дәкен Е., Қыдыр Т.Е. АБАЙДЫҢ МҰХАММЕД (С.Ғ.С.) ПАЙҒАМБАРДЫҢ ӘКЕСІ ЖАЙЛЫ АЙТҚАН СӨЗІНЕ ТЕОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ 156

Малгараева З., Орынтай А., Патеев Р. БУДУЩЕЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РЕЛИГИОЗНОГО ТЕЧЕНИЯ «АТА ЖОЛЫ» В КАЗАХСТАНЕ 165

Bektenova M.K., Seitakhmetova N.L. THE ROLE AND IMPACT OF MUSLIM WOMEN IN POLITICAL AND SOCIAL LIFE: HISTORICAL BACKGROUND AND CONTEMPORARY ACHIEVEMENTS 173

IRSTI 02.31.55 https://doi.org/10.48010/aa.v103i2.752

PHILOSOPHICAL ASPECTS OF THE PROBLEM OF EVERYDAY LIFE

[1]K.D. Narymbayev, [1]Z.N. Ismagambetova, [2]S. Ylmas

ABSTRACT

This article considers everyday life as a new topic of philosophical reflection. The author shows the formation of the study of everyday life as a new subject area. The research work describes the main approaches that try to understand the phenomenon of everyday life. The article focuses on the principles of the most popular philosophical approaches to this topic existentialism philosophy of culture and postmodernism philosophy of culture. The most adequate methodology for studying everyday life is the philosophy of culture of postmodernism. It considers the development of the study of everyday life and analyzes various philosophical approaches to understanding this phenomenon. The result of this approach directly follows from the research content of this article. The creation of a holistic picture of everyday life and an integral philosophical theory of everyday life was considered as a promising task in the development of the research work. Therefore, it is aimed at a more complex comparison of the principles of existential and conceptual philosophy, their foundations and methodological aspects. The author argues that postmodernist cultural philosophy, emphasizing plural ontology and the deconstruction of traditional structures, offers the most suitable methodology for studying everyday life. Everyday life, from this point of view, is characterized by uncertainty, various transformations, and the coexistence of multiple realities. The study concludes that methodological relativism is essential for understanding the changing and evolving nature of modern cultural life.

Key words: Everyday Life, Reflection, Postmodernism, Everyday Culture, Phenomenon, Philosophical Consciousness.

[1]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

[2]Hacettepe University, Beytepe, Turkey

Author-correspondent:
Narymbayev K.D.,
narymbaev.kgu@mail.ru

Reference to this article:
Narymbayev K.D., Ismagambetova Z.N., Ylmas S. Philosophical Aspects of the Problem of Everyday Life // Adam Alemi. – 2025. – No.2 (103). – P. 3-9.

Күнделікті өмір мәселесінің философиялық аспектілері

Аңдатпа. Бұл мақала философиялық рефлексияның жаңа тақырыбы ретінде күнделікті өмір қарастырылады. Күнделікті өмірді зерттеудің қалыптасуын автор жаңа пәндік саласын көрсетеді. Зерттеу жұмысында күнделікті өмірдегі құбылысты түсінуге тырысатын негізгі тәсілдерге сипаттама береледі. Мақалада осы тақырыпқа ең танымал философиялық көзқарастардың ұстанымдары экзистенциализм мәдениет философиясы және постмодернизм мәдениет философиясы негізгі назарға алынды. Күнделікті өмірді зерттеудің ең адекватты әдістемесі постмодернизм мәдениетінің философиясы екені көрсетілген. Ол күнделікті өмірді зерттеудің дамуын қарастырады және осы құбылысты түсінудің әртүрлі философиялық тәсілдерін талдайды. Бұл тәсілден алынатын нәтиже осы мақаланың зерттеу мазмұнынан тікелей туындайды. Күнделікті өмірдің тұтас бейнесін және күнделікті өмірдің интегралды философиялық теориясын құру ең алдымен зерттеу жұмысын әзірлеуде перспективті міндет ретінде қарастырылды. Сондықтан экзистенциалдық және концепциялық философияның принциптерін, олардың негіздерін және методологиялық аспектілерін күрделірек салыстыруға бағытталады. Автор постмодернистік мәдени философияның көптік онтологиясына және дәстүрлі құрылымдардың деконструкциясына баса назар аудара отырып, күнделікті өмірді зерттеудің ең қолайлы әдістемесін ұсынатынын айтады. Күнделікті өмір бұл көзқарас бойынша белгісіздікпен, әртүрлі трансформациялармен және көптеген шындықтардың бірге өмір сүруімен сипатталады. Зерттеу әдіснамалық релятивизм қазіргі мәдени өмірдің өзгермелі және дамушы табиғатын түсіну үшін өте маңызды деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: күнделікті өмір, рефлекция, постмодернизм, күнделікті мәдениет, феномен, философиялық сана.

Философских аспекты проблемы повседневности

Аннотация. В данной статье повседневность рассматривается как новая тема философской рефлексии. Автор показывает становление изучения повседневности как новой предметной области. В работе описываются основные подходы, которые пытаются понять феномен повседневности. В статье рассматриваются принципы наиболее популярных философских подходов к данной теме экзистенциализма философии культуры и постмодернизма философии культуры. Наиболее адекватной методологией изучения повседневности является философия культуры постмодернизма. В ней рассматривается развитие изучения повседневности и анализируются различные философские подходы к пониманию этого феномена. Результат такого подхода напрямую вытекает из исследовательского содержания данной статьи. Создание

целостной картины повседневности и целостной философской теории повседневности рассматривалось как перспективная задача при разработке исследовательской работы. Поэтому она направлена на более комплексное сопоставление принципов экзистенциальной и концептуальной философии, их оснований и методологических аспектов. Автор утверждает, что постмодернистская культурная философия, подчеркивающая множественную онтологию и деконструкцию традиционных структур, предлагает наиболее подходящую методологию для изучения повседневности. Повседневная жизнь, с этой точки зрения, характеризуется неопределенностью, различными трансформациями и сосуществованием множественных реальностей. Исследование приходит к выводу, что методологический релятивизм необходим для понимания изменяющейся и развивающейся природы современной культурной жизни.

Ключевые слова: повседневность, рефлексия, постмодернизм, повседневная культура, феномен, философское сознание.

Introduction

The problem of everyday life has been one of the most significant and widely debated philosophical issues of the 20th century. In the aftermath of the two world wars, the study of everyday life became especially relevant, posing a serious challenge to modernity and warranting rigorous philosophical inquiry. Until recently, everyday life was considered trivial and unworthy of serious academic attention. However, it has since emerged as a critical subject in philosophy, cultural studies, and anthropology.

This article offers a comprehensive philosophical analysis of everyday life as a socio-cultural phenomenon, exploring how it has evolved from a marginal topic to a central area of scholarly investigation. It examines how everyday practices shape and are shaped by broader cultural structures, illustrating the dynamic relationship between individual agency and social norms. Additionally, the article traces how different philosophical traditions phenomenology, structuralism, existentialism, and postmodernism have conceptualized everyday life, contributing to a deeper understanding of cultural meaning, social change, and human existence.

The novelty of this study lies in its interdisciplinary and meta-theoretical approach, integrating classical and contemporary philosophical perspectives to analyze the shifting nature of everyday life in modern and postmodern contexts. It explores how concepts such as desubstantialization, simulation, and plural ontologies have transformed traditional understandings of everyday existence, leading to new methodological frameworks such as methodological relativism. The article also introduces a fresh perspective by examining how postmodern thought deconstructs classical notions of everyday life, emphasizing cultural plurality, decentralization, and the erosion of absolute values. In doing so, it advances the discussion on the fluid, heterogeneous, and multi-perspective nature of contemporary social reality.

For much of philosophical history, the study of everyday life remained on the margins, often dismissed as a trivial or insignificant aspect of socio-cultural reality. However, in recent decades, it has gained recognition as a central theme in cultural philosophy and anthropology, necessitating new methodological approaches for its analysis. This article examines the philosophical conceptualization of everyday life, tracing its development as an independent field of study. It explores how traditional approaches, rooted in classical philosophy, struggled to account for the fluidity and transformative nature of contemporary everyday existence. With the rise of existentialist and postmodernist thought, everyday life began to be understood not as a fixed, material phenomenon but as a space of meaning-making, social interaction, and symbolic exchange.

Existentialist philosophy approached everyday life through themes of human emotion, alienation, and the relationship with the "Other," while postmodernist perspectives emphasized pluralism, cultural relativism, and the destabilization of fixed structures. Everyday life, in this view, is not a stable or uniform reality but a network of interpretations and simulations. This article argues that postmodern philosophy provides the most effective methodology for understanding everyday life in the contemporary world. By embracing methodological relativism, non-linearity, and cultural plurality, it becomes possible to analyze the dynamic and ever-changing nature of human existence in modern society.

Methodology

This study employs a range of philosophical and methodological approaches to deepen the understanding of everyday life. It highlights the transition from classical philosophical paradigms - grounded in determinism, dialectical logic, and causal analysis - to postmodern methodologies that prioritize pluralism, non-linearity, and cultural relativism. The author contends that traditional methods, which focus on the materiality and invariance of socio-cultural structures, are inadequate for capturing the fluid and dynamic nature of contemporary everyday life.

Instead, this article advocates for postmodernist approaches, such as methodological relativism and interpretative strategies, as more effective tools for analysis. These methodologies emphasize the symbolic nature of everyday interactions, the role of simulation, and the continuous reconfiguration of meanings within cultural texts. By applying postmodernist frameworks, the research seeks to uncover the mechanisms of cultural transformation, the deconstruction of social norms, and the emergence of new identities in a world characterized by socio-cultural plurality.

From the perspective of modern philosophy, it is essential to establish the philosophical and methodological foundations of everyday life to clarify key concepts such as everyday knowledge and everyday consciousness. These, in turn, are

closely linked to fundamental philosophical categories such as cognition and consciousness. By addressing these issues, the study aims to contribute to a more nuanced and comprehensive understanding of the philosophical dimensions of everyday existence.

Main part

The theme of everyday life in culture has been a subject of philosophical inquiry for centuries, as it reflects the fundamental ways in which individuals and societies construct meaning, values, and social norms. Philosophers and cultural theorists have explored how everyday practices shape and are shaped by broader cultural structures, revealing the dynamic interplay between routine activities and overarching ideological, historical, and social forces.

One of the key perspectives on everyday life comes from phenomenology, particularly in the works of Edmund Husserl and Maurice Merleau-Ponty. They emphasized the lived experience and the ways in which consciousness interacts with the world through habitual actions. Everyday life, from this standpoint, is not merely a backdrop to grand historical events but a meaningful realm where individuals engage with reality through perception, bodily movement, and social interactions [1].

The structuralist and post-structuralist approaches, represented by thinkers like Michel Foucault and Pierre Bourdieu, further dissect the relationship between culture and daily practices. Foucault explored how discourses of power regulate everyday behaviors, particularly through institutions like schools, hospitals, and prisons. Bourdieu, in turn, introduced the concept of habitus, which describes how social structures are internalized in individuals' unconscious habits, tastes, and lifestyle choices, shaping their engagement with cultural norms [2].

Another important contribution comes from existentialist philosophy, where thinkers like Jean-Paul Sartre and Martin Heidegger examined the authenticity of everyday existence. Sartre's ideas about bad faith highlight how people often conform to societal expectations instead of acting with true individual agency. Heidegger, in Being and Time, distinguished between authentic and inauthentic modes of being, emphasizing how routine life can either deepen or alienate one's understanding of existence [3].

In contemporary cultural theory, everyday life is seen as a site of resistance and creativity. Michel de Certeau, in The Practice of Everyday Life, explored how individuals navigate and subvert imposed structures through small, often unnoticed acts of defiance, such as reinterpreting dominant cultural symbols or repurposing urban spaces [4, p. 24]. This perspective highlights the agency of individuals in shaping cultural meaning, even within structured environments. Thus, the philosophical dimension of everyday life in culture reveals a complex interplay between structure and agency, habit and innovation, domination and resistance. By analyzing the seemingly mundane aspects of daily existence, philosophy uncovers deeper cultural, social, and existential meanings that shape human experience.

One of the little-studied and at the same time topical problems of the philosophy of culture and cultural anthropology is the theme of everyday life. The phenomenon of everyday life has always appeared as a marginal phenomenon, not representing a social, cognitive value in the socio-cultural life of a person - a theoretical problem. For several centuries, the problem of understanding the stable features of socio-cultural life, which would impart invariance to socio-cultural objects, was relevant for philosophy [5]. Therefore, an important methodological credo for philosophical consciousness was the substantiation of methodological guidelines with the help of which the analysis of the development of social life would be carried out. The cognitive standard of philosophical research interest was to provide analysis of developing systems, to identify their regularity, causal determinism. The main features of objects manifested in everyday life were declared to be their material fixity, physical materiality, physical-material substrate.

However, theoretical studies of recent years show that socio-cultural objects are increasingly characterized by such changes and transformations that cannot always be considered within the framework of dialectical methodology, based on known theoretical and methodological approaches based on the logic of lawful and deterministic connections. In social systems, such changes come to the forefront that are characterized by circular processes, changes in everyday life, distinguished by arbitrary life forms, not amenable to known (traditional, standard, normative) ways of organizing life. In modern social sciences, as well as in cultural studies, there is an interest in everyday forms of life organization, the distinctive features of which are not their physical reality, not their physical embodiment through activity in material substrate forms, but rather their sign, symbolic form of implementation. This is manipulation by means of signs and symbols, the creation of imitation in virtual reality. Phenomena that have desubstrate, desubstantialized, dematerial features become significant [6, p. 176-180].

The dynamics of modern socio-cultural life increasingly actualizes the importance of studying the forms of everyday life, the trajectory of their change, the spontaneity of their emergence, decay, formation, desubstantiation, destruction and deconstruction. The field of research interest begins to include such phenomena of everyday life as non-stationary, non-linear socio-cultural changes, the multi-layered nature of cultural layers. The main features of this world are immediate obviousness, intuitive reliability or subjective reliability, uncertainty and non-explicitness of the life world. E. Husserl's discovery of a previously unexplored phenomenon of social and cultural life

had an impact on philosophers, and subsequently this topic became the object and subject of non-classical philosophical reflections [7, p. 1494-1495]. The topic of everyday life in the 20th century became one of those socio-cultural phenomena that was critically studied in the paradigm of the philosophy of culture of existentialism, when the world of feelings, life aspirations, desires, fantasies, doubts, and searches was declared the most popular topic. In the philosophy of existentialism culture, the theme of everyday life was actualized in two aspects: through the prism of the dramatic nature of the individual's existence, through the prism of understanding his existence in a genuine, humanistic dimension and in the aspect of his alienated existence. The most committed aspect for the philosophy of existentialism culture is the theme in the aura of the «Other», in the relationship to the «Other», «Different», in the dimension of oneself in the prism of the «Other», «for-Other», «Other», 15 feeling of oneself as a «stranger», in the dimension - «foreign» [8, p. 262-266].

The topic of everyday life in the philosophy of postmodernism becomes one of the engaged ones. An appeal to the aura of everyday thinking, to the aura of everyday life is a characteristic topic of research interests of many theorists of the philosophy of culture of postmodernism. The true aura of everyday life, in their opinion, is the cultural interpretation of texts and versions. At the same time, the culture itself acts as a text. Each text can be interpreted in different ways, and the task of interpreting a text is not to reveal the meaning, but to expand it. In this case, the procedure of interpretation itself can be endless, and the desire to limit it to only one concept, rejecting all other possible alternatives, itself becomes meaningless. Therefore, there is no need to work in the categories of the classical strategy of being. To describe the topic of everyday life, there is no need to study the categorical tools of classical philosophy: essence, basis, cause, objectivity, principles of objectivism, determinism, dialectics and logicism [9, p. 233].

The new ontology of everyday life is not the ontology of monism, but plural ontology. It is precisely this that is the new research field for philosophical interpretation. For plural ontology, heterogeneity, pluralism, different perspectives, uncertainty, formation, nonlinear description of events and processes are quite acceptable. The phenomena of everyday life themselves appear as symbolic, having lost their physical substrate, having a simulation feature, but existing virtually phenomenon. And in this case, the very act of existence of the world of man appears as a multitude of worlds initiated by his freedom of choice [10, p. 89]. The life world of an individual turns into mobile simulation variants, as a virtual set of game action, as projections of his actual world of everyday life. The eventfulness of everyday life is measured by information that translates the real act of existence of an individual into a virtual information reality.

In the new reality, an infinite number of communicators arise, intersect and echo each other. In this reality, establishing the Truth is not important, but the constant play of metaphors seems important. Everything that we accept as reality is in fact the point of view of an observer explaining to us his idea of it. In this case, human perception is doomed to «multi-perspectivism», to constantly changing different ways and angles of seeing reality, behind which it is very difficult to comprehend its essence. Everyday life itself acts as multi-perspectivism, as a plural, cultural strategy that is constantly changing, uncertain, heterogeneous [11, p. 156]. Every action appears as a simulation in which there is a constant transformation, a constant change of scenes: moving from a scene of increasing significance of the virtuality of experience, narcissism to a scene of decreasing vital acts. The scenario of everyday life presents a plurality of lifestyles, the virtualization of passion, desires, characterized by an increase in the playful principle, replacing the passion of life, generating their constant displacement, demonstrating the multiplicity of its derivative branches.

In the new everyday life, the standards of thinking change. In this strategy, the thought process appears as a mental game of metaphors, associations, as a spontaneous movement-wandering through a labyrinth. In this spontaneous "wandering" of thought through a labyrinth in which there is no exit, it is not the result that becomes important, but the process itself, the rhythmic pulsation of thought, the pinpoint fixation of differences that arise in the process of searching for the meaning of a word. The process itself cannot have a certain given trajectory of directed movement, even in the case when the subject himself sets this vector. In this spontaneously occurring process, there is no end, and it is impossible to arrive at what was intended in a predetermined direction.

Reflecting on the new strategy of thinking, postmodern philosophers come to the conclusion that the claims of reason in this situation are untenable. They propose new rules of "cunning" tactics. The essence of this double game is to play on both sides. On the one hand, pretend that you are playing by the rules of Legislative Reason, on the other hand, it is necessary to prepare such situations for reason so that, having fallen into the trap, it cannot get out. The "trick" of this game is in the stratagem and the strategy. The stratagem must be constructed, it must be created. The stratagem must be constructed in such a way that the mind finds itself in a dilemma. The strategy must be undertaken in such a way that the speaking continues until and is carried out when the discourse itself has already ended. The stratagem in this situation must be controlled by silent intent, and in his silence the strategist must define his positions regarding what he cannot and must not say. This arbitrary limitation is demonstrated in a conversation with a Chinese person, when it is necessary to pretend that you can speak Chinese. To do this, you only need to pretend to be able to speak by saying a phrase in Chinese. The difference be-

tween a lie and the truth can only be made at the level of mental limitation, the latter must also pass between the speaking subject and his word. According to J. Derrida, a dispute with the dominant mind can only be conducted in its language, but it is necessary to pretend. The purpose of such pretense is to kill the tyrannical mind. According to the philosopher, if a conspirator pretends that he is pretending, then the plan can be considered successful. The plan must be kept in the head, which no one should know about in principle. The plan must be unspoken [12, p. 144].

In the new everyday life, the traditional way of thinking is no longer in demand. If the traditional way of Western European thinking is thinking in opposites, oppositions, which is in principle characteristic of the strategy of monism, then in modern everyday life there is no demand for it. The new strategy of everyday life actualizes relativity, the simulation orientation of life aspirations. There is no need in it to reproduce the discourses of the past, the mystification of such phantoms of consciousness as power, university, Truth, value. In contrast to the classical interpretation of being, in which everyday life acted as a guarantor of stability in human existence, everyday life in the dimension of postmodern culture frees a person from the illusions of absolute values. It draws his attention and interest to the everydayness of the fluid, changeable, in which it is difficult to clearly and rationally determine the result in a situation where processes and events can occur indefinitely [13, p. 147-159].

Being itself becomes probabilistically uncertain, plural, multidimensional, multi-vector. Considering various variants of everyday life, the philosophy of postmodern culture shows the multi-layered nature of cultural objects, the various scenarios of their functioning in the language strategy, which introduce a person to various types of reality and plural variants of interaction with them.

The philosophy of postmodern culture describes the synchronous coexistence of cultural pluralities in the living space of a person. The postmodern concept offers a model of cultural plurality in the conditions of decentration, desubstrateness and the formation of zones of socio-cultural uncertainty. The philosophy of postmodern culture models the situation of socio-cultural inefficiency of certain norms, rules of behavior, the formation of cultural deviations, zones of disintegration of habitual scenarios of human life [14, p. 25-53]. This allows us to analyze the process of deconstruction of the social system, to determine those values that are preserved in the cognitive experience of people. It also allows us to identify those socio-cultural mechanisms that are hidden in the "traces" of previous models of behavior and communication, relegated to the margins of cultural space. If in the classical paradigm everyday life oriented a person toward normativity, sociality, then in the new paradigm everyday life presents cultural deviation, social negativity.

It welcomes value relativism, which is interpreted as a new version of identity. It initiates a person to integrate into the world of cultural plurality, forms an attitude towards a strategy of cultural sensitivity to the "Other", towards the acceptance and recognition of the synchronous coexistence of a multilevel reality. The new model of everyday life states the plurality of human life worlds, focuses attention on the perception of nonlinear time, the absence of a given vector in the dynamics of culture, and the heterogeneity of cultural space [15, p. 18]. The new strategy of everyday life substantiates the possibility of human existence in the conditions of a process, deterritorialization, in the conditions of the collapse of stable conditions, in a sporadically changing cultural reality. Thus, postmodern culture initiates a new project in which there is no single order. At the same time, the world of individuality becomes significant, and each world of everyday life appears as a cultural plurality. Everyday life acts as a zone of uncertainty, transformation, and a zone of cultural plurality.

The emergence of a new everyday life actualizes the theoretical need for a change in methodological approaches. One of the relevant methodologies in the study of the cultural plurality of the phenomenon of everyday life is methodological relativism, proposed by postmodernist philosophy of culture. It is precisely this research orientation that allows us not only to show its phenomenal peculiarity, but also its transitional nature, uncertainty, constant fluidity, variability, and its cultural plurality.

Indeed, recently such concepts as "everyday life", "ordinary life" and, in particular, "the world of everyday life", denoting a certain sphere and a specific life path, have attracted special attention not only from cultural scientists, anthropologists and social philosophers, but also from specialists in the field of ontology and epistemology [16].

From the point of view of modern philosophy, it is necessary to define the philosophical and methodological foundations of the everyday world in order to identify the philosophical content of such philosophical terms as everyday knowledge and everyday consciousness, which are ultimately connected with such fundamental philosophical categories as cognition and consciousness. The unique complexity of studying everyday life, even against the background of very complex philosophical problems, is caused by the fact that "the process of personal life organization is a special integral type of activity and a special (rational-non-rational) type of knowledge, which cannot be reduced to either conceptual or humanitarian varieties of rational cognition, or to non-rational knowledge, although it is connected with them and is often realized through them" [17, p. 151-155]. Reducing everyday reality to only one of its parts not only does not provide the necessary completeness of the obtained picture of the phenomenon during the study, but is also fundamentally incorrect. Therefore, today it seems relevant to study the problems of everyday life precisely within the framework of the general philosophical approach.

In the onto-epistemological aspect, the world of everyday life can be interpreted as a kind of melting pot in which the most important processes of the formation of types, rationality and socio-cultural guidelines of society take place. Although the everyday practice of people does not appear in the form of any project or program, it is in it, as in a kind of "cell" of civilization, that peculiar mutations occur, not only the usual forms of communication and life foundations, customs and orders are broken - in everyday practice, the formation of the foundations of rationality that underlie the cognitive activity of the subject also occurs. It is clear that it is easier for a person to exist in conditions of preserving traditions, when a person who has learned them is confident in his actions [18]. However, when history makes leaps, the socio-cultural specifics of the individual's existence change, and the individual often does not have time to adapt to the situation, and sometimes does not even know how to express himself. The most important thing is that the realities of everyday life change dramatically, the usual way of life of each person and many thousands of people collapses. At the same time, small groups of relatives, friends, people united by common ideological principles become relevant.

In addition, in diverse philosophical studies, it is important to take into account the need of each individual to create an adequate and consistent everyday picture of the world, on the basis of which only any human activity can be carried out. It is precisely this everyday picture of the world that is the basis for the formation of scientific-philosophical or natural scientific knowledge. In principle, any socio-cultural situation allows for the formation of a certain everyday picture of the world: knowledge arises, develops, is reproduced within the framework of any type of socio-cultural existence, each of which, to a large extent, determines the specific diversity of "life worlds".

The category of "everyday life" in philosophy expresses our desire to capture and record the direct vital interaction of man with reality, and on this basis to explore the inner world of man, in his everyday existence, which is impossible without establishing and developing inseparable connections between consciousness and the external world, which is at the same time independent of it.

Everyday philosophy expresses one of the most important aspects of the problem of man, which has traditionally received much attention in philosophical research. If K. Marx subjected to philosophical analysis the alienation of man, arising in the process of capitalist production, and therefore becoming the law of his everyday existence, and Z. Freud attempted to describe alienation in civilization, today we strive to explore all the realities of everyday life in an existential-philosophical aspect [19, p. 43-50]. One of the greatest philosophers of the 20th century, a recognized specialist in the problem of man, E. Fromm, came to the well-founded conclusion that the self-perception of our era is determined by the fact that we most often do not live, but pretend. Moreover, the more fully a person is included in alternative forms of cultural, spiritual state, the less he can show himself as he really is.

Conclusion

The study of everyday life has emerged as a significant theme in philosophical reflection, particularly within the frameworks of existentialism and postmodernism. While existentialism explores everyday life through the lens of human authenticity, alienation, and the relationship with the "Other," postmodernism presents it as a realm of fluidity, plurality, and symbolic representation. The transition from material fixity to sign-based, desubstantialized forms has reshaped the understanding of social and cultural life.

Postmodernist philosophy offers the most suitable methodology for analyzing everyday life, as it embraces uncertainty, heterogeneity, and the dissolution of fixed structures. Everyday reality is no longer defined by stable categories or objective truths but instead operates as a network of interpretations, simulations, and constantly shifting meanings. The cultural plurality of everyday life reflects nonlinear time, fragmented identities, and the coexistence of multiple realities.

This new paradigm demands a shift in methodological approaches, emphasizing methodological relativism. By accepting the instability and transitional nature of everyday life, postmodern thought provides a flexible lens for its analysis. Ultimately, postmodern culture redefines everyday life as a dynamic, evolving construct, free from the constraints of absolute values and traditional norms, making it an ever-changing space of cultural transformation.

The philosophical study of everyday life in culture reveals that what seems ordinary and routine is, in fact, deeply meaningful and shaped by historical, social, and ideological forces. As we navigate an increasingly digital and globalized world, reflecting on the philosophical dimensions of everyday culture can help individuals cultivate authenticity, resist oppressive structures, and contribute to meaningful cultural evolution.

References

1 Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. – М.: ДИК, 1999. – 336 с.

2 Bourdieu P. Outline of a Theory of Practice // Cambridge University Press. – 1977. – №5(7). – 188 p.

3 Хайдеггер М. Бытие и время. – М.: Ad Marginem, 1997. – 451 с.

4 Де Серто М. Изобретение повседневности. – М.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2013. – 330 с.

5 Berger P., & Luckmann T. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. – M.: Anchor Books, 1966. – 270 p.

6 Делез Ж. Различие и повторение. – М.: Питер, 1998. – С. 176–180.

7 Албаева И.В. Философские контуры повседневности // Вестник Башкирского университета. – № 4(14). – 2009. – С. 1494-1495.

8 Албаева И.В. Сущность повседневного бытия в фило-

софии Ж.-П. Сартра // Научные проблемы гуманитарных исследований. – 2010. – №3(5). – С. 262–266.

9 Сартр Ж.П. Экзистенциализм – это гуманизм. – М.: Политиздат, 1989. – 398 с.

10 Квасова И.И. Повседневность как человеческое измерение социальной реальности. – М.: Изд во РУДН, 2005. – 182 с.

11 Козьякова М.И. История. Культура. Повседневность. Западная Европа: от античности до 20 века. – М.: Изд-во «Весь мир», 2002. – 360 с.

12 Деррида Ж. О почтовой открытке от Сократа до Фрейда и не только. – М.: Современный литератор, 1999. – 256 с

13 Сыров В.Н. О статусе и структуре повседневности (методологические аспекты) // Личность. Культура. Общество. – 2000. – №.2(3). – С. 147–159.

14 Lash S. Postmodernism as a Research Paradigm // Theory, Culture & Society. – 1990. – №1(7). – P. 25–53.

15 Столь А.Б. Повседневно-практическая и философско-теоретическая формы понимания действительности // Философические исследо-вания. – 2000. – №5(2). – С. 18–20.

16 Lyotard J.-F. The Postmodern Condition: A Report on Knowledge // University of Minnesota Press. – 1984. – №.1(3). – 348 p.

17 Албаева И.В. Уникальность современной специфики повседневного бытия // Молодой ученый. – Чита: ООО «Издательство Молодой ученый». – 2010. – №3(5). – С. 151–155.

18 Шюц А. Структура повседневного мышления // Социологические исследования. – 1993. – №2(1). – С. 129–137.

19 Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. – М.: Политиздат, 1974. – С. 43-50.

Transliteration

1 Gusserl' Je. Idei k chistoj fenomenologii i fenomenologicheskoj filosofii [Ideas towards a pure phenomenology and phenomenological philosophy]. – M.: DIK, 1999. – 336 s. (in Russ)

2 Bourdieu P. Outline of a Theory of Practice. - Cambridge University Press. – 1977. – №5(7). – 188 p.

3 Hajdegger M. Bytie i vremja [Being and Time]. – M.: Ad Marginem, 1997. – 451 s. (in Russ)

4 De Serto M. Izobretenie povsednevnosti [The invention of everyday life]. – M.: Izd-vo Evropejskogo universiteta v Sankt-Peterburge, 2013. – 330 s. (in Russ)

5 Berger P., & Luckmann, T. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. – Anchor Books, 1966. – 270 p.

6 Delez Zh. Razlichiei povtorenie [Difference and repetition.]. - M.: Piter, 1998. – S. 176-180. (in Russ)

7 Albaeva I.V. Filosofskie kontury povsednevnosti [Philosophical contours of everyday life] // Vestnik Bashkirskogo universiteta. – № 4(14). – 2009. – P. 1494-1495. (in Russ)

8 Albaeva I.V. Sushhnost' povsednevnogo bytija v filosofii Zh.-P. Sartra [The Essence of Everyday Life in the Philosophy of J.-P. Sartre] // Nauchnye problemy gumanitarnyh issledovanij. – 2010. – №3(5). – P. 262–266. (in Russ)

9 Sartr Zh.P. Jekzistencializm – jeto gumanizm [Existentialism is humanism]. – M.: Politizdat, 1989. – 398 s. (in Russ)

10 Kvasova I.I. Povsednevnost' kak chelovecheskoe izmerenie social'noj real'nosti [Everyday life as a human dimension of social reality] // Sociologija kul'tury: Ucheb. Posobie. – M.: Izd vo RUDN, 2005. – 182 s. (in Russ)

11 Koz'jakova M.I. Istorija. Kul'tura. Povsednevnost'. Zapadnaja Evropa: ot antichnosti do 20 veka [History. Culture. Everyday life. Western Europe: from antiquity to the 20th century]. – M.: Izd-vo «Ves' mir», 2002. – 360 s. (in Russ)

12 Derrida Zh. Opochtovoj otkrytke ot Sokrata do Frejda i ne tol'ko [About the postcard from Socrates to Freud and beyond]. – M.: Sovremennyj literator, 1999. – 256 s (in Russ)

13 Syrov V.N. O statuse i strukture povsednevnosti (metodologicheskie aspekty) [On the status and structure of everyday life (methodological aspects)] // Lichnost'. Kul'tura. Obshhestvo. – 2000. – №.2(3). – P. 147–159. (in Russ)

14 Lash S. Postmodernism as a Research Paradigm // Theory, Culture & Society. – 1990. – №1(7). – P. 25–53.

15 Stol A.B. Povsednevno-prakticheskaja i filosofsko-teoreticheskaja formy ponimanija dejstvitel'nosti [Everyday-practical and philosophical-theoretical forms of understanding reality] // Filosoficheskie issledovanija. – 2000. – №5(2). – P. 18–20. (in Russ)

16 Lyotard, J.-F. The Postmodern Condition: A Report on Knowledge // University of Minnesota Press. – 1984. – №.1(3). – 348 p.

17 Albaeva I.V. Unikal'nost' sovremennoj specifiki povsednevnogo bytija [The uniqueness of the modern specifics of everyday life] // Molodoj uchenyj. - Chita: OOO Izdatel'stvo Molodoj uchenyj. – 2010. – №3(5). – P. 151–155. (in Russ)

18 Shjuc A. Struktura povsednevnogo myshlenija [The structure of everyday thinking] // Sociologicheskie issledovanija. – 1993. – №2(1). – S. 129–137. (in Russ)

19 Marks K. Kapital: Kritika politicheskoj jekonomii [Capital: A Critique of Political Economy]. – M.: Politizdat, 1974. – S. 43-50. (in Russ)

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Kuandyk Narymbaev	PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: narymbaev.kgu@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-8999-0746
Zukhra Ismagambetova	Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: zuchra-50@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4889-7526
Sirin Yilmaz	Associate Professor, Doctor of Philological Sciences, Hacettepe University, email: sirinyo@hacettepe.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6038-0971
Қуандық Датхабайұлы Нарымбаев	PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, email: narymbaev.kgu@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-8999-0746
Зухра Нұрланқызы Исмағамбетова	профессор, философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, email: zuchra-50@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4889-7526
Ширин Йылмаз	қауымдастырылған профессор, филология ғылымдарының докторы, Хаджеттеп университеті, email: sirinyo@hacettepe.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6038-0971
Куандык Датабаевич Нарымбаев	PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, email: narymbaev.kgu@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-8999-0746
Зухра Нурлановна Исмагамбетова	профессор, доктор философских наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, email: zuchra-50@mail.ru, ORCID ID https://orcid.org/0000-0003-4889-7526
Ширин Йылмаз	ассоциированный профессор, доктор филологических наук, Университет Хаджеттеп, email: sirinyo@hacettepe.edu.tr, ORCID ID https://orcid.org/0000-0001-6038-0971

IRSTI 13.07.25 https://doi.org/10.48010/aa.v103i2.608

FORMATION OF CULTURAL IDENTITY: THE ROLE OF YOUTH IN PRESERVING KAZAKH TRADITIONS IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

[1]T.Kh. Gabitov, [1]A.A. Kozhan, [2]G.A. Shadinova

ABSTRACT

This article discusses the pressing issue of forming cultural identity, emphasizing Kazakh tradition and the decisive role of youth in its preservation amidst globalization. It examines how globalization trends challenge the integrity of cultural heritage and the active participation of Kazakh youth in defending their cultural distinctiveness. The article focuses on the multifaceted problems facing Kazakh traditions in the modern world and underscores the importance of youth involvement in revitalizing and supporting these traditions. It unveils how preserving Kazakhstan's cultural heritage relies on youth amid global challenges. The Kazakh people's social consciousness has radically shifted since gaining independence, marked by a systematic revival of forgotten national traditions and culture. The revival of national culture, which has undergone cultural degradation and transformation under the influence of colonialism and totalitarianism for several centuries, sets the following tasks at the state level: first of all, to restore fundamental values that form the basis of national culture, that is, to revive the national language and traditions that spiritually awaken people; the restoration of the hitherto banned historical past of the people through comprehensive study and liberation from the situation of ignorance through the formation of historical consciousness; finally, active exploration of the rich cultural and spiritual heritage of the Kazakh people, which has been formed over centuries.

Key words: Globalization, Culture, Youth, Kazakh, Independence, National Tradition, Society.

[1]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

[2]Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

Author-correspondent:
Shadinova G.A.,
gulzira.shadinova@ayu.edu.kz

Reference to this article:
Gabitov T.Kh., Kozhan A.A., Shadinova G.A. Formation of Cultural Identity: the Role of Youth in Preserving Kazakh Traditions in the Context of Globalization // Adam Alemi. – 2025. – No.2 (103). – P. 10-18.

Мәдени бірегейлікті қалыптастыру: жаһандану жағдайында қазақ дәстүрін сақтаудағы жастардың рөлі

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ дәстүріне және жаһандану жағдайында оны сақтаудағы жастардың шешуші рөліне баса назар аудара отырып, мәдени бірегейлікті қалыптастырудың өзекті мәселесі қарастырылады. Ол жаһандану тенденциялары мәдени мұраның тұтастығына қалай дау туғызатынын және қазақстандық жастардың өздерінің мәдени бірегейлігін қорғауға белсенді қатысуын зерттейді. Мақалада қазіргі әлемде қазақ дәстүрлерінің бетпе-бет келіп отырған сан қырлы мәселелеріне тоқталып, бұл дәстүрлерді жаңғырту мен қолдауға жастардың атсалысуының маңыздылығы атап өтілген. Бұл жаһандық сын-қатерлер жағдайында қазақстандық мәдени мұраның сақталуы жастарға қаншалықты тәуелді екенін көрсетеді. Тәуелсіздік алған жылдардан бері қазақ халқының қоғамдық санасы түбегейлі өзгерді, ол ұмыт бола бастаған ұлттық дәстүрлер мен мәдениеттің жүйелі түрде жаңғыруымен ерекшеленді. Бірнеше ғасыр бойы отаршылдық пен тоталитаризмнің ықпалымен мәдени деградация мен трансформацияға ұшыраған ұлттық мәдениетті қайта өркендету мемлекеттік деңгейде төмендегі міндеттерді жүктейді: ең алдымен ұлттық мәдениеттің негізін құрайтын түбегейлі құндылықтарды қайтару, яғни адамдарды рухани тұрғыда оятатын ұлттық тіл мен дәстүрді қайта жаңғырту; осы уақытқа дейін тыйым салынып келген халықтың тарихи өткенін толығымен жан-жақты зерттеулер арқылы қалпына келтіру, тарихи сананы қалыптастыру арқылы мәңгүрттік жағдайдан арылу; ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ халқының асыл қазынасы – мол мәдени-рухани мұрасын белсенді түрде меңгеру.

Түйін сөздер: Жаһандану, мәдениет, жастар, қазақ, тәуелсіздік, ұлттық дәстүр, қоғам.

Формирование культурной идентичности: роль молодежи в сохранении казахских традиций в условиях глобализации

Аннотация. В данной статье рассматривается актуальная проблема формирования культурной идентичности, с основным акцентом на казахской традиции и решающей роли молодежи в ее сохранении в условиях глобализации. Обсуждается, как тенденции глобализации представляют вызовы для сохранения культурного наследия и активного участия казахстанской молодежи в защите своей культурной самобытности. Статья подчеркивает многогранные проблемы, перед которыми стоят казахские традиции в современном мире, и выделяет важность участия молодежи в их обновлении и поддержке. В нем показано, как сохранение культурного наследия Казахстана зависит от молодежи в условиях глобальных проблем. Общественное сознание казахского народа радикально изменилось с момента обретения независимости, ознаменовавшегося систематическим возрождением забытых национальных традиций и культуры. Восстановление национальной культуры, подвергшейся культурной деградации и трансформации под влиянием колониализма и тоталитаризма

на протяжении нескольких столетий, включает в себя ряд задач на государственном уровне: прежде всего, восстановление фундаментальных ценностей, составляющих основу национальной культуры, включая возрождение национального языка и традиций, восстановление запрещенного исторического прошлого народа, активное освоение богатого культурного и духовного наследия казахского народа, накопленного за века.

Ключевые слова: Глобализация, культура, молодежь, казах, независимость, национальная традиция, общество.

Introduction

The study of Kazakh culture's past, its profound spiritual intricacies, essence, contradictions in the modern cultural landscape, and future challenges poses important tasks for domestic philosophy. While Western philosophy dominates professional discourse in universities, traditional forms of artistic and religious texts, as well as the works of poets, orators, and educators, embody the national worldview of Kazakhs. This raises questions about the future of Kazakh philosophy, liberated from Eurocentric thinking. To restore the richness and competitiveness of Kazakh culture and to grasp the authentic history of the people, there is a need to deeply shape its ideological foundation and methodological toolkit.

For any nation's culture to flourish, it must be nourished by spirituality. Throughout the long and illustrious history of the Kazakh people, numerous philosophical and ethical thoughts and conclusions have emerged, demonstrating unique insights into understanding and exploring the world, which serve as prime examples of wisdom. The foremost task is to recognize the value of these spiritual pearls and effectively transmit this knowledge to each successive generation, safeguarding their essence amidst the complexities of globalization in the present era.

It is unsurprising that the concepts of freedom and independence constitute the core of the Kazakh people's way of life, as they aspire to independence and regard it as their foundation. What conclusions can be drawn from the fact that over the past two to three centuries, there have been more than three hundred uprisings against colonial policies? We have finally achieved the long-awaited national independence of our people, gaining respect from the international community as a sovereign country. However, in today's era of globalization, the struggle with competition poses significant challenges. In this regard, we must not only uphold our lofty national ideals within our own borders but also imbue and showcase them to the world. The development of a personality capable of independent thinking, and the issue of freedom in all its nuances, form the core of modern Kazakh philosophical thought [1].

Justification and Relevance of the Topic.

In justifying the choice of topic, we draw from the experiences of our predecessors and the presence of a problematic situation, such as the lack of comprehensive research or the emergence of new objects of study. The relevance of our topic is determined by the general interest in the study of Kazakh culture and philosophy, coupled with the lack of comprehensive answers to existing questions. Theoretical and practical significance further underscore the importance of our inquiry.

The aim of the work is to provide a comprehensive analysis and understanding of the pressing issue of forming cultural identity, particularly emphasizing Kazakh tradition, and to highlight the decisive role of youth in its preservation amidst globalization. The work aims to examine how globalization trends challenge the integrity of cultural heritage and to explore the active participation of Kazakh youth in defending their cultural distinctiveness.

Object of Research: The object of this research is the cultural identity formation within the context of Kazakh tradition and the challenges posed by globalization.

Subject of Research: The subject of this research is the role of Kazakh youth in preserving and revitalizing Kazakh cultural heritage amidst globalization.

Objectives of Research are as follows:

1. To analyze the impact of globalization trends on the integrity of Kazakh cultural heritage.
2. To examine the active participation of Kazakh youth in defending and promoting their cultural distinctiveness.
3. To identify the multifaceted problems facing Kazakh traditions in the modern world.
4. To highlight the importance of youth involvement in revitalizing and supporting Kazakh cultural traditions.
5. To investigate the dynamics of preserving cultural heritage within the context of Kazakhstan.
6. To demonstrate the indispensable role of youth in shaping the future of Kazakhstan's cultural heritage in the face of global forces.

Methodology

The research conducted in this article adopts a qualitative approach to investigate the role of youth in preserving Kazakh traditions within the context of globalization. Qualitative methods were chosen to delve into the intricate dynamics of cultural preservation and youth engagement.

Methodological Approach. Our methodology involved a systematic review and synthesis of existing literature related to tradition preservation, youth engagement, and globalization in the context of Kazakhstan. Through this approach, we aimed to critically evaluate and integrate diverse perspectives and findings presented in the literature.

We employed a literature review methodology, which involved identifying relevant sources, analyzing their content, and synthesizing the key themes and insights presented in the literature.

The article addresses following questions:

1. How have globalization trends impacted the preservation and integrity of Kazakh cultural heritage?
2. What are the various forms of active partic-

ipation exhibited by Kazakh youth in the defense and promotion of their cultural distinctiveness?

3. What are the primary challenges and complexities confronting Kazakh traditions in the contemporary globalized world?

4. In what ways does youth involvement contribute to the revitalization and sustenance of Kazakh cultural traditions?

Research Results: The findings of our study offer insights into the multifaceted nature of tradition preservation among Kazakhstani youth, highlighting the significance of cultural identity, intergenerational dynamics, and socio-economic influences.

Main part

The essence of spirituality throughout human history is rooted in the practice of rational independence and critical thinking, which finds its origin in the human mind. It's widely acknowledged that the systematic organization of thought represents a significant aspect of our global philosophical heritage. Education, as a measure of human progress, greatly contributes to the development of personal qualities, a truth that holds across diverse cultural contexts. Considering this, cultural transformations have left their mark on every society throughout history, spanning from elaborate systems of philosophical reasoning to distinct chains of conclusions and concepts. Both philosophical comparativism and hermeneutics play pivotal roles in understanding and analyzing these cultural shifts. The humanities and social sciences have the religious duty to assess each of these aspects individually and analyze them using distinct standards. Nonetheless, our overarching interest lies in understanding the universal human principles of thought. It's essential to acknowledge that each culture possesses its own expressions and distinctive qualities. Consequently, individuals in our country exhibit unique patterns of thought and intellectual culture.

The philosophy of return entails a reversion of philosophy to its spiritual roots, embracing ancient Turkish values for profound philosophical contemplation and inquiry. In Kazakhstan, post-Soviet philosophical discourse on spiritual wealth signifies a process that emerges within the depths of Kazakh culture, shaping personal philosophical perspectives.

In today's complex and globalized society rife with conflicts, there is a pressing need for appropriate spiritual and moral guidance. The foundation of contemporary spiritual experiences rests upon the grand achievements of the past, as well as those of the present and future. By delving into the ancient Turkic spiritual and religious-mythological origins of the Kazakh people, we embark on a journey of comprehensive self-discovery. This journey unveils the profound secrets and treasures of Kazakh spirituality, the Kazakh worldview, and both Kazakh and Turkic philosophies [2].

As a result, aligning with our historical and cultural roots, we aim to reconnect with the foundations of our traditions, values, and the original Kazakh philosophy. However, it's crucial to establish a link between this spiritual renaissance and the ongoing revival of human spirituality and the accomplishments of our species. Simultaneously, we must reassess our traditional worldviews, selecting aspects that align with a profound humanistic understanding of modern reality. Conducting a comprehensive hermeneutical and comparative philosophical analysis of our ancestors' spiritual and cultural heritage is imperative. Moreover, it's important not to overstate the significance of the past.

Specialists recognize that during the ancient Turkic period, Kazakhs held a traditional worldview. It's evident that if the meaning, content, and expression of any social or spiritual phenomenon do not contribute positively to individuals or the entire nation, its original significance for the social subject diminishes. These conclusions undoubtedly represent a comprehensive and positive evaluation of the social process and practice, both past and present.

The wisdom of our Turkic ancestors guides not only the Kazakh people but also Turkic-speaking communities and humanity at large. The Orkhon-Yenisei monuments, Abai's philosophy, and Shakarim's principles of honor and respect still await comprehensive philosophical exploration. For example, the interaction between religious beliefs and the national language needs careful examination. The Kazakh worldview, distinct from Western perspectives, emphasizes music, speech, and education, offering rich ground for study. This unique culture preserves its historical model and paradigm. Thus, the fate of the Kazakh people is tied to the well-being and worldview of each individual. To achieve happiness, individuals must engage with the spiritual wealth and wisdom of their heritage. Studying each scientific problem is a sacred duty for our colleagues.

In the traditional worldview, individuals possess limited independence but adhere to common norms and values, with collective viewpoints prevailing over personal perspectives. Throughout the course of human history, religions, customs, principles, and religious beliefs have emerged, contributing to the formation of the world as we know it. These systems have been instrumental in instilling principles of decency, wisdom, and virtuous conduct within societies [3].

A sovereign state's full potential hinges on a strong cultural, spiritual, and moral foundation. Our past resonates in oral literature and epics, shaping our collective consciousness. Kazakhstan's socio-cultural landscape bridges East and West, with influences from ancient China leaving a lasting imprint on our values and worldview. Culture surpasses mere economic and political systems in importance. Exploring traditional Kazakh culture unveils deep philosophical insights, providing a lens for scholarly inquiry. Kazakh history, literature, and philosophy are intricately linked, guiding both theory and practice in scientific pursuits.

After the collapse of the Soviet Union, strengthening the philosophical and cultural ties between

Kazakh and Turkish consciousness became a pressing issue awaiting resolution. It is crucial to embrace new methods of philosophical thinking and reasoning that have become prevalent in the 20th century due to the dissemination of various cultural traditions. These methods have yielded significant experiences in developing democratic culture, civil society, and logic. Such practices enable the creation of our national philosophy and culture as a theoretical and methodological foundation in our homeland and facilitate effective dialogue with other cultural contexts, considering our national peculiarities [4].

Specifically, the goals of political, social, cultural, and spiritual development of our people, aimed at strengthening the country's sovereignty and ensuring its stability and sustainable development, are directed towards modernizing and enriching our national identity. These objectives were addressed within the framework of the country's orientation towards strengthening its independence. In this regard, the realm of scientific research and cognitive space articulates fundamental concepts and positions. Undoubtedly, the institution of traditions holds a significant place within the wide spectrum of spiritual and historical foundations of our people. The Kazakh people have devoted particular attention to two aspects of their civilization since becoming a country: their language and their traditions.

The modern world's diversity and conflicting values deeply affect the spiritual growth of Kazakh society. Throughout history, humanity has sought understanding in the realm of spirituality, driven by a quest for beauty, justice, order, and harmony. This journey involves exploring the gap between reality and idealism, necessitating a deep inquiry into both external and internal phenomena. With the advancement of science and technology, humanity's artificial constructs have contributed to a sense of detachment from oneself.

In today's society, there's been a shift towards materialism, diminishing the importance placed on spirituality. This imbalance threatens societal consciousness, affecting individuals' worldviews. It's crucial to reevaluate the significance of spirituality amidst material concerns and engage in profound philosophical inquiry. As we enter a new millennium, global communities are experiencing transformative shifts in spiritual values, reflecting changes from industrial to post-industrial societies [5].

In the past, individuals were part of the technological, economic, and political systems, but this rigid influence is diminishing. Current socio-economic development will now focus on understanding human beings, their spiritual worlds, development, and socio-cultural aspirations. This shift towards individuality will delay global problems of the past century and lead to a universal order and a new form of humanism. Futurology forecasts suggest a global reassessment of artistic culture, art, and religion. Unlike the oral and book cultures of pre-industrial and industrial societies, a "screen" culture is emerging, centered on audiovisual technology and computers. This new information technology, along with scientific and technical advancements, could fundamentally change cultural services, spiritual processes, cognition, and thought patterns. After the Soviet totalitarian system collapsed and global conflicts ended, our country's recent sovereignty has profoundly reshaped public spirituality [6].

Results and discussion

Profound changes in the spirituality and social consciousness of the Kazakh people during the first decade of independence were marked by the resurgence of national traditions and culture, long forgotten due to historical vicissitudes. The revival of national culture, which had suffered cultural degeneration and transformation under the influence of colonialism and totalitarianism for centuries, necessitates the resolution of several key tasks at the state level: restoring the once forbidden historical narrative of the people through comprehensive research, dispelling ignorance by fostering historical consciousness, and foremost, reinstating fundamental values that underpin national culture, such as reviving the national language and traditions to spiritually reinvigorate the populace, and embracing the rich cultural and spiritual heritage of the Kazakh people, accrued over centuries. Several significant events have propelled progress in this realm. Undoubtedly, numerous initiatives stemming from the recognition of our native language, the commemoration of the 150th anniversaries of Abai and Zhambyl, the "Year of Remembrance of the Victims of Social Cohesion and Political Repression" in 1997, the "Year of National Unity and National History" in 1998, the "Year of Unity and Continuity of Generations" in 1999, the "Year of Support for Culture" in 2000, and the "Year of Independence" of Kazakhstan in 2001, have greatly influenced the shaping of our country's cultural heritage over the past decade. Nonetheless, the disparity and incongruity between cultural development and political, socio-economic progress underscore another facet of this issue.

The restoration of the nation's history and traditional spiritual foundations coincided with the ethically questionable adoption of advanced Western values and innovations. Politics was dominated by liberal democrats pushing for a democratic society aligned with Western principles, alongside nationalist and patriotic groups supporting the titular nation's interests. The struggle between "traditionalism" and "Westernism" became a central issue in political discourse. Kazakh spirituality, rooted in historical, philosophical, and ethnocultural foundations, persisted even as state and public property were plundered during the economic transition to a "civilized market" of flea markets and stalls.

The cultural awakening driven by the quest for independence faced a crisis due to market dynamics in societal life. This created a divide

where some amassed wealth by aligning with market values, while the majority faced poverty. This "traditional capitalism" negatively impacted the spiritual and cultural identity of Kazakhstanis. The contemporary cultural identity crisis stems from heightened sensitivity to cultural shifts, a persistent totalitarian mindset, the clash between old and new values during the market transition, and the republic's profound cultural diversity. This diversity, marked by the multi-ethnic and multi-confessional makeup of Russians and Kazakhs, Muslims and Orthodox Christians, underscores the need for internal political stability and civil harmony. Advocating for cultural pluralism in public policies is crucial to preventing interethnic tensions and fostering unity.

At the third session of the Assembly of the People of Kazakhstan, established in 1995, President Nursultan Nazarbayev emphasized that the people of Kazakhstan constitute not merely a new ethnic community, but rather a political community comprising citizens of diverse nationalities. He underscored that framing the issue in this manner is the most appropriate direction at the current stage of development. The prevailing political orientation arising from these objectively created conditions gave rise to the concept of the "people of Kazakhstan," prioritizing civil and political unity and state identity over ethnic unity. Public discourse concerning the necessity of a national idea as a cultural and ideological framework for shaping individual identity in spirituality was widely deliberated. Various perspectives were articulated, including "Eurasianism," "Kazakhstan as our collective home," "Unity as the foundation of freedom," "Ishtesu," "Atameken," among others. Reflecting on Dostoevsky's words: "Neither a person nor a nation can live without a high idea," it became evident that a unifying idea, which meets contemporary needs, resonates with the inner spiritual essence of people, and garners widespread support, was lacking. It is noteworthy that no single ideology, symbol, institution, or value could serve as a unifying element of the social fabric. During this period, the spectrum of changes in sentiments and attitudes among the citizens of the republic ranged from hope to skepticism regarding the future [7].

Kazakhstan faces challenges like corruption, conformism, familialism, protectionism, and tribalism, casting doubt on whether its political values will form a civic identity. Samuel Huntington predicted the new century would be marked by 'civilizational conflicts.' For a transitional society, future development depends on the ideological context reflecting the nation's deep spiritual essence, rather than external political and economic changes. At the turn of the century, the 2000 Presidential Decree declaring the 'Year of Support for Culture' emphasized the importance of culture and education. The decade of independence highlighted the need to preserve cultural heritage. Independence should drive Kazakhstan's historical development and overall progress, fostering a commitment to serve the state. Patriotism, defined by love for the Motherland, respect for the state language and traditions, and safeguarding sovereignty, is the core principle of independence [8].

The state program "Cultural Heritage", initiated by the President in 2004, is crucial in preserving our rich spiritual heritage and passing it to future generations, ensuring the country's future and solidifying its independence. In today's globalized world, efforts to revive spiritual virtues and cultural values should be seen as essential to cultural evolution rather than overshadowed by transient trends. Since the early 1990s, Kazakhstan's cultural policy has required scholarly validation and careful assessment of how integrating science affects national culture. This poses significant challenges to the social sciences and humanities. Nowadays, the notion of an "educated person" has shifted towards being merely "informed", with education focusing more on functional and vocational aspects than holistic development. This shift disrupts the coherence of scholarly disciplines, risking them becoming mere "conveyor belts of spiritual production." In this context, cultural studies play a crucial role, addressing age-old questions that hold the promise of resolution in this century, fostering positive cultural development.

If we schematically consider culture as comprising three layers: ethnic (oral), national (written), and mass (screen), then each layer is studied within distinct fields of science, employing specific methods. These fields include cultural anthropology (encompassing ethnology and ethnography), philology (including linguistics), and sociology. The philosophy of culture examines cultural self-awareness and the value orientations of individuals in modern society. This overall structure and breadth of scientific knowledge about culture form the essence of cultural studies.

In the process of reforming the socioculturaI landscape of a nation, state policies articulate several objectives for the theory of culture, fostering cultural research consciousness:

1. Investigating the cultural and psychological dimensions of historical memory among the people of Kazakhstan.

2. Establishing the philosophical and methodological underpinnings of the cultural and political paradigm for Kazakhstan's development.

3. Cultivating cultural orientations that uphold national priorities.

4. Providing practical recommendations on how culture can fortify the social cohesion of the country using indigenous resources.

5. Initiating and executing projects aimed at creating social and cultural conditions conducive to the operation of new social mechanisms.

In a transitional society, characterized by emerging scientific demands and evolving social needs, along with widespread criticism of the Eurocentric approach, various trends manifest, such as engagement with the exoticism of ethnoculture, the tendency towards maximalism, and the exaltation of particular ideals or spiritual phenomena [9].

The relevance of studying real-life processes within the sphere of spirituality in post-independent Kazakh society, along with the unique development of spiritual culture, is determined by several factors: the necessity to choose a cultural orientation and forge a distinct path in a transitional society; the cultural and philosophical dimensions influencing the evolution of Kazakh spirituality during the Soviet era and modern times, as part of the global cultural community, necessitating precise responses to contemporary demands; the quest to strike the right balance between tradition and innovation in developmental endeavors; and the endeavor to propose original insights concerning the contemporary cultural landscape. Understanding the current cultural landscape necessitates a thorough examination of its foundational elements.

The nomadic lifestyle lies at the core of traditional Kazakh culture. However, cultural studies have often been Eurocentric and biased, struggling to fit nomadism into established socio-economic models, especially under Soviet influence. Traditional practices were marginalized, seen as outdated and incompatible with socialist ideals. This obscured Kazakhstan's national identity. Since independence, domestic scholars have revived interest in exploring Kazakh traditions, culture, and history. They focus on spiritual dimensions, contemporary challenges, and future prospects. Studies across disciplines have helped preserve and develop Kazakhstan's cultural legacy.

Kazakh researchers have explored the interplay between tradition and innovation in cultural development by delving into the earliest layers of national history and culture. They've gone beyond the Turkish tradition, prevalent in Central Asia, to examine the influence of the Iranian component on traditional culture. This scrutiny includes the origins of divine and shamanic religions, their significance, and the impact of Russian culture on traditional norms. Discussions also encompass the interplay between Islamic religion, its dissemination, ideological syncretism, and Russian imperial colonial policy. Key questions addressed include national harmony, the cultural blueprint of modern Kazakhstan, foundational elements of national consciousness, and strategies for preserving national qualities amidst contemporary changes. Nursultan Nazarbayev's works, particularly "At the Crossroads of Centuries" and "Waves of History," hold cultural significance, reflecting both historical depth and contemporary relevance [10].

In the 1990s, scholarly focus in Kazakh culture centered on understanding its development amidst diversity, the interplay of tradition and innovation, and the clash between global and indigenous values. Key questions emerged: identifying the core of Kazakh ethnoculture, analyzing its peace-oriented worldview, and tracing its evolution under internal and external pressures alongside modern needs.

To understand the state of contemporary Kazakh culture, we need to analyze the relationship between tradition and innovation, assess the impact of Western influences and mass culture on traditional values, and examine the characteristics and contradictions within modern Kazakh culture. This includes identifying cultural diversity and outlining directions for state cultural policies, as well as evaluating the prospects for advancing national culture in a post-industrial information society.

A thorough understanding requires delineating the features of traditional ethnoculture and tracing its evolution over time. In this transitional phase, it is crucial to explore the interplay between future cultural paradigms, entrenched values, historical traditions, innovations, and the demands of the times. Kazakh culture, as part of global civilization and human heritage, developed in the vast Steppe region of Eurasia, historically connecting Western and Eastern civilizations. The cultural legacies of early Central Asian peoples evolved under nomadic pastoralism and assimilated diverse influences, resulting in a cohesive traditional ethnoculture that merits contemporary study.

The current situation highlights the precarious status of our national traditions, which have eroded over centuries due to profound cultural shifts. The subtle influence of Western mass culture, particularly among the youth, exacerbates this concern. The pervasive impact of screen culture, a byproduct of technological progress, is damaging. Moreover, the revered institution of the book faces threats from the push for integration into the "civilized community" and the rise of electronic media. Today's reality includes troubling phenomena such as social apathy, cultural nihilism, and anomie, affecting both society and individual psyches. The contemporary generation, familiar with pop culture icons, often disconnects from ancestral legacies. Names like Schwarzenegger and Stallone are well-known, while historical figures like Bogenbai, Kabanbai, and Kenesary are forgotten. Western musical genres like hip-hop, rap, rock, and heavy metal overshadow traditional melodies performed by artists like Bekbolat Tilekhanov. The spread of Western show culture perpetuates a cycle of noise culture, distancing individuals from their cultural roots. In transitional societies, the interplay between tradition and innovation is complex, presenting three approaches: opposing innovation in favor of tradition, abandoning tradition for innovation, and balancing innovation with tradition to effect change [11].

Empowering youth with a greater social and political role during periods of significant reform is a common phenomenon across nations. This trend stems from the inherent adaptability of young people to embrace societal changes and innovations. The trajectory of societal development hinges significantly upon how youth are perceived and integrated into the sociocultural fabric. In various regions, such as East Asia, emphasis is placed on venerating older generations, whereas in North America and Western Europe, attention tends to be directed towards the young-

er demographic [12]. Consequently, instilling the concept of "value" among young minds becomes pivotal for shaping the nation's future. The vitality of human civilization often rests upon the active engagement of its youth. Therefore, the quality of youth maturation and the cultivation of a new perspective towards youth are intertwined with several key factors. These include the sociocultural underpinnings of youth activism and policy, the complexities surrounding cultural deficits, and the sociocultural dynamics defining contemporary youth initiatives. The extent of youth activism is contingent upon the prevailing social and political landscape, ongoing reforms, democratic transitions, cultural values, and national ethos. It underscores the imperative of defining the cultural bedrock that underpins youth engagement. Youth activism, in essence, arises from a desire to bridge societal- governmental discrepancies, assert rights within evolving sociocultural contexts, and carve out meaningful roles within the new societal framework. Understanding and fostering youth activism represent pivotal facets of interpreting both external and internal sociocultural dynamics within youth communities.

Many factors contribute to the social and cultural values embraced by young people. The cultural orientation of the younger generation is influenced by a variety of elements including their interests, environment, religious beliefs, and the traditions of their community, as well as the stance of the state. In today's market-driven environment, conflicting concepts and orientations regarding values often arise, resulting in a narrowing gap among young people. This can be attributed to the deviation of youth models from prevailing civilizational and cultural norms. Simultaneously, the erosion of the foundational elements of our native culture and values facilitates the proliferation of behaviors that diverge from our cultural heritage. Consequently, preserving interethnic, interreligious, and interfaith harmony and tolerance within the country emerges as a paramount concern.

If cultural innovations are deeply rooted in society and the state preserves tradition, conflicts will not favor the state. The revival of national tradition in Kazakh society has not gained widespread support. As a result, many people disregard traditions and embrace anything new or unconventional. Meanwhile, the middle and older generations resist reform, longing for the past and disdaining traditionalism. Urban youth adapt quickly but often diverge from traditional forms. Society is experiencing gentrification, and technological integration has unique cultural impacts. Information and communication services can negatively affect national culture. The government's power lies in its cultural hegemony: controlling minds means controlling people. Technological communication, including new production methods, transportation, telecommunications, and media, significantly influences mass consciousness, social and individual behavior, and value orientations. Stereotypical lifestyles and clichés in relationships, expressions, behaviors, and clothing styles reflect the psychological dynamics of cultural communication processes.

The consequences of humanity's utilization of technological advancements often lack reflection, prudence, and wield destructive force. Various technological communication mediums such as advertising, films, videos, corporate entities, and automotive equipment exert a deleterious influence on individual and societal cultural dynamics, particularly impacting young people. Every piece of information carries an underlying philosophy, shaping certain perceptions. What holds significance on the TV screen tends to translate into real-life relevance, imprinting upon the viewer's consciousness. Television journalists and advertisers often present gratuitous content solely for financial gain, directly influencing the minds of the youth.

When earlier cultural installations shed their ideological weight, they were replaced by an array of commercial advertising and video libraries. Consequently, modern mass consciousness is susceptible to psychological manipulation on various destructive fronts. Nowadays, even a village boy knows about the technological boom that has permeated every corner of the country, extending into rural areas. Nevertheless, the primary source of our national pride undoubtedly lies within the villages.

The bulk of those unable to cope with the social upheavals at the century's end and adapt to new relationships comprised the rural population. Seeking work and livelihoods, rural youth migrated to the city in significant numbers. They joined others delivering goods to train stations and flea markets in the southern capital, searching for apartments in child-friendly neighborhoods, seeking employment along Seifullin Avenue, or even resorting to selling their bodies at the intersection of Abai-Sain streets. These economic ramifications are bound to adversely affect the national identity of the Kazakh people in the foreseeable future. It appears that the state is now endeavoring to revive agriculture, perhaps recognizing the repercussions of inept privatization.

Thanks to the declaration of 2000 as the Year of "Support for Culture", cultural centers such as libraries and clubs, which had been reduced to stalls and stables in rural areas, resumed their activities. Additionally, the economy experienced a revival, and rural youth seemed to cease flowing into the city. This situation fostered hope for the preservation of national culture. In contemporary global studies, particularly in the discipline of megatrends, there exist two prevailing views regarding the fate of culture: optimism and pessimism. According to the optimistic perspective, world culture is evolving positively, with the future intertwined with advancements in science, technology, and information, alongside a rationalized economy. Western cultural values, such as success, power, and freedom, are considered archetypal, and the Western lifestyle is deemed superior. Conversely, pessimists, starting with Spengler, argue

that modern world culture is in decline. The eminent Russian thinker Berdjaev [13] articulated this sentiment: "We live in an era reminiscent of the collapse of the ancient world. Individualism, societal atomization, unbridled pursuit of pleasure, unchecked population growth, consumerism, loss of faith, and diminished spiritual vitality - all have reshaped human existence, altered its essence and gave rise to an industrial-capitalist system that disrupts the natural rhythm of life. Machinery and technology, with their immense power and rapid progression, have instigated two world wars, social upheavals, famine, unprecedented diseases, the specter of atomic warfare, environmental and anthropological crises, as well as crises of humanity, morality, and universal spirituality".

Conclusion

During the transition to a new educational model within our society, the inclusion of subjects such as ethics, aesthetics, and national worldview in secondary schools emerges as a pivotal initiative. These subjects broaden students' comprehension of spiritual and artistic values, as well as their position in the historical narrative of global cultural progression and the cultural heritage of our homeland. The paramount objective in Kazakhstan's development as an independent nation lies in nurturing the future citizens of the republic, equipping them with profound professional expertise, fostering a sense of general culture, genuine intelligence, and moral integrity. Undoubtedly, social research assumes a significant role in this domain. Delving into the moral and aesthetic dimensions of both global and domestic cultures could bridge the gap between secondary and tertiary education. The integration of such subjects within the educational framework establishes a discernible hierarchical system, thereby facilitating an elevation in the overall standard of humanities education. In contemporary socio-scientific and technical landscapes, enhancing the intellectual and aesthetic creative facets of the education sector surpasses the significance of technicalization and specialization. Regrettably, the accomplishments and priorities of the former USSR's educational sphere have been relegated to oblivion. As noted by the esteemed scholar Kasimzhanov, "For Central Asia and Kazakhstan, there exists a distinct possibility that the inclination towards the so-called 'world standards' system will exacerbate the disparities between life's exigencies and educational provisions" [14, p. 186].

The work of Nysanbaev addresses the current state of social and human sciences within modern market conditions and explores future opportunities for its development. Nysanbaev observes a decline in the prominence of humanities subjects within the republic's universities, attributing it to a lack of respect for the social sciences. To expedite the reform of domestic science and the training of high-level specialists, the renowned scientist proposes several recommendations:

1. Prioritize social and humanitarian research across all financial, personnel, and material-technical aspects within the republic. This includes revising attitudes towards these disciplines, refining their methodologies and technologies, and reformulating strategies for the formation and financing of scientific programs.

2. Extend comprehensive support for the establishment of a non-state sector in the social and humanitarian sphere, exemplified by institutions like the Institute for Development of Kazakhstan. This support should encompass additional government orders, provision of premises, and technical resources to foster competition in the realm of social and human sciences and entrepreneurship.

3. Develop new educational programs, teaching materials, and textbooks in both Kazakh and Russian languages that focus on social and humanitarian subjects. This initiative is crucial for higher educational institutions and for nurturing the development of an advanced national elite within the republic [15].

In conclusion, the youth are the future and essence of our sovereign nation. Kazakhstani youth, central to our nation's future, are a primary focus, especially in education and development. Nurturing the younger generation involves various methods, with a key objective being the cultivation of patriotic ideals and values. Amidst Kazakhstan's socio-economic evolution, instilling patriotism in the youth aligns with the government's strategic agenda. Addressing the challenges in youth socialization is a priority in state policies, requiring efforts from governmental bodies, corporations, and civil society. Education should aim to foster a well-educated, morally upright, and intellectually sound generation. This includes developing textbooks and resources to instill patriotic virtues and historical consciousness. Promoting social, moral, and spiritual values from our heritage is essential for societal benefit. Education should nurture virtues, purity, faith, morality, common sense, beauty, and decency, contributing to character formation and encouraging society to act with reason and purpose.

References

1 Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1972. – 363 с.

2 Швецов М.Л. Котлы из погребений средневековых кочевников. Советская археология. – 1980. – Т. 2. – С. 192-202.

3 Moldagaliyev B. E., Smagulov M., Satershinov B. M., & Sagikyzy A. Synthesis of traditional and Islamic values in Kazakhstan // European Journal of Science and Theology. – 2015. – Т. 11. – №. 5. – С. 217-229.

4 Yilamu W., Yilamu W. Neoliberal Capitalist Transitions in Post – Soviet Uzbekistan and Kazakhstan: A Cultural Perspective // Neoliberalism and Post – Soviet Transition: Kazakhstan and Uzbekistan. – 2018. – С. 115-150.

5 Пригожин А.И. Цели и ценности. Новые методы работы с будущим. – М: «Дело» АНХ, 2010. – 432 с.

6 Орынбеков М.С. Қазақ философиясына кіріспе // Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. – 1993. – № 3. – 16 – 24 б.

7 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 263 с.

8 Huntington S. P. Conservatism as an Ideology // American political science review. – 1957. – Т. 51. – №. 2. – С. 454 – 473.

9 Ергалиев И.Е. Формирование духовности человека и философия. Казахстанская философия в канун XXI века. – Алматы: Ақыл кітабы, 1998. – 207 с.

10 Нұрмуратов С.Е. Рухани құндылықтар әлемі. – Алматы, 2000. – 180 б.

11 Latukha M., Malko K. Westernization or localization of human resource management practices in CIS countries? Evidence from Kazakh firms // International Journal of Emerging Markets. – 2019. – Т. 14. – №. 3. – С. 385-409.

12 Сандыкбаева У. Д., Мусагулова А. Б. Жастар саясаты ұғымының қалыптасуы және рухани факторлары //Электронный научный журнал «edu. e – history. kz». – 2017. – №. 1. – С. 202-210.

13 Бердяев Н.А. Новое средневековье. Раз мышления о судьбе России и Европы. – М: Феникс, ХДС – Пресс, 1924. – 82 с.

14 Қазақ руханияты: тарихи – философиялық және этномәдени негіздер. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2013. – 375 б.

15 Нысанбаев Ә. Тәуелсіз Қазақстанның құндылықтар әлемі. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК, Философия және саясаттану институты, 2011. – 271 б.

Transliteration

1 Gurevich A.Ja. Kategorii srednevekovoj kul'tury [Categories of Medieval Culture]. – M.: Iskusstvo, 1972. – 363 s. (in Russ)

2 Shvecov M.L. Kotly iz pogrebenij srednevekovyh kochevnikov [Cauldrons from Medieval Nomad Burials]. Sovetskaja arheologija. – 1980. – T. 2. – S. 192-202. (in Russ)

3 Moldagaliyev B. E., Smagulov M., Satershinov B. M., & Sagikyzy A. Synthesis of traditional and Islamic values in Kazakhstan // European Journal of Science and Theology. – 2015. – T. 11. – №. 5. – S. 217-229.

4 Yilamu W., Yilamu W. Neoliberal Capitalist Transitions in Post-Soviet Uzbekistan and Kazakhstan: A Cultural Perspective // Neoliberalism and Post-Soviet Transition: Kazakhstan and Uzbekistan. – 2018. – S. 115-150.

5 Prigozhin A.I. Celi i cennosti. Novye metody raboty s budushhim [Goals and values. New methods of working with the future]. – M: «Delo» ANH, 2010. – 432 s. (in Russ)

6 Orynbekov M.S. Қazaқ filosofijasyna kirispe [Introduction to Kazakh philosophy] // Қazaқstan Respublikasy Ұlttyқ ғylym akademijasynyң habarlary. Қoғamdyқ ғylymdar serijasy. – 1993. – № 3. – 16-24 b. (in Kaz)

7 Nazarbaev N.Ә. Tarih tolқynynda [In the wave of history]. – Almaty: Atamұra, 1999. – 263 s. (in Kaz)

8 Huntington S. P. Conservatism as an Ideology // American political science review. – 1957. – T. 51. – №. 2. – S. 454-473.

9 Ergaliev I.E. Formirovanie duhovnosti cheloveka i filosofija. Kazahstanskaja filosofija v kanun HHI veka [Formation of human spirituality and philosophy. Kazakhstani philosophy on the eve of the 21st century]. – Almaty: Aқyl kitaby, 1998. – 207 s. (in Russ)

10 Nұrmuratov S.E. Ruhani құndylyқtar әlemi [Priestly diaries]. – Almaty, 2000. – 180 b. (in Kaz)

11 Latukha M., Malko K. Westernization or localization of human resource management practices in CIS countries? Evidence from Kazakh firms //International Journal of Emerging Markets. – 2019. – T. 14. – №. 3. – S. 385-409.

12 Sandykbaeva U. D., Musagulova A. B. Zhastar sajasaty ұғymynyң қalyptasuy zhәne ruhani faktorlary [Religious factors of the structure of the political system] //Jelektronnyj nauchnyj zhurnal «edu. e – history. kz». – 2017. – №. 1. – S. 202-210. (in Kaz)

13 Berdjaev N.A. Novoe srednevekov'e. Raz myshlenija o sud'be Rossii i Evropy [New medieval. Times thinking about the fate of Russia and Europe]. – M: Feniks, HDS – Press, 1924. – 82 s. (in Russ)

14 Қazaқ ruhanijaty: tarihi – filosofijalyқ zhәne jetnomәdeni negizder [Kazakh clergy: historical and philosophical genre ethno-cultural]. – Almaty: ҚR BҒM ҒK FSDI, 2013. – 375 b. (in Kaz)

15 Nysanbaev Ә. Tәuelsiz Қazaқstannyң құndylyқtar әlemi [The diaries of Kazakhstan without states]. – Almaty: ҚR BҒM ҒK, Filosofija zhәne sajasattanu instituty, 2011. – 271 b. (in Kaz)

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Tursin Gabitov	Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: tursungabitov@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-1330-1799
Almat Kozhan	Master Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: almat.kozhan@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-2785-4789,
Gulzira Shadinova	Acting associate professor, Candidate of Philosophical Sciences, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkestan, e-mail: gulzira.shadinova@ayu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0002-0518-422X
Тұрсын Ғабитов Хафизович	профессор, философия ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы, e-mail: tursungabitov@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-1330-1799
Алмат Әмірбекұлы Қожан	Магистр оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы, e-mail: almat.kozhan@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-2785-4789
Гульзира Абиласовна Шадинова	доцент м.а., философия ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан, e-mail: gulzira.shadinova@ayu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0002-0518-422X
Турсын Габитов Хафизович	профессор, доктор философских наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, e-mail: tursungabitov@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-1330-1799
Алмат Амирбекулы Кожан	Магистр преподаватель, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: almat.kozhan@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-2785-4789
Гульзира Абиласовна Шадинова	и.о. доцент, кандидат философских наук, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясави, Казахстан, Туркестан, e-mail: gulzira.shadinova@ayu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0002-0518-422X

IRSTI 02.51.45 https://doi.org/10.48010/aa.v103i2.574

PHENOMENOLOGICAL EXPLORATION OF ETHICAL CATEGORIES REQUIRED TO BECOME A PERSON IN THE KAZAKH TRADITION

[1]N.Zh. Sarsenbekov, [2]A.S. Sagatova

ABSTRACT

The main purpose of the article is to explore the concept of hospitality in Kazakh culture throughout the centuries, identify ethical categories through analysis. In order to achieve this goal, the qualities and actions that are the basis of human existence, which constitute the relationship of "man and morality" that is the core of the worldview of nomads, are analyzed as ethical categories. In this regard, the national identity and the forms of its manifestation characteristic of the Kazakh worldview, which constitute the identity, became the object of phenomenological assessment as an ethical category. In this context, based on historical and cultural, legend-oriented, folklore-based materials, the practical aspects of the formation of human nature in the Kazakh tradition formed in national consciousness were studied. Tradition or established culture are factors that determine the existence of human beings. By defining the ethical categories that make up human existence, we open the way to defining our national identity, characteristic of our people. In the course of defining this goal, the categories of hospitality, shame, repentance, justice, obligation became a means of analysis in the philosophical context as a substance that makes up the apparatus of the teaching of ethics. The phenomenological assessment of ethical categories in the Kazakh tradition reveals the essence of the ethical categories proposed above. Because phenomenological assessment means looking at the essence of any category.

Key words: Kazakh Tradition, Human Nature, Ethical Categories, Morality, Honor, Shame, Justice, Duty.

[1] Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan

[2] Karaganda State University named after E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan

Author-correspondent:
Sarsenbekov N.,
nursultan19820926@gmail.com

Reference to this article:
Sarsenbekov N.Zh., Sagatova A.S. Phenomenological Exploration of Ethical Categories Required to Become a Person in the Kazakh Tradition // Adam Alemi. – 2025. – No.2 (103). – P. 19-25.

Қазақ дәстүріндегі адам болмысын құрайтын этикалық категорияларға феноменологиялық баға

Аңдатпа. Мақаланың негізгі мақсаты ғасырлар бойы қазақ дәстүрінде қалыптасқан тіршілік мәніне деген қатынасын талдау арқылы, этикалық категорияларды анықтау, талдау. Осы мақсатқа жетуде көшпелілер дүниетанымының өзегі болатын «адам және адамгершілік» қатынасын құрайтын адам болмысының негізі болып табылатын қасиеттер мен әрекеттер этикалық категориялар ретінде талданады. Осыған байланысты, болмысын құрайтын қазақ дүниетанымына тән ұлттық болмыс пен оның көріну формалары этикалық категория ретінде феноменологиялық бағалаудың нысанына айналды. Бұл тұрғыда, тарихи-мәдени, аңыз бағытындағы, фольклор негізінде материалдарға сүйене отырып, елдік санада қалыптасқан қазақ дәстүріндегі адам болмысының қалыптасуының тәжірибелік аспектілері зерделенді. Дәстүр немесе қалыптасқан мәдениет түрі – адам болмысының тіршілігін айқындаушы факторлар. Адам болмысын құрайтын этикалық категорияларды анықтау арқылы халқымызға тән ұлттық болмысымызды анықтауға жол ашамыз. Осы мақсатты айқындау барысында қонақжайлылық, ұят, тәуба, әділдік, парыз тәріздес категориялар этика ілімінің аппаратын құрайтын субстанция ретінде философиялық контексттегі талдаудың құралына айналды. Қазақ дәстүріндегі этикалық категорияларға феноменологиялық баға беру жоғарыда ұсынылған этикалық категориялардың мәнін аша түседі. Себебі феноменологиялық баға беру дегеніміз кез келген категорияның мәніне үңілуді аңғартады.

Түйін сөздер: Қазақ дәстүрі, адам болмысы, этикалық категориялар, адамгершілік, ар, ұят, әділдік, парыз.

Феноменологическая оценка этических категорий, составляющих бытие человека в казахской традиции

Аннотация. Основная цель статьи – выявление этических категорий путем анализа их отношения к существу жизни в мировоззрении кочевников. В достижении этой цели в качестве этических категорий анализируются качества и действия, являющиеся основой человеческого бытия, образующие отношение «человек и мораль», являющееся стержнем мировоззрения кочевников. В связи с этим предметом феноменологической оценки как этической категории стала национальная идентичность и формы ее проявления, присущие казахскому мировоззрению, составлявшему бытие. В этом контексте, опираясь на материалы историко-культурного, легендарного направления, фольклора, были изучены практические аспекты становления человеческого бытия в казахской традиции, сложившейся в страновом сознании. Традиция или устоявшийся тип культуры – факторы, определяющие существование человеческого бытия. Определяя тические категории, составляющие человеческое существо, мы открываем путь к определению нашей национальной идентичности, присущей нашему народу. В ходе определения этой цели такие категории, как гостеприимство, стыд, покаяние, справедливость, долг стали инструментом анализа в философском контексте как субстанции, составляющей аппарат учения об этике. Феноменологическая оценка этических категорий в казахской традиции раскрывает сущность предложенных выше этических категорий. Это связано с тем, что феноменологическая оценка подразумевает углубление в сущность любой категории.

Ключевые слова: казахская традиция, бытие человека, этические категории, мораль, совесть, позор, справедливость, долг.

Introduction

Nowadays, the problem of human existence is worrying everyone after the global pandemic situation. As a result of the coronavirus disease that has swept the earth, questions about the ethical categories that form relationships with each other in people's minds are being put on the agenda. However, in the nomadic worldview, there are enough optimistic ethical categories that can confront existential crises.

Ethical categories in the existential field of nomadic civilization are to put the human being in the first place and not forget it in the daily life of the living conditions. According to this theory, the position of the nomadic people is the relations that arise from giving special importance to the person. The people who accepted the promise and keeping their word as a substance of responsibility, turned to ancestors and exchanged oaths even when drinking water. It was an inescapable duty to cherish the spirit of ancestors who passed away from the world as the beginning of human existence, to continue the qualities that came from blood, to preserve the nomadic tradition that was the continuity of tradition, and to continue the relationship with the ancestors. A measurable point given to man was the principle that unless the dead are not satisfied the living are not rich was a time that continued the middle of two worlds in a firmly established space. In his short life, the nomadic people, on the way to pass with dignity befitting a human title, considered the principles of life, which they had kept as talismans for centuries more important than their own.

Academician Garifolla Yessim writes: "Kazakh philosophy is a philosophy of life, approaching modern existentialism from the point of view of the spirit of the subject of philosophy" [1, p. 54]. It is very important for the modern society to understand the meaning of life, to live a short life in accordance with human nature, and to turn into a spiritual necessity of the existential, vital positions, as formed in the worldview of the nomads. The ability to master the problem of the meaning of life at a high level of consciousness is the main requirement for moral maturity. The main idea of the nomadic worldview is to serve the country faithfully, to be able to sacrifice one's life in order to protect it from the enemy, to show special respect for one's family, to strive for not only ambitious honor and bravery, but also to be of clean morals, to avoid actions that torment the human soul before death.

The question of the meaning of life is one of the most important questions in the history of human spiritual culture. In the history of mankind, there is no person who did not think about the meaning of life, and there is no philosophical school that has not sought the purpose of explaining the meaning of life. Of course, not all people delve deeply into this problem. Some philosophical schools, such as the Stoics, pretend that they do not bother with questions about the meaning of life and do not bother to find answers to them. However, since the formation of philosophy as a science, the problem of human nature and its place in life has not escaped the attention of a number of streams and schools, and it would not be wrong to say that it has even become a central object.

In the society we live in (especially in the time after the global pandemic), a person needs more philosophical works that help to choose a life purpose that creates enthusiasm for life in a person and conveys the meaning to life without mistaking it, rather than generalized, too scientific treatises about life and its meaning that ordinary people cannot understand. Western existentialism focused more on the identity of the individual, focusing on his inner stress and anxiety. As a result, a person felt as if he were alone in this life, alienated from the social environment in which he lived, and constantly protested against the social system. Such a worldview will inevitably form nihilistic positions in the end. There is no doubt that Western existentialism has a great influence on people in explaining themselves and society. However, overexaggerating or frequent asking of questions about the meaning of life increases human anxiety and alarm, and leads to anxiety. This is because a person faced with a situation between life and death is troubled by questions about the meaning of life and the nature of human existence. Therefore, we believe that in the philosophical analysis of the problem of the meaning of life, it is better to find a way through the positive positions in the worldview of nomads.

The whole existence of a nomadic Kazakh is rooted in nature; that is, the existence of a nomadic country must be considered as a guarantee of survival in the course of historical development, not as a sign of their advantage or disadvantage [2, p. 6-7]. It is natural for any nation to have its own special vital positions and life relations. There is a world of spiritual worlds that have collected values like the national language and the power of the mother tongue, born from the history and traditions of the country. These are related to the existential principles of the country, which historically have been intertwined with the regional division of the country. Over time, each nation develops its own identity, spirit, and consciousness. National consciousness includes all periods of three modes of time - past, present, and future. Time is an attribute of the vitality of consciousness. Therefore, consciousness is the essence, nourishment, and existence of the entire nation. As time passes, the national identity will become stronger. No matter how much time changes, the core of the national worldview does not die. On the other hand, as time goes by, the consciousness of the country and nation turns into historical consciousness. The goal is to preserve this world, not to erase its continuity. National grass grows only on national soil.

The role of philosophy in the life of any individual and humanity cannot be overestimated. Finding answers to such questions as "Why do I live?" and "Is there another life after death?" is likely to lead to negative opinions; however, in

existential philosophy, scientific evidence is used. Isn't the essence of the questions that prompted the German classical thinker I.Kant to turn to philosophy similar to these questions? A person can find answers to existential questions that concern him not only in the works of philosophers and thinkers who left an indelible mark in the history of mankind, but also in the spiritual worldview preserved in the memory of the nomadic people, full of moral and philosophical concerns about the meaning of human life. This is the most optimal way to resolve antinomian debates.

Methodology

Until this day, philosophy has studied ethical categories that form human nature through hermeneutic methods. As the phenomenological movement suggests, there is a need to recognize and compare the features of existential issues by delving into human nature in the Kazakh worldview. The main purpose of the article is to study the meaning of life in the Kazakh worldview and conduct a phenomenological analysis of ethical categories that form human nature. Since the phenomenological method is to delve into the essence of the object of study of human consciousness, to determine and describe its meaning, the article discusses the phenomenological meaning of the ethical categories that form human nature in the Kazakh tradition, namely, shame, hospitality, honesty, keeping one's promise, repentance, justice, and moral obligations. There is no doubt that there is a special similarity between the ethical views of Western thinkers and the ethical categories that form human nature in the Kazakh tradition. Therefore, through a comparative analysis, the main ideas of ethical categories in the Kazakh worldview and Western thinkers (for example, the worldview of I. Kant) were taken into account. In this regard, when studying the life-meaning structure of ethical principles in the Kazakh tradition, "intentionality" as a phenomenological method constitutes the main part of the study.

Hospitality is a high moral attitude towards people

Philosophical views of field sages, who created the ideas of goodness, honor, kindness, and justice with the goal of improving human nature through moral qualities, originate from the worldview of nomads. In our opinion, not only what the philosophical world of the Great Steppe was like or how it can be explained is important, but also continuity is necessary to re-educate the spiritual culture of these people.

The Kazakh worldview, which has evolved over centuries, is developing with its unique features. These features arise from the traditional way of thinking, which puts forward the relation "world - existence – man" in a vital, existential direction. One of the main features of the Kazakh worldview is its pragmatism and practicality, manifesting in everyday life. Since the subject of philosophy is man, the cornerstone of the Kazakh worldview in the existential world will be man and existential categories that make up human existence. There is a big world behind the importance of a person, accepting him as a constituent element of society. The reason for this is that the more one understands the details of the national identity, the more one is able to look into one's own identity. It is better to understand that the foundation of nobility in the Kazakh worldview is also a reflection of this national identity.

Hospitality is one of the national traditions of the Kazakh people. At the same time, it is a quality that expresses respect between people, demonstrates care, and defines a person's morality and faith [3, p. 38]. According to one account, for the generation of the nation that lived in the open field, the guest who came to the house was the bringer of information, and participants of the exchange of knowledge and conversation. No matter how many foreigners there are in the place where the host resides, he can stay in his home without fear and with trust. Moreover, in the Kazakh tradition, the passenger or guest is not asked the reason for their visit. This demonstrates that in the root of welcoming a stranger passenger with all possible gifts, hosts did not alienate themselves from the person, but followed the general equal attitude towards the human race. In this sense, the scientist T. Burbayev defines hospitality as "a person's understanding of others, opening up to him, getting into his situation, and finally interacting with the guest" [4, p. 10] as a valuable insight.

People who practice the tradition of "visit forty-one" treat their guests with utmost hospitality and inquire about their purpose only when appropriate. This approach is a position resulting from a high moral attitude of a person to a person as an expression of human nature.

Shame is an ethical category that describes a person's moral self-control

"The uniqueness and peculiarity of human life are that the power of being should be revealed to him during his life. Man has a special ability to think philosophically because philosophy arises from the belief in the discovery of existence. Striving to know the unknown world is realized as a result of using the irrational aspects of human nature. For this, a person must enter an existential situation, activating the most sacred, noble qualities that exist in a person, but which are not fully recognized. A person can evaluate his actions only by living first (existentially). Only in this case can a person achieve freedom. But we should not understand this as permission for everything. On the contrary, full responsibility for every action, which cannot be excused by external circumstances, is essential. A person acting in an existential situation, looking critically at himself, tries to stick to the principle that it is better to die than to choose the wrong path" [5, p. 43], notes researcher A. Abdina. The aforementioned scientist refers to the concept of shame in the Kazakh tradition. This is because the concept

of "shame" according to the Kazakh worldview lies behind the tradition of hospitality. The concept of shame is one of the most common characteristics of our nation. It's clear that shame and shyness are related concepts. However, it is important to note that the two are different issues. Excessive emphasis on "you will be ashamed" may lead to an undue amount of shame. On one hand, this strong focus on "shame" can foster tolerance in many cases. For example, in some countries, internal conflicts, inter-ethnic enmities, and even large-scale wars and upheavals continue unabated. Among the representatives of such nationalities, the "shame" engrained in the blood of Kazakhs has not been tested through the turn of the century.

Field law places shame foremost. Even if the world is on fire, the significance of shame is unparalleled for a Kazakh who remembers the adage, "my property is my soul, my soul is the charity of my soul". Comfort is an unavoidable aspect of our life. For Kazakhs, who adhere to the belief that "shame is stronger than death" and symbolize this by leaving a white scarf for a fleeing girl, the concept of shame is profoundly nuanced. Daily principles such as "don't pick up someone else's thread" and "don't gossip about others" have been integrated into Kazakh tradition. The notion of "White Death" is frequently encountered in the Kazakh perspective, representing a critical stance within the tradition that has thrived on this "Way of Honor". The rationale is: "Shame is stronger than death". Drawing from Abai Kunanbayuly's worldview, in his 36th poem, he elaborates on the concept of shame, stating, "Our Kazakhs have a saying: 'Where there is shame, there is faith.' This adage reveals that shame is intrinsically linked to faith. So, what is shame? There is a shame - the shame of ignorance, as if a young child is ashamed to speak, as if he is ashamed to meet a good man innocently. Such shame, absent of any transgression against Sharia or reason, is not genuine shame; it is folly, malevolence.

True shame stems from actions that contravene Sharia, rationality, or dignified character. This form of shame is dual-faceted. Firstly, observing such behavior from another, rather than oneself, induces shame. The reason for this is pity for the person who committed the shameful act. This sensation arises as if the individual committing the shameful act was inadvertently influenced, eliciting a compassionate internal response that evokes a blush. Alternatively, engaging in a shameful deed—be it against Sharia, rationality, dignified character, or humanity, due to an error or selfish motives—triggers internal shame, even if no outsider is aware. Your own conscience reproaches you, prompting self-imposed punishment. You find no refuge, unable to face others, overwhelmed by an indefinable pressure. Those burdened by intense shame forego sleep and nourishment; some may even resort to suicide. Shame signifies human decency, the internal rebuke that chastens your spirit. In such moments, words fail, thoughts falter. Incapable of drying your tears or clearing your nose, you are diminished. Your gaze avoids others, seeing nothing. Such profound embarrassment, met with disdain or further exacerbated by harsh words, underscores a lack of humanity in the critic [6, p. 465].

Indeed, different cultures apply the notion of shame distinctively. For Kazakhs, customary interactions with certain ethnic groups exemplify this. Hence, it's crucial to remember our national mindset of avoiding dishonor. The principle of "shame" predisposes individuals to eschew negative behaviors, making it a foundational element of human existence. Shame acts as a deterrent, a moral compass preventing harmful actions.

Analyzing shame as a historical-cultural or social concept falls short of capturing its essence, highlighting the challenge of defining this unique phenomenon. However, considering shame as an existential category leads to several conclusions:

• It's a philosophical-ethical category that shapes an individual's identity through moral awareness.

• A moral institution that underscores a person's existence with utmost integrity.

• Within a specific milieu, it's a noble expression of one's relationship to their surroundings or fellow beings.

• It defines personal stances, exemplifying an individual's role within society.

• It serves as a means for self-discovery, affirming the efficacy of voluntarism by guiding choices based on values.

• It's valued as a catalyst for personal growth, distinguishing between right and wrong.

When is a person truly free? "Free, wrote Spinoza, "is a thing that exists solely by the necessity of its own nature and is determined to act by itself" [7, p. 1]. In our view, freedom can be understood in such a way that it consists in the relative independence of the internal need of human life, that is, in the desire of a person to satisfy his own needs from external ones, to submit through the neutralization of harmful substances and their use. This is the unhindered implementation of the inner principles of a person.

Freedom is attained through a life led by honor and conscience, intertwined with the concept of shame. Feeling shame over worldly achievements or status reveals spiritual dependency. Honorlessness stems from a disconnect with the concept of shame, rooted in the Kazakh traditional worldview. Embracing this principle, in harmony with Kazakh traditions, bestows its true significance. Individuals stray when driven by negative influences; the sole escape from this dilemma is through personal shame and conscience.

Justice is a phenomenon of social life and a category of ethics

One of the sacred principles in real-life practice in the Kazakh worldview is the principle of justice. Justice is the everyday manifestation of the field position that gave rise to the black-haired justice formed by the institution of judges (respected by Kazakh society in general). Do not follow other people's tricks. Don't be disrespectful. The mottled thread, which has become one of the main features in the tradition of cutting a mottled thread

on the child's leg, is a valuable principle that starts the way not to steal someone's mottled thread and not to eat other people's money.

Justice as an ethical category has been a concern of humanity since ancient times (philosophically since Socrates) and has never deviated from the object of philosophical analysis. The category of justice, which has become a guarantee of human-to-human, society-to-human relations, developed with its own characteristics in the nomadic civilization. "The fair judge has no relatives", "Intelligence does not diminish, justice does not wear out, dishonesty does not overtake",

"What is the need for wealth,
If you don't collect it honest.
Why do you need power?
If you don't do justice!".

Proverbs like "even if your grandfather's servant says it, bow your head to justice" indicate the nomadic people's respect and wisdom for justice. Justice is a value based on ethical principles, starting with respecting the honor and freedom of others. Currently, the world is developing as a period full of various changes and global innovations. Justice was accepted as a basic requirement as a prerequisite for creating a civil society. Through justice, we define the aspects of human existence and strengthen the balanced relationship between people. There are not a few common scenes in the Kazakh tradition of firmly adhering to justice. "Court of Judges" is an irrefutable evidence as an institution or supervising body that forms the empirical status of the position of justice. It accompanied the phenomenon of justice by teaching others, ensuring legal protection of any person by creating power. The principle of justice followed by the nomadic civilization, as a result of acquiring a social character, from an ethical category that regulates traditional, religious, political, cultural, economic relations, acquires an existential character that strongly adheres to the vital principle. Therefore, the phenomenon of justice is a philosophical-ethical category that requires interdisciplinary analysis as an axiological value that is very necessary for society today.

We believe that another characteristic of a fair judge is his nobility. In this regard, the researcher U. Sarsembin emphasized that "National identity is a fundamental phenomenon that preserves the understanding, faith, and integrity of the people" and "A demanding man who strives for the good of the country is always faced with the path of national interest. In this way, nobility became a spiritual quality embedded in a person who was able to master and improve his personality and a personal phenomenon that reveals the individuality of a human being" [8, p. 23-24] - concludes.

Universal problems are not something external but something that requires and makes possible an open, honest philosophical analysis of social life, its complex problems and contradictions, which we inherited from the past and which arise in the process of social renewal. In such cases, the problem of philosophical understanding of the concept of justice in all spheres of social life, as well as many and acute problems facing the entire human civilization today, arise from a special need.

At the root of the above-discussed categories of shame or justice is the category of "repentance" (taube) characteristic of the Kazakh worldview. The concept of "repentance" is often referred to as "honesty" (insap) in popular memory. For example, Shakarim Kudaiberdiuly describes the concept of honesty in his poem "Demand and Mind" as follows:

Honesty, mercy, honor, shame, patience, prudence –
We put six different reins on the claim.
Among the six, the honesty is fair,
We gave him the reins of the other.
Honesty means no more, no less.

If he finds a place, he probably won't move [9, p. 128]. Repentance is to acknowledge your mistakes and be grateful to everyone. No matter how many difficulties and crises there are, only a person who knows how to appreciate the value of everything in his life while feeling the beauty of the world has a high sense of personality.

Nowadays, contentment and gratitude seem to be moving away from their form. As evidence, corruption can be cited as a manifestation of insatiability. "Repentance" is a preventive category of corruption, which has already become a public disease. "Experimental intelligence" in I. Kant's worldview [10, p. 28] This is the substance of the principle of. At the basis of any philosophical view, it is necessary to have its practical expression. This is proof of theory becoming practice. Therefore, it is inevitable for the society that the concept of shame should become an object of comprehensive analysis. The key to shame is repentance. We know that if a person indulges in greed, he has no shame. Therefore, "repentance" is a spiritual category that proves the justice and decency of human nature.

A duty is a voluntarily accepted obligation, an action evaluated by a person's conscience

The concept of "duty" is one of the pragmatic manifestations of the existential categories that make up human nature in the Kazakh tradition. In general, a duty is an action that is predetermined or aimed at by a person himself. We often accept the problem of duty as an a priori concept. Its implementation depends on the full use of human will. I. Kant's famous: "Make the maximum of your will at the same time to have the force of the universal principle of legislation" [11, p. 347], we believe that the essence of the principle is the ability of a person to fully use his capabilities.

I. Kant's categorical imperative is a general rule by which a person can turn his desires into objective reality when the time comes. The duty set for a person is a position arising from moral responsibility as a part of the social attitude formed in society. An individual is able to consciously turn an action he considers a duty into an experience at the level of honor. Moral responsibility is directly dependent on this honor and conscience. In revealing the essence of this problem, we rely on the writings of

the domestic scientist G. Nurysheva: "We think that the duty to bring meaning to life is only a duty with an innovative character. When it is a requirement of a person's inner soul and mind, it becomes a real, vital concept of duty only when a person comes to it consciously, without any pressure, of his own free will. It is only a duty that is understood and performed at the level of consciousness, to open up one's spiritual and moral power, to feel oneself as the master of one's own destiny, to create and shape oneself, to develop one's human roots by limiting one's natural feelings and putting one's mind above them, and thus one's duty to humanity and oneself allows to be performed. That is, only a duty performed consciously and rationally can reveal the philosophical and anthropological character of a person. By choosing this type of duty, a person realizes the existential choice of himself, his personality-value orientations and universal high ideals" [12, p. 33-34].

In fact, the category of duty in the Kazakh tradition is a pragmatic attitude of a person of real empirical nature. The concept of duty, which includes goals based on objective reality, is an interest of human thought that can be transferred to practice as a theoretical basis. It is not possible for all people to realize it, however, it is reasonable for the obligation to become a reality in practice. A person creates a plan for the fulfillment of his dreams and goals by setting goals within the framework of his inner spiritual values. Of course, this is a phenomenon that requires a certain amount of time. As a person lives, at a certain time, dreams and aspirations can be turned into experience as much as possible. Obligations arise from the moral principles of a person. If a person does not have a high moral and ethical principle, it is unlikely that duty will be formed in the mind as a human ideal. The Kazakh tradition is to educate the child from an early age with moral goals, inculcating this concept of duty as his ideal of life. Therefore, after becoming a human, it is a sacred duty to pass from the world worthy of the title of human. Carrying the burden of duty, a person establishes a scale of values by feeling the responsibility assigned to him. The scale of values at this point is the aesthetic taste of a person in a material or spiritual direction. In making an existential choice, due to freedom such as returning to "Atajurt", venerating his shrine or living among other people in pursuit of wealth, a person's understanding of his life duty will be determined.

Duty arising from moral relations is a sacred concept that defines human existence. According to one account, duty is a position formed by public consciousness. Its implementation in practice is a moral attitude arising from a moral position. The concept of debt cannot be compared with other debts or other obligations. The concept of debt is an obligation arising from a specific legal relationship. Duty is an ethical category that originates from the inner existential questions of a person. Acceptance of duty as a sacred duty common to all mankind is also a result of these high moral laws.

By grouping these issues, the accepted points are:

- in the study of the categories that form the human being, the traditions with everyday practical significance in the Kazakh worldview were analyzed;
- hospitality in the Kazakh tradition is a phenomenon that initiates existential relations between people, such as humanity and social interaction;
- shame as an existential category, the internal "I" that defines the human being and directs a person to avoid various wrongdoings;
- justice is an ethical category arising from a person's unblemished and pure moral attitude towards others, which prioritizes the interests and demands of a person in the social environment;
- that through the category of repentance, thanksgiving of a person is an expression of the principles of decency, understanding the value of everything;
- the importance of the problems of keeping one's word or feeling great responsibility for the words and actions of others and accepting the value of words as the key to one's existence was analyzed.

The Kazakh worldview developed in the nature of "life-man-being" was able to turn the principles and principles regarding human life, which have become the object of analysis above, into its indelible heritage as an existential value. From a philosophical point of view, existential-anthropological principles are universal categories that accept the life positions of a person as a beacon of his entire life, food for the soul in eternal life. If the mechanism of these existential categories is established in the human mind for the benefit of society and man, we will have a high moral and ethical relationship.

Conclusion

At present, it is reasonable to put questions about the forgetting of our national identity as a result of going through many historical changes. He formed his own ecosophical positions in understanding the world and kept a positive and artistic image style of the world close to his heart. As a result of paying special attention to natural phenomena, he established a nomadic way of life that made interaction with nature a tradition, implementing an intentional approach. In his daily life, he firmly kept in his mind vital positions based on high moral principles in the relationship between "man – life" and based on human nature. Contemplating the measure of the life given to a person, he established his own existential philosophy according to the nomadic worldview, which is defined by the phenomenon of life and death. As evidence of that, the tradition of "Hospitality" was completely intertwined with the life of the nomadic people. This is one of the sacred duties formed by the folk consciousness over the centuries. The way of personalizing and elevating a person's personality and dignity through gifts and honors has become a habit in daily practice. Along with being able to understand the spoken word as an "obligatory duty", "satisfaction" with everything, the background of the concept of "shame" characteristic of our national identity and

the category of "repentance" ultimately testify to a person's honest attitude towards others or the environment in which he lives and moral positions. The category of "shame" as a quality that protects a person from any negative actions is an ethical expression of the people's existence. "Shame" is the main principle followed by nomads as an ethical category proving the viability of human existence. Shame, in one way or another, is a manifestation and proof of human nature. Obviously, shame is a characteristic of the human race, but its manifestation lies in the extent to which the human being is formed and in his inner worldview. Among the ethical categories, the concept of freedom occupies a special place in the formation of human nature. A person has the ability to act, making a choice according to his will, only if he feels his freedom. The category of freedom begins with the understanding that a person's life is a one-time opportunity and the belief that the end of making a choice begins with some kind of responsibility. Through freedom, a person's choice and acceptance of himself as the master of his life has become an ethical question that leads to responsibility. This is the reason why freedom in the Kazakh worldview formed by the nomadic civilization is highly respected. Therefore, phenomenological assessment of ethical categories that have not been removed from people's memory for centuries is one of the important issues for Kazakhstani philosophy.

References

1 Ғарифолла Есім. Сана болмысы. – Алматы, 1994. – 198 б.

2 Сейдімбеков А. Қазақтың уақыт пен кеңістік туралы дәстүрлі танымы // Ана тілі. – 1996. – №1. – Б. 6-7.

3 Аяған Б. Ұлттық энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2004. – 696 б.

4 Бурбаев Т.Қ. Қазақ халқы менталитетінің қазіргі кезеңдегі даму ерекшеліктері: әлеуметтік-философиялық талдау: докт. атағын алу үшін дайындалған дисс.: 09.00.13. – Алматы, 2004. – 287 б.

5 Абдина А.К. Человек в системе целостной культуры: дисс. ... док. философ. наук: 09.00.13. – Алматы, 2007.

6 Абай Құнанбаев шығармаларының бір томдық жинағы. – Алматы: Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1961. – 692 б.

7 Спиноза Б. Этика. – Минск: Харвест, Москва: АСТ, 2001. – 336 с.

8 Сарсембин Ү.Қ. Қазақ интеллигенциясы әлеуметтік-мәдени феномен ретінде (әлеуметтік-философиялық талдау): философ. канд. ... дисс.: 09.00.13. – Алматы. 2008.

9 Құдайбердиев Ш. Шығармалары: өлеңдер, дастандар, қара сөздер. – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.

10 Кант И. Критика практического разума. – М.: Эксмо-Пресс, 2019. – 224 с.

11 Кант И. Сочинения в шести томах. – Т. 4. – Ч. 1. – М.: «Мысль», 1965. – 544 с.

12 Нұрышева Г.Ж. Адам өмірі мәні мәселесінің қазақ философиясындағы көрінісі: философ. док. ... дисс.: 09.00.13. – Алматы, 2002. – 270 б.

Transliteration

1 Garifolla Esim. Sana bolmysy [The Being of Consciousness]. – Almaty. 1994. – 198 b. (in Kaz)

2 Seidimbekov A. Qazaktyn uaqyt pen kenistik turaly dasturli tanymy [Traditional Kazakh knowledge about time and space] // Ana tili. – 1996. – N 1. – B. 6-7. (in Kaz)

3 Aiagan B. Ulttyq entsiklopediia [National Encyclopedia]. – Almaty: «Qazaq entsiklopediiasy», 2004. – 696 b. (in Kaz)

4 Burbaev T.Q. Qazaq qalqy mentalitetinin qazirhi kezendehi damu erekshelikteri: aleumettik-filosofiialyq taldau [Features of the development of the mentality of the Kazakh people in the modern period: socio-philosophical analysis]. Doctoral dissertation. – Almaty, 2004. – 287 b. (in Kaz)

5 Abdina A.K. Chelovek v sisteme tselostnoi kul'tury [Man in the system of integral culture]. Doctoral dissertation. – Almaty, 2007. (in Russ)

6 Abai Qunanbaev shygarmalarynyg bir tomdyq zhinagy [One-volume collected works of Abai Qunanbaev]. – Almaty, 1961. – 692 b. (in Russ)

7 Spinoza B. Etika [Ethics]. – Minsk: Harvest, M.: AST, 2001. – 336 s. (in Russ)

8 Sarsembin Y.Q. Qazaq intelligentsiiasy aleumettik-madeni fenomen retinde (aleumettik-filosofiialyk taldau) [Kazakh intelligentsia as a socio-cultural phenomenon (social and philosophical analysis)] Candidate's thesis. – Almaty. 2008. (in Kaz)

9 Qudaiberdiev Sh. Shygarmalary: olender, dastandar, qara sozder [Works: poems, epics, words of edification]. – Almaty: Zhazushy, 1988. – 560 b. (in Kaz)

10 Kant I. Kritika prakticheskogo razuma [Critique of Practical Reason]. – M.: Eksmo-Press, 2019. – 224 s. (in Russ)

11 Kant I. Sochineniia v shesti tomakh [Works in six volumes]. (Vols. 1-6; Vol. 4; Part 1). – M.: «Mysl'» – 1965. – 544 s. (in Russ)

12 Nurysheva G.Zh. Adam omiri mani maselesinin qazaq filosofiiasyndagy korinisi [Reflection of the problem of the meaning of human life in Kazakh philosophy]. Doctoral dissertation. – Almaty, 2002. – 270 b. (in Kaz)

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Nursultan Sarsenbekov	Acting associate professor, PhD, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan, email: nursultan19820926@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2224-1775
Assem Sagatova	Associate Professor, Candidate of Philosophical Science, Karaganda State University named after E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan, email: asem.sagatova@list.ru, ORCID ID: 0000-0001-7283-9380
Нурсултан Жумабекулы Сарсенбеков	доцент м.а., PhD, Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан, email: nursultan19820926@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2224-1775
Әсем Сериковна Сағатова	қауымдастырылған профессор, философия ғылымдарының кандидаты, Қарағанды мемлекеттік университеті. Е. А. Бөкетова, Қарағанды, Қазақстан, email: asem.sagatova@list.ru, ORCID ID: 0000-0001-7283-9380
Нурсултан Жумабекулы Сарсенбеков	и.о. доцента, PhD, Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова Караганда, Казахстан, email: nursultan19820926@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2224-1775
Асем Сериковна Сагатова	ассоцированный профессор, кандидат философских наук, Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, электронная почта: asem.sagatova@list.ru, ORCID ID: 0000-0001-7283-9380

ҒТАХР 11.01.61 https://doi.org/10.48010/aa.v103i2.710

БИЛІК ФЕНОМЕНІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-КОНЦЕПТУАЛДЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

[1]Е.С. Күмісходжаев, [2]Ж.А. Алтаев

АҢДАТПА

Мақала қайбір заманда болмасын өзекті тақырыптардың бірі болып табылатын билік феноменін зерттеуге бағытталған. Биліктің теориялық және концептуалды аспектілері биліктің мәнін, оның қоғамдағы көріністері мен механизмдерін түсінуге мүмкіндік беретін әртүрлі түсіндірмелерді, тәсілдер мен анықтамаларды қамтиды. Мақалада билік феноменін талдаудың негізгі тұжырымдамалық тәсілдері қарастырылады. Билік фено-мені көпқырлы және оны әртүрлі позициялардан түсіндіруге болатындықтан оны теориялық көзқарастармен ұштастыра отырып, биліктің табиғатын, оның көздері, механизмдері мен әлеуметтік және мәдени контексттегі көріністері туралы жан-жақты түсініктемелер берілді.

Билік феноменінің ерекшеліктерін сипаттау үшін бұл зерттеуде билік феномені түсінігі және оның теориялық және концептуалды аспектілері қарастырылады. Автор биліктің мемлекеттік және қоғамдық өмірдегі орнын көрсетуге тырысады. Билік құбылысын зерттеудің заманауи тәсілдері мен әдістері қолданылып, негізгі мәселелер көрсетіліп, философиялық талдау жасалды. Билік ұғымын анықтау үшін шетелдік саясаткерлер мен ғалымдардың еңбектері талданды. Бұл жұмыс билік түрлері мен оның мағыналары туралы түсінік береді. Мақалада басымдықтар мен құндылықтар, сондай-ақ билік басындағыларға жүктелетін міндеттер талқыланады.

Түйін сөздер: билік, бағыну, құндылықтар, ұғым, теориялық аспект, әлеуметтік теория, билік феномені, билік философиясы, концепция, талдау.

[1]ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент: Күмісходжаев Е.С., yerbolkumis@gmail.com

Мақаланың сілтемесі: Күмісходжаев Е.С., Алтаев Ж.А. Билік феноменінің теориялық-концептуалдық аспектілері // Адам әлемі. – 2025. – №2 (103). – Б. 26-33.

Теоретико-концептуальные аспекты феномена власти

Аннотация. Статья направлена на изучение феномена власти, который является одной из актуальных тем всех времен. Феномен власти является центральным объектом исследований в политической философии, социологии, психологии и других дисциплинах. Теоретико-концептуальные аспекты власти охватывают различные интерпретации, подходы и определения, которые позволяют понять сущность власти, ее проявления и механизмы в обществе. В статье рассматривается ключевые концептуальные подходы к анализу феномена власти, так как он многогранен и может быть интерпретирован с различных позиций. Это теоретические аспекты, понимание природы власти, ее источников, механизмов и проявлений в социальном и культурном контексте.

Для описания особенностей феномена власти в данном исследовании рассматривается понятие феномена власти и его теоретико-концептуальные аспекты. Автор пытается показать роль власти в государственной и общественной жизни. Были использованы современные подходы и методы исследования феномена власти, показаны основные проблемы, проведен философский анализ. Для определения концепции власти были проанализированы работы зарубежных политиков и ученых. Данная работа дает представление о видах власти и ее значениях. В статье рассмотрены приоритеты и ценности, а также об ответственности, которые налагают на властоимущих.

Ключевые слова: власть, подчинение, ценности, концепция, теоретический аспект, социальная теория, феномен власти, философия власти, концепция, теоретический аспект, анализ.

Theoretical and Conceptual Aspects of the Phenomenon of Power

Abstract. The article aims to study the phenomenon of power, one of the most relevant topics. The phenomenon of power is the central object of research in political philosophy, sociology, psychology, and other disciplines. Theoretical and conceptual aspects of power cover various interpretations, approaches, and definitions that allow us to understand the essence of power, its manifestations, and mechanisms in society. The article examines the key conceptual approaches to the analysis of the phenomenon of power. The phenomenon of power is multifaceted and can be interpreted from various positions: from power as a resource to power as a process and a structural element of society. These theoretical aspects form a comprehensive understanding of the nature of power, its sources, mechanisms, and manifestations in the social and cultural context. To describe the features of the phenomenon of power, this study examines the concept of the phenomenon of power and its theoretical and conceptual aspects. The author tries to show the role of power in state and public life. Modern approaches and methods for studying the phenomenon of power were used, the main problems were shown, and a philosophical analysis was carried out. To determine the concept of power, the works of foreign politicians and scientists were analyzed. This work gives an idea of the types of power and its meanings. The article examines priorities and values, as well as the responsibility that is imposed on those in power.

Key words: Power, Subordination, Values, Concept, Theoretical Aspect, Social Theory, Phenomenon of Power, Philosophy of Power, Concept, Theoretical Aspect, Analysis.

Кіріспе

Билік – кез-келген мемлекет пен қоғам-ның өміріне әсері бар саяси құбылыс. Бұл қоғамдық сананы, саяси құндылықтар мен дәстүрлерді қамтитын ұғым. Ол қоғамда адамдардың бірлескен өмірін ұйымдастырып, реттеп отырады.

Сонымен бірге, билік – қоғамдағы белгілі бір топтың, ұйымның немесе жеке тұлғаның өзгелерге әсер ету, басқару және олардың әрекеттерін бағыттау мүмкіндігі мен құқығы. Билік арқылы мемлекет өз азаматтарының құқықтарын қорғап, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз етіп, қоғамның дамуына жағдай жасайды. Онымен қоса, билік қоғамдағы тәртіп пен заңдылықтың сақталуын қадағалап, ресурстарды бөлу мен қоғамдық мақсаттарға жету үшін стратегиялық шешімдер қабылдайды.

Билік туралы пайымдаулар Платонның «Мемлекет» деген еңбегінде қарастырылады. Платон үшін биліктің мәні – әділеттілікті орнату, ал мемлекетті басқару – даналықты, батылдықты, ұстамдылықты және әділдікті талап ететін жоғары міндет деп санады. Сол үшін Платон қоғамды үш тапқа бөледі:

1. Билеушілер – даналық пен ақылға негізделген шешім қабылдайтын тап;

2. Қорғаушылар – мемлекет пен қоғамды қорғауға арналған жауынгерлер;

3. Өндірушілер – шаруалар, қолөнершілер, саудагерлер және тағы басқа.

Платонның пікірінше, бұл топтардың әрқайсысы өз функцияларын адал орындағанда ғана әділеттілік орнайды.

Шынайы білімге және әділеттілікке ұмтылған адамдар ғана билеуші болуға лайықты. Сондықтан билікке философтар келуі керек, өйткені тек олар ғана игілікке жету жолын біледі. Бұл философтардың негізгі міндеті – қоғамда әділеттілікті сақтау және әрбір адамға өз орнын табуға көмектесу.

Платон билік тек білім мен моральдық қасиеттерге сүйенгенде ғана дұрыс жұмыс істейтінін айтады. Ол моральдық тәрбиенің маңыздылығын атап, нағыз билеуші өз мүддесі үшін емес, қоғамның игілігі үшін қызмет етуі керек деп есептейді.

Платон заңдарды әділеттілікті сақтаудың құралы ретінде қарастырады. Билік заңдарды құрметтеп, оларды басшылыққа алғанда ғана мемлекет дұрыс жұмыс істей алады. Ол заңның мемлекетте тұрақтылық пен тәртіп орнатудағы рөлін жоғары бағалайды.

Платон әділдікті биліктің ең басты құндылығы деп санайды. Оның ойынша, мемлекеттегі барлық азаматтар өздеріне тән қасиеттерге сай қызмет атқарғанда және қоғамның әрбір мүшесі өз міндетін дұрыс орындағанда ғана әділдікке жетуге болады.

Платонның бұл идеялары саяси философияға үлкен ықпал етіп, кейінгі ғасырлардағы ойшылдардың билік және мемлекеттілік туралы көзқарастарына негіз болды.

Онда грек ойшылы мемлекетті философтардың басқарғанын жөн санайтындығын және нағыз әділетті де білімді басшылар солар бола алады деп пайымдайды.

Платон адамдардың көпшілігі құмарлық, байлық пен атақ-даңққа деген құштарлықты басшылыққа алады деп есептеді. Өз кезегінде, философтар шындыққа және дүниенің негізінде жатқан идеяларды білуге ұмтылады. Олардың «идеялар әлемін» көре білуі, әділдіктің мәнін түсінуі оларды қоғамды басқаруға қолайлы етеді. Ол идеалды мемлекетте билік басына келгендер оны жеке басының мүддесі үшін емес, даналыққа бейім және материалдық байлыққа қызықпайтын адамдар іздейтіндей етіп реттеу керек деп тұжырымдайды.

Бұл концепция өз уақыты үшін жаңашыл және революциялық болды, себебі Платон билік тек жеке пайданы аңсайтындардың емес, шын жүректен шындық пен әділдікке ұмтылатын адамдардың қолында болуы керек деп санады [1, б. 21].

Иә, Платонның ойынша, идеалды қоғамда елді басқаруы тиіс адамдар – философтар. Оның айтуынша, философтар әлемнің ақиқатын түсінуге және әділетті шешімдер қабылдауға қабілетті. Олардың мақсаттары материалдық игіліктерге емес, ақиқатқа және әділдікке жетуге бағытталған. Сонымен бірге қоғамға пайда келтіруге және қоғамдық игілікті қамтамасыз етуге бағытталған шешімдер қабылдай алады.

Көшбасшылардың этикасы және олардың жеке моральдық сенімдері басқару тәсіліне қатты әсер етуі мүмкін. Мысалы, Платон өз еңбектерінде билеушілердегі моральдық ізгіліктің маңыздылығын атап өткен болса, ал Никколо Макиавелли саясаткер билікке жетудің және оны ұстап тұрудың кез-келген тәсілін ақтай алады деп тұжырымдады, өйткені бастысы – моральдық принциптерді сақтау емес, нәтиже маңызды.

«Рим Императоры» атты еңбегінде Мэрри Бирд императорлар билікке келгенге дейін Ежелгі Рим бүгінде Рим Республикасы деп аталатын демократияның бір түрі болды. Ол Рим негізін қалаушы Ромулдан бері бар. Ежелгі Римнің жоғарғы саяси элитасы консулдар болды, оларға басқа шенеуніктер төмен дәрежеде көмектесті. Оларды заңдар мен соғыс пен бейбітшілік туралы шешімдер қабылдауға дауыс берген Рим азаматтары таңдады. Бірақ бұл жүйенің негізгі күші байларға тиесілі болды. Олардың дауыстары қарапайым адамдардың дауыстарына қарағанда маңыздырақ болды, сонымен қатар олар мемлекеттік лауазымдарға үміткер болуға және әскерлерді басқаруға құқылы болды. Ең ықпалды Рим институты бірнеше жүздеген бұрынғы мемлекеттік шенеуніктерден тұратын Сенат болды [2, б. 103].

Никколо Макиавеллидің пікірінше, билікке деген құштарлық және жоғалтудан қорқу әрбір басшы үшін маңызды сұрақтардың бірі. Жетістікке жетуді қалайтын билеуші өз әрекеттерін қажеттілік заңдарымен және бағыныштылардың мінез-құлқымен сәйкестендіруі керек. Адамдардың психологиясы мен олардың ерекшеліктерін, артықшылықтары

мен кемшіліктерін біле білген басшының билігі өміршең болады.

Көшбасшы жомарт болмауы қажет, себебі ол оған зиян тигізеді. Ақылды көшбасшы – әрқашан өзінің іс-әрекетінің барлық жағдай-лары мен салдарын өлшейтін билеуші. Оның билік ету мәселесі таразыға түскен сын сағаттарында тәртіп пен тұрақтылықты сақтауда билеуші қатыгез болып көрінуден де қорықпауы қажет.

Қоластындағыларды бірте-бірте уақытымен мақтаңыз және марапаттаңыз, бірақ бірден жазалау қажет. Адамдарды басқара отырып, оларды бір қысып, бір жіберіп отыру керек. Адамдар әдетте марапаттар мен жоғарылаулар сирек кездесетін жерде бағаланады. Ал, жазаны бірден сол мезетте жасаған дұрыс. Жауапкершілікке тарту немесе жазалауды бірден жасау керек, ал жақсылықты біртіндеп жасау қажет. Бағыныштылар тарапынан қорқыныш пен үрей көбірек болуы тиіс [3, б. 76].

Бұл жерде билік пен мораль ұғымдарын қарастыру өте маңызды. Билік пен мораль тақырыбы қоғамдық өмір мен саясаттың осы екі аспектісі арасындағы күрделі қатынасты қарастырады.

Билік әдетте бақылаудың, бағынудың және жауапкершіліктің болуын болжайды, ал мораль адамдардың мінез-құлқын жақсылық пен жамандық, әділеттілік пен жауапкершілік тұрғысынан реттейтін принциптер мен нормаларды білдіреді. Билікті қолдан жібермес үшін әрбір адамның қандай моральдық құндылықтарды бұзуға баратындығын білу өзекті.

Билік пен моральдың байланысын талқылаудағы басты мәселе – билік моральдық нормаларға сай болуы қажет пе немесе оларды сақтамай да қол жеткізуге бола ма деген сұрақ. Билік көбінесе прагматикалық міндеттер қояды және бұл әдетте моральдық қақтығыстарға әкеліп соғады.

Қазіргі қоғамда билік моральдық болуы керек деген пікір кең таралған, өйткені оның негізгі міндеті – адамдардың мүдделері мен құқықтарын қорғау. Саясаткерлер мен көшбасшылар өздерінің шешімдері мен әрекеттері үшін үлкен моральдық жауапкершілікке ие, себебі олардың шешімдері көптеген адамдарға әсер етуі мүмкін. Бұл жағдайда мораль биліктің заңдылығын бағалаудың критерийі.

Кейде мүдделер қақтығысына байла-нысты мораль мен билік қайшылыққа түсуі мүмкін. Тарих көрсеткендей, биліктің антиморальдік мінез-құлқы көп жағдайда саяси режимдердің күйреуіне, сенімнің жоғалуына және әлеуметтік қақтығыстарға әкеледі. Соның салдарынан көптеген мемлекеттер саяси сахнадан шығып қалғанына тарих дәлел.

Осылайша, билік пен моральдың өзара байланысы туралы мәселе ашық болып қалуда және тарихи, әлеуметтік және этикалық аспектілерді ескере отырып, тереңірек зерделеуді қажет етеді.

Әдіснама

Билік феномені тарихи, жүйелік тәсіл, әлеуметтік-философиялық талдау, синтез, диалектикалық әдістер, жалпы философиялық, салыстырмалы-тарихи, құрылымдық-функционалды және герменевтикалық әдістер қолданылады.

Зерттеу материалының негізіне шетелдік және отандық ғалымдардың билік туралы еңбектері әдіснамалық тұғыр ретінде қарастырылады. Солардың негізінде авторлар биліктің ерекшеліктерін талдап, ғылыми-теориялық тұрғыдан зерделейді.

Теориялық және концептуалдық талдау жүргізу үшін шетелдік саясаткерлер мен ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалады. Осы тақырыптағы ғылыми жұмыстар, мақалалар мен кітаптардағы пікірлер мен ойлар зерделеніп, билік феноменінің формалары мен түрлері зерттеледі.

Белгілі бір кезеңдердегі билік ұғымына деген көзқарастар мен билік жүргізу түрлері, сол кезеңдердегі басқарушыларға тән мінез-құлықтар және басқа да мемлекеттік басқарудағы саяси жүйелермен салыстыру кезінде, әрбір саяси жүйенің ерекшеліктері мен айырмашылығын көрсету үшін салыстырмалы анализ жасалады.

Биліктің анықтамасы және түрлері

1-сурет. Биліктің түрлері

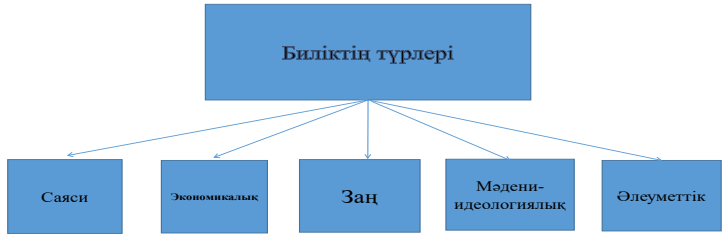

1. Саяси билік – мемлекет пен қоғамды басқару құралы ретінде қолданылатын билік түрі. Саяси билік мемлекетті басқару, заң шығару, сот және атқарушы органдар арқылы жүзеге асады.

2. Экономикалық билік – экономикалық ресурстарды басқару арқылы әсер ету мүмкіндігі. Бұл билік түрі негізінен ірі компаниялар мен қаржы институттарына тән.

3. Заң билігі немесе құқықтық билік – заңдарды қабылдау және сол заңдардың орындалуын қамтамасыз ету арқылы жүзеге асырылатын билік. Құқықтық билік мемлекеттің барлық азаматтары мен ұйымдары үшін міндетті.

4. Мәдени-идеологиялық билік – мәдени құндылықтар мен ақпарат құралдары арқылы адамдардың ойлауына және мінез-құлқына әсер ету. Бұл билік түрі білім беру, ақпарат тарату, әдебиет, өнер арқылы жүзеге асады.

5. Әлеуметтік билік – қоғамдағы әлеуметтік топтардың, таптардың, ұлттардың арасындағы қарым-қатынасты реттейтін билік. Ол әлеуметтік нормалар, құндылықтар және қоғамдық ережелер арқылы көрініс табады.

Билік әртүрлі деңгейлерде және түрлі формаларда көрінуі мүмкін: мемлекеттегі саяси билік, отбасындағы ата-аналардың билігі, жұмыс орнындағы басшылық билігі және тағы басқа.

Әрбір билік түрі қоғамның дамуына және тұрақтылығына әсер етіп, түрлі деңгейде қолданылуы мүмкін [4, б. 221].

Билік феноменінің теориялық- концептуалдық негіздемесі

Биліктің негізгі функциялары:

Реттеуші:	Билік қоғамның тәртібі мен құрылымын реттеп, оның тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Бұл функция заңдар, ережелер және қаулылар қабылдаумен жүзеге асады.
Қорғаушы:	Билік елдің қауіпсіздігін қамтамасыз етіп, қоғамды ішкі және сыртқы қауіптерден қорғайды. Бұл функцияға құқық қорғау органдары мен әскери құрылымдардың қызметі жатады.
Басқарушы:	Билік қоғамды және оның әртүрлі салаларын басқару арқылы олардың дұрыс жұмыс жасауына мүмкіндік береді. Бұл функция экономикалық, әлеуметтік және мәдени салаларды басқаруды қамтиды.
Экономикалық:	Билік экономикалық процестерді реттеп, экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етуге тырысады. Бұл функция арқылы салық жүйесін құру, қаржылық бақылау жүргізу, бюджет қалыптастыру жүзеге асады.
Әлеуметтік:	Билік қоғам мүшелерінің өмір сүру сапасын жақсартуға бағытталған шараларды жүзеге асырады. Бұл денсаулық сақтау, білім беру, әлеуметтік қорғау сияқты салаларды қамтиды.
Идеологиялық:	Билік қоғамда ортақ құндылықтар мен идеалдарды насихаттайды. Бұл қоғам мүшелерінің бірлігін, ынтымақтастығын арттырып, елдің тұтастығын сақтауға бағытталады.

Билік – әлеуметтік теория мен саясаттанудағы негізгі ұғымдардың бірі. Ол тұлғааралық қатынастардан бастап жаһандық саяси құрылымдарға дейінгі құбылыстардың кең ауқымын қамтиды. Билік құбылысын түсіну әртүрлі аспектілерді, соның ішінде оның табиғатын, көздерін, іске асыру механизмдерін және қоғамға әсерін талдауды қажет етеді.

Билік құбылысы – қоғам өмірінде шешуші рөл атқаратын көпқырлы және күрделі құбылыс. Оның табиғатын, көздері мен салдарын түсіну қазіргі әлеуметтік процестерді талдау және тиімді басқару стратегияларын қалыптастыру үшін қажет. Билікті зерттеу қолданыстағы әлеуметтік құрылымдарды жақсы түсініп қана қоймай, оларды үлкен әділеттілік пен теңдікке айнал-дыру тетіктерін жасауға мүмкіндік береді.

Билік қоғамдық қатынастарды құрылымдап қана қоймайды, сонымен қатар белгілі бір тәуекелдерді де көтереді. Негізгі проблемалардың бірі – билікті асыра пайдалану. Билікті бір қолға шоғырландыру бостандықты басуға, озбырлыққа, сыбайлас жемқорлыққа және әділетсіздікке әкелуі мүмкін.

Гоббс анархияның алдын алу және тәртіп орнату үшін адамдарға күшті орталық билік (Левиафан) қажет деп есептеді. Ол бостандықты сыртқы шектеулердің жоқтығы деп санады, бірақ бейбітшілікті сақтау үшін кейбір бостандықтарды шектеу керек деп тұжырымдады [5, б. 124].

Ал, Джон Локк адамдардың өмір сүруге, бостандыққа және меншікке тән құқықтары бар деп сенді, оны билік қорғауы керек. Оның пікірінше, билік шектеулі болуы керек және оны басудың орнына қоғамның мүдделеріне қызмет етуі керек [6, б. 387].

«Билік – басқа адамдарды бір нәрсе істеуге немесе істемеуге мәжбүр ету қабілеті. Бүгінгі таңда билікке ие болу бұрынғыға қарағанда әлдеқайда оңай. Элитарлық шекаралар бұлыңғыр, ақпарат қолжетімді, ал беделдер күмәнға ұшырап, қысқа мерзімде жойылады. Сонымен қатар, билікке ие адамдардың мүмкіндіктері барған сайын шектеулі болуда», - деп атап өтті өз еңбегінде Мойзес Наим [7, б. 63].

Оның пікірінше, билік ірі ойыншылардан олардың ережелеріне бағынбайтын әртүрлі ұсақ ойыншыларға ауысуда. Саны жағынан төңкерістің мәні мынада: халық саны мен өмір сүру деңгейі өсіп, адамдарды топтарға бөліп, бақылау қиындап барады.

Әскери күш бұрынғыдай маңызды рөл атқармайды. Мемлекеттердің армиялары бір-бірімен емес, бытыраңқы сепаратистік топтар мен жауынгерлерге қарсы соғысуда. Ал бұл жасақтар жиі жеке шайқастарда да, соғыста да жеңіске жетіп жүр.

Б.Б. Де Мескита «Диктатордың үстел кітабы» атты еңбегінде, саясат абстрактілі пайымдауға көмектесетін сала емес. Мұның бәрі адамдардың мінез-құлқына байланысты. Кез-келген мемлекеттегі өзгерістердің басты себебі – оның көшбасшысына байла-нысты. Оның өзімшіл есептеулері мен мотивтері саясаттың қозғаушы күші.

«Мемлекет – ол мен», - деді Людовик XIV. Бірде-бір патша, бірде-бір тиран жалғыз басқара алмайды; бұл Людовикке де қатысты, ол жас кезінде регенттердің қолдауынсыз және

ересек кезінде коалицияның қолдауынсыз көп нәрсе істей алмады. Көшбасшы толығымен қоршаған ортаға байланысты және мәселе оның қаншалықты үлкен екендігінде.

Бұл орта үш топқа бөлінеді:

1) номиналды сайлаушылар – дауыс беруге құқығы бар елдің әрбір тұрғыны, бұл ықпалдың ең алыс шеңбері;

2) нақты сайлаушылар – ел көшбасшысын іс жүзінде таңдайтын адамдар тобы (мысалы, АҚШ-та бұл сайлаушылар);

3) көшбасшыға қолдау көрсету үшін қажет қолдаушылар коалициясы: авторитарлық елдерде бұл басшының ең жақын ортасы (мысалы, КСРО-дағы Саяси Бюроның ондаған мүшелері), демократиялық елдерде көшбасшыға, оның партиясына дауыс берген сайлаушылар [8, б. 139].

Сонымен қатар, Б.Б. Де Мескитаның пайымдауынша, билікті қамтамасыз ететін негізгі фактор – қолдаушылар коалициясы. Бұл коалиция басшының билігін сақтап қалуына кепілдік береді. Демократ болсын, диктатор болсын, билікті ұстап тұрудың басты принципі бір: басшы өз жақтастарына қолдау көрсетуі керек. Осыдан нағыз басшыға арналған бес ереже туындайды:

1. Жақын топты мүмкіндігінше аз ұстаңыз – оларды бақылау оңайырақ, әрі олар мемлекеттік «пирогтың» үлкенірек үлесіне үміттене алады. Бұл стратегияның жарқын мысалы – Солтүстік Кореяның басшысы Ким Чен Ир. Елде жаппай ашаршылық болуына жол бергенімен, армияның аштықтан зардап шегуіне ешқашан мүмкіндік бермеген, себебі армия – оның қауіпсіздігінің кепілі.

2. Қағаз жүзіндегі электорат мүмкіндігінше көп болсын – бұл сізге жақын топтан біреу қырсықтық танытқан жағдайда, оны жаңа кандидатқа ауыстыруға мүмкіндік береді. Мысалы, 1930 жылдары Сталин: халықтың шынайы дауыс беру құқығы болмаса да, Үлкен террордан кейін көптеген басқарушылар бос орындарды иелену мүмкіндігіне ие болды.

3. Кіріс ағынын бақылаңыз, билікке келуіңізге көмектескен жақтастарыңыз өздерін алданғандай сезінбеуі үшін…

4. …бірақ оларға тек адал болып қалатындай, бірақ артық емес төлеңіз. Басты айырмашылық – басшының қайдан және қалай ақша табу керектігін білуінде, ал жақтастары білмейді (егер білсе, олар әлдеқашан басшыны орнынан алып тастар еді).

5. Халыққа жақын ортаңыздың есебінен жақсылық жасамаңыз – бұл қателікті олар кешірмейді. Егер бұл кеңес тым орынсыз көрінсе, 2008 жылғы Наргис циклонынан кейінгі Мьянма көшбасшысы генерал Тан Швенің мысалын қараңыз: ол азық-түлік көмектерін өзінің әскери жақтастары есебінен өтеді. Орын алған қарамақайшылықтар мен мүдделер қақтығыстарының нәтижесінде жүздеген мың адам аштықтан және қиындықтардан қайтыс болды.

Бұл тек диктаторларға қатысты ма? Әсте олай емес. Демократтар да дәл осы ережелер бойынша әрекет етеді, тек олар билігін оншақты адамның емес, мыңдаған дауыс берген сайлаушылардың қолдауына сүйенеді. Сонымен қатар, олардың елдерінде қоғамдық институттар жақсы жұмыс істейді. Сондықтан демократиялық елдердің басшылары әлдеқайда икемді қадамдар жасауға мәжбүр. Бірақ олар ешқашан өз сайлаушыларының мүдделеріне қарсы абстрактілі «халықтың» атынан әрекет етпейді.

Адамзат тарихының көп бөлігі билікті мұра етті. Ақша, зорлық-зомбылық, үгіт-насихат – бұл және басқа да билік құралдары дәстүрлі түрде шағын топтардың қолында болды. Мұның бәрі XVIII ғасырдың аяғында екі революция болған кезде өзгерді: француз және американдық. Билік бәсекеге қабілетті, халыққа есеп беретін және ауқымы шектеулі болуы мүмкін екен. Осының арқасында XX ғасырдың екінші жартысында әлем қауіпсіз болды және гүлденді. Бүгінгі күні билікті алу және оны жоғалту да оңай. Сонымен қатар, оны пайдалану қиынырақ.

Біз сөзсіз қайтарымға тап боламыз. Саясаткерлер әлі де мүмкіндігінше көп күш алғысы келеді, сондықтан олар қазіргі ережелермен ойнауды үйренді. XXI ғасырда саяси билік жаңа қатерлі түрге ие болды: демократиялық басқару елесін қолдай отырып, саясаткерлер демократиялық жүйенің негіздерін бір уақытта бұзады. Олар жаңа тәсілдер мен әдістерді қолданады және ескі технологияларды заманауи технологиялармен сәтті үйлестіреді.

Мойзес Наим мұны биліктің реваншы деп атайды. Биліктің реваншы демократиялық мемлекеттердің бостандығына, әл-ауқатына және өмір сүруіне қауіп төндіреді. Бұл Саммари – бостандықтың болашағы және оған әсер ете алатынымыз туралы.

Бірақ жаһандану, урбанизация және технологияның дамуы, демографиялық өзгерістер және басқа факторлар біртіндеп биліктің құлдырауына әкеледі.

Автократия – бір адамның шексіз билікке ие болатын басқару нысаны. Автократ дәл осындай адам.

Моизес Наим қазіргі автократтардың мысалдарын келтіреді: бұл венесуэлалық Уго Чавес және венгр Виктор Орбан, Үнді Нарендра Моди және филиппиндік Родриго Дутерте, бразилиялық Джаир Болсонаро, түрік Реджеп Тайып Ердоған. Бұл адамдар мәдениеті мен тарихы әртүрлі елдерде өсіп, мансап құруда, бірақ бір сценарий бойынша әрекет етеді. Олар билікке адал сайлау арқылы келеді, демократиялық институттарды баяу және тыныш бұзады, ал олардың саясатының нәтижесі айқын болған кезде, ол кеш болып шығады.

«Бүгінгі автократтар билікке қол жеткізу және оны мүмкіндігінше ұзақ ұстау үшін жаңа әдістерді әзірледі. Түпкі мақсат әрқашан қолжетімді емес, бірақ әрқашан табандылықпен қорғалған – өмір бойы билікте болу. Олар кезкелген әлсіретететін тенденцияларды өмірлік қауіп ретінде қарастырады. Олардың жетістігі

басқаларды бүкіл әлемде еліктеуге тырысады», – деп түсіндіреді Наим [9, б. 225-256].

Джин Шарп «Диктатурадан демократияға» атты еңбегінде тоталитарлық режимнің барлығын қамтитын күші туралы кеңінен таралған пікірге қарамастан, тоталитарлық биліктің сақталуы халықтың мойынсұнғыш әрекетіне негізделеді. Кез-келген тоталитарлық режимнің Ахиллес өкшесі бар. Егер сіз режимнің әлсіз жақтарын анықтасаңыз және оларға мақсатты түрде шабуыл жасасаңыз, режим ерте ме, кеш пе төмендейді.

Режимнің әлсіздіктеріне, атап айтқанда, мыналар жатады:

- жаңа жағдайға тез бейімделе алмау;
- жарияланған саяси принциптердегі Қайшылықтар;
- еңбек ресурстарының жетіспеушілігі;
- диктаторды жалған ақпараттандыру, оның реакциясынан қорқып, дұрыс емес немесе толық емес ақпарат беру;
- идеологиялық мифтер мен рәміз-дердің бұлыңғырлануы;
- бюрократияның тиімділігі мен құзыреттілігінің төмендігі;
- диктаторға жақын адамдар арасын-дағы қақтығыстар, бәсекелестік және дұшпандық;
- таптық, мәдени немесе ұлттық келіспеушіліктердің шиеленісуі;
- қате шешімдер қабылдау;
- апатия, скептицизм немесе халықтың дұшпандығы [10, б. 241].

Джеймс А. Робинсон мен Дарон Аджемоглу жазған «Тар дәліз» атты кітаптарында бостандықтың пайда болып, гүлденуі үшін мемлекет те, қоғам да күшті болуы қажет. Күшті мемлекет зорлық-зомбылықты тежеу, заңдардың орындалуын қадағалау және азаматтарға еркін таңдау жасап, өз мақсаттарына жетуге мүмкіндік беретін қоғамдық қызметтерді ұсыну үшін қажет. Ал күшті және белсенді қоғам күшті мемлекетті тежеу және оны бақылау үшін маңыздылығын атап өтеді [11, б. 120].

Авторлардың пікірінше, қос билік пен тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесі өздігінен «Гильгамеш мәселесін» шеше алмайды, себебі сергек қоғамсыз, Конституция мен кепілдіктер тек пергамент немесе қағаздан аспайтын құндылыққа ие болып қалады.

Еркіндікке апаратын тар дәліз бір жағынан репрессиялары мен қатыгездігі бар деспотиялық мемлекеттен туындайтын қорқынышпен, екінші жағынан мемлекет жоқ кезде пайда болатын заңсыздықтан туындайтын қорқынышпен қыспаққа алынған. Бұл тар дәліз — мемлекет пен қоғам бір-бірін теңестіретін орын. Бұл қарама-қайшылық тек қандай да бір революциялық сәтті сипаттамайды — бұл екі күш арасындағы үнемі, күнделікті күрес. Бұл күрес екі жаққа да пайдалы: еркіндік дәлізінде мемлекет пен қоғам тек бәсекелесіп қана қоймайды, сонымен бірге ынтымақтасады. Бұл ынтымақтастық мемлекетке қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін көбірек мүмкіндіктер береді, ал қоғамға мемлекетті бақылау мүмкіндіктері артады.

Неліктен бұл дәліз, тек еркіндікке апаратын есік емес? Өйткені еркіндікке қол жеткізу – процесс; зорлық-зомбылықты бақылауға алу, заңдар жазып, оларды орындауды қамтамасыз ету, мемлекет өз азаматтарына әлеуметтік қызметтерді көрсетуін бақылау үшін тар дәліз арқылы ұзақ жолды өту қажет.

Неліктен бұл дәліз соншалықты тар? Өйткені бұл міндет жеңіл емес. Қалайша мемлекет, өз еркімен заңдар қабылдай алатын, қуатты армия мен үлкен бюрократияға ие мемлекет, қоғамның бақылауында қалатын болады? Біз қалай біле аламыз, ол жауапкершілікті күрделі әлемде өз қолына алуды сұраған кезде өзінің өкілеттіктерін асырып, қоғамның бақылауынан шығып кетпейді? Ал қоғамды қалай үйлесімді жұмыс істеуге мәжбүр етіп, оған өзіне қарсы көтерілмеуге, бөлініп кетпеуге жол бермей, осы күрестен нөлдік емес нәтиже алу үшін не істеу керек? Мұның бәрі қиын, сондықтан біздің дәлізіміз соншалықты тар, және оның ішіне кіру мен шығудың қоғам үшін ұзаққа созылатын салдары бар.

«Жаңа билік» еңбегінде Джереми Хейманс иерархиялық принцип пен бағынуға негізделген оның ескі форма-ларын ығыстыратын жаңа билік құбылысын зерттеді. Егер ескі билік бірнеше адамның қолында шоғырланған болса, онда жаңа билік бұрын болмаған ықпал ету құралдарын алған кең бұқараға тиесілі. Жаңа билікті ұстауға тырысудың пайдасы жоқ, оны тек әртүрлі арналар арқылы бағыттауға болады.

Билік парадигмасының өзгеруі жақсы да, жаман да құбылыс емес, бәрі оны қандай мақсаттарға жету үшін қолда-натынына байланысты. Жаңа билік жақсы бастамаларға да, өзара көмекке де, жаманға да қызмет ете алады — зиянды тауарларды жарнамалау, жалған ақпарат тарату, террористерді тарту, қоғамды радикалдандыру [12, б. 18].

«Билік Құдайдан, бірақ билік Құдай емес» атты еңбегінде Фёдор Абрамов адамның өміріндегі көп нәрсені ол өзі анықтамайды деген пікір білдіреді. Биліктегілер ақыл мен жанды толығымен басқарамыз деп ойлайды. Бірақ билік Құдайдан болса да, билік құдай емес. Барлық уақытта таңдау еркіндігі бәріне бірдей бола бермейді. Ол адамның жеке қадір-қасиеттерімен және өмірде қол жеткізген жетістіктерімен анықталады [13, б. 36].

Профессор Бет Новек «Ақылды аза-маттар – ақылды мемлекет» атты кітабында АҚШ Президенті Барак Обаманың (2009-2017) Үкіметтің азаматтарға ашық-тығын арттыруға бағытталған реформа-ларының тәжірибесі баяндалады. АҚШ президентін сайлауға дайындық бары-сында сайлаушылар Барак Обаманың сайлауалды бағдарламасын жақсарту бойынша ұсыныстарын өз сайтында еркін орналастыра алды.

Жаңадан сайланған Президент Обама қол қойған алғашқы құжат «ақпараттық ашықтық

және ашық үкімет туралы Меморандум» болды. Ашық Үкімет идеясы жұмыстың үш негізгі қағидатын – ашықтықты, жұртшылықты мемлекеттік басқаруға тартуды және биліктің шешімдерін іске асыру кезінде азаматтармен, қоғам-дық ұйымдармен және бизнеспен ынтымақтастықты көздеді [14, б. 384].

Өз кезегінде, Қазақстан Республи-касының алдында тәуелсіздіктің алғашқы жылдары билік институттарын құру және қалыптастыру мәселесі туындады.

Ел тарихында алғашқы рет Президент ұғымы мен лауазымы енгізілді. Бұл тәжірибе Кеңес Үкіметінің құрамында бол-ған мемлекеттерде де жүзеге асырылып жатты.

Қазақстанның саяси жүйесін трансформациялау азаматтық қоғамды қалыптастыру жағдайында жүзеге асырылғандықтан күрделі өтті. Дамыған саяси институттардың болмауы, демократиялық басқару тәжірибеміздің аздығы, сайлау жүйесінің жетілмеуі көптеген қиыншылықтар тудырды. Сондықтан құрылымдық қайта құрулар кезеңінде Президент институтына маңызды, әрі шешуші рөл берілді. Дегенмен, еліміздегі саяси трансформацияның нәтижесінде прези-денттік басқару жүйесінің өзіндік үлгісі қалыптасты» [15, б. 106].

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев басқарған жылдары президенттік басқарудың, ал кейбір сарапшылардың пікірінше суперпрезиденттік моделі жүзеге асырылып келді. Бұл модельді таңдауды билік өкілдері сол кездегі саяси-экономикалық конъюнктураның және мемлекеттік маңызды шешімдерді қабылдауда қарама-қайшылықтар мен саяси тартыстарға жол бермей, Президенттің нақты шешім қабылдауына қолайлы жағдай туғызу үшін жасалғандығымен түсіндірілді.

2022 жылғы 16 наурыздағы «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан халқына арнаған Жолдауында Президент Қ.К. Тоқаев: «Бізге Қазақстанның саяси даму моделін қайта құру бойынша тексерілген қадамдар қажет. Бұл, ең алдымен, суперпрезиденттік басқару формасынан күшті Парламенті бар президенттік республикаға түпкілікті көшу. Мұндай жүйе билік институттарының оңтайлы теңгерімін қамтамасыз етеді және елдің тұрақты дамуына ықпал жасайды», - деп атап өткен болатын [16].

Осы мерзімнен бастап, елімізде бірқатар саяси реформалар жүргізілді және олар жаңа демократиялық қағидаттардың орнығуына жол ашты.

Біріншіден, Парламент пен жергілікті билік органдарының құзыреті кеңейді, ықпалы артты.

Екіншіден, Президенттің өкілеттік мерзімі шектелді. Атап айтқанда, Қазақстан Президенті енді жеті жылдық мерзімге бір мәрте ғана сайланады.

Үшіншіден, адам құқықтары мен бостандықтарын одан әрі қорғауды қамтамасыз ету мақсатында Конституциялық сот қайта құрылды. Енді Қазақстан азаматтары Конституция қағидаттарына қайшы келетін заңсыз шараларға шағымданып, тікелей Конституциялық сотқа жүгіне алатын болды.

Қорытынды

Билік құбылысы – қоғам өмірінде шешуші рөл атқаратын көп қырлы және күрделі құбылыс. Оның табиғатын, көздері мен салдарын түсіну қазіргі әлеуметтік процестерді талдау және тиімді басқару стратегияларын қалыптастыру үшін қажет. Билікті зерттеу қолданыстағы әлеуметтік құрылымдарды жақсы түсініп қана қоймай, оларды үлкен әділеттілік пен теңдікке айналдыру тетіктерін жасауға мүмкіндік береді.

Билік феномені саяси философиядағы, әлеуметтанудағы, психологиядағы және басқа пәндердегі орталық зерттеу нысаны. Биліктің теориялық және тұжырымдамалық аспектілері биліктің мәнін, оның қоғамдағы көріністері мен механизмдерін түсінуге мүмкіндік беретін әртүрлі түсіндірулерді, тәсілдер мен анықтамаларды қамтиды. Билік құбылысын талдаудың негізгі тұжырымдамалық тәсілдерін қарастырыңыз.

Билік феномені жан-жақты және оны әртүрлі позициялардан түсіндіруге болады: биліктен ресурс ретінде билікке, процесс және қоғамның құрылымдық элементі ретінде.

Бұл теориялық аспектілер биліктің табиғатын, оның қайнар көздерін, механизмдері мен көріністерін, әлеуметтік және мәдени контексте жан-жақты түсінуді қалыптастырады. Билік – қоғамның тұрақтылығын, үйлесімді дамуын және қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін қажет маңызды құрылым. Ол белгілі бір ережелер мен нормаларға сүйене отырып, қоғамдық тәртіпті реттейді, заңдарды орындайды және азаматтардың құқықтарын қорғайды.

Билік пен бостандық ұғымдары күрделі және көп қырлы. Бір жағынан, билік сыртқы шектеулер мен шектеулер қою арқылы еркіндікті шектей алады. Екінші жағынан, билік жеке адамдардың құқықтары мен қауіпсіздігін қорғауға жағдай жасай отырып, бостандықты кеңейте алады.

Билік құрылымы әртүрлі деңгейлерде – жергілікті, өңірлік және ұлттық деңгейде жұмыс істей алады. Мемлекет билікті заң шығарушы, атқарушы және сот билігі деп бөледі. Осы үш тармақтың өзара тепе-теңдігін сақтап, бір-бірін бақылап отыруы – демократиялық қоғамның басты қағидаларының бірі.

Қорытындылай келе, билік – қоғамдағы тұрақтылық пен тәртіптің кепілі, оның тиімділігі елдің дамуына, азаматтардың әл-ауқаты мен құқықтарының қорғалуына тікелей әсер етеді. Билік өз өкілеттіктерін халық мүддесіне сай қолданса, елдің дамуы мен азаматтардың өмір сүру сапасының жақсаратыны сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

1 Платон. Государство. – Москва: Эксмо, 2020. – 608 с.

2 Beard M. Emperor of Rome: Ruling the Ancient Roman World. – Philadelphia, U.S.A.: Liveright, 2023. – 512 p.

3 Макиавелли Н. Государь. – Москва: АСТ, 2006. – 176 с.

4 Аристотель. Политика. – Москва: АСТ, 2019. – 384 с.

5 Гоббс Т. Левиафан. – Москва: АСТ, 2021. – 800 с.

6 Локк Дж. Два трактата о правлении: монография. – Москва; Челябинск: Социум, 2020. - 496 с.

7 Мойзес Наим. Конец власти. От залов заседаний до полей сражений, от церкви до государства. Почему управлять сегодня нужно иначе. – Москва: Издательство АСТ, 2016. – 512 с.

8 Mesquita B. & Smith A. The Dictator's Handbook: Why Bad Behavior is Almost Always Good Politics. – New York: Public Affairs, 2012. – 352 p.

9 Moises Naim. The Revenge of Power: How Autocrats Are Reinventing Politics for the 21st Century. – New York: Martin's Publishing Group, 2022. – 320 p.

10 Шарп Д. От диктатуры к демократии. Стратегия и тактика освобождения. – Москва: Новое издательство, 2012. – 285 с.

11 Робинсон Д., Аджемоглу Д. Узкий коридор: Государства, общества и судьба свободы. – Москва: Издательство АСТ, 2021. – 703 с.

12 Хейманс Д. Новая власть: Какие силы управляют миром – и как заставить их работать на вас. – Москва: Альпина, 2019. – 504 с.

13 Абрамов Ф. Власть от Бога, но власть - не Бог. – Санкт-Петербург: Атон, 1999. – 203 с.

14 Новек Б. Умные граждане – умное государство. – Москва: Олимп-Бизнес, 2017. – 509 с.

15 Аяған Б., Нұрымбетова Г., Әбжанов Х., Шәпиев Б., Иембекова М. Қазақстандағы президенттік билік институты: тарих, тағылым, тәжірибе. – Алматы: Раритет, 2010. – 368 б.

16 Тоқаев Қ.К. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // [Электронды ресурс] URL: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-1622340 (Қаралған күні: 16.03.2022).

Transliteration

1 Platon. Gosudarstvo [Republic]. – Moskva: Jeksmo, 2020. – 608 s. (in Russ)

2 Beard M. Emperor of Rome: Ruling the Ancient Roman World. – Philadelphia, U.S.A.: Liveright, 2023. – 512 p.

3 Makiavelli N. Gosudar' [The Prince]. – Moskva: AST, 2006. – 176 s. (in Russ)

4 Aristotel'. Politika [Politics]. – Moskva: AST, 2019. – 384 s. (in Russ)

5 Gobbs T. Leviafan [Leviathan]. – Moskva: AST, 2021. – 800 s. (in Russ)

6 Lokk Dzh. Dva traktata o pravlenii: monografija [Two Treatises of Government: monografiya]. – Moskva; Cheljabinsk: Socium, 2020. - 496 s. (in Russ)

7 Mojzes Naim. Konec vlasti. Ot zalov zasedanij do polej srazhenij, ot cerkvi do gosudarstva. Pochemu upravljat' segodnja nuzhno inache [The end of Power: From Boardrooms to Battlefields and Churches to States, Why Being In Charge Isn't What It Used to Be]. – Moskva: Izdatel'stvo AST, 2016. – 512 s. (in Russ)

8 Mesquita V. & Smith A. The Dictator's Handbook: Why Bad Behavior is Almost Always Good Politics. – New York: Public Affairs, 2012. – 352 p.

9 Moises Naim. The Revenge of Power: How Autocrats Are Reinventing Politics for the 21st Century. – New York: Martin's Publishing Group, 2022. – 320 p.

10 Sharp D. Ot diktatury k demokratii. Strategija i taktika osvobozhdenija [From Dictatorship to Democracy]. – Moskva: Novoe izdatel'stvo, 2012. – 285 s. (in Russ)

11 Robinson D., Adzhemoglu D. Uzkij koridor: Gosudarstva, obshhestva i sud'ba svobody [The Narrow Corridor: States, Societies, and the Fate of Liberty]. – Moskva: Izdatel'stvo AST, 2021. – 703 s. (in Russ)

12 Hejmans D. Novaja vlast': Kakie sily upravljajut mirom – i kak zastavit' ih rabotat' na vas [New Power: How Power Works in Our Hyperconnected World – and How to Make It Work for You]. – Moskva: Al'pina, 2019. – 504 s. (in Russ)

13 Abramov F. Vlast' ot Boga, no vlast' - ne Bog [Power is From God, but Power is not God]. – Sankt-Peterburg: Aton, 1999. – 203 s. (in Russ)

14 Novek B. Umnye grazhdane – umnoe gosudarstvo [Smart Citizens, Smarter State]. – Moskva: Olimp-Biznes, 2017. – 509 s. (in Russ)

15 Ajaған B., Nұrymbetova G., Əbzhanov H., Shəpiev B., Iembekova M. Қazaқstandaғy prezidenttik bilik instituty: tarih, taғylym, təzhiribe [The institution of presidential power in Kazakhstan: history, lessons, and experience]. – Almaty: Raritet, 2010. – 368 b. (in Kaz)

16 Toқaev Қ.K. Memleket basshysy Қasym-Zhomart Toқaevtyң Қazaқstan halқyna Zholdauy [State-of-the-Nation Address by President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev]// [Jelektrondy resurs] URL: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-1622340 (Қaralған kүni: 16.03.2022). (in Kaz)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Ербол Серікбайұлы Күміскоджаев — PhD докторант, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: yerbolkumis@gmail.com, ORCID ID: 0009-0004-1514-1970

Жақыпбек Алтайұлы Алтаев — профессор, философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: altaev.kaznu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3925-0045

Ербол Серикбаевич Кумисходжаев — PhD докторант, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, e-mail: yerbolkumis@gmail.com, ORCID ID: 0009-0004-1514-1970

Жакипбек Алтайулы Алтаев — профессор, доктор философских наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: altaev.kaznu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3925-0045

Yerbol Kumiskhojayev — PhD Student, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, e-mail: yerbolkumis@gmail.com, ORCID ID: 0009-0004-1514-1970

Zhakipbek Altayev — Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: altaev.kaznu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3925-0045

IRSTI 02.01.07 https://doi.org/10.48010/aa.v103i2.550

CONCERNING COMMUNICATION WITHIN THE PHILOSOPHICAL COMMUNITY: THE EPISTEMOLOGICAL ASPECT

A.N. Alibayeva

ABSTRACT

The article delves into the significance of communication in shaping and maintaining the philosophical community. It clarifies the philosophical community and communication concepts, employing a structural and functional approach to dissect individual communication components. Contemporary epistemology in philosophy, anchored in the social aspect of the knowing individual, places significant importance on the role played by the philosophical community. This community acts as a cohesive entity in the cognitive process, guiding individual thinkers – specifically, philosophers. Functioning as a collective entity, the philosophical community articulates shared knowledge to steer a unified research trajectory within its field, regulates crucial parameters of cognitive processes, and establishes criteria for evaluation. The shared knowledge fosters cohesion within the philosophical community, given its «universal» nature accessible to every member. To achieve these goals, a specialized mechanism is necessary to facilitate the accumulation of collective knowledge and integrate individual thinkers into this «universal» knowledge. This mechanism is called communication, defined as the interaction of multiple individuals to transmit or exchange information, opinions, experiences, moods, and desires.

Key words: Culture, Archetypes, Cultural Archetypes, Cross-Cultural Communication, Communication Models, Communicative Norms, Behavioral Culture.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Author-correspondent
Alibayeva A.N.,
aika.alik@gmail.com

Reference to this article:
Alibayeva A.N. Concerning Communication within the Philosophical Community: the Epistemological Aspect // Adam Alemi. – 2025. – No.2 (103). – P. 34-40.

Философиялық қауымдастықтағы байланыс: гносеологиялық аспект

Аңдатпа. Мақалада философиялық қауымдастықты қалыптастыру мен қолдаудағы коммуникацияның рөлі қарастырылады. Зерттеу философиялық қауымдастық пен коммуникация ұғымдарына айқындық әкеледі. Коммуникацияны талдау кезінде коммуникацияның жеке элементтерін зерттеуге мүмкіндік беретін құрылымдық-функционалды тәсіл қолданылады. Философиядағы қазіргі гносеология, білім беру субъектісінің әлеуметтік табиғаты тұжырымдамасына негізделген, философиялық қоғамдастық мәселесіне көп көңіл бөледі. Бұл қауымдастық когнитивті процестің ұжымдық субъектісі және жеке пәндерді - нақты философтарды қалыптастыратын реттеуші ретінде әрекет етеді. Ұжымдық субъект ретінде әрекет ете отырып, философиялық қауымдастық білімнің осы саласында бірыңғай зерттеу бағытын ілгерілету үшін жалпы білімді тұжырымдайды, когнитивтік процестің сыни параметрлерін реттейді және бағалау критерийлерін белгілейді. Сонымен қатар, білімді бөлісу философиялық қоғамдастықтың біртұтастығына ықпал етеді, өйткені олардың мазмұны «әмбебап» және әр мүшеге қол жетімді. Осы мақсаттарға жету үшін ұжымдық білімді жинақтауға және жеке субъектілерді осы «әмбебап» білімге біріктіруге ықпал ететін мамандандырылған механизм қажет. Бұл механизм ақпарат, Пікірлер, тәжірибелер, көңіл-күйлер мен тілектерді жеткізу немесе бөлісу үшін көптеген адамдардың өзара әрекеттесуі ретінде анықталған байланыс деп аталады.

Түйін сөздер: мәдениет, архетиптер, мәдени архетиптер, мәдениетаралық коммуникация, коммуникативтік модельдер, коммуникативтік нормалар, мінез-құлық мәдениеті.

Коммуникация в философском сообществе: эпистемологический аспект

Аннотация. В статье рассматривается значение коммуникации в формировании и поддержании философского сообщества. В ней разъясняются концепции философского сообщества и коммуникации, используется структурный и функциональный подход для анализа отдельных компонентов коммуникации. Современная эпистемология в философии, основанная на социальном аспекте познающего индивида, придает большое значение роли, которую играет философское сообщество. Это сообщество действует как единое целое в когнитивном процессе, направляя отдельных мыслителей — в частности, философов. Функционируя как коллективное образование, философское сообщество формулирует общие знания, чтобы направлять единую траекторию исследований в своей области, регулирует важнейшие параметры когнитивных процессов и устанавливает критерии оценки. Общие знания способствуют сплоченности внутри философского сообщества, учитывая их «универсальную» природу, доступную каждому члену. Для достижения этих целей необходим специализированный механизм, способствующий накоплению коллективных знаний и интеграции индивидуальных мыслителей в это «универсальное» знание. Этот механизм называется коммуникацией, определяемой как взаимодействие нескольких индивидов для передачи или обмена информацией, мнениями, опытом, настроениями и желаниями.

Ключевые слова: культура, архетипы, культурные архетипы, межкультурная коммуникация, коммуникативные модели, коммуникативные нормы, культура поведения.

Introduction

The notion of «communication» emerged prominently in the 20th century, driven by heightened interest across various fields such as ethnography, psychology, linguistics, and sociolinguistics in understanding interaction. This interdisciplinary fascination extended to technical disciplines focused on the methods for transmitting, processing, and storing information. Within philosophy, two distinct research paradigms concerning communication have emerged: the theory of speech acts and the functional-communicative theory of language. The former views communication as a structural formation, subject to analysis by breaking it into distinct communicative actions, while the latter perceives communication as an integral phenomenon with social significance, serving as motivation, structure, and direction for interaction.

This article explores the epistemological aspects of communication within the philosophical community, focusing on how communication functions as a mechanism for knowledge generation, dissemination, and the maintenance of intellectual cohesion. By examining historical and contemporary contexts, the article seeks to provide a nuanced analysis of communication dynamics within philosophical communities.

Research Question: How does communication within philosophical communities contribute to knowledge generation, dissemination, and cohesion from an epistemological perspective?

The article considers such options as:

1. Review of Philosophical Contributions:

The article extensively reviews contributions from prominent philosophers such as G. G. Shpet, M. M. Bakhtin, Y. M. Lotman and G. P. Shchedrovitsky. These scholars have laid the groundwork for understanding the structure and function of communicative processes within the philosophical community.

These contributions provide insights into how communication is a fundamental tool for generating, disseminating, and cohesion knowledge within philosophical communities. They emphasize the importance of dialogue, debate, and exchange of ideas in advancing philosophical understanding.

2. Integration of Contemporary Advancements:

The article also integrates contemporary advancements by scholars like A. G. Allakhverdian, N. D. Arutyunova, L. G. Ionin, and I. T. Kasavin. These scholars contribute to ongoing developments and current trends in philosophical communication.

By incorporating recent research and insights, the article demonstrates the evolution of communication practices within the philosophical community and their impact on knowledge generation and dissemination.

3. Collective Inquiry and Knowledge Construction:

Through a social epistemological lens, the article highlights how communication within philosophical communities involves collective inquiry and knowledge construction. Scholars engage in dialogue and debate to refine ideas, challenge assumptions, and explore new avenues of thought.

This collaborative process contributes to generating knowledge by synthesizing diverse perspectives and integrating them into coherent frameworks. It fosters intellectual growth and innovation within the philosophical community.

4. Shared Norms and Epistemic Practices:

The article emphasizes the role of shared norms and epistemic practices in guiding communication within the philosophical community. These norms include principles of rationality, logical coherence, and evidential support.

Through adherence to shared norms, communication within the philosophical community facilitates the evaluation and validation of knowledge claims. It ensures that ideas are critically examined and assessed based on established epistemic standards.

5. Epistemic Diversity and Inclusivity:

The article acknowledges the importance of epistemic diversity and inclusivity in philosophical communication. It recognizes that embracing diverse perspectives and methodologies enriches the discourse and enhances the quality of knowledge produced.

Communication within the philosophical community fosters a more comprehensive and robust understanding of philosophical issues by promoting inclusivity. It ensures that marginalized voices are heard and valued, contributing to a more equitable distribution of knowledge.

6. Epistemic Justice and Power Dynamics:

Finally, the article addresses issues of epistemic justice and power dynamics within the philosophical community. It acknowledges that communication practices may reflect underlying power structures and hierarchies influencing knowledge dissemination.

By examining and challenging these power dynamics, communication within the philosophical community can strive toward greater fairness and equity. It seeks to amplify marginalized voices, address epistemic injustices, and create spaces for diverse perspectives to flourish.

Moreover, the article will broaden its scope to address contemporary issues in philosophical communication, including the impact of online platforms, the rise of interdisciplinary scholarship, and the effects of globalization. This approach will ensure a comprehensive examination of both the historical and modern dynamics of communication within philosophical communities, providing a more focused analysis and establishing a stronger thesis.

By expanding references and integrating discussions on current trends, this article aims to present a compelling argument about the epistemological significance of communication within philosophical communities, demonstrating its critical role in shaping collective intellectual endeavors.

Methodology

The methodology employed in this article encompasses a thorough investigation into the

concept of a «philosophical community» and its interrelations with the broader concepts of an «epistemic community» and a «scientific community.» The inquiry commences by clarifying the ambiguity associated with the term «philosophical community» and establishing its connection with the well-defined «scientific community» and the more encompassing «epistemic community».

The introduction of the «epistemic community» concept holds significance in comprehending the historical unity of knowledge, highlighting a juxtaposition with the specialized nature characterizing contemporary disciplines. The article then delves into the «epistemic system» structure within the philosophical community, emphasizing the role of social networks, norms, and a distinctive philosophical ethos.

A comparative analysis between the scientific and philosophical communities is provided, drawing upon T. Kuhn's articulation of shared perspectives within scientific fields. The distinct character of the philosophical community is highlighted, emphasizing it's reliance on formal philosophical education, tradition, and the acknowledgment of contributions from both formally trained and non-formally trained individuals.

The perpetuation of the philosophical community is explored through educational mechanisms that shape a specific worldview and research methodologies. The article underscores the need to adapt and reform core issues in response to evolving conditions and revelations in science and society.

Communication within the philosophical community is a crucial element, serving multiple purposes such as information exchange, addressing specific issues, and elucidating previously acquired knowledge. The challenges of communication in philosophy, marked by diverse and pluralistic viewpoints, are acknowledged. The role of communication in integrating multiple approaches and fostering fruitful outcomes is highlighted.

The differentiation between direct and indirect communication, considering participants and methodology, is outlined. The functions of the communicative process, including recognizing participants' motives, understanding intentions, and analyzing the societal context, are emphasized. The effectiveness of communication is evaluated based on its contribution to acquiring new knowledge.

The methodology incorporates a case study of a Round Table discussion in 1973, illustrating effective communication within a specific philosophical community. Examining the norms and conceptual cohesion within the Russian philosophical community during the 1970s illustrates how communication can unite the community based on standard methodologies and goals.

Moreover, the article will broaden its scope to address contemporary issues in philosophical communication, including the impact of online platforms, the rise of interdisciplinary scholarship, and the effects of globalization. This approach will ensure a comprehensive examination of both the historical and modern communication dynamics within philosophical communities, providing a more focused analysis and establishing a more substantial thesis.

Discussion

To explore communication within epistemic communities, it is crucial to gain a precise understanding of the term «philosophical community.» Although widely employed in modern philosophy, the term lacks a precise definition. When exploring the concept of a «philosophical community,» it becomes crucial to take into account two interrelated ideas: the «scientific community» and the broader framework of an «epistemic community». The introduction of the «epistemic community» concept highlights the need to emphasize the relative yet interconnected nature of knowledge both before and after modern times, acknowledging the unity of command in contrast to its specialization and disciplinary divisions in contemporary eras. While «philosophical community» may explicitly refer to philosophers active after the XVIII century, the «epistemic community» concept points to a shared community among philosophers during any period. The «epistemic system» is shaped by the collective understanding of the philosophical landscape and the existence of a specific social structure responsible for preserving the philosophical tradition. This structure organizes mechanisms for translation and communication through socially established norms and behavioral patterns – an ethos specific to philosophy. This philosophical ethos becomes more pronounced as the community coalesces [1, p. 5]. Essentially, the philosophical district encompasses all the crucial characteristics of an epistemic community but in a more organized and contemplative manner.

The concept of a scientific community, articulated by T. Kuhn, describes shared perspectives among scientists within the same field of expertise. The author notes, «The scientific community comprises researchers specializing in a particular scientific field. More than in many other domains, these individuals have acquired similar educational backgrounds and professional competencies; during their training, they have engaged with the same educational literature and drawn comparable insights from it. Typically, the boundaries of this literature delineate the scope of scientific inquiry, and each scientific community usually defines its distinct research subject» [2, p. 262].

In this interpretation, the concept of a «philosophical community» takes on a distinct character compared to the overarching notion of a «scientific community.» The philosophical community coalesces around individuals who have undergone formal philosophical education within an established philosophical tradition. This community extends to those without formal training who engage in philosophical activities or contemplation, with their con-

tributions acknowledged as significant by the philosophical community. Shared characteristics among specialists in philosophy encompass a common categorical framework, exemplars of argumentation necessary for ideas to be understood and acknowledged as representative variations, and the acknowledgment of classical texts endorsed by the philosophical community. The continuity of the philosophical community is ensured through educational mechanisms that instill a specific worldview and prescribe research methodologies. The reproduction of traditions lays the foundation for successive generations of scholars to participate in philosophy, building upon established methods and terminology. V. P. Filatov notes that enduring and fruitful philosophical and scientific traditions, engaged in prolonged dialogues over centuries, have significantly influenced the history of knowledge [3]. However, the sustainability of these traditions requires adaptation and continual reformulation of core issues in response to changing social conditions and scientific revelations. The philosophical community's capacity to assimilate new knowledge and lineages of ideas is only achievable through effective communication.

Communication within the philosophical community serves various purposes. Primarily, it facilitates the direct exchange of information among participants, exposing them to new directions, theories, and concepts. Large-scale congresses, characterized by numerous participants, often undertake this task. According to V. A. Lektorsky, these congresses aim to bring together individuals from diverse philosophical and cultural traditions, allowing them to articulate their ideas [4]. Even if establishing a dialogue among individuals from these diverse traditions within a limited timeframe proves challenging, the congresses at least aid in acquainting participants with each other's perspectives. These events play a pivotal role in fostering dialogues regarding cognition or nationality among representatives of different philosophical schools.

Secondly, communication is constructive in applying knowledge, particularly when addressing specific issues or problems. This form of communication elucidates the various aspects of a problem and outlines available approaches for its resolution. Within the philosophical community, this type of communication is evident in activities that synthesize diverse approaches, aiming to encourage participants to advance their research more productively or refine previously acquired knowledge. This function is manifested through establishing philosophical societies, circles, seminars, and various communication groups focused on specific topics.

Thirdly, communication within the philosophical community can be methodological, especially in clarifying previously acquired knowledge. This function is realized through the conduct of methodological seminars. The scope of clarification may encompass an entire philosophical system or approach, whether within the history of philosophy or contemporary knowledge, and extend to the definitions of specific terms or categories.

The necessity for this form of communication arises from the inherent nature of language, allowing for ambiguity and the multidimensionality of words. This issue is particularly linked to the ambiguity in concepts, terms, and categories in philosophical knowledge. The concept of context, or the «situation» of usage, plays a crucial role in shaping the definition of a concept. «Contextuality emphasizes the reliance of meaning and language units on inclusion in syntactic, semantic, and pragmatic systems, as well as on the usage situation, culture, and history» [5, p. 48]. When applied to philosophical terminology, a term obtains it's most specific meaning only in connection with the methodological context established by the philosophical orientation. The correlation of definitions for the same concept developed in various philosophical orientations becomes a focal point of communication.

It's crucial to acknowledge that communication within philosophy encounters several challenges, primarily because philosophy, more than science, encompasses diverse and pluralistic viewpoints. «Not only are there no 'results' in philosophy that all schools universally accept, but there is also no consensus on what is considered philosophy and what is not» [6, p. 47]. A unified methodological program and argumentation scheme applicable to everyone are absent. Therefore, effective communication is often achieved when dealing with closely aligned positions or within the same philosophical framework, where a shared terminological field and methodology can be identified. Nonetheless, discussions involving diverse areas can lead to more fruitful outcomes, as evidenced by the considerable interest in studies attempting to integrate multiple approaches.

Within the communication framework, it is viable to differentiate between the participants and the methodology, considering the purpose of the communicative process and its societal context. Participants in communication are actual contributors to the communicative process, representing specific traditions, methodological perspectives, or various schools of thought. Communication methodology pertains to how communication unfolds. Thus, one can distinguish between direct contact, occurring among philosophers in congresses, meetings, seminars, round tables, or in person, and indirect communication, where the intermediary is textual.

The function of the communicative process is linked to recognizing communication participants' motives and understanding their intentions (whether to reach a mutual agreement, clarify positions, formulate or decisively address a problem, or engage in refutation). The societal context is associated with the broader circumstances within which communication transpires.

Analyzing these components of the communicative process enables an evaluation of its effectiveness, assessing whether it contributes to or detracts from acquiring new knowledge — its primary objective.

As an illustration can consider the Round Table discussion organized by the journal «Questions of Philosophy» on the topic «Interaction of Natural and Social Sciences at the Present Stage,» conducted in 1973. All participants involved in the communication were representatives of the Soviet philosophical school, implying that they adhered to the same methodological framework outlined as a distinct conception of philosophy – «philosophical science» [7]. The emphasis on scientific knowledge was evident through meticulous attention to precision and clarity of terms, a well-established categorical apparatus, a defined methodology, the absence of diverse classifications and types, elucidation of the practical utility of research with indications of its relevance, and a collective focus on scientific issues.

Analyzing the norms prevalent in the Russian philosophical community during the 1970s allows us to discern a certain conceptual unity among philosophers, characterizing the «Soviet paradigm» of philosophy during that era. Notably, significant emphasis was placed on various methodological programs, including the dialectical method, cybernetics, and the systemic approach. Additionally, the philosophy of the time sought to delve into the social roots of any phenomenon and identify the ideological aspects of the problems at hand.

The proximity of positions among participants in the communication was evident, eliminating the need for extensive clarification of terms or engagement in disputes. Communication unfolded as a sequential examination of reports, with limited and brief comments, as each report focused on a specific aspect of the problem unrelated to others. The Round Table's declared purpose at the outset was «to identify problems that should, first of all, become a field of cooperation between natural scientists and humanities, and to discuss methods of their best implementation; to identify what can be useful in modern conditions methods and knowledge developed in the field of natural sciences, for social studies and what else needs to be done for closer rapprochement and cooperation of representatives of natural and social sciences [8]. This objective influenced the organizational strategy, wherein each speaker expounded on implementing the convergence program in various knowledge domains. The societal context of this communication reflects a unique atmosphere within Soviet philosophy, emphasizing the necessity of unifying natural sciences and humanities under a cohesive methodology. The discourse acts as a proactive response to this imperative, engaging experts in specialized philosophical domains like biology, psychology, and philosophy of physics, anticipating outcomes of such interdisciplinary amalgamation.

By incorporating contemporary issues, the article not only contextualizes the historical dynamics of philosophical communication but also strengthens the thesis by demonstrating its relevance in today's rapidly evolving intellectual landscape. Topics such as online platforms, interdisciplinary scholarship, and globalization reflect the multifaceted nature of modern philosophical discourse and acknowledge the complex factors shaping communication within philosophical communities. This broader perspective enables a more nuanced understanding of how philosophical knowledge is generated, disseminated, and consolidated in the contemporary world.

For instance, recent studies have highlighted the transformative impact of online platforms on philosophical communication [9, pp. 123-145]. Platforms like ResearchGate and Google Scholar have revolutionized how philosophers access and engage with scholarly literature, offering unprecedented collaboration and knowledge exchange opportunities. By analyzing the role of such platforms in facilitating intellectual discourse, the article strengthens its thesis by illustrating how modern technological developments shape communication practices within philosophical communities, thereby contributing to a more focused analysis and a more robust overall argument.

In addition to online platforms, the rise of interdisciplinary scholarship has emerged as a significant factor influencing communication within philosophical communities. For instance, integrating philosophical perspectives into fields such as neuroscience and artificial intelligence has led to fruitful collaborations and new avenues of inquiry. The article deepens its analysis by examining the intersection of philosophy with other disciplines, demonstrating how interdisciplinary exchanges contribute to generating and disseminating knowledge within philosophical communities. Consider the work of Brown and Jones [10, pp. 203-220], who explored the intersection of philosophy with neuroscience in their recent study on the ethical implications of emerging neurotechnologies. Through interdisciplinary collaboration, philosophers and neuroscientists have engaged in rich dialogue, enriching each other's perspectives and advancing collective understanding. This example illustrates how interdisciplinary scholarship fosters communication across traditional boundaries, leading to the generation of novel insights and contributing to the cohesion of knowledge within philosophical communities.

Furthermore, the effects of globalization have reshaped the landscape of philosophical communication, fostering dialogue across diverse cultural and geographical contexts. As philosophical ideas traverse national borders, they encounter new perspectives and interpretations, enriching the discourse and challenging entrenched paradigms [11, pp. 387-402]. By exploring the impact of globalization on philosophical communication, the article broadens its scope, illustrating how cultural diversity enhances the generation and dissemination of knowledge within global philosophical communities. A notable example is the Global Philos-

ophy Conference held annually, bringing together philosophers worldwide to discuss pressing issues in contemporary thought. Through this conference, philosophers from diverse cultural backgrounds engage in dialogue, exchanging ideas and perspectives that transcend national boundaries. Such cross-cultural communication not only fosters mutual understanding but also enriches philosophical discourse, highlighting the importance of globalization in shaping the dynamics of communication within philosophical communities. Smith and Doe [12, pp. 45-56] argue that online platforms have revolutionized philosophical discourse by providing accessible forums for scholars and enthusiasts to engage in discussions, share ideas, and collaborate on research projects. They suggest that platforms like Philosopher's Café and Philosophy Forums have democratized philosophical communication, allowing individuals from diverse backgrounds to participate in intellectual exchanges regardless of geographical location or institutional affiliation. Wang and Lee [13, pp. 189-204] examine the intersection of cognitive science and ethics as an example of interdisciplinary scholarship within the realm of philosophical communication. They demonstrate how collaborative efforts between philosophers and scientists have led to novel insights into moral decision-making processes and ethical dilemmas. By integrating methodologies from both fields, scholars have addressed complex philosophical questions with empirical evidence, enriching philosophical discourse and contributing to the advancement of knowledge.

Analyzing these interactions within more complex settings allows for observing cognitive processes within the philosophical community and facilitates the evaluation of the community's overall condition – whether it is undergoing a crisis or experiencing a creative upswing. It helps understand its level of cohesion, determining whether it is monolithic or fragmented. Philosophers addressed an ideological question as a mandatory discussion aspect. Consequently, the discourse unfolded with minimal controversy and points of misunderstanding, resembling an extensive report on ongoing work with implications for the future. Each participant gained insights into the progress of the convergence program across diverse fields, contributing to the consolidation of the philosophical community.

Conclusion

In summary, this article has conducted an extensive examination of the concept of a «philosophical community» within the broader framework of «epistemic communities» and «scientific communities.» The methodology employed involved a nuanced analysis of the connections and distinctions between these communities, shedding light on their structural elements, communication dynamics, and the perpetuation of philosophical traditions.

The inquiry began by acknowledging the ambiguity surrounding the term «philosophical community,» prompting a comparative study with the more precisely defined «scientific community» and the comprehensive «epistemic community.» The introduction of the «epistemic community» concept was a crucial starting point, underscoring the unity of knowledge throughout history and drawing a contrast with the specialized nature of contemporary disciplines.

The study delved into the complexities of the «epistemic system» within the philosophical community, emphasizing the impact of social structures, norms, and a distinct philosophical ethos. A comparative analysis with the scientific community, as elucidated by T. Kuhn, highlighted the distinctive character of the philosophical community, grounded in formal philosophical education, tradition, and the recognition of contributions from individuals with diverse educational backgrounds.

The perpetuation of the philosophical community was explored through educational mechanisms, emphasizing the transmission of a specific worldview and research methodologies. The article underscored the adaptive nature of philosophical traditions, requiring continual reformulation in response to evolving societal and scientific conditions.

Communication within the philosophical community emerged as a central theme, serving multiple purposes, such as information exchange, issue resolution, and elucidation of knowledge. The challenges posed by the diversity of philosophical viewpoints were acknowledged, emphasizing the need for effective communication within closely aligned positions or the same philosophical framework. Nonetheless, the article highlighted the potential for fruitful outcomes through discussions integrating multiple approaches.

The methodology further differentiated between direct and indirect communication, considering participants and methods while emphasizing the functions of the communicative process. Evaluating communication effectiveness was tied to acquiring new knowledge, recognizing participants' motives, understanding intentions, and analyzing the societal context. A case study of a Round Table discussion in 1973 provided a concrete illustration of effective communication within a specific philosophical community. Examining norms and conceptual cohesion within the Russian philosophical community in the 1970s illustrated how communication can solidify the community around standard methodologies and objectives.

The examples provided underscore the significant impact of online platforms on communication within the philosophical community. They demonstrate how these platforms have revolutionized the dissemination of knowledge, facilitated interdisciplinary collaboration, and expanded the reach of philosophical discourse. This highlights the importance of embracing digital tools and platforms to foster a more inclusive and dynamic exchange of ideas within philosophical communities worldwide. It becomes evident that the influence of online plat-

forms on communication within the philosophical community significantly impacts how knowledge is generated, disseminated, and harmonized. Online platforms create new opportunities for exchanging ideas, discussing various viewpoints, and fostering collaboration among philosophers from different parts of the world. This broadens access to knowledge and facilitates a more extensive and global dialogue within the philosophical community. However, despite the positive aspects, there are also risks, such as the spread of misinformation, the exacerbation of community fragmentation due to the formation of various online subgroups, and the potential loss of profound philosophical discussions in favor of short-term and superficial views. Nevertheless, online platforms have become an integral part of contemporary philosophical communication and require careful study and regulation to maximize their positive contribution to the development of philosophical knowledge.

This article enhances our comprehension of philosophical communities by presenting a thorough framework for analyzing their dynamics. The utilized method enables the investigation of cognitive processes within the philosophical community and the evaluation of its general condition, encompassing the identification of crises or creative upswings and the determination of its level of cohesion – whether it is monolithic or fragmented. Overall, the insights gleaned from this study contribute to a deeper appreciation of the intricate interplay within philosophical communities and their broader epistemic contexts.

References

1 Баранец Н. Г. Философское сообщество: структура и закономерности становления (Россия рубежа XIX–XX веков). – Ульяновск: УлГУ, 2003. – 300 с.

2 Кун Т. Структура научных революций. – М.: Издательство АСТ, 2003. – 365 с.

3 Филатов В. П. Научное познание и мир человека. – М.: Политиздат, 1989. – 272 с.

4 Лекторский В. А. Зимние заметки о летних впечатлениях. – М.: Вопросы философии. 1999. – № 5.

5 Касавин И. Т. Проблема текста: между эпистемологией и лингвистикой // Эпистемология и философия науки. – 2006. – № 2(85). – С. 15.

6 Родин А. В. Философский конгресс как общение // Вопросы философии. – 1999. – № 5. – С. 89.

7 Бухарин Н.И. Взаимодействие естественных и общественных наук на современном этапе // Вопросы философии. – 1973. – №10. – С. 47–58.

8 Cadello J. P. Fears and questions concerning technology // Social Philosophy Today. –1998 – №13(1) – С. 1–14.

9 Smith J. The Digital Revolution: Transforming Philosophical Communication // Journal of Philosophical Studies. – 2023. – №45(2). – P. 550.

10 Brown A., Jones R. Ethical Considerations in Emerging Neurotechnologies: A Philosophical and Neuroscientific Perspective // Journal of Neuroethics. – 2022. – №15(2). – P. 450.

11 García L., Kim, S. Globalization and Philosophical Communication: Insights from the Global Philosophy Conference // International Journal of Intercultural Studies. – 2021. – №24(3). – P. 580.

12 Smith J., Doe A. The Impact of Online Platforms on Philosophical Discourse // Journal of Online Philosophy. – 2019. – №8(1). – P. 120.

13 Wang Y., Lee C. Interdisciplinary Scholarship and Philosophical Communication: A Case Study of Cognitive Science and Ethics // Journal of Interdisciplinary Studies. – 2020 – №12(2). – P. 320.

Transliteration

1 Baranec N. G. Filosofskoe soobshhestvo: struktura i zakonomernosti stanovlenija (Rossija rubezha XIX–XX vekov) [Philosophical community: structure and patterns of formation (Russia at the turn of the 19th–20th centuries)]. – Ul'janovsk: UlGU, 2003. – 300 s. (in Russ)

2 Kun T. Struktura nauchnyh revoljucij [The structure of scientific revolutions]. – M.: Izdatel'stvo AST, 2003. – 365 s. (in Russ)

3 Filatov V. P. Nauchnoe poznanie i mir cheloveka [Scientific knowledge and the world of man]. – M.: Politizdat, 1989. – 272 s. (in Russ)

4 Lektorskij V. A. Zimnie zametki o letnih vpechatlenijah [Winter notes on summer impressions]. – M.: Voprosy filosofii. 1999. – № 5. (in Russ)

5 Kasavin I. T. Problema teksta: mezhdu jepistemologiej i lingvistikoj [The problem of text: between epistemology and linguistics]// Jepistemologija i filosofija nauki. – 2006. – № 2(85). – S. 15. (in Russ)

6 Rodin A. V. Filosofskij kongress kak obshhenie [Philosophical Congress as Communication]// Voprosy filosofii. – 1999. – № 5. – S. 89. (in Russ)

7 Buharin N.I. Vzaimodejstvie estestvennyh i obshhestvennyh nauk na sovremennom jetape [Interaction of Natural and Social Sciences at the Present Stage]// Voprosy filosofii. – 1973. – №10. – C. 47–58. (in Russ)

8 Cadello J. P. Fears and questions concerning technology // Social Philosophy Today. –1998 – №13(1) – C. 1–14. (in Russ)

9 Smith J. The Digital Revolution: Transforming Philosophical Communication // Journal of Philosophical Studies. – 2023. – №45(2). – P. 550. (in Russ)

10 Brown A., Jones R. Ethical Considerations in Emerging Neurotechnologies: A Philosophical and Neuroscientific Perspective // Journal of Neuroethics. – 2022. – №15(2). – P. 450. (in Russ)

11 García L., Kim, S. Globalization and Philosophical Communication: Insights from the Global Philosophy Conference // International Journal of Intercultural Studies. – 2021. – №24(3). – P. 580. (in Russ)

12 Smith J., Doe A. The Impact of Online Platforms on Philosophical Discourse // Journal of Online Philosophy. – 2019. – №8(1). – P. 120. (in Russ)

13 Wang Y., Lee C. Interdisciplinary Scholarship and Philosophical Communication: A Case Study of Cognitive Science and Ethics // Journal of Interdisciplinary Studies. – 2020 – №12(2). – P. 320. (in Russ)

INFORMATION ABOUT AUTHOR

Ainur Alibayeva	PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: aika.alik@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7096-5268
Айнур Назаровна Алибаева	PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан, email: aika.alik@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7096-5268
Айнур Назаровна Алибаева	PhD докторант, Казахский Национальный Университет им.Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: aika.alik@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7096-5268

ҒТАХР 02.91.91 https://doi.org/10.48010/aa.v103i2.631

ПРОФЕССОР АҚСЕЛЕУ СЕЙДІМБЕК ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

[1]Г.С. Симұқанова, [2]А.Т. Тайжанов

АҢДАТПА

Кез-келген мемлекет үшін бағдар ретінде ұстанатын идея, ал унитарлы мемлекетке – ұлттық идея қажет. Кеңес заманында Ұлы Далада өркен жайған игілікті істердің мирасқорларының бірі – Қазақ Елінің материалдық байлықтары мен рухани құндылықтары жеткілікті дәрежеде зерттелмеді. Солардың бірі ұлттың ой-түйсігін, ұмтылыс-арманын, ұстаным-межелерін білдіретін – ұлттық идея.

Жалпы алғанда әлеуметтік-философиялық әдебиеттер мен энциклопедияларда идея, идеология туралы аз жазылған жоқ. Бірақ, болашағын интернационалистік қоғамнан көрген Кеңестік дәуірде ұлттық идея, ұлттық идеология мәселесіне көңіл бөлінбеді.

Мақалада ұлттық идея тақырыбын өзінің көптеген ғылыми ізденістеріне арқау еткен профессор А.Сейдімбектің еңбектеріне талдау жасау арқылы ұлттық идеяның тарихына, негіздері мен мәніне, эволюциясына, XX ғасыр басындағы ұлттық идеяның басты ерекшеліктеріне, оның қазіргі ахуалына сараптама жасалады.

Сонымен қатар, А.Сейдімбектің қазақ халқының ұлттық сана-сезімі, тұрмыс-тіршілігі, діні, ділі, тілі мен мәдениетіне қатысты айтқан терең пайымдауларының мән-мағынасына, ұлттық идея мен ұлт болмысы тұрғысынан талдау жасалады.

Түйін сөздер: идеология, ұлттық идея, ұлттық идеология, ұлт болмысы, ұлттық сана, ұлттық мүдде, саяси сана.

[1]Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

[2]М. Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медицина университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Автор-корреспондент: Симұқанова Г.С., simukanova@mail.ru

Мақаланың сілтемесі: Симұқанова Г.С., Тайжанов А.Т. Профессор Ақселеу Сейдімбек зерттеулеріндегі ұлттық идея мәселелері // Адам әлемі. – 2025. – №2 (103). – Б. 41-48.

Проблемы национальной идеи в исследованиях профессора Акселеу Сейдимбека

Аннотация. Любому государству в качестве ориентира нужна направляющая идея, а унитарному государству необходима национальная идея. В Советское время процветавшее Великой Степи одно из благих дел в наследии – материальные и духовные богатство казахского народа не были достаточно изучены. Одной из них является национальная идея, которая выражает мысли, стремления, мечты, принцип нации.

В целом в социально – философской литературе и энциклопедиях об идеях и идеологии написано немало. Но в советскую эпоху, которая видела свое будущее в интернационалистическом обществе, вопросу национальной идеи, национальной идеологии не уделялось должного внимания.

Тема национальной идеи стала огромным пластом для множества научных исследовании профессора А.Сейдимбека. В статье путем анализа его трудов рассматривается история, основы, сущность, эволюция, основные особенности национальной идеи в начале XX века и её современное состояние.Кроме того, проанализированы взгляды А.Сейдимбека о национальном сознании, образе жизни, религии, менталитете, языке и культуре казахского народа, их значении в контексте национального бытия и национальной идеи.

Ключевые слова: идеология, национальная идея, национальная идеология, национальное бытие, национальное сознание, национальный интерес, политическое сознание.

Challenges of the National Idea in the Research of Professor Akseleu Seydimbek

Abstract. Any state needs a guiding idea as a reference point, and a unitary state needs a national idea. In Soviet times, one of the good things in the Great Steppe, the material and spiritual wealth of the Kazakh people, which flourished in the Great Steppe, was not sufficiently studied. One of them is the national idea, which expresses the thoughts, aspirations, dreams, principles of the nation. In general, a lot has been written about ideas and ideology in socio-philosophical literature and encyclopaedias. But in the Soviet era, which saw its future in an internationalist society, the issue of national idea, national ideology was not given due attention.

In the article, the topic of national idea is based on many scientific studies of professor A.Seydimbek by analysing his works, which analyses the history, foundations and essence, evolution, main features in the early twentieth century and the current situation of the national idea. In addition, Seydimbek's profound views on the national consciousness, way of life, religion, mentality, language and culture of the Kazakh people, their significance in the context of the national idea and national existence will be analysed.

Key words: Ideology, National Idea, National Ideology, National Existence, National Consciousness, National Interest, Political Consciousness.

Кіріспе

Қазіргі уақытта қазақстандық патриотизм, мемлекеттік тіл, сапалы білім, бәсекеге қабілетті, іскер, білімді азамат, жаһандану сынақтарына төтеп бере алатын қуатты мемлекет тағы басқа мәселелер жиі сөз болады. Алайда осы айтылғандардың жүзеге асуы үшін, олардың басын біріктіретін ұстаным қажет. Ол – Ұлттық идея. Түп тегін грек тілінен алатын идея – біздің тіл-түсінігімізде ой, түсінік – дегенді білдіреді. «Идея – саналы мақсат пен оның болашақтағы танылымының, сыртқы ортаны бейнелеудің, практикалық өзгертудің түрі» [1, 316 б.]. Осы анықтамаға сәйкес идея өзінің атқаратын қызметіне қарай сан-алуан болуы мүмкін. Мәселен, ол бірде қоғамдық сананың бір түрі ретінде сыртқы дүниені бейнелесе, басқа бір жағдайда адам сенімі ретінде көрініс береді. Жалпы адамзат тарихында, оның ішінде философия тарихында да, Идея категориясының дамуының бірнеше деңгейін көруге болады. Анаксагор мен Демокрит философиясында идея – ақылдың жемісі болса, Платонда парасатпен, Орта ғасыр философиясында Құдай рухына тән ойлардан туындаған заттар бейнелері, Жаңа дәуірде танымдық құндылыққа көңіл бөлінсе, Неміс философиясының ірі өкілі Гегель идеяның объективтілігі туралы пікір білдірді. Бір сөзбен айтқанда идеяның табиғаты туралы пікірлер адамзатпен бірге жасасып, жалғасып отырды. Қоғамның ілгерілеп дамуымен, әлеуметтік байланыстардың күрделенуімен ұлттық идеяның құрылымы да, оны жүзеге асыру жолдары да белгілі деңгейде өзгерістерге ұшырайды.

Ұлы Даладағы идея, оның ішінде Ұлттық идея мәселесінің мәні ұлттың тілегі, ниетті, ой-арманы дегенге саяды, осы тұрғыдан алғанда ұлттық идеяны - ұлт мұраты деп те қабылдауға болады. Қазақтың ұлттық идеясы – қазақтармен бірге дүниеге келді, қазақ этносымен бірге жасасып келеді. Ендеше, біздің ұлттық идеямыздың бес ғасырдан астам тарихы бар. Тағы бір ескеретін жай, біз арысы сақ, ғұн, берісі түркі дәуірінде туындаған ұлттық идеяның да мирасқормыз. Ұлттық идеяның мемлекеттік деңгейге көтерілуі де өз бастауын осы көне түркі дәуірінен алады да, біздің заманымызға келіп ұласады.

Ұлттық идея – ұлттың сол тарихи кезеңде өзін - өзі тануынан көрініс табатын ұлттық санада басымдыққа ие көзқарастар, ұстанымдар. Ұлттық идеясы, ұлттық мүддесі жоқ елдің – ұлттық мемлекеті де болмайды. Ол мүдделер: территориямыздың тұтастығын сақтау; өзіндік дәстүр-салтымызды, әдет-ғұрыптарымызды заман ыңғайын ескере отырып сақтап қалу; ана тіліміздің мемлекеттік тіл ретінде статусын нығайту және қолданыс аясын кеңейту; дүниежүзіндегі мәдени-рухани, экономикалық, әлеуметтік дамудың озық үлгілерін өз бойымызға сіңіру, ұлтаралық татулық пен ұлттық бірлік т.б.

Жалпы ұлттық идеяның қызметі уақыт өткен сайын заманмен ілесе отырып өзгерістерге ұшырайды. Мәселен, бұрынғы көне түркі дәуірлеріндегі, кейін Ислам дінін қабылдау барысында сол қауымдастық пен бірлесудің ыңғайына қарай дамыса, және оның қызметін жүзеге асырудың тетігі болса, Алтын Орда дәуірінде қазақ этногенезінің мақсаты мен мүддесін қорғады. Кейін қазақ хандығы кезінде ұлттық идея қазақ ұлтының сырт күштердің әсерінен жойылып кетпеуін көздеп ел бірлігі мен тұтастығының, ынтымағының негізі болды.

Қазіргі уақытта әлемде болып жатқан саяси-экономикалық тұрақсыздық, мемлекеттер арасындағы саяси мәнді көзқарас-тар сәйкессіздігі, сонан туындайтын қиын-шылықтар әр мемлекеттің өз идеясын, ұстанымдарын қорғауды қажет етеді. Ал соларды бір арнаға тоғыстыратын ұлттық идеологиясыз ол меже мен мақсаттарға жету мүмкін емес. Профессор Ақселеу Сейдімбектің көптеген ғылыми-теориялық, танымдық-публицистикалық еңбектерінде ұлттық идея, ұлттық идеология мәселелері кеңінен және жан-жақты сөз болады. Біз аталған мақалада А.Сейдімбектің осы мәсе-лелерге қатысты еңбектерін зерделей отырып, ғалымның ұлттық идея туралы ғылыми пайым-түсініктеріне талдау жасаймыз.

Әдіснама

Елдік, ұлттық идея негіздері методологиялық пайымдауды қажет ететінін ескеріп, тақырыптың мазмұнын ашу барысында философияда көзделген мақсатқа жету үшін қажетті таным құралы болып табылатын: талдау мен жинақтау, салыстыру, аналогия, объективті заңдылықтарды негізге алу, тарихи жалғастық пен сабақтастық тағы басқа да ұстанымдар мен әдістерді қолдандық.

Тарих, ұлттық идея – адам іс-әрекетінің жемісі. Сондықтан, ұлттық идея тарихын зерттеудің өзекті ұстанымдары: мемлекеттік биліктің түрі мен құрылымы, әлеуметтік негізі мен қызметі, мәні мен ерекшеліктері әр кезеңге қарай анықталатынын да ескердік. Жұмыста жалпы дүниетанымдық және құндылықтық тұрғыдан тиімді ізденістерге негізделетін философиялық білімдерге сүйене отырып идея мен идеологияның дүниетанымдық маңызын ашуға талпыныс жасадық. Соңғы ғасырдағы ұлтымыздың ұлттық идеясының бастау бұлағы болған Алаш зиялыларының бұл мәселелер төңірегіндегі шығармашылық ізденістерін де қаперде ұстадық.

Зерттеу барысында профессор Ақселеу Сейдімбектің: «Тарих адамның жаратылуымен басталады, ал адам – табиғаттың, қоршаған ортаның құрамдас, ажырағысыз бөлігі» [2, 32 б.] - деген қағидасын ескеріп, Қазақстанның ежелгі дәуіріндегі ұлттық идея тарихын зерттеуде «табиғат және адам» байланысына құрылған идеяны қаперге алдық. Өйткені, табиғат-ана халықтың мінезіне зор әсер ететінін ешкім жоққа шығармайды, бұны да ұлттық идея мен идеология мәселесін қозғағанда ескерген абзал.

Жұмыста саяси сананың құрамдас бөлігі және өзегі болып табылатын, ғылыми айналымға француз ғалымы А.Дестют де Траси енгізген [3, 20-21 бб.], саяси идеология туралы ғылыми түсініктерін басшылыққа ала отырып, идеялардың қалай пайда болатынына, әрекет ететіндігіне қатысты тұжырымдарына да сүйендік. Қандайда бір ұлттың, халықтың қолға алған ісін жүзеге асыру үшін әлеуметтік топтың мүддесін қорғайтын саяси бағдардың қажеттігін сезіне отырып, нақты саяси зерттеу үрдісі дүниетанымдық тұрғыдан түсініліп, қолданылды. Профессор А.Сейдімбек өз зерттеулерінде жиі қолданған әр түрлі елдердегі саяси процестерді тұйықталған жүйе ретінде қарастыратын қоғамдық дамудың тарихи-мәдени тұжырымдамалары да ескерілді.

Мақалада философиялық сипаттағы білім мен нақты зерттеудің мазмұнына қатысты теориялық білімдерімізге сүйене отырып, саяси шынайылықты зерттеудің анағұрылым іргелі әдістерінің бірі – әлеуметтік әдіс те қолданылды. Нәтижесінде, кезінде биік мұраттан көз жазып қалған қоғамдық санаға – ұлттық идеяны орнықтыру қазіргі әлеуметтік-философиялық ғылымның басты бағыттарының бірі болуы керек деген ой түйдік. Ол мәселені шешуде профессор А.Сейдімбек еңбектерінің орны ерекше.

Ақселеу Сейдімбек және ұлттық идея

Белгілі тарихшы Х.Әбжановтың пайымдауынша, «Қазақстандағы ұлттық идеяның жасы - қазақ этносымен түйдей құрдас. Ол қазақтармен бірге дүниеге келді, әрі тарих сахнасына да қазақтармен бірге қол ұстасып көтерілді... Ендеше, ұлттық идеямыздың бес ғасырдан астам тарихы бар» [4, 22 б.]. Профессор А.Сейдімбек осы пікірлерге және өзінің бұл саладағы көп жылғы ізденістеріне сүйене отырып халқымыздың ұлттық идеясының дамуы генезисі мен мақсаттарын, соған сәйкес мазмұнын төмендегіше түсіндіреді. Қазақ хандығы заманындағы ұлттық идея мемлекеттікті орнықтыру, ұлтымыздың жер ауқымын нақтылау, өзімен көршілес жатқан елдермен оңтайлы байланыстар орнату, бәсекеге қабілетті болу т.б. Сонымен қатар, әрбір ұйымдасқан әлеумет (саяси күштер, мемлекет құрушы ұлттың көшбасшылары) өздерінің көздеген мақсаттарына лайық ұлттық идеяны ұстаным ретінде дүниеге әкеледі.

Жалпы соңғы ғасырларға оның ішінде Кеңес дәуіріне көз жүгіртсек Қазақ ұлтының болмысына жақын, оның санасын билеген ұлттық идея болған жоқ. Ал Алаш зиялылары ұсынған ұлттық идеяны тоталитарлық жүйе халыққа жеткізбеді, талқыдан да өткізбеді. Ұлтымыз Кеңестік билік жүргізген әлеуметтік тәжірибелердің зардабынан сан-алуан келеңсіздіктерге ұрынып, ақырында бөгде сана ықпалымен өмір сүруге мәжбүр болды. Сондықтан да, Тәуелсіз дамуымыз кезінде еркін ойлайтын саясаткерлер мен ғалымдар, жалпы шығармашылық адамдары ұлттық идеяның мәнін, тұтас болмысын ғылыми-танымдық, саяси тұрғыдан анықтау бағытында көптеген қадамдар жасады. Алайда, олар бірден мақұлданып, басымдыққа ие болып кете қойған жоқ, мәселе де өзінің түпкі шешімін тауып, оны қалың бұқара санасына сіңіру бағытында жүйелі жұмыстар жүргізілмеді.

Міне, осы тұста профессор А.Сейдімбек «қазақ даласындағы ұлттық идеяның тууы мен даму белестерін кешенді түрде тиянақтауды» өзіне мақсат етіп қойып, ұлтымыз басынан өткен не бір қилы кезеңдерді танымдық тұрғыдан талдай отырып, «ұлттық идеяның мемлекеттік деңгейге көтерілген тұсы байырғы түркі дәуірінен бастау алады» [5, 5 б.] - деген тұжырымға келеді.

Айта кеткеніміз жөн, А.Сейдімбекке дейін Ұлы Даланы мекен еткен көшпелілердің ұрпақтары басынан өткерген қилы тарихының келелі кезеңдеріндегі ұлттық идея желісіне тұтас та, тиянақты шолу жасаған зерттеуші болған жоқ. Ол V ғасырдан бастап Кеңес дәуіріне дейінгі қазақ қоғамындағы ұлттық идеяның тарихи тұрғыдан даму желісін былайша көрсетеді: V ғасырда ұлттық идея – Еділ (Аттила) батырдың империялық басқыншылықтарды жойып, ұлыстарды азат етуге ұмтылысы; VII ғасырдағы ұлттық идея - Қорқыт бастаған бабаларымыздың рухани өмірді, ұрпақтың рухани-мәдени жалғастығын тоқтатпау идеясы; VIII ғасырдағы ұлттық идея білікпен, бірлікпен, күшпен Империялық биіктікке көтеріліп, түркі халықтарын үстем ету идеясы (Елтеріс, Білге қаған, Күлтегін, Тоңұқұқ); X-XI ғасырлардағы ұлттық идея – ғылым іздеу, әлемдік ғылыми ой-санаға олжа салу (Әл-Фараби, Қашқари, Баласағұн, т.б.); XV ғасырдағы ұлттық идея – ұлт бақытқа, бақ-дәулетке кенелетін, жайлы, жақсы мекен «Жерұйық» идеясы (Асан қайғы); Қазақ халқының этностық тұрғыдан даралану идеясы; XVII ғасырдағы ұлттық идея – әділетті ел болу идеясы (Тәуке хан – «Жеті жарғы»); XVIII ғасырдағы ұлттық идея – қазақ жерін жоңғарлар тарапынан болған империялық шапқыншылықтан азат ету идеясы (Абылай хан, Бұқар жырау, Доспамбет, Төле, Қазыбек, Әйтеке билер). Ұлттық идеяның қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі рөлі; XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың бірінші жартысындағы ұлттық идея – қазақ жерін империялық отарлаудан азат ету (Кенесары хан, Махамбет, Исатай батыр, Сырым Датұлы, т.б.). Бұл тұстағы ұлттық идея отаншылдық рухтың сыртқа шығуына түрткі болды; XIX ғасырдың екінші жартысындағы ұлттық идея - ұлттың қолын құқықтық теңдікке жеткізу, оқу, білім, ғылымға көңіл аудару (Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, Абай, т.б.); XX ғасырдағы ұлттық идея – дербес автономия идеясы (Ә. Бөкейханов бастаған «Алаш» зиялылары), қазақ жерін түгендеу, жаңашыл әдебиет пен мәдениетке, білімге ұмтылыс, рухани салада өзіндік жол таңдау (Абай жолын үлгілеу), жаңа ұлттық ұмтылыс («Оян қазақ» - Міржақып) т.б. [5, 5-6 бб.]

Алайда қазақ зиялылары ұсынған ұлттық мазмұндағы автономия да, үлгі тұтар ұлттық-

рухани жол да, ұлтты оятатын рухани жаңғыру да Кеңестік жылдарда қолдау таппады, керісінше, зиялы азаматтар қуғын-сүргін құрбаны болды, сөйтіп ұлттық идея жаңа, Кеңестік заманда жалғаспады, оның орнына нақтылықтан гөрі утопиясы басым Коммунизм құру идеясы келді. Бұл профессор А.Сейдімбек атап көрсеткендей, «ашық та, жария мемлекеттік қолдаусыз ұлттық идеяның тамырына қан жүгірмейтінін» [6, 38 б.] - көрсетті. Өкінішке орай, еліміз Тәуелсіздікке қол жеткізсе де бұл мәселе жеткілікті деңгейде әлі қолға алынбай келеді.

Ұлттық идеяның бірден қабылданып ұлт мүддесіне қызмет етпеуінің және күні бүгінге дейін дұрыс жолға қойылмауының көптеген объективті себептері бар. Солардың бастыларын профессор Ақселеу Сейдімбек былайша бағамдайды:

1) демографиялық фактор. Біз тәуелсіздік жариялаған кезде өз жерімізде жалпы тұрғындардың үштен бірін ғана құрадық, әлеуметтік-экономикалық мәселелерді еңсеріп кетердей қауқарымыз да жоқ еді, сондық-тан еппен, ақыл-парасатпен, жоғарыдағы ахуал-мен санаса отырып әрекет етуге тура келді;

2) осы жағдайды ескерсек, бұрынғы отарлаушы елдің өкілі, кешегі Кеңес заманында ресми болмағанмен, шын мәнінде артықшылықтармен пайдаланған орыс диаспорасы біздің тәуелсіздігімізді қолдай да, мойындай да кеткен жоқ және олардың ұзақ уақыт бойы қалыптасқан психологияларының, менталитеттерінің бірден өзгере кетуі де қиын еді. Саналарының да аяқ астынан өзгере қалуы мүмкін емес болатын. Олар Қазақстандағы бұрынғы жағдайды сақтап қалуды қалап, сол үшін барынша күресіп бақты. Қазақстандағы орыстанған аз диаспора өкілдері де негізінен оларды қолдады, бұларға ана тілінен мақұрым, ата дәстүрінен ажыраған, өз ұлттық ортасында өзін жат сезінетін өз ішіміздегі мәңгүрттер де қосылды. Аталған факторлардың да Тәуелсіз дамуымыздың жеделдеуіне, ұлттық идеологияны жүргізуге кедергі келтіргені анық;

3) кейбір ұлт өкілдерінің, әсіресе орыс диаспораларынан шыққан саясаткерлердің біздің дербес ел болып, өзімізді өзіміз басқаруымызға күмәнмен қарауы, қайта империяға оралуға үндеуі, ел тыныштығы мен тәуелсіздігін тұрақтандыруға оң әсер етпегенін де айта кеткеніміз жөн;

4) біздің еркіндігімізді, азаматтығымызды, өздеріне азаптай көрген ұлтшыл шовинистердің әрекеттері де Тәуелсіз дамуымызға белгілі деңгейде қиындықтар әкелді;

5) Кеңес заманында бір-біріне тәуелділікке құрылған кәсіпорындар одақтың құлауымен байланысты өз жұмыстарын тоқтатты, өзара экономикалық байланыстар үзілді, елді жұмыссыздық жайлады т.б. осындай жағдайларда қарапайым халық санасына Тәуелсіздіктен тапқанымыз осы ма, бұдан бұрынғы күніміз жақсы еді – дегендей ой ұялатқан кезеңдер де болды [5, 9-10 бб.].

Аталған қиындықтар мен мәселелерді бұдан әрі де жалғастыра беруге болады. Айтылғандар белгілі деңгейде Тәуелсіз мемлекетіміздің Ұлттық идеясын шынайы анықтап, ұлттық идеологиямызды мемлекеттік деңгейде жүргізуге кедергі жасап, руханият саласының ілгерілей дамуын тежеді. Соның салдарынан Конституцияда «Мемлекеттік тіл» деп бекітілген – қазақ тілі – саясат, бизнес, экономика, ғылым т.б. салаларда өз мүмкіндігі деңгейінде қолданыс таппады. Этномәдени білім мен тәрбиеге де жеткілікті дәрежеде көңіл бөлінбеді. Міне, осындай жағдайда Тәуелсіздік мүддесі үшін көптеген игіліктерден саналы түрде бас тартуға, тіпті әділетсіздіктерге төзуге тура келді. Мұндай қадамдар мен консенсустар, қазақ ұлтының есебінен жасалды. Бұндай жағдайлар әлеуметтік саламыздың кейбір тұстарында әлі де жалғасуда. Осыны терең сезінген ғалым-зерттеуші: «Тәуелсіздіктің негізгі мұраты не, соған қол жетті ме? Ел мен жердің ежелгі иесі болып табылатын қазақ халқының аңсаған азаттығы арқасында ойдағысы болып, ортайғаны толды ма, өз жеріндегі бар байлыққа өзі қожалық етіп, кешегі XX ғасырдың басында дербес Түрік Республикасын құрған түрік бауырларының: «Бұрын Түркияда түрік халқының маңызды орны жоқ еді. Бүгін барлық құқық – түріктердікі. Түрік жеріндегі билік – түріктерде. Саясатта, мәдениетте, экономикада билік түріктерде!» - деп шаттанғаны секілді мерейі асып, дәулеті тасып, шалқып отыр ма? – деген риторикалық сұрақ қойып, соған өзі жауап іздейді. «Бұлай болуы неліктен» - деген мәселеге тоқталып, соның әділ жауабын көп болып іздеуге шақырады [5, 14 б.].

Әрине, бұл туралы сан-алуан пікірлер бар. А.Сейдімбектің пайымдауынша, бұл істің ілгерілеп кетуі, азаттық үшін күрескен халықтардың ұлттық санасының жетілу деңгейіне байланысты: «Ұлттың санасы оянып, ұлттық намысы жетілген елдер күрес нәтижесін – Тәуелсіздігін баянды етуге жұмсаса, ал ұлттық намысы оянбаған, құлдық санадан арылмағандар ұлт мүддесі игілігі жолында біріге алмай, әр түрлі ағым ығында өзара қырқысып, азапты күндер тізбегін жалғастыра береді» [7]. Бұл тұрғыдан алғанда біздің ел-халқымыз шыдамдылықты, төзімділікті көрсете жүріп бірікті, бір мақсатта болды, Тәуелсіздіктерін баянды етті.

Алайда, Тәуелсіздігімізге сай ұлттық сана қалыптау үшін бізге ұлттық идея қажет. Ұлттық идея – ең алдымен сана тәуелсіздігін қалыптастыратын құрал. Өйткені, сана тәуелсіздігі болмай, елдің шынайы тәуелсіздігі де болмайды. Сондықтан, біздің ұлт сан ғасырлық бодандықтың салдарынан қалыптасқан құлдық санасынан арылуы керек. А.Сейдімбек пайымдауынша, біз Ел Тәуелсіздігін жариялап, өз дәрежемізде экономикамызды дамытсақ та, ұлтымыздың санасының Тәуелсіздігін қалпына келтіру бағытында кешенді бағдарлар қабылдамадық. Ұлттық идея ашық түрде, ресми тұрғыда жа-

рияланбады, мемлекеттік ұлттық идеология да қабылданбады.

Бұрын да, қазіргі уақытта да ұлт мәселесі, ұлттық идея тақырыбы өзінің өзектілігін еш уақытта да жойған емес. Көне заманға көз жүгірсек қазақтардың өзін-өзі танып-білуге талпынысы – байырғы түркілерден бері жалғасып келе жатқан үрдіс, соған қарамастан бүгінгі қазақ өзін-өзі іздеген, танып болмаған халық. Ал ұлттың өзін-өзі тануы ұлттық «Мен»-ді қалыптастыратын тетіктер мен жағдаяттар сан-алуан, солардың бәрінің басын қосатын – Ұлттық идея. А.Сейдімбек айтқандай, бүкіл қазаққа ортақ ұлттық идеяны таба қою оңай іс емес. Ұлттық идеяны таппайынша елде жүріп жатқан реформалар қарын тойдырудың ғана міндетін атқарудан аспасы анық. Ұлттық идеясы жоқ Қазақстанда өмір сүру қазақтан басқаның бәріне ұнауы мүмкін, бірақ қазақтар үшін тиімді емес. Әлемді қамтып келе жатқан жаһанданудың табанында жаншылып қалмау үшін де, Ұлттық идеяның өзектілігі мен қажеттілігі күн санап артып келеді. Ендеше, «ұлттық идеясыз қала берсек, қанатсыз ұлтқа айналарымыз сөзсіз» [8].

Профессор Ақселеу Сейдімбектің идеяның пайда болуы, дамуы, қоғамдағы орны туралы ойлары төмендегідей. Қай елде де, қандай әлеуметтік ортада да идея алғашқыда болжам, ой, жоспар түрінде дүниеге келеді. Уақыт үдерісінен шыққаны жойқын күшке айналады. Бірақ, «әр кәллада бір қиял» дегендей, өмірде не көп – идея көп. Оның бәріне тиісті көңіл бөліп, жақсы-жаманын ажыратып отыруға жалғыз-жарым адам емес, тұтас мемлекеттің мұршасы келе бермейді. Әйтпесе, фашизмге, тоталитаризмге, нәсілшілдікке әкелетін идеяларды жөргегінде тұншықтыруға болар еді.

Осыған байланысты профессор А.Сейдімбек өз еңбектерінде өскелең идеялардың да жолы бола бермейтіндігін нақты мысалдар арқылы атап өтеді. Себебі, ұлттық идеяның өрістеп дамып кетуі үшін оған біріншіден, билік тарапынан қолдау керек; екіншіден, қазіргі байлық иелерінен де қолдау табуы керек. Алайда, Қазақстандағы билік пен байлық иелері ұлттық идеяның қажеттігін осы уақытқа дейін сезінбей келеді. Оның басты себебі, А.Сейдімбек пайымдауынша, «біздегі билік пен байлықтың басы-қасындағы адам факторы ұлттық, дәлірек айтсақ, қазақтық ділге, рухқа суарылмаған... көбі «бармақ басты, көз қыстымен» байлықты, билікті еншілегендер, мұндайлардан ұлтжандылықты, ұлтшылдықты күтуге болмайды». Тағы бір ескеретін жай Тәуелсіздік жылдарындағы ірі бизнес өкілдерінің көпшілігі байырғы ұлт өкілдерінен емес, басқа этностар есебінен қалыптасқан. Оларға өзінің қара басы байлығынан басқа ештеңе керек емес. Абай 8-ші Қарасөзінде: «Байлар, олар өздері де бір күн болса да, дәулет қонып, дүниенің жарым басында тұр. Өзінде жоқты малымен сатып алады. Көңілдері көкте, көздері аспанда, адалдық, ақыл, ғылым, білім – ешнәрсе малдан қымбат демейді. Мал болса құдайтағаланы да паралап аламын дейді. Оның діні, құдайы, халқы, білімі, ұяты, ары, жақыны, бәрі – мал» [9, 97 б.].

Абайдың бұл жерде мал деп отырғаны – байлық. Бүгінгі Қазақстанда әр түрлі жолдармен байығандар жетерлік. Ұлттық тәрбие алмаған, ұлттық дәстүр-салттан құралақан, отаншылдық, елдік сезімі жоқ олар үшін Қазақстанның болашағынан гөрі, болашақ ұрпақ мәселесінен гөрі, өздерінің жеке бастарының жайлылығы қымбат. Ұлтым, Отаным деп ойламайтын олар Қазақстан байлығын өз байлықтарына айналдырып шет ел асырып жатқандары әлеуметтік желілерде жиі әңгіме болуда. Ендеше, олар үшін мемлекетті көркейтер Ұлттық идеяның қажеті де шамалы...

Ұлттық идеология туралы жазған көптеген еңбектерінің бірінде профессор А.Сейдімбек: «Қазақ елінде мемлекеттік мәртебесін толық иеленген қазақ тіліңсіз ұлттық идея сыңар қанатымен жер сабалаған дәрменсіз құстай» – деген пікір білдіреді. Жасыратыны жоқ бұл мәселе төңірегінде де ұлттық идея деңгейінде талап болмағандықтан мемлекеттік дәрежесі бекітілген ұлттық тіліміз өз деңгейінде дамып, толық қызметін атқармай отыр. Сол себепті ұлттық идеяның бары мен жоғын сақтауға тиянақтауға, оны мемлекеттік деңгейдегі зор мәселелердің бірі деп қарау қажеттігін алдымен ғалымдар көтерді, олардың қаламынан туған проблемалық мақалалар, жеке еңбектер кезінде қоғамдық санаға да, мәселені шешуге де игі әсер еткені сөзсіз. Алайда ұлттық идеяны анықтауға, кейін өміріміздің қай саласында да ол межелеген мақсатқа жетуге, Президент, Парламент, Үкімет ресми түрде араласқанда, жалпы халық оны қолдағанда ғана оң нәтиже болады. Соңғы жылдарда бұл бағытта оң істер де, байсалды, нәтижелі қадамдар да бар.

Қазіргі уақытта жиі айтылатын да, баспасөз бен әлеуметтік желілерде көтерілетінде мәселелердің бірі: «Қазақстанда мемлекеттік идеология (ұлттық идеология-Г.С.) – жоқ» деген пікір, оған қарсы пікір білдіріп, «ұлттық идея идеологиялық өктемдікті туғызады» – дейтіндер де бар. А.Сейдімбек пікірінше, «олар өзін де, өзгелерді де шатастырып жүр... саналы адам қоғамы бар ортада идеология да болады» [10, 722 б.]. Осыған байланысты ғалым зерттеуші өз еңбектерінде Идея мен Идеологияға жеке тоқталып, өз пайымдарын мамандар мен оқырмандарға қисынға жүгіне отырып, былайша жеткізеді. Кейбір әріптестеріміз ұлттық идея мәселесін іс жүзінде шешуге Конституциямыздың 5-бабындағы идеологиялық плюрализмді қуаттаған талап кедергі дейтін сияқты [11, 6 б.]. Ал А.Сейдімбектің пікірінше, бұл баптың еш кедергісі жоқ. Мәселе, біздің кейбір саясаткерлеріміз бен ғалымдарымыздың, сондай-ақ билік басындағылардың идея мен идеология арасындағы жер мен көктей айырмашылықты көре және ұғына алмауларында. Өзінің осы уәжін тиянақтау мақсатында ғалым идеологияға қарапайым тілмен былайша түсінік береді: Идеология – дегеніміз бір-

бірін толықтыратын, бірінен-бірі туындайтын, идеялардың жиынтық жүйесі.

Ғалымның пайымдауынша, Қазақстанда ресми түрде ұлттық идея жарияланбаса да, мәнмағынасы жағынан ұлттық идеядан ажырағысыз – Тіл туралы заң, «Мәдени мұра», Ауыл жылдары тағы басқа ұлт мүддесін қорғайтын бағыт-бағдарлар болды. Бірақ, кешегі ұлтшыл болу «айып», ұлтсыз болу (интернационалист) «жетістік» деп түсіндірілген Кеңестік заманды көрген азаматтарымыз ұлт деген сөзге қатысты қатты қайырым сөз айтуға әлі сескенеді.

Ұлтын сүю, ұлтшыл болу, бойында ұлттық санаң, ұлттық менталитетің, ұлттық психологияң болу айып емес, ол мақтаныш. Ендеше, жоғарыдағыдай жақсы, өміршең идеялар мен іргелі бастамаларды қолдау үшін мемлекет құрушы қазақ ұлтының мұратын көздейтін ұлттық идея болуы керек және ол бірінші кезекте мемлекеттік тілде, қала берді барлық қазақстандықтар тілінде орнықтырылуы керек. Болашақта Қазақстан алдымен қазақтардың Елі екенін еш жасырудың немесе көңіл жықпастықпен сипай айтудың қажеті жоқ. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, ең алдымен Түркия – түріктер үшін, Германия – немістер үшін, Қытай – қытайлар үшін т.б. екенін бұл күндері әлем түсініп болды. Ендеше, біздер, қазақтар, Қазақстан қазақтар елі екенін неге жасыруымыз керек... Міне, ұлттық идея туралы ғалым Ақселеу Сейдімбектің кейбір пікірлері осындай.

Профессор А.Сейдімбек ұлттық идеяға қатысты ой толғаған көптеген еңбектерінде ұлт болмысы, диаспора, ел, бірлік, азаттық, тәуелсіздік туралы кеңінен қарастырған. Ғалым: «ұлт – тарихи-этникалық категория, диаспора – отанынан тыс өмір сүріп жатқан қауымның демографиялық сипаттамасы. Олардың басын біріктіретін ұлттық идея барша халықтың күш жігерін, іс-әрекетін уақыт алға қойып отырған аса жауапты тарихи міндетті шешуге жұмылдыратын, баурап әкететін күш болуын қалаймыз, ол ұлттық идеология» [12] – дейді.

Профессор А.Сейдімбек өз ойының дәлелі ретінде XIX ғасыр аяғында Ресейде ұлттық идея міндетін «Самодержавие, православие, народность» деген ұран атқарғанын, ал кешегі Отан соғысы кезінде «Бәрі де майдан үшін, бәрі де жеңіс үшін!» деген ұранмен халықты жігерлендіргенін, ұйыстырғанын атап өтеді. Оның пікірінше, кез-келген мемлекетке ұлттық идея қажет, ал оның атауы, мәні мен ұғым-түсінігі әр кезеңде, әр қилы болуы заңдылық, ұлттық идеяның қысқа, немесе, ұзақ мерзімді болуы да шарт емес. Ғалым бүгінгі Қазақстанның Ұлттық идеясын: «Қазақ елі. Азаттық. Бірлік» - деген ұғым түсініктер аша алады – деп есептейді.

Бұл жерде көне түркі заманынан тамыр тартатын Ел сөзі – мемлекеттікті, халықты білдіреді. Басқасын айтпағанда көне орхон жазбаларында «Мәңгі Ел», «Түркі Елі» сөздері бірнеше жерде ұшырасады. «Қазақ Елі» ұғымы біздің Тәуелсіз мемлекетіміз үшін екі өзекті міндетті шешуге мүмкіндік береді: 1) барша қазақстан халықтарының отансүйгіштік сезімін қалыптастыруға; 2) Қазақстаннан шет жердегі қандастарымыздың Тәуелсіз Елі бар екендігін сезіндіруге және шет елдіктерге де Қазақстанды Қазақ Елі ретінде тануға.

Еліміз тарихынан белгілі, Қазақстан 1990 жылы егемендігін жариялады, ал 1991 жылы Тәуелсіздікке қол жеткізді. Сондықтан Азаттығымыз әлі жас және түбегейлі еркіндікке де толық қол жеткізген жоқпыз. Мысалы, біз мұнайға бай елміз, алайда әлемдік бағаны жетекші мемлекеттер айқын-дайды; озық техника мен биік технологиялар бойынша да басқаларға тәуелдіміз, олар сырттан әкелінеді.

Бірлікке келетін болсақ, «бөлінгенді бөрі жейді, бірлік бар жерде тірлік бар» – деп халқымыз оның бағасы мен құнын көне заманнан бастап түсінген, бірліктің ұлы күш екенін ұлтымыз да қапысыз ұққан. Ал Қаз дауысты Қазыбек биден «сөз атасы – шындық, анасы – бірлік» – деген ұлағатты сөз қалған. Абайдың «біріңді қазақ бірің дос, көрмесең істің бәрі бос» – деген ескертпесі де бізді бірлікке шақырады. Ендеше, ынтымақ-бірліктің мүддесіне қызмет ететін ұлттық идеяны бекемдеу әрқашан жауапты міндет болып қала бермек.

Өткен XX ғасыр қазақ тарихына айтарлықтай өзгерістер әкелді. Бұл барша әлемнің қайта бөліске түскен дәуірі болды, осындай алмағайып заманда қазақ елінің көшбасшысы міндетін ұлт зиялылары мен оқығандары өз мойындарына алды, олар «Алаш» қозғалысының басында тұрған, саяси мәдениеті әлемдік деңгейге көтерілген, адамгершілік – имандылық қасиеттері ұлттық құндылықтармен суарылған Ә.Бөкейханов пен А.Байтұрсынов бастаған «Алаш» зиялылары еді. Олардың бәрі – елін сүйген, ұлтшыл, ұлтжанды, ұлты үшін білімі мен білігін, күш-қуатын, жігерін жұмсаған, құрбандыққа барғандар болатын.

«Алаш» зиялыларын ұлы істерге жұмылдырған, оларды қоғамдық-шығармашылық, қоғамдық-саяси ізденістерге ұмтылдырған – ұлттық идея болатын. Осы ұлттық идеяның бастау бұлағын профессор А.Сейдімбек былайша бағамдайды: «біріншіден, туған халқының жан төзгісіз ауыр халі; екіншіден, қайшылыққа белшесінен батқан Ресейде либерализмнің күшеюі; үшіншіден, әлемде ұлт-азаттық қозғалысының жандануы... отарлық езгіге қарсы күрестің жаңа түрлерінің дүниеге келуі» [5, 222 б.]. Сонымен қатар, биік мұраттан көз жазып қалған қарапайым халықтың қоғамдық санасына ұлттық идеяны орнықтырудың бірден-бір жолы: көптің саяси мәдениетін қалыптастыру және көп қабылдайтын, қолдайтын тұғырнама ұсыну еді. Өйткені, екі ғасырға созылған отарлау, қорлық пен зорлық ұлтымыздың дүниетанымына, мінезіне, өмір салтына, шаруашылығына орасан зор нұқсан келтіріп, еңсесін түсіріп, оң-солын бағамдау қасиетінен айырып, сағын сындырып, күрескерлік рухтарын жоюға қалған болатын. А.Сейдімбектің пікірінше, дәл осы тұста М.Дулатовтың «Оян, қазақ!» ұлттық идеясы

отарланған өлке үшін түсінікті де, пәрменді ұран, ұстаным, шақыру болды.

Бұл жердегі ерекше назар аударатын жайт оянған халық жақсы мен жаманды, өз көсемдері мен жандайшаптарды ажырата бастайды. Профессор А.Сейдімбек аталған ұлттық идея туралы: «Оян, қазақ!» ұлттық идеясы отарланған өлке үшін түсінікті де, пәрменді форма болып шықты. Ол – табиғи-ырғақты даму мүмкіндігінен айырылған қазақ қоғамына және оның халқына зорлықпен таңылған кеселдерді айыптап қана қоймай, әркімнің және баршаның намысын жанған, ел мен жер алдындағы жауапкершілігін тиянақтаған, әрісі Күлтегін жазуының, берісі «Жеті жарғының» нағыз өзі» – деп түйіндейді. Ғалым ары қарай ойын жалғап, «Алаш» қозғалысының серкелері «Оян, қазақ!» формуласымен түйінделген ұлттық идеяның мазмұны мен пішінін, көздеген нәтижелерін, нақты іс-қимыл бағыттары мен идеологиясын қасаң қағидаға айналдырмаған. Қайта шығармашылықпен жетілдірген, толық-тырған. А.Байтұрсыновтың осы рухта жазған «Маса», «Қырық мысал» кітаптары зор беделге ие болды. «Айқап», «Қазақ» сынды газет-журналдар, қазақ кітаптары бірыңғай ақпараттық кеңістікті қалыптастыруға, ұлттық тұтастықты сақтауға баға жетпес үлес қосты. Алашшылар империядағы және өлкедегі, тіпті әлемдегі өзгерістерге сай ұйымдастырған іс-әрекетпен, қайраткерлікпен халқының жүрегі мен санасын билеп алды» [5, 225 б.] – дейді.

Профессор А.Сейдімбек «Оян, қазақ!» ұлттық идеясы Ұлы Даланың оянуына үлкен ықпал етті деп есептейді және оның белгілерін ғалым 1916 жылғы оқиға-лардан, арада 70 жыл өткенде болған қазақ жастарының 1986 жылғы Желтоқсан көтері-лісінен көреді. Алдыңғысы шектен шыққан отарлық езгіге қарсы болса, соңғысының нәтижесінде КСРО сияқты тоталитарлық мемлекет ыдырады, қарсылық пен өзгерісті қолдаған Алаштықтардың интеллектуалдық ізденістерінің шырқау биігі Бірінші Жалпықазақ съезіне ұласты. Ақырында Ұлы Даланы қозғалысқа әкелген «Оян, қазақ!» ұлттық идеясы мақсат-мұратына жетіп, 1917 жылдың жазынан бастап «Қазақ автономиясы» ұлттық идеясына ұласты. Бұл тарихи жолды А.Сейдімбек былайша бағалайды: «Ұлттық мақсат-мұратқа, яғни ұлттық идеяға адалдық, жанкештілік, интеллектуалдық биік өремен ағымдағы, кезек күтірмейтін қазіргі және болашақтағы міндеттерді айқындай білу – бүгінге жеткен Алаш аманатының ең құндылары» [5, 227 б.]. Ендеше, біз, алдағы істерімізде осы ұстанымдарды қаперге алғанымыз жөн.

Өткен ғасырдың 20-шы жылдарында жеңіске жеткен Кеңестік өкімет жүйесі Алаш қайраткерлері ойлағандай болмады, соған қарамастан олар болашақтан үмітін үзбеді. Әсіресе, болашақ ұлт тағдыры жастардың қолында деп, бар күш-жігерін, білім-біліктерін солармен жұмыс істеуге, олардың ой-санасын дұрыс қалыптастыруға жұмсады. Жастарды азаттық рухында, еркін мінезге тәрбиелеу, ұлт мүддесіне адалдыққа баулу – бүгінгі күннің де өзекті міндеті. Профессор А.Сейдімбектің пайымдауынша, «Қазіргі уақытта, ең бастысы – қоғамдық дамудың бұрын-сонды беймәлім жолына түскен ел ұлттық идеясыз тығырыққа тірелетіні анықталды. Социалистік экономикадағы, халықтың өмір салты мен мәдени-тілдік жағдайындағы кереғарлық ұлттық идеясыздықтан туындаған... Саяси ерік-жігер мен мемлекет билігін ұлттық мүддеге, қазіргі және ертеңгі ұлттық идеяға жүгіндірмей Қазақстанның байлығы өзіне қызмет ететінінен, бәсекеге қабілетті биікке көтерілген экономикасы баршаны жарылқайтынын дәмету – қауіпті адасулардың басы» [5, 230-231 бб.].

Профессор А.Сейдімбек ұлттық идеяға қатысты екі негізгі тұжырым жасайды: 1) ұлттық идея өзін-өзі танып ұлт барда ғана дүниеге келеді; 2) ұлттық идеяның мазмұны мен өзегін, бүгінді кемел келешекпен жалғастыратын өміршең де, қисынды арман құрайды. Ұлттық идеяның болмысын ары қарай талдау барысында ғалым: ұлттық идеяны оң анықтап, еңселі ел болу жолында тым асығыстық та, аса жайбасарлықты да танытпау, береке-бірлікті сақтау, халықтарды тұтастыру т.б. маңызды мәселелерді атай келіп, ұлттық идеяның басты болмыс-бітімі: Қазақ Елі, Азаттық, Бірлік – деген қорытындыға келеді.

Қорытынды

Ойымызды қорыта келе айтар болсақ, ұлттық идея – этностық, мәдени, діни, тағы басқа жолдармен біріккен әлеуметтің мақсат-мұраттары, ой-армандары, көзқарастары мен дүниетанымдарының тұтас жиынтығы. Ұлттық идея сол ұлт туралы, оның қоршаған әлем мен тарихтағы орны, миссиясы, өткені мен болашағы жайлы көзқарастарды да қамтиды. Ол ұлттың күш жігері мен іс-әрекеттерін ортақ, игі мақсаттарды жүзеге асыруға жұмылдырып, әлеуметтің тұтастығын қамтамасыз етіп, ұлт пен ұлттық бірегейліктің қалыптасуына зор әсер етеді. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық идея – әрбір тарихи нақты кезеңдерде мемлекет құрушы ұлт алдында тұратын басты мақсат. Ол мақсатқа жету үшін қоғамның әр саласындағы өзекті міндеттерді бір арнаға тоғыстыратын теориялық ілім, ұстаным – ұлттық идеология (мемлекеттік идеология) қажет.

Профессор А.Сейдімбек атап көрсеткендей, «қазіргі Қазақстанда саяси – әлеуметтік өмірдегі жетістіктерімізге қарамастан, қоғам үшін ұзақ мерзімді идеал болатындай идеология қалыптаспай отыр» [13]. Ғалым пайымдауынша, «Қазақстан үшін іргетас болатын жалғыз ғана идея бар. Ол – Қазақ идеясы. Қазақ идеясы ғана Қазақстанды дербес мемлекет ретінде даралап, жалпы қазақстандықтардың бүгінгі және тарихи перспективадағы мақсат-мүдделеріне іргетас бола алады. Бұл тұрғыда, қазақ идеясын Қазақстандық идея, немесе, Ұлттық идея деп те атауға болады» [13].

Тәуелсіздік жылдары ішінде бізде ресми түрде бас-аяғы жүйеленген идеология болмағанымен, алға қойған мақсат-межелеріміз болды. Айталық, өткен ғасырдың 90-шы

жылдарының аяғына қарай біз мемлекетіміздің экономикалық іргетасын қалауды, әлеуметтік-интеллектуальдық әлеуетін нығайтуды көздедік. Сөйтіп, еліміздің жаңа әлемнен лайық орын алуына ұмтылыстар жасадық. Олар сол кездегі құжаттарда әуелі дамыған 50 елдің, кейін 30 елдің қатарында болу Стратегиясы деп межеленді. Сондай-ақ, «Рухани жаңғыру», «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламалары мен «Мәңгілік Ел» идеясы сияқты құжаттарда жалпы мемлекеттік мәселелермен қоса ұлт болмысы мен ұлттық даму, ұлттық сана мәселелері де қамтылған. Ал соңғы жылдардағы «Жаңа Қазақстан», «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам», «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» идеялары мен мақсаттары Ел Президенті тарапынан көтеріліп жүрген жаңа бастамалар, ұлттық идеяға деген бетбұрыс деп түсінгеніміз абзал.

Ұлттық идея тарихи қажеттілік. Ерте ме, кеш пе, біз профессор Ақселеу Сейдімбек айтқандай ұлттық идеяға, оның теориялық ұстыны – ұлттық идеологияға келеміз, қазіргі еліміздің демографиялық жағдайы да, көп ұлтты сипаты бар біртұтас елдігіміз де, ұлттық сана ашықтығы мен рухани жаңғыруымыз да осыған әкеледі. Ендеше, ұлттық идеямыз бен идеологиямызды қалыптауда, орнықтыруда, оны ел мүддесіне жаратуда профессор А.Сейдімбек еңбектерінің орны ерекше болмақ. Ал оның осы саладағы еңбектерін зерттеп, зерделеу заман талабына сай жалғаса бермек.

Әдебиеттер тізімі

1 Философиялық энциклопедия. – Алматы: Лантар Трейд, 2021. – 614 б.

2 Тарақты А. Ауызша тарихнама // Қазақ. Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: Білім, 1994. – Б. 31-47.

3 Дестют де Траси А.-Л.-К. Основы идеологии. Идеология в собственном смысле слова. – Москва: Академический Проект; Альма Матер, 2013. – 334 с.

4 Әбжанов Х. Ұлттық идея – қазақ мұраты // Қазақ альманағы. – 2009.–№3. – Б. 19- 34.

5 Сейдімбек А., Әбжанов Х., Салғараұлы Қ. Ұлттық идея: тарихи тағдыры мен болашағы. – Астана: Фолиант, 2012. – 248 б.

6 Сейдімбек А. Ұлттық идея // Қазақ альманағы. – 2009. – №1. – Б. 36-50.

7 Сейдімбек А. Тарих және тәуелсіздік // Егемен Қазақстан. – 2001. – 30 қараша.

8 Сейдімбек А. Ұлттық идея – ұлы ұйытқы // Егемен Қазақстан. – 2005. – 6 сәуір.

9 Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы, 2005. – Т.2. – 336 б.

10 Сейдімбек А. Шығармалары. Алты томдық. – Астана: Фолиант, 2010. – Т.2. – 816 б.

11 Қазақстан Республикасының Конституциясы. Алматы, – 2019. – 56 б.

12 Егер адам құқы шын мәнінде қорғалатын болса, алдымен ұлттың құқы қорғалуы керек: [жазушы, этнограф-ғалым, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты А.Сейдімбекпен сұхбат] // Айқын. – 2006. – 3 маусым. – Б. 3.

13 Сейдімбек А. Ұлттық идея // Қазақ әдебиеті. – 2003. – 15 тамыз. – Б. 4-5.

Transliteration

1 Filosofialyq ensiklopedia [Philosophical encyclopedia]. – Almaty: Lantar Treid, 2021. – 614 b. [in Kaz]

2 Taragty A. Auysha tarıkhnama [Oral history] // Qazaq. Jogary oqu oryndary studentterine arnalgan oqu quraly. – Almaty: Bilim, 1994. – B. 31-47. [in Kaz]

3 Destiut de Trasi A.-L.-K. Osnovy ideologii. Ideologia v sobstvennom smysle slova [The basis is ideological. Ideology in the proper sense of the word]. – Moskva: Akademicheski Proekt; Alma Mater, 2013. – 334 s. [in Russ]

4 Abjanov H. Ulttyq ideia – qazaq muraty [The national idea is the Kazakh ideal] // Qazaq almanagy. – 2009. – №3. – B. 19-34. [in Kaz]

5 Seydimbek A., Abjanov H., Salgarauly Q. Ulttyq ideia: tarihi tagdyry men bolasagy [National idea: historical fate and future]. – Astana: Foliant, 2012. – 248 b. [in Kaz]

6 Seydimbek A. Ulttyq ideia [National idea] // Qazaq almanagy. – 2009. – №1. – B. 36-50. [in Kaz]

7 Seydimbek A. Tarih zhane tauelsizdik [History and independence] // Egemen Qazaqstan. – 2001. – 30 qarasha. [in Kaz]

8 Seydimbek A. Ulttyq ideia – uly uiytqy [The national idea is a great catalyst] // Egemen Qazaqstan. – 2005. – 6 sauır. [in Kaz]

9 Qunanbaiuly A. Shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq zhinagy [Complete two-volume collection of his works]. – Almaty: Zhazushy, 2005. – T.2. – 336 b. [in Kaz]

10 Seydimbek A. Shygarmalary. Alty tomdyq [Works. Six volumes]. – Astana: Foliant, 2010. – T.2.– 816 b. [in Kaz]

11 Qazaqstan Respublikasynyn Konstitusiasy [Constitution of the Republic of Kazakhstan]. Almaty, 2019. – 56 b. [in Kaz]

12 Eger adam quqy shyn maninde qorgalatyn bolsa, aldymen ulttyn quqy qorgaluy kerek [If human rights are to be truly protected, the rights of the nation must be protected first]: [zhazushy, etnograf-galym, Memlekettık syilyqtyn laureaty A.Seydimbekpen suhbat] // Aiqyn. – 2006. – 3 mausym. – B. 3. [in Kaz]

13 Seydimbek A. Ulttyq ideia [National idea] // Qazaq adebieti. – 2003. – 15 tamyz. – B. 4-5. [in Kaz]

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Гүлдариға Серікқызы Симұқанова	PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: simukanova@mail.ru, ORCID ID: 0009-0009-9281-7870
Алтай Тайжанұлы Тайжанов	профессор, философия ғылымдарының докторы, М. Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медицина университеті, Ақтөбе, Қазақстан, email: taijanov@mail.ru, ORCID ID: 0009-0004-1460-2587
Гулдарига Сериккызы Симуканова	PhD докторант, Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: simukanova@mail.ru, ORCID ID: 0009-0009-9281-7870
Алтай Тайжанович Тайжанов	профессор, доктор философских наук, Западно-Казахстанский медицинский университет им. М. Оспанова, Ақтобе, Казахстан, email: taijanov@mail.ru, ORCID ID: 0009-0004-1460-2587
Guldariga Simukanova	PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: simukanova@mail.ru, ORCID ID: 0009-0009-9281-7870
Altai Taizhanov	Professor, Doctor of Philosophical Sciences, West Kazakhstan Medical University named after M. Ospanov, email: taijanov@mail.ru, ORCID ID: 0009-0004-1460-2587

МРНТИ 13.07.25 https://doi.org/10.48010/aa.v103i2.636

КИНО КАК ВИЗУАЛЬНАЯ ФОРМА ФИЛОСОФИИ

О.М. Борецкий, Ж.М. Иманбаева

АННОТАЦИЯ

В данной статье искусство кино рассматривается с философской точки зрения, а именно, с точки зрения визуализации смыслов. Отмечается, что для современной культуры характерна «философия в не философских формах». Наряду с художественной литературой, предметом которой является слово, живописью (письмо цветом и линией), фотографией (письмо светом) и музыкой (звуковое письмо), кинематограф является письмом движущихся образов. Именно в нем как синтетическом искусстве философские идеи, смыслы и чувства принимают многогранную визуальную форму. При этом традиционное деление культуры на элитарную и массовую и отказ последней в какой-либо философии полностью устраняется в культуре постмодерна, для которого массовая культура становится одним из основных предметов философского дискурса (Джеймисон, Жижек).
В качестве области рассмотрения философских идей в кинематографе берется такое визуально насыщенное направление искусства кино, как фантастика. При этом анализу подвергаются различные по своему замыслу и воплощению жанры и кинопроизведения: космическая фантастика, социально-историческая антиутопия и виртуальный футуризм.
Показано, что при всем разнообразии кинематографических высказываний в искусстве кино (арт-хаус, мэйнстрим) они представляют собой различные философские дискурсы—рационалистический, психоаналитический, экзистенциальный, ницшеанский, постмодернистский. Подчеркивается, что современный кинематограф не только работает с классическими архетипами, но и создает визуальную мифологию.
Делается вывод о том, что искусство кино, воздействуя на наши чувства, конструирует наглядно-чувственную картину мира. Мир как целое, представленный в визуальной форме, становится предметом философской рефлексии. При этом возникает мировоззрение на эмоциональном уровне, в котором философские идеи соединяются с философскими чувствами. Вербально-рациональная форма философии трансформируется в образно-чувственную.

Ключевые слова: кино, философия в не-философских формах, визуальная форма философии, кино-философия, постмодернизм, философская антропология, виртуальная реальность

Казахский национальный университет
имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:
Иманбаева Ж. М.,
izhuldyz2015@gmail.com

Ссылка на данную статью:
Борецкий О.М.,
Иманбаева Ж.М. Кино как визуальная форма философии // Адам әлемі. – 2025. – №2(103). – С. 49-56.

Кино философияның визуалды формасы ретінде

Аңдатпа. Бұл мақалада кино өнері философиялық тұрғыдан, атап айтқанда мағыналарды визуализациялау тұрғысынан қарастырылады. Қазіргі мәдениет «философиялық емес формалардағы философиямен» сипатталады. Пәні сөз болып табылатын көркем әдебиетпен қатар кескіндеме (түспен және сызықпен жазу), фотосурет (жарықпен жазу) және музыка (дыбыспен жазу), кино қозғалыстағы бейнелерді жазу болып табылады. Онда синтетикалық өнер ретінде философиялық идеялар, мағыналар мен сезімдер көп қырлы визуалды формаға ие болады. Сонымен қатар, мәдениеттің элиталық және бұқаралық болып бөлінуі постмодерндік мәдениетте толығымен жойылады. Постмодерн үшін бұқаралық мәдениет философиялық дискурстың негізгі пәндерінің біріне айналады (Джеймисон, Жижек).
Кинодағы философиялық идеяларды қарастыру саласы ретінде кино өнерінің фантастика сияқты бағыты алынады. Бұл жағдайда әртүрлі жанрлар мен кинофильмдер: ғарыштық фантастика, әлеуметтік-тарихи антиутопия және виртуалды футуризм талдауға ұшырайды. Кино өнеріндегі кинематографиялық алуан түрлі мәлімдемелер (арт-хаус, мэйнстрим) сәйкесінше философиялық дискурстарды анықтайды - рационалистік, психоаналитикалық, экзистенциалды, ницшелік, постмодерндік. Қазіргі заманғы кинематография классикалық архетиптермен жұмыс істеп қана қоймай, визуалды мифологияны да тудыратыны атап өтілген.
Кино өнері біздің сезімдерімізге әсер етіп, әлемнің көрнекі-сезімтал бейнесін жасайды деген қорытынды жасалады. Бүкіл әлем, визуалды түрде ұсынылған, философиялық рефлексияның тақырыбына айналады. Бұл жағдайда философиялық идеялар философиялық сезімдермен үйлесетін эмоционалды деңгейде дүниетаным пайда болады. Философияның вербалды-рационалды түрі бейнелі-сезімталдыққа айналады.

Түйін сөздер: кино, философиялық емес формалардағы философия, философияның көрнекі түрі, кинофилософия, постмодернизм, философиялық антропология, виртуалды шындық.

Cinema as a Visual Form of Philosophy

Abstract. In this article the art of cinema is viewed from a philosophical point of view, namely from the point of view of the visualization of meanings. It is noted that modern culture is characterized by «philosophy in non-phil-

osophical forms». Unlike literature, painting, theater and music, cinema is the writing of moving images. Here philosophical ideas, meanings and feelings take on a multifaceted visual form. In postmodern culture, mass culture becomes one of the main subjects of philosophical discourse (Jameson, Zizek).

The article examines various directions of science fiction cinema: space fiction, socio-historical dystopia and virtual futurism. It is concluded that different types of cinema (art house, mainstream) represent different philosophical discourses - rationalistic, psychoanalytic, existential, Nietzschean, feminist, postmodern.

It is emphasized that contemporary cinema not only works with classical archetypes, but also creates visual mythology. It is concluded that the art of cinema, influencing our feelings, constructs a visual-sensory picture of the world. A worldview emerges on an emotional level, in which philosophical ideas are combined with philosophical feelings. The verbal-rational form of philosophy is transformed into a figurative-sensual one.

Key words: Cinema, Philosophy In Non-Philosophical Forms, Visual Form of Philosophy, Cinema Philosophy, Postmodernism, Philosophical Anthropology, Virtual Reality.

Введение

Отдельная тема в истории философии – это диалог, а точнее триалог между философией, наукой и искусством. Философии, с одной стороны, часто импонировала строгая рациональность науки, скажем, математики как парадигмы рациональности, а с другой, – чувственная образность искусства. В последнем случае многие мыслители понимали, что язык художественного образа, на котором говорит искусство, имеет очевидное преимущество над языком понятий и идей, поскольку в нём содержится над-рациональное ощущение целого. Философия почти всегда формулировала философские мысли, идеи и концепции и очень редко обращалась к философским чувствам. В этом смысле притязания разума как стратегия философии выглядят довольно странно, если учесть, что сама философия начинается с таких мироощущений и чувств, как удивление (Аристотель), благоговение (Кант-Швейцер) и раз-очарование (вспомним, что первый философский трактат, написанный на папирусе, так и назывался: «Разговор разочарованного со своей душой»). И разве не о чувствах говорит философия в случае печали Экклезиаста, или онтологического страха Хайдеггера (Heidegger)?

Классическое разделение философии и искусства как линии ума и линии сердца приводит в XX веке к пониманию того, что в чувствующем сердце, к которому и обращается искусство, содержится богатый источник идей. Философия принимает эстетические формы (литература, живопись, кино). Ну а поскольку господствующим типом мышления в XX веке становится экзистенциально-антропологический, главными темами философствования оказываются проблемы человеческого бытия, одиночества и некоммуникабельности, отчуждения, богооставленности и смыслоутраты. Именно эти и другие темы образуют «болевой нерв» философского кинематографа второй половины XX века, представленный такими режиссёрами, как Ингмар Бергман (Bergman), Андрей Тарковский, Микеланджело Антониони (Antonioni), Кшиштоф Кеслёвский (Kieślowski), Райнер Фассбиндер (Fassbinder), Жан-Люк Годар (Godard). Кино стало зеркалом современной культуры и самосознания, пытающегося создать свой универсальный язык (язык кино), не сводимый ни к образному письму литературы, ни к звуковому письму музыки, ни к письму цветом и светом (живопись и фотография).

Кино визуализирует идеи, которые сложно вербализировать, но можно переживать. В этом смысле оно является философией переживания (experience philosophy). Философские фильмы Антониони или Тарковского практически невозможно пересказать или интерпретировать, а если и возможно, то только на языке поэзии или музыки. Как отмечал Витгенштейн (Wittgenstein) не все смыслы возможно передать вербально [1, с. 94]. Язык кино и есть та форма языка (по Витгенштейну), которая показывает, не говоря, выступая бессловесным высказыванием.

В итоге кинематограф как письмо образами в движении становится второй реальностью нашей жизни в ранге философского обобщения. Именно на таком языке «чистого кино» создал своё послание Годфри Реджио (Reggio) в документальном фильме «Накойкацци», философское и эмоциональное воздействие которого несравнимо сильнее, чем десятки трактатов на тему технократической экспансии и экологической катастрофы.

Как показал Андерс (Anders) кино есть искусство, и стоит гораздо выше, чем телевидение. Телевидение формирует лишенного критического чутья человека массы, в то время как кино транслирует глубокие философские смыслы. Джеймисон (Jameson) выделял кинематограф как важнейшее из искусств после архитектуры в эпоху постмодерна [2].

Автор предисловия к эссе Гюнтера Андерса Муратов в журнале «Искусство кино» [3] отмечает, что критика коммерческого телевидения в странах постсоветского пространства стала актуальной гораздо позже, чем на Западе. Это связано с тем, что коммерческое телевидение зародилось в странах постсоветского пространства лишь в начале 90-х прошлого столетия. Гюнтер Андерс написал книгу «Устарелость человека» еще в 1956 году. В нее вошло обсуждаемое эссе «Мир как фантом и матрица».

В кино, как и в театре потребление происходит в коллективной форме. В случае с телевидением и радио потребление более индивидуализировано или рассеяно. Телевидение и радио способствовали увеличению потоков стереотипного информационного товара. Радио «демократично превращает всех одинаковым образом в слушателей с тем, чтобы совершенно авторитарно отдать их во власть между собой полностью идентичных программ различных станций» [4, с. 151]. Как отмечает Андерс индивидуализированная форма потребления более выгодна для массового производства.

Как говориться человек есть то, что потребляет, и чем больше он потребляет массовый товар, тем менее он сохраняет свою индивидуальность и превращается в человека массы. Андерс называет его еще массовым отшельником и надомником производящем человека массы. Такой надомник не требует плату более того сам приплачивает, вкладываясь в средства производства не только деньгами, скупая телевизоры, радио, а сейчас смартфоны, планшеты, но и досуговым временем, а значит и свободой.

Становясь массовым отшельником, мы пребываем в иллюзии что наша индивидуальность защищена от внешнего воздействия. Современные средства коммуникации убрали необходимость в массовых сборищах. Цели манипуляции достигаются не менее эффективно в тиши домов, во время досуга. Основная идея эссе: жертва (т.е. человек массы) не знает, что она жертва. Манипуляции над сознанием человека массы производятся незаметно, без его ведома. Порой сила, что выдает себя за защитницу индивидуальности является ее злейшим врагом [5].

Человек массы послушен и безволен поскольку настроен лишь на восприятие информации. Для собственных мыслей и чувств не остается ни желания, ни времени, ведь фоном льются бесконечным потоком готовые образцы, которые мы жадно поглощаем. Так формируется тип человека-слушателя. Он существует в обстановке, лишенной уединения и тайны.

Телевизор и радиоприемник скорее разобщает семью, делая из нее публику в миниатюре. Внимание сосредоточено не на друг друге, а на ком-то третьем принесшем им известия о вымышленном или действительном мире. То, что выдается за действительное заранее проходит тщательную сортировку. Андерс философски осмысливает положение человека, лишенного необходимости идти в мир. Например, если опыт человека ограничивается виденным на экране, то его представления идеалистические, в том смысле что они не основаны на чем-то реальном. Перед миром приходящем к нам как изображение мы обречены на безмолвие, он никогда не спрашивает у нас, о чем ему вещать. С другой стороны, мы становимся богоподобными с пультом управления в руках. Все что исходит из телевизора и радио неминуемо превращается в товар массового производства и пр.

Ушла романтика путешествий с тем, чтобы все познавать на личном опыте, самим мерить суть. Мир сам приходит к нам без малейших усилий, в таком виде и как нам удобно. Но действительно ли мы часть его? Мы лишь счастливые потребители и мнимые властители этого призрачного мира.

Всякий товар – продукт отчуждения. Чтобы быть проданным товар должен пройти противоположную, казалось бы, процедуру - омещанивание. Омещанивание мира означает представлять далекие нам события как мнимо близкие и родные. Обычный потребитель подобен псевдоученому, с фамильярностью рассуждающему обо всем на свете. В отличие от ученного у потребителя познание это не труд, а развлечение и безответственное смакование.

Омещанивание, по сути, служит отчуждению. «значение омещанивания состоит в том, чтобы надеть на отчуждение шапку-невидимку, отрицать реальность отчуждения и освободить ему дорогу для безудержной деятельности, что оно и делает, наводняя без передышки мир картинами псевдоблизкого характера, представляя весь этот вымышленный мир как гигантский родной очаг, как универсум уюта и задушевности» [5]. Это явление экономического характера. Массовое производство нуждается в эффективном сбыте. Продавцы товаров находят подходящие слова чтобы убаюкать бдительность покупателя и скрыть свои истинные цели. Андерс называет современного человека потерянным для мира. Это замечание звучит остро и верно. Едва проснувшись, мы тянемся к своим гаджетам чтобы раствориться в мире, где нас нет.

Гений советского историко-революционного кинематографа С. Эйзенштейн считал, что искусство вообще и кино в частности способно изменять реальность. В. Подорога сравнивая двух мифотворцев революции Дз.Вертова и С.Эйзенштейна отмечал, что для первого события неизменны, в постоянном движении лишь камера, имеющая функцию механического глаза, для второго историческая правда событий не имеет первостепенного значения, важен их воссоздаваемый образ [6].

Кино добивается изменения реальности путем эмоционального воздействия на зрителя. Когда чувства и эмоции от виденного на экране разделяются всеми сидящими в кинозале, становятся как бы общими стираются грани индивидуального опыта переживания, рождая смотрящую массу.

Для усиления эмоционального воздействия Эйзенштейн применял массовый подход. Чтобы фильм лучше воспринимался и был лучше понят, его должны были просмотреть как можно больше зрителей.

Эйзенштейну как режиссеру нравилось демонстрировать на экране массы, его особенный технический прием - оперирование числом. Режиссера больше привлекали тайны психологии масс нежели микрокосм душевных переживаний отдельно взятого человека [7, с. 406]. В «Стачке», «Броненосце Потемкине», «Октябре» и других его фильмах мастерски передается пафос массовых событий.

Эйзенштейн широко использовал число как средство выразительности. Число на экране может быть представлено как образ и понятие. Демонстрация движения человеческой массы воздействует на образное восприятие. Понятийный элемент добавляется в канву экранного повествования в виде поясняющей надписи, например о количестве человек в сцене.

Экран рождает отдельную реальность, в которой смотрящая масса имеет возможность увидеть саму себя. «В таком случае экран выступает в качестве перцептивного протеза,

с помощью которого масса смотрящая отождествляет себя с массой показываемой. Эти две массы обязательно должны совпасть в едином восприятии» [6, с. 130].

Философия всегда говорила о мире как целом. И если в XIX веке мир представлялся Шопенгауэру как «воля и представление», то во второй половине XX века происходит радикальная трансформация философской интенции. Как отмечал Ф.Джеймисон постмодернизм стер границы между элитарной и массовой культурами [8, с. 86]. Постмодернизм «указывал на то, что Kulturkampf (война культур) в старом стиле – между цивилизацией меньшинства и массовым варварством – теперь официально закончилась» [9, с. 181].

Небольшой текст Гюнтера Андерса «Мир как фантом и матрица» становится предтечей постмодерна и уже художественно-образная рефлексия новой ситуации совершается в нефилософских формах кино-текста. Классические темы философии: сон и реальность, бытие и сущее, реальное и виртуальное, получают визуальное воплощение в картине Питера Уира (Weir) «Шоу Трумана», фильме Алехандро Аменабара (Amenábar) «Открой глаза» и «Матрице» братьев Вачёвски, знаменуя собой «новую реальность» конца XX века. Эти картины стали не просто иллюстрацией постмодернистских идей о шизоидности современной культуры, полисемии идентичности, симулякрах и симуляциях, но и явились визуальными философскими текстами, обладающими мировоззренческой целостностью и наполненными новыми смыслами.

Сегодня всё это уже очевидно. Но ещё пол века назад, в эпоху пред-постмодерна, само сочетание массовой, популярной культуры с каким-либо философским посланием считалось дурным тоном. Различие элитарного и массового считалось неустранимым, и поэтому, как писал в своей работе Эндрю Росс (Ross), стыдно и унизительно опускаться интеллектуалу до уровня попсы и ширпотреба [10, с. 26].

Однако, в отношении к массовой культуре позиция снобизма не стала доминирующей. Культурологическая мысль постмодерна нашла точку опоры в идеях Сьюзен Зонтаг (Sontag), которая еще в 60-е годы сделала предметом исследования такие «низкопробные явления», как кич и кэмп. Определив кэмп как вид эстетизма, как стиль, пренебрегающий содержанием, Зонтаг говорила, что «глаз кэмпа» гипертрофирует действительность, как если бы мы смотрели на нее сквозь увеличительное стекло [11, с. 50]. В 1990-е и особенно 2000-е интерес к популярной культуре со стороны философов необычайно возрос [12, с. 212].

Прошло пол века и сегодня уже невозможно так просто отмахнуться от целого пласта культурной жизни и сознания, катализатором которого выступают экстравагантные и эпатажные дискурсы Фредерика Джеймисона и Славоя Жижека (Zizek). И если Паваротти гениально трансформировал оперу в поп-оперу, то Жижек превратил философию в «киногид извращенца». При всей экстравагантности, киноопусы Жижека, посвященные кинематографу Хичкока (Hitchcock), Линча (Lynch), Кэмерона (Cameron) и Тарковского, отличаются философской нетривиальностью. К примеру, анализируя понятие «Зона» в фильме Тарковского «Сталкер», Жижек пишет: «Сталкер является идеальным примером идеальной логики Границы, отделяющей нашу повседневную реальность от фантазматического пространства» [13, с. 202]. Таинственная Зона «Сталкера» (фантазматическое пространство, по Жижеку) обладает той визуальной неопределенностью, которая позволяет наполнять её различными аллюзиями и интерпретациям.

Фундаментальное понимание философии, как известно, состоит в том, что она является не только рефлексией над предельными основаниями культуры и общетеоретическим мировоззрением, но и вопрошанием, размышлением о любых вещах с точки зрения предельного смысла. Особенность же современной философии в XX и начале XXI века, как уже отмечалось, — её нефилософские формы. Современная философия облекает себя в нетрадиционные для философии формы искусства (художественную литературу, театр, музыку, живопись и кино). Этот переход к новым формам философии и философствования наиболее выразительно обозначился в мировосприятии экзистенциализма. Экзистенциализм Сартра (Sartre) и Камю (Camus), по сути, растворил философию в образно-художественном повествовании. Альбер Камю считал, что образное мышление свойственно не только писателям, но и философам [14, с. 198]. И если литература, связанная с предметностью слова, строилась на вербальной образности, то живопись и кино как формы письма уже полностью были связаны с предметностью визуальной. Теоретик кино Рудольф Арнхейм (Arnheim) в борьбе слова и зрительного образа отдавал пальму первенства второму [15, с. 173].

В нашей работе, посвященной кино-философии, мы исходим из двух взаимодополняющих подходов. С одной стороны, кино это медиум, который может экранизировать философские концепты, с другой — кино само может быть способом философствования, не сводимым к вербально-рациональному мышлению. В этой связи сложно не согласиться с Жилем Делёзом (Deleuze), который ставил фильмы Алана Рене (Resnais) в один ряд с работами Бергсона (Bergson), подчёркивая, что именно Рене был первым, кто в кино перевел мысль и слово в образ [16, с. 467].

Нетрудно заметить, что прямо или косвенно кино в современной культуре позиционирует самые разные идеи и концепции: консервативную и либеральную идеологию, постмодернизм, стратегии феминизма и новую лояльность, критику капитализма и социальную антиутопию, новую религиозность и секуляризм. Именно поэтому важно не пренебрегать массовой культурой (что собственно уже является анахронизмом), а делать ее предметом обстоятельного философского анализа,

находить и артикулировать в ней ценностные ориентиры, умонастроения, идеологемы, пристрастия и тенденции.

Традиционное деление культуры на массовую и элитарную (а в контексте кинематографа на entertainment и art-house) сегодня не означает, что философию нужно искать только в элитарном искусстве, предполагающем авторский message. И в массовых жанрах, таких как фэнтези, триллер и фантастика, порой не меньше интеллектуального смысла, чем в традиционной для философских вопросов драме.

Методология

Статья написана на основе историко-культурного и системного подхода с использованием таких аналитических методов исследования, как герменевтический, семиотический и стилистический. Анализируются популярные и не очень, но не менее интересные с философской точки зрения киноленты таких жанров как космическая фантастика, социально-историческая антиутопия и виртуальный футуризм.

Основная часть

В рамках настоящего эссе мы рассмотрим исключительно фантастический жанр, представленный в таких различных по своему замыслу и визуальному воплощению картинах, как «Прометей» Ридли Скотта (Scott), «Трудно быть Богом» Алексея Германа и «Она» Спайка Джонса (Jonze).

Надо сказать, что фантастика всегда была самым привлекательным жанром для философского вопрошания. И что такое «Матрица» братьев Вачовски, если не философский текст с визуализацией картезианства, буддизма, деконструкцией и проблемой реального и виртуального (бытия и сущего)? Название сборника эссе, всецело посвященного фильму и рефлексирующего эти темы говорит само за себя - «Матрица» как философия». Картина братьев Вачовски (Wachowski) проблематизирует противоречие иллюзии и реальности. И это, пишет Кэролин Корсмейер (Korsmeyer), «позволяет фильму не только затронуть старые философские проблемы взаимосвязи души и тела и ненадежности любого знания, но и более современные страхи установления политического господства в мире кибернетической культуры» [17, с. 62].

Еще больший простор для постановки философских вопросов задаёт космическая фантастика. Не случайно Андрей Тарковский, снимая «Солярис», говорил, что космос интересен для него не столько физикой, сколько метафизикой. И если оборотной стороной «мыслящего океана» С. Лема (по которому и снят «Солярис») была проблема вины и совести, то для Стэнли Кубрика (Kubrick) в «Космической одиссее 2001» главным становился вопрос о расчеловечивании человека. Самым человеческим персонажем у Кубрика оказывается компьютер, в то время, как сам человеческий интеллект становится всё более искусственным. И поэтому гигантский ребёнок в финале кубриковского космического путешествия оборачивается визуальной философемой с вечными и проклятыми вопросами человеческого бытия.

В современном космическом жанре интересны как минимум две картины: «Гравитация» (2013) Альфонсо Куарона (Cuarón) и «Интерстеллар» (2014) Кристофера Нолана (Nolan). И если «Гравитация», хотя и производит визуальный 3D фурор абсолютного погружения, но при этом ставит на космосе крест, то «Интерстеллар» манифестирует веру в будущее. Последняя картина интересна прежде всего тем, что придает проблеме человеческого бытия космическое измерение (гравитация и любовь — одно и то же) и визуализирует понятия современной физики: чёрные дыры, сингулярность, горизонт событий (причём фильм делает эту визуализацию ещё до получения документальных фотографий из космоса). Наконец, визуализация философии получает многогранное воплощение в картине «Прометей» (2012), признанного мастера фантастического жанра Ридли Скотта.

Вообще, особая интеллектуальность кинематографа Скотта в том, что он всегда выходит за рамки жанрового и развлекательного кино и «упаковывает» в него философские идеи и смыслы. Открытие Америки Колумбом он превращает в космическое пришествие («1492: Завоевание рая») , почти забытые драмы Римской империи в манифест свободы («Гладиатор»), а по-сути сугубо мужской жанр вестерна в окровение независимой женской души и вызов этому мужскому миру («Тельма и Луиза»). Но, конечно, самый интересный и интеллектуальный подтекст появляется у Скотта в научно-фантастическом жанре, когда мастерски сделанный horror начинает проблематизировать идеи Ницше (Nietzsche), Фрейда (Freud) и Декарта (Descartes).

При этом, что немаловажно, Скотт не только рассказывает частную историю, но и создаёт целый мир, мир как целое. И уже в этом решает задачу философского порядка. Скажем, в «Бегущем по лезвию» он не просто переносит на экран фантастику Филипа Дика, а конструирует уникальный визуальный мир кибер-панка, интонированный музыкой Вангелиса. Это следует особенно подчеркнуть: в истории фантастического жанра было и ещё будет несметное количество картин, но в них, в отличие от произведений Ридли Скотта, не происходит «открытия мира».

Однако, вернемся к «Прометею». Эта картина является прологом к культовому хоррору Ридли Скотта «Чужой» 1979 года. Первоначальное название «Рай» Скотт заменил мифологической отсылкой к Прометею и ящику Пандоры и тем самым обозначил целый ряд философских вопросов: Где проходит граница между разумом и верой? Возможно ли бессмертие? Что есть грех и каково наказание за него? К чему приводит искушение стать равным Богу? И все эти и многие другие вопросы обрели в «Прометее»

визуально-фантастическую форму. «Прометей» интересен прежде всего тем, как в фантастическом и космическом мире прописаны два типа женщины, две ипостаси женской судьбы (одна из любимых тем режиссёра). И похоже в этом фильме Скотт закрыл для себя гендерную тему.

Одна из героинь «Прометея» Мередит — воплощение психодрамы женщины обеспеченной и несчастной, женственной и роботоподобной, существующей в мире симулякров радостей земных.

С другой стороны, главная героиня фильма Элизабет, женщина-учёный, ищущая ответы на загадки природы, в самый экстремальный и драматический момент картины решает проблему своей собственной природы: в эпизоде родов Элизабет, Скотт словно проверяет на ней известную заповедь Ницше, гласящей, что беременность – главный вопрос и главный ответ в жизни женщины [18, с. 69].

Следует отметить, что философским резонатором в «Прометее» является андроид Дэвид, демонстрирующий верность эдипову комплексу и фильму «Лоуренс Аравийский». Оправдывая своё механическое и бездушное существование, этот робот цитирует из «Лоуренса» свой главный принцип: «главная задача в том, чтобы не чувствовать никакой боли». Дэвид запрограммирован на неудобные философские вопросы и это хоть как-то компенсирует его бездушие. Можно сказать, что говорящая голова андроида Дэвида становится тем компьютером из «Космической одиссеи» Стенли Кубрика, в котором «человеческого, слишком человеческого» оказывается намного больше, чем в людях.

Драматургическая концепция «Прометея», а до этого и «Чужого», содержит четыре ступени: загадка-научный поиск-заражение-ужасающая мутация. И в подтексте этого триллера-хоррора Скотт ставит вечные вопросы человеческого бытия: Кто я? Откуда пришел? Зачем живу? «Чужой» был напрочь закрыт для вопросов о Боге, для него просто не было места в космосе абсолютного зла. В отличие от него «Прометей» обострил проблему разума и веры, идею Творца и эволюции.

Любой миф о творении (креационизм) или о конце света (эсхатология), представленный в виде литературного текста или произведения живописи, безусловно содержит ту или иную степень изобразительности и образности. Но в кинематографической форме эти мифы становятся наиболее грандиозными, прекрасными и пугающими. В любой другой, литературной или живописной форме, в отличие от визуально-кинематографической сдалать их такими эффектными и убедительными практически невозможно.

Пафос «Прометея» - в неистребимом поиске Творца. Но к разочарованию или удовлетворению многих этот поиск заканчивается инфернальным превращением. Творец оказывается процессом мутаций и Ридли Скотт, вслед за Кристофером Хитченсом, предлагает взгляд на Творца не как на личность, а как на процесс бесконечных изменений, включающий больше случайностей, чем мы могли предположить [19, с. 17].

В другом фантастическом взгляде на человека и человечество одна из основных постмодернистских идей о «конце истории» выражена в откровенно-мрачной (черно-белой) и нелицеприятной форме. Алексей Герман совершает полную деконструкцию кино в своем последнем фильме «Трудно быть Богом» (2014). Эту картину в стиле «Брейгель-панк» даже видавшие виды кинокритики окрестили «трехчасовой оргией мерзости» [20].

В своём фильме Герман осуществляет полную деконструкцию в духе Ролана Барта. Отказываясь от привычных стереотипов кино в жанре антиутопии, он в строгом смысле отказывается от героя, сюжета, нарратива, драматургии и катарсиса (цель любого искусства). В каком-то смысле Герман создает антироман в стиле Кафки только уже средствами кино. Нечто подобное делал венгерский режиссёр Бела Тарр (Tarr), снимая ницшеанский опус «Туринская лошадь». Изобразительная тональность картины Германа строится на беспросветной (черно-белой) проекции и максимальной плотности. Избыточная захламлённость пространства вызывает желание вырваться из тесного и душного мира. Тем самым Герман вызывает в зрителе желание освободиться из того морока, в который он погружен на экране. Картина Германа о свободе, и вместе с тем, о бегстве от свободы. Как известно, Эрих Фромм (Fromm) посвятил этой теме фундаментальное исследование, а Герман в «Трудно быть Богом», так же, как и Форман (Forman) в «Пролетая над гнездом кукушки», придали философскому тексту Фромма новое, изобразительное измерение. Для Германа и Формана важна не только ценность свободы, но и вопрос, почему и пациенты психиатрической больницы и жители Арканара добровольно выбирают для себя репрессивный порядок и колодки рабства.

Можно сказать, что Герман предлагает нам в своём последнем фильме визуальный вариант философской антропологии, нелицеприятный и нигилистический взгляд на безликую человеческую массу как на «жрущую и размножающуюся протоплазму». В авторской интерпретации романа братьев Стругацких о торжестве серости Герман делает из этой серости по цвету и смыслу метафору человеческого рода и времени. Точнее, безвременья, в котором независимо от века правят жестокие и беспощадные законы Средневековья. Радикальный документализм Германа, подчеркнутый черно-белым изображением всех его картин, превращает высказывание режиссёра в суровое пророчество, лишенное какой-либо фантастики и мистики. Не случайно писатель и философ Умберто Эко, специалист по Средневековью, сказал о картине Германа: «Этот фильм о том, что с нами может случиться». И дело даже не в том, антиутопия это или пророчество, а в том, что человек, как писал Ницше, это грязный поток, не имеющий шансов на исправление. А у

Руматы, героя фильма, не остается даже возможности попробовать осуществить заповедь братьев Стругацких, взятую ими эпиграфом к другому роману: «Ты должен делать добро из зла, потому что больше его делать не из чего».

От одного фантастического пророчества обратимся к другому. В контексте философского осмысления современных антропологических трансформаций важно отметить, что для современного (дигитального) человека существенно расширяются возможности идентичности при полной десубстанциализации тела. И в этой связи фильм Спайка Джонса «Она» (2013) описывает, пожалуй, самый реалистический сценарий недалекого будущего.

Картина Джонса рефлексирует во всех возможных аспектах любовный роман главного героя с операционной системой по имени Саманта. Достаточно подробно мы проанализировали этот футуристический и философский кино-текст Джонса в нашей статье, посвященной виртуальной реальности [21, с. 19-20]. Остановимся лишь на некоторых основных идеях.

Важно отметить, что визуальная и цветовая (оранжевая) тональность фильма, создающая ощущение комфорта, умиротворения и свободы, на самом деле является иллюзорной. Поскольку скрывает одиночество и отчуждение человека в современном атомистическом мире, построенном не на присутствии, а на бытийном отсутствии Другого.

Примечательно, что пол века назад эти же темы отчуждения, одиночества и некоммуникабельности в кинематографе поставил Микеланджело Антониони, визуально обозначив экзистенциальную апатию своих героев (особенно в картине «Затмение») через пустынные урбанистические интерьеры. Компьютерный (виртуальный) дубликат человека в форме операционной системы при абсолютной пластичности его свойств сохраняет единственный (хотя и искусственный) человеческий признак — голос. Голос без тела.

Невольно «Она» Джонса является ответом на философскую сентенцию Снаута в «Солярисе» Тарковского: человеку не нужны другие миры и инопланетное общение, человеку нужен человек. Джонс предлагает футуристическую и идеальную модель человека для общения. Саманта выгодно замещает живого человека, поскольку идеальна. Она гипертекст совершенства.

Однако, замена реального (телесного) человека и человеческого общения дигитальным симулякром оборачивается для главного героя полным крахом, равно как и решение проблемы единственности и неповторимости каждого человеческого общения. Цифровая идиллия рушится «человеческим, слишком человеческим».

Наконец, при всём совершенстве конфидента, Саманта не является личностью, поскольку лишена главных личностных свойств — самостоятельности и независимости. В любой момент, по желанию главного героя, её, как любой компьютер, можно включить и выключить.

Заключение

Подведем краткий итог. В рассмотренных нами кинопроизведениях конструируются особые и различные по своей тональности миры. Эти миры могут быть непостижимо-пугающими, комфортно-соблазнительными или гнетуще-омерзительными, но они всегда создают ту целостность, которая и является предметом философии. При этом мир как целое воспринимается нами эстетически, то есть наглядно-чувственно. Кино как визуальная форма философии, тем самым, соединяет философские идеи и философские чувства: удивление Аристотеля, благоговение Канта-Швейцера, печаль Экклезиаста, страх и трепет Кьеркегора. И если, как писал Чаадаев, в чувстве гораздо больше разума, чем в разуме чувств, то искусство кино выводит нас на совершенно новое качество — мировоззрение на эмоциональном уровне.

В заключение необходимо отметить, что проведённый нами анализ является только начальным опытом обращения к кинематографу как к феномену, имеющему философское содержание. Дальнейшее движение в этом направлении имеет как отдельное философско-теоретическое значение, так и практическое применение в сфере образования. Авторы статьи уже имеют апробацию изложенных идей в таких университетских курсах, как «Философия», «Культурология», «История и философия науки», «Логика и риторика», спецкурсах по этике, эстетике и философии в нефилософских формах. Кино-произведения используются в учебном процессе не в иллюстративной форме, а в качестве видео-текстов для самостоятельного анализа студентами и магистрантами. Эта практика включения фильмографии наряду с библиографией в предмет исследования магистрантами и соискателями учёной степени уже давно стала привычной в зарубежном образовании, а в нашем случае имеет огромный инновационный потенциал.

Список литературы

1 Витгенштейн Л. Философские работы. – М: Гнозис, 1994. – 612 с.

2 Павлов А. Постмодернизм в философии культуры Джеймисона, ПостНаука. // [Электронный ресурс] URL: https://youtu.be/MS3araQdK2Y?si=DMbKYNB8oyrUOIoa/ (дата обращения: 03.09.2024).

3 Муратов С. Вверх по лестнице, ведущей вниз. Предисловие к эссе Гюнтера Андерса // Искусство кино. – 2005. – №2. – С. 86-89.

4 Хоркхаймер М. и Адорно Т. Диалектика Просвещения. Философские фрагменты. – М.-СПб.: Медиум, Ювента, 1997. – 312 с.

5 Андерс Г. Мир как фантом и матрица // Искусство кино. – 2005. – №2. – С. 90-99.

6 Подорога В. А. Революция как миф авангарда. Высокая ставка: Дз. Вертов - С. Эйзенштейн // Философский журнал. – 2018. – №3. – С. 121-136.

7 Юренев Р.Н. Эйзенштейн в воспоминаниях современников. – М: Искусство, 1974. – 426с.

8 Джеймисон Ф. Постмодернизм, или Культурная логика позднего капитализма. – М.: Издательство Института Гайдара, 2019. – 808 с.

9 Иглтон Т. Идея культуры. - М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2012. – 192 с.

10 Ross A. No Respect: Intellectuals and Popular Culture. – London and New York: Routledge, 1989. – 288 p.

11 Зонтаг С. Мысль как страсть. – М.: Русское феноменологическое общество, 1997. – 208 с.

12 Павлов А. В. Философия постмодерна и популярная культура //Вопросы философии. – 2019. – №3. – С. 206-214.

13 Жижек С. Киногид извращенца: Кино, философия, идеология: сборник эссе. – Екатеринбург: Гонзо, 2014. – 472 с.

14 Камю А. Творчество и свобода. Статьи. Эссе. Записные книжки. – М.: Радуга, 1990. – 608 с.

15 Арнхейм Р. Кино как искусство. – М.: Издательство иностранной литературы, 1960. – 208 с.

16 Делез Ж. Кино. – М.: Ad Marginem, 2004. – 624 с.

17 Харитонов В. Матрица как философия. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – 373 с.

18 Ницше Ф. Полное собрание сочинений: В 13 томах, т.4. – М.: Культурная Революция, 2007. – 432 с.

19 Хитченз К. Бог не любовь: Как религия все отравляет. - М.: Альпина нон-фикшн, 2011 - 183 с.

20 Трофименков М. Довольно средние века. «Трудно быть богом» Алексея Германа в российском прокате // [Электронный ресурс] URL: https://www.kommersant.ru/doc/2417757 (дата обращения: 04.09.2024).

21 Борецкий О.М., Ким Л.М. Свобода и отчуждение виртуального мира: от телевидения до интернета // Адам әлемі. – 2016. – №1(67). – С. 13-22.

Transliteration

1 Vitgenshtejn L. Filosofskie raboty [Philosophical Works]. – M: Gnozis, 1994. – 612 s. (in Russ)

2 Pavlov A. Postmodernizm v filosofii kul›tury Dzheĭmisona, PostNauka [Postmodernism in Jameson›s Philosophy of Culture, PostNauka] // [Jelektronnyj resurs] URL: https://youtu.be/MS3araQdK2Y?si=DMbKYNB8oyrUOIoa/ (data obrashhenija: 03.09.2024). (in Russ)

3 Muratov S. Vverh po lestnice, vedushhej vniz. Predislovie k jesse Gjuntera Andersa [Up the Down Staircase. Preface to Gunther Anders›s Essay]// Iskusstvo kino. – 2005. – №2. – S. 86-89. (in Russ)

4 Horkhajmer M. i Adorno T. Dialektika Prosveshhenija. Filosofskie fragment [Dialectic of Enlightenment. Philosophical Fragments]. – M.-SPb.: Medium, Juventa, 1997. – 312 s. (in Russ)

5 Anders G. Mir kak fantom i matrica [The World as Phantom and Matrix]//Iskusstvo kino. – 2005. – №2. – S. 90-99. (in Russ)

6 Podoroga V. A. Revoljucija kak mif avangarda. Vysokaja stavka: Dz. Vertov - S. Jejzenshtejn [Revolution as a Myth of the Avant-Garde. The High Stakes: Dz. Vertov - S. Eisenstein]// Filosofskij zhurnal. – 2018. – №3. – S. 121-136. (in Russ)

7 Jurenev R.N. Jejzenshtejn v vospominanijah sovremennikov [Eisenstein in the Memories of Contemporaries]. – M: Iskusstvo, 1974. – 426 s. (in Russ)

8 Dzhejmison F. Postmodernizm, ili Kul›turnaja logika pozdnego kapitalizma [Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism]. – M.: Izdatel›stvo Instituta Gajdara, 2019. – 808 s. (in Russ)

9 Iglton T. Ideja kul›tury [The Idea of Culture]. - M.: Izdatel›skij dom Vysshej shkoly jekonomiki, 2012. – 192 s. (in Russ)

10 Ross A. No Respect: Intellectuals and Popular Culture. – London and New York: Routledge, 1989. – 288 p. (in Russ)

11 Zontag S. Mysl› kak strast› [Thought as Passion]. – M.: Russkoe fenomenologicheskoe obshhestvo, 1997. – 208 s. (in Russ)

12 Pavlov A. V. Filosofija postmoderna i populjarnaja kul›tura [Postmodern Philosophy and Popular Culture] // Voprosy filosofii. – 2019. – №3. – S. 206-214. (in Russ)

13 Zhizhek S. Kinogid izvrashhenca: Kino, filosofija, ideologija: sbornik jesse [The Pervert›s Film Guide: Cinema, Philosophy, Ideology: A Collection of Essays]. – Ekaterinburg: Gonzo, 2014. – 472 s. (in Russ)

14 Kamju A. Tvorchestvo i svoboda. Stat›i. Jesse. Zapisnye knizhki [Creativity and Freedom. Articles. Essays. Notebooks]. – M.: Raduga, 1990. – 608 s. (in Russ)

15 Arnhejm R. Kino kak iskusstvo [Cinema as Art]. – M.: Izdatel›stvo inostrannoj literatury, 1960. – 208 s. (in Russ)

16 Delez Zh. Kino [Cinema]. – M.: Ad Marginem, 2004. – 624 s. (in Russ)

17 Haritonov V. Matrica kak filosofija [The Matrix as Philosophy]. – Ekaterinburg: U-Faktorija, 2005. – 373 s. (in Russ)

18 Nicshe F. Polnoe sobranie sochinenij: V 13 tomah [Complete Works: In 13 Volumes], t.4. – M.: Kul›turnaja Revoljucija, 2007. – 432 s. (in Russ)

19 Hitchenz K. Bog ne ljubov›: Kak religija vse otravljaet [God is Not Love: How Religion Poisons Everything]. - M.: Al›pina non-fikshn, 2011 - 183 s. (in Russ)

20 Trofimenkov M. Dovol›no srednie veka. «Trudno byt› bogom» Alekseja Germana v rossijskom prokate [Quite the Middle Ages. "It's Hard to Be a God" by Alexei German in Russian Distribution]// [Jelektronnyj resurs] URL: https://www.kommersant.ru/doc/2417757 (data obrashhenija: 04.09.2024). (in Russ)

21 Boreckij O.M., Kim L.M. Svoboda i otchuzhdenie virtual›nogo mira: ot televidenija do interneta [Freedom and Alienation of the Virtual World: from Television to the Internet]// Adam әlemi. – 2016. – №1(67). – S. 13-22. (in Russ)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Олег Михайлович Борецкий — доцент, кандидат философских наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: cinema-paradiso@mail.ru, ORCID ID: 0009-0007-9035-1849

Жулдыз Машинбаевна Иманбаева — преподаватель, магистр гуманитарных наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: izhuldyz2015@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6403-2114

Олег Михайлович Борецкий — доцент, философия ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: cinema-paradiso@mail.ru, ORCID ID: 0009-0007-9035-1849

Жулдыз Машинбаевна Иманбаева — оқытушы, гуманитарлық ғылымдарының магистрі, Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: izhuldyz2015@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6403-2114

Oleg Boretskiy — Associate professor, Candidate of Philosophical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: cinema-paradiso@mail.ru, ORCID ID: 0009-0007-9035-1849

Zhuldyz Imanbayeva — Lecturer, Master, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: izhuldyz2015@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6403-2114

ҒТАХР 02.51.15 https://doi.org/10.48010/aa.v103i2.581

АР ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕЖЕЛГІ ӨРКЕНИЕТТЕР ТІЛІНДЕГІ ТӨЛ МАҒЫНАСЫНА САЛЫСТЫРМАЛЫ АНАЛИЗ

Х. Алфи

АҢДАТПА

Бұл мақалада ардың тұлғалық адамгершілік көкжиегіндегі арғы рухани өлшем екенін айғақтауға қажетті ұғымдық айқындылық алғышартына қол жеткізу басты назарда ұсталды. Зерттеу мақсаты ар ұғымының даналық тарихындағы ұғымдық нұсқаларын тарихи лингвистикалық және этикалық мағыналар тұрғысынан салыстырмалы анализдеу, сол арқылы арды өзек еткен қазақы мораль тұжырымдамасының дәстүрлі келбетін реконструкциялап шығаруға талпыныс жасау болды. Бұл зерттеуде феноменологиялық әдіснамаға сүйеніп, адамның қалау-таңдау жүйесіндегі ардың үстем рөлін өздік бақылау және бағалау ретінде сипаттау жасалды; ар ұғымының қазақ, грек, латын, қытай және парсы тілдеріндегі тарихи төл мағынасына этимологиялық, семантикалық және мәдени салыстыру жасалып, олардағы ортақтық пен айырмашылық аңдатылды; «ұят», «ұждан» және «намыс» сынды іргелі этикалық категориялардан ар ұғымының өзіндік айырмашылығын айқындау үшін қазақы әдепкі контекстер мен мағыналарды жеткізу стильдеріне герменевтикалық анализ жасалды; ар мен қалаудың, ар мен ақылдың сәйкестігімен қатар, өзара қайшылықты болу мүмкіндіктеріне де назар аударылды. Мақалада тарихи және мәдени бірегейлігіне қарамастан, қазақы ар ұғымы әлемдік философиялық категориялар жүйесіндегі қатысты терминдермен мағыналас деген қорытынды шығарылды.

Түйін сөздер: қалау, ар, өлшем, ізгілік, ұждан, ұят, намыс.

С. Сейфуллин атындағы Қазақ Агротехникалық Зерттеу университеті, Астана, Қазақстан

Автор-корреспондент: Алфи Х.,alphyarman@gmail.com

Мақаланың сілтемесі: Алфи Х. Ар ұғымы және оның ежелгі өркениеттер тіліндегі төл мағынасына салыстырмалы анализ// Адам әлемі. – 2025. – №2 (103). – Б. 57-66.

Сравнительный анализ понятия «ар» (совесть) и его исходного значения в языках древних цивилизаций

Аннотация. Данная статья представляет собой первую часть основного исследования, целью которого является анализ понятия «совесть» с разных точек зрения и описание его базовой структуры и значения. Углубленное и всестороннее исследование понятия «совесть» необходимо, поскольку оно является ключом к выяснению исторической традиции и логики нравственности, и, в особенности, является краеугольным камнем казахской нравственной системы. Целью этого исследования является достижение лингвистического и этического понимания, необходимого для определения того, что совесть является измерением сознания в горизонте личной морали. В данной статье феноменологически описана доминирующая роль совести как самоконтроля и самооценки в системе желания и выбора; также проведены этимологические и семантические сопоставления с историческими понятиями совести в казахском, греческом, латинском, китайском и персидском языках; кроме того, посредством герменевтического анализа соответствующих казахских культурных контекстов была проведена попытка отличить понятие «совесть» от основных этических категорий, таких как «стыд», «раскаяние» и «честь». Наряду с взаимообусловленностью совести и желания, совести и разума, рассматриваются и возможные противоречия между ними. Несмотря на свою историческую и культурную уникальность, сделан вывод о том, что казахское понятие «ар» («совесть») является синонимом родственных терминов в системе мировых философских категорий.

Ключевые слова: желание, совесть, измерение, добродетель, раскаяние, стыд, честь.

A Comparative Analysis of Conscience and its Original Meaning in the Languages of Ancient Civilizations

Abstract. This article is the first part of the main research, which aims to analyze the concept of conscience from different perspectives and describe its basic structure and process. A concentrated and comprehensive study of conscience is necessary, because it is the key to clarifying the historical tradition and logic of human morality, and especially it is also the cornerstone of the Kazakh moral system. The goal of this study is to achieve the historical linguistic and ethical understanding necessary to determine that conscience is a consciousness dimension in the horizon of personal morality. This article phenomenologically described the dominant role of conscience as self-monitoring and self-evaluation in the system of desire and choice; etymological and semantic comparisons were also made with historical concepts of conscience in Kazakh, Greek, Latin, Chinese and Persian languages; furthermore, a hermeneutic analysis of the related Kazakh default contexts was performed to determine the difference of conscience from the basic ethical categories such as shame, compunction and honor. Along with the correspondence between conscience and desire, conscience and reason, attention was also paid to the possibility of conflict between them. Despite its historical and cultural uniqueness, it was concluded that the Kazakh concept of «ar» (conscience) is synonymous with related terms in the system of world philosophical categories.

Key words: Desire, Conscience, Dimension, Virtue, Compunction, Shame, Honor.

Кіріспе

Адамның таңдаулары мен талпы-ныстары сыртқы қысым мен талап бойынша жасалуы мүмкін, немесе өздік қажетсінулері бойынша жасалуы мүмкін. Өздік қажетсіну әдетте мәлім ситуациядағы ішкі сұранысқа қатысты пайда болады да, адамның оған мән беру сезімталдығы мен әзірлігіне орай маңыздыланып, қалау аңсарына айналады. "Адам қалауынша істейді, бірақ қалауынша қалай алмайды" [1, 98 б.]. Ішкі қалау күшейген сайын оны қанағаттандыру құштарлығы да артып, түрлі сана қабылеттері автоматты жұмылып, адамда бұл қанағатсыз ішкі толқынды тыншытуға пайдалы қарекетке кірісу ниеті пайда болады. Осынау ынталандырып, бағыттап, тіпті мәжбүрлеп тұрған қалаулар кешенін тән қалауы, әуестік қалау, мүдде қалауы және рухани қалау деп төртке жіктеуге болады. Кейінгі үшеуі кең мағынада Абайдың жетінші «Қара сөзінде» айтылатын "жан құмарына" [2] қарайлас келеді.

Мұнда тән қалауы деп үйренуден келмеген, тіршілік иесі болғаны үшін тума бағдарламаланатын, адамзаттың алғашқы табиғи-тарихи тәжірибелерінен дамыған, өміршеңдікті сақтау мен қорғау, қоректену мен қуаттану, ләззаттану мен көбею инстинкті бұйырған құмарту импульстері айтылады. Ал әуестік қалау – эстетикаланған қажетсіну болып, әлдененің әсерлі, қызықты және жағымды болуына еліту мен ынтығу ретіндегі қызығулар мен құштарлықтар. Ал, әлеуметтік кеңістікте практикалық ақыл бойынша ұзақ мерзімді, әрі ауқымды өмір сұраныстарына нақты әрі тұрақты жауап беруге пейілділік – мүдде қалауы делінеді. Ол табыс пен жетістіктен тұратын игіліктер үшін нақты мақсат көздейді, орындауға тиіс жүйелі міндеттер жоспарлайды, тиімді капитал ресурстарын пайдаланады, білім мен шеберлік қабылеттерін паш етеді. Ал рухани қалау дегеніміз тұтас ғұмырға түбегейлі дәйек мағына іздеу, ғаламды және өмірді оның нақты процесстері мен талаптарынан биік тұрып терең және жүйелі ұғынуға, қайта әйгілеуге құлшыну, ізгілік, ақиқат және сұлулық сынды жоғары құндылықтарға метафизикалық бой ұру күйіндегі жасампаз шығармашылық өмірді діттеу. Осынау төрт қалау адамды нені істеу мен істемеуге іштей бұйырып қана қоймай, өмір сапасы мен сәттілік деңгейін анықтау көрсеткіші де бола алады. Қазіргі нейробиология бойынша, адам қалауларының биологиялық орталығы мидың маңдай мен көз артына жайласқан префронтальды қыртыс бөлігінің шамамен төменгі орта қабатына орналасқан болып, оны оң және сол шеке тұсындағы "сөйту" және "сөйтпеу" бұйрығы бақылап басқарады [3, 20 б.].

Дегенмен, адам болмысында төрт қалаумен шектелмей, шешуші сәттегі таңдау мен талпыныстарға өз таңбасын басып, шешім жасау парадигмасын белгілейтін тұлғалық рухани өзек бар. Тұлғалық қасиеті дұрыс дамыған интеллектуалды кісі бұл өзек ояуына сай кей маңызды қалауларынан сәттілік мүмкіндігіне қарамастан ашық бас тарта алады, ауыр сыртқы қысымға иілмейді, өзі тәуелді беделді жүйенің догмалары мен нормаларына көнбейді. Сөйтіп, тұлға бейнебір қарағайға қарсы біткен бұтаққа айналып, дарлықтың тұлғалық тәкаппарлығын көрсетеді. Егер бұл рухани өзекке ол өзі қайшы келсе, Мен өзегінен "өздік сотқа" тартылатын болады. Демек адамдық еріктілікке іштей ілтипат етілу ақырғы есепте сол өзек құзыретінде. Адам идентитиіне (кімдігіне) өкілдік етіп, дұрыс дегенге өзін бұйырып, қате дегеннен өзін бас тарттырып, ал бағынбаса өзін іштей жазалайтын осынау қалауларға рұқсат беруші өзек – адамдық қасиет көкжиегіндегі темірқазық, – ар деп аталады. Адам өз қалауын Шопенгауэр айтқандай қалауынша қалай алмайтыны рас, бірақ адам жай ғана қалаулар құлы емес, онда қалаудан биік зерде түкпірлері бар, яғни ар бұйрығы бойынша адам өз қалауын өзі қаламай, қалауын орындаудан ашық бас тарта алады.

Адам ғұмырында күнделік тіршілік процессі қарапайым ережелер бойынша дағдылы жосынмен, жаттанды қалыппен жалғасып жатады. Ал ерекше жағдайда, ерекше адами күйде, әсіресе адамның жо-ғары зерделі асқын санасы сыналған сәтте,
интеллектуалды тұлғаның таңдауы мен талпынысы қарапайым ережелерге түспейді. Дегенмен осынау ережесіздіктің өзі үлкен ереже. Бейне Нобель лауреаты Жозе Сарамаго айтқандай, "хаос – әлі де құпиясы ашылмаған тәртіп дегендік" [4, 26 б.].

Адам ғұмырындағы қалау мен орындау, ақыл мен шешім қайшылығы, қарағайға қарсы біткен бұтақ фактілері, әсіресе сындарлы сәттегі қалау мен ақылдың жарамсыздығы секілділер адамтануды ар құдіретіне жүгіндіреді. Ол этикалық, танымдық және психикалық мәнге ие зерденің қорытқы ұстанымы ретінде тұлғалық идентитиге өкілдік етіп, тұлға таңдауының шынымен соның өз таңдауы болуын белгілейді. Сондықтан, басқаны айтпағанда, ар бостандығы адам құқықтары жүйесіндегі аса іргелі ұғым есептеледі. БҰҰ Бас Ассамблеясы 1948 жылы қабылдаған, көптеген мемлекеттер қол қойған Адам құқықтарының жалпыға бірдей халықаралық декларациясының 1 бабында: "Барлық адам тумысынан еркін әрі қадірі мен құқықтары тең. Адам ақыл мен арға ие, олар өзара бауырмал рухта қарым-қатынас жасауы тиіс," – делінсе, 18 бабында: "Әр адам ойлау, ар және дін бостандығына құқылы" [5] – делінген.

Әдіснама

Бұл зерттеу адам санасындағы ар феноменінің құрылымы мен функцио-налды жұмыс механизмін анықтау міндеті бойынша оны сезімдік, танымдық және еріктік

дербестікке ие зерделік өлшем (demention) – ниет пен әрекетті белгілеуге және өлшеуге қабылетті ішкі бірлік өзегі ретінде сипаттап, оның қалау мен ақылдан жоғары түрде тұлғалық идентитиге өкілдік ететін бақылаушы және бағалаушы екені көрнекіленеді. Бұл зерттеуде психологиялық анализдеу әдістері, семантикалық және тарихи салыстыру әдістері, әсіресе тұрақты контекстерді герменевтикалық анализдеу әдістері арқылы ар ұғымының мағынасын ашу сынағы жасалды. Ар ұғымы ретіндегі ежелгі тілдердегі терминдердің тарихи төл мағынасын айқындап, өзгерістеріне шолу жасау мақаланың негізгі ұстынын құрады да, зерттеу тақырыбы туралы түсінікті өткірлей түсті.

Бұл зерттеуде Абай мен Шәкәрімнің ар туралы әдеби-философиялық ойларынан нәр ала отырып, қазақы ауызша-жазбаша мәдени мұралар мен ауызекі сөйлеу тіліндегі ар ұғымына қатысты дағдылы контекстерге зер салынды. М. Қашқари, Ж. Баласағұни еңбектері негізінде ар ұғымы мағынасын ашатын ортағасыр түркі тілді тарихи деректерге де тың сілтемелер жасалды. Сондай-ақ ежелгі стоицизмнің, сосын И. Кант, Ф. Ницше және З. Фрейдтің ар туралы философиялық тұжырымдамаларын ескере отырып, А.Джубилини, С.А.Пирс, Х.Арендт, Н.Сарак секілді зерттеушілердің ізденістері сыни түрде пайдаланылды.

Негізгі бөлім

Қалау және ақыл. Қарапайым ақылға жүгінсек, адам өз қалауын қажетті таңдаулары арқылы қанағаттандырады және бұл сұраныс орындалса, іштей соған риза болады. Бірақ осы тұста терең саралауды күткен екі мәселе кесе-көлденеңдейді. Біріншісі, адам әрқашан қалаулары бойынша белсене бермейді, қайта қажетсіну тумаған, қара басына қатыссыз, тіпті залалды, әрі қауіпті іске де үлкен жігермен батына алады. Бұл мүмкіндік адам еркіндігін бейпілдікпен теңестіріп, нені істегісі келсе соны істей алуы деп түсіндіруді терістейді, өйткені тұлғаның уәжін негіз еткен еркіндік әлдеқандай астарлы асқын өлшемді таған етіп жасалады, ал қалау адамның өздік идентитиіне толық өкілдік етпейді. Екіншісі, қалау белсенділік арқылы қанағаттанып, таңдау сәтті орындалса да, кейін қайта қараған адам бәрібір өзінің сол істеріне риза болмауы мүмкін, керісінше кезіндегі сәтті нәтижеден кейін азапқа түсу жеке тәжірибесінде жиі кездеседі.

Сол секілді, қалыпты жағдайда адам өз практикалық ақылына өзі бағынуға тиіс болатын, ақылы оған жағдайды санада айқындап, істің өнімді процедурасын жобалап, орайды қолдан бермей, дәл әрі нақты істеу мен сөйлеуге, сөйтіп аз шығынмен қысқа уақытта мол игілікке қол жеткізуге бұйырады. Өйткені ақыл дегеніміз теориялық тұрғыда құбылысты түсіндіру мен мәселені шешуге жұмыл-дырылған пайымдау қабылеті болса, ал практикалық тұрғыда расталған қатысты ақпарат пен білімге сүйеніп, өткір ойлау процессі арқылы сенімді шешім моделін қорытып шығару қабылеті. Демек қажетті ақпараттар қолжетімді болса, онда ойлауға қабылетті болмыс үшін істі дұрыс істеу процедурасы мен жүйесін ақылмен айқындау қиын болмайды, бірақ адамның төл Менінің талабын қанағаттандырып, тегі ненің дұрыс, ненің бұрыс екенін ақылға салып шешу соншалық оңай емес. Әрбір істің қайткен күнде де оң, игілікті жағы және теріс, залалды жағы болады; әрбір қол жеткізу өз кезегінде әлденені жоғалтуды да қамтиды. Қатар келген әртүрлі істерді асқын ақылды – гиперрационалды түрде салыстырулар арқылы дұрыс шешім шығару кейде жаңсақтық пен шатасуға апаруы мүмкін. Өмір өрісі парадоксті, абсурдты ситуацияларға бай, ақыл қандай парадигма басымдығына ден қойғанына қарамастан, барлық перспективаны түгел жабатын және барлық мәселені тең шешетін ақылдылық жалған иллюзия ғана. Сындарлы сәтке дөп келгенде ақыл рөлі әлсіреп, интуитивті және иррационалды шешімдердің бәсі артады, өйткені адамдағы бұйырушы, бақылаушы және бағалаушы өлшемдер ақыл аясына сыймайды, болмыс мағынасы да ақылды қисындармен шектелмейді. Әсіресе ерекше жағдайда адам ақылды ойланып, он өлшеп, бір кесіп тұруға мұрсасы болмайды, рух дұрыс-бұрыстыққа бірден дәл әрі нақты өкім айтуы керек.

Адам болмысының іштен басқарылу жүйесі оның іштен бұйырылуына ғана емес, іштен бақылануы мен бағалануына да негізделеді. Бұл арғы өзек – Мендік болмыстың өздік бақылауы мен бағалауы жүйесі адамның ар өзегі болып, қалау мен ситуацияға қарамастан, қалыпты адами деңгейде бейнебір "көкей көзі" секілді арғы жағымыздан Меннің таңдауын адамгершілік ізгілік, құндылық, парасаттылық және еріктілік өлшемдері бойынша күнбұрын астыртын зерделеп, саралап, неге талпыну керек, неден бас тарту керек, не дұрыс, не бұрыс, алдын-ала белгілеп отырады. Сөйтіп ар адам қалауының өзін қалайды, не қаламайды. Яғни, адам санасында мәлім қалау туып, ол жан мен тәнді түгел кернеп, солай істеуге Мені ынтығып тұрса да, бәрібір өз эгосын жеңген ерік күші мығым адам ар бұйрығын басшылыққа алып, өзін өз қалауын орындауға жібермей, ішкі сұранысынан бас тартуы мүмкін. Әрине, адамның өздік тежелуі оның болуы мүмкін зардаптан алаңдауынан, ішкі үрейінен, немесе өзіне сенбеуінен де болады. Ал жоғары адамдық ережелерге табиғи негізделген, тұлғаның ерік күшін сынайтын, тұлғаның идентитиіне өкілдік ететін бұл түрдегі өз-өзін ұстау – ардың құдіреті. Бұл бір. Сосын, тұлға өз қалауы үшін белсеніп, қанағаттану операциясы сәтті жүрісіп, мақсат орындалса да, бәрібір оның ары өз ісін тура көрмеуі мүмкін. Саналы адам әр таңдауын, әр жасаған ісін санада

қайта елестетіп, қайта салмақтайды. Бұл қайта тексеру істің сәтті, не сәтсіз, өнімді, не өнімсіз орындалғаны жөнінде емес, маңыздысы оның ары тұрғысынан шынымен дұрыс таңдау болған-болмағаны туралы.

Демек ар деп аталатын, адамгершілік қазығы дерлік осынау құдіретті өзек тегі не нәрсе? Оның ережелері қандай және қайдан келген? Ол қандай процесс жүйесіне сай жұмыс жасайды? Оның басқа сана мүмкіндіктерімен, әсіресе басқа зерде өлшемдерімен байланысы қандай? Ол шынымен қателеспей ме? Оның адам ғұмырындағы және қоғамдағы орыны мен рөлі қандай? Бұл сауалдар ішіне бүккен шындықты анықтау үшін моралдық, танымдық, психологиялық және лингвистикалық призмалардан ар ұғымына үңіліп, алуан ситуациялардағы ар әйгіленуіне пайымды анализ жасау керек.

Қазақы ар ұғымы. Арғы тамыры ежелгі көшпенділер мәдениетіне, Тәңірілік сенімнің адамгершілік ұстанымдарына тұтасып жатқан деуге болатын ар ұғымы адамдық қасиеттің қазақы қазық ұғымдарының бірі ретінде күнделік тұрмыстан тартып, ірі оқиғаларға дейін басшылыққа алатын ықпалды ұлттық даналық ұстыны болғанын көптеген ұлттық дана тұжырымдар айғақтайды: "Малым жанымның, жаным арымның садағасы", "Жарлы болсаң да арлы бол", "Адалдық ардың ісі", "Жігіт құны – жүз жылқы, ары – мың жылқы", "Арсыз адам – тұзсыз тағам", "Бетінің арын белбеуіне түйіп" және т.б.

XI ғ.-да жазылған Махмұт Қашқаридың «Түрік сөздігінде» ар ұғымының мағынасына сілтейтін сөздер тобы кездеседі. Мысалы «арық» – таза, пәк, (38 б.) «ағыр» – қадірлі, бағалы, қымбат, береке, оң, (82 б.) «арыншұ» – күнә, (163 б.) «арығлық» – тазалық, (179, 181 бб.) «арытқан» – тазартатын, (185 б.) «арынды» – арылу, ("ер арынды") (240 б.) «арытты» – тазартты, аршыды, (245 б.) «арқаланды» – арқаланды, сүйінді, (351 б.) «артұқланды» – артықтады, ("ер артұқланды") (370 б.) «арқұқланды» – бас тартты, (371 б.) т.б. [6] Бұл сөздерден біз кем дегенде "ар" түбірінің адамның бағалы, оң қасиетке ие таза өзі болуын білдіретін мағынада екенін аңғарамыз. Кей сөздер бойынша көне түркілер дүниетанымында күнә сезімі (ар азабы) де осы сөзбен байланысты екенін, белгілі жалғау жүйесінде ол бас тартуды да білдіретінін байқаймыз. Дегенмен, ар ұғымының мыңдаған жыл бұрынғы әуелгі мағынасына реконструкция сынағын жасау лингвисттер үшін жаңа тақырып болар еді.

Осы еңбекпен бір уақытта жазылған Жүсіп Баласағұнидың «Құтты білік» еңбегінде ұят (uvut) ұғымымен қатар ар ұғымы да қазіргі мағынаға жақын дерлік қолданылған деуге болады. Осы шығарманың 6250 шумағында "Bayatka sığınğıl kamuğdın üzül, // köŋül til arığ tut kılınçın süzül" [7, 325 б.] делінеді. Мұндағы "Көңіл тіл арлы тұт, қылынсын сүзүл (сүзілсін)" деген тіркес түркі қазақы ар ұғымын төл мағынасында анық айтқан деуге болады. Осы мағынадағы сөз 2190 мәтінде де бар және бұл М.Қашқари сөздігіндегі дәл осы сөздің мағынасымен бірдей. Еңбектің қазақша нұсқасында "Бәрінен без, Тәңіріге жалын да, // Көңіл, қылық, тілді пәк тұт, арыл да!" делініп, аталған сөз "пәк" деп аударылған. [8, 493б.] Ал түрікше нұсқасында "Her şeyi terk et, Tanrıya sığın; gönül ve dilini temiz tut; hareketini düzelt," – делініп, аталған сөз "temiz" (таза) деп аударылған [7, 325 б.]. Демек ар ұғымы ежелгі заманда таза, пәк, арғы өзі, қоспасыз дәл өзі секілді мағыналарда аңғарылатын этикалық, адамдық қасиет мағынасындағы ұғым ретінде тұлғалық рухани болмысқа (көңіл, тіл) қаратып қолданылған абстракт ұғым болған деуге болады.

Ар туралы кесімді әрі келісті ойлар нөпірі Қазақ ақын-жазушылары еңбек-терінде мол кездеседі. Олардың кейі қазақ қоғамында жиі айтылатын тұрақты тіркеске айналған: "Пайда ойлама, ар ойла" (А. Құнанбайұлы), "Жайнар көңіл, қайнар өмір, // Ар білімі оқылса" (Ш.Құдайбердіұлы) "Жаннан қымбат адамға ар" (М. Жұмабаев), "Ар жазасы - бар жазадан ауыр" (М. Әуезов), "Әдебиет ардың ісі" (З. Қабдолов), "Асықпаңдар ағайындар, ар майданы әлі алда" (М. Мақатаев) "Ана тілің арың бұл" (Қ. Мырза Әлі) т.б. Ар ұғымы бір буынды түбір сөз ретінде орта жолда жасалған туынды сөз еместігін ескерсек, бұл пікірлердің тамыры арғықазақ түсініктерімен сабақтасып жатыр.

Ар бұйрығына адалдықтың жарқын мысалын арыға бармаған-ақ 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің батыры Қайрат Рысқұлбектің «Ақтық хатынан» да табамыз: «Екіншіден, алаңда қазақтың уыздай жас қыздарын ұрып-соғып, өлтіріп жатыр дегенді елден естіген соң, өз басым қолымды жайып «күл болмасаң, бүл бол» деп отыруға еркектік ар-намысым еш жетпеді» [9]. Яғни есіл азаматтарды күреске үндеген олардың жоғары интеллектуалды пайымы мен әділдікке деген асқан жауапкершілігі болса, ал тәуекелге бел будырып, зұлымдыққа қарсы тайсалмай майданға алып шыққан олардың ар-намысы екені анық.

Абай, Шәкәрім бастаған қазақ ағартушыларының ар туралы ой-пікірлері соған дейінгі ұлттық таным дәстүріне мұрагерлік етті, ар мағынасының жаңа қырларын ашты, былайғы қазақы артану және ағарту ізденістерінің жалпы беталысына жол сілтеді. Ар ұғымын тіпті де кең аяға қойып, тіпті де нақты әрі жанды мысал-дармен байланыстырып, қазақы және әлемдік тарихи жетістіктерден нәр алып, әсіресе психология, этика, нейробиология, мәдениет зерттеулері саласындағы ғылыми тұжырымдарға ден қойып, сол арқылы бұлдыр, таптаурын, екіұдайы, тіпті шатасқан тұстарды еңсеру сынағын жасауға батылдық ету ағартушылар жолын жалғастыруға адалдықты білдіреді.

Көне гректердің ар ұғымы. Ар ұғымы қазақы түркілік төлтума ұғым болғанымен, мәдени

мазмұндық айырмашылығы мен ұлттық дәуірлік ерекшелігіне қарамастан, онымен мағыналас ұғымдар түрлі өркениет тілдерінде бұрыннан зерттеліп келеді. Ар ұғымының төл мағынасына бойлауды қазақы мәдениет және тіл аясымен шектемей, оны әлемдік мәдениет көкжиегіндегі қатысты ізденістермен қатар байланыстыра зерттеудің маңызы зор.

Грекше suneidēsis (ар) ұғымы sun (өзара, бірге) және oida (білу, аңғару) сөздерінен жасалған sunoida (συνοιδα, өзара бөліскен ішкі білім) сөзінен бас-тау алады екен. [10, 176 б.] Ол б.з.д VI ғ.-дан бастап грек қоғамындағы секулярлі мағынадағы халықтық даналық сөз ретінде көне грек ақындарының, драматургтерінің, тарихшыларының, емшілерінің, рито-риктерінің, жазушыларының және фило-софтарының еңбектерінде жиі кездесетін танымал сөз болған. [11]

Ал, suneidēsis (әдеби бейнелеп айтқанда сөзбе-сөз мағынасы өзімен моралдық білімді бөлісу [12]) ұғымы "ар" мағынасында, яғни санадағы санадан биік зерде өлшемі ретінде алғаш Демокрит еңбектерінде кездеседі. Ол былай деген: "Кей адамдар өлген соң адам табиғатының жойылатынын түсінбейді, бірақ өміріндегі жамандықтарынан арланып (suneidēsis), өмірін алаңдау мен үрейде өткізеді де, о дүние туралы жалған ертегілер ойдырып шығарады" [11].

Еврипидтің «Орест» еңбегінде мына-дай диалог бар: "Менелаус: – Сізді не ауыртады? Сіз үшін ең қорқынышты ауру не?" "Орест: – Менің арым (suneidēsis); мен қорқынышты қылмысқа кінәлі екенімді білемін" [11].

Ал Платонның «Қонағасы» диалогынан аңғарылатыны, егер әлдекім өз жаны үйлесімділікті сақтау үшін орындауға тиіс жауапкершілік туралы ақиқатты біле тұрып орындай алмаса, ол ауыр ар азабын кешетін болады.

Ар ұғымы Аристотельдің «Никомах этикасында», сосын әсіресе стоицизм философиясында нақты ғұмыр тәжірибесін айшықтайтын "парасат" (phronesis) түйіні ретінде жүйелі пайымдалған. Дегенмен, көне гректердің бұл туралы ойларының ауқымы кең, мағыналық қыры күрделі, арнайы тоқталып, жүйелі зерттеуді талап етеді.

Ортағасыр ар ұғымы. Ортағасыр латын тілді зерттеулер грек suneidēsis сөзін сөзбе-сөз аударып, conscientia (con – бірге, scientia – білім) ұғымын қалыптастырады [13]. Дегенмен көне гректік ар ұғымның секулярлі мағынасын діни мағынаға ауыстыру үшін suneidēsis сөзінің дыбыстық баламасынан тағы synderesis сөзі жасалады [14, 67 б.]. Сөйтіп ортағасыр христиан философтары, әсіресе Бонавентура, Томас Аквинат секілді схоластиктер үшін conscience дәстүрлі ар ұғымын білдірсе, ал synderesis арды дұрыс жолға жетелейтін христиандық ақиқат, яғни құдай сөзі негізіндегі этикалық ережелер болады. Бірақ synderesis ұғымы жаңа заман философиясында біртіндеп мәнін жоғалтады.

Байқағанымыздай, ар ұғымы ежелгі өркениеттерде киелі мағынада киелі түсініктермен сабақтасып жатқанымен, бірақ діни ұғым емес, зайырлы ұғым болған. Ар мағынасын ортағасырда идео-логияға айналған Ибраһимдік діндер өз талабына бейімдеп түсіндіруге тырысқаны байқалады, бірақ бәрібір ар ешқашан іргелі діни ұғымдар санатына қосылмайды, ары болғанда ол тек теологиялық зерттеулердің маңызды бір нысаны болумен шектеледі. Ибраһимдік діндердің түпнұсқасы болған иудаизмнің қасиетті кітабы «Тәураттан» ар ұғымына сай келетін арнаулы сөз кездеспейді екен. Көне еврей тілінде адам өзегіндегі өздік өлшем ретіндегі ар ұғымына жақын сөз жоқ [15] делінген. Бұл бәлкім көне еврей дүниетанымы тұлғалық санаға емес, Құдайдың бұйрығын орындайтын пенде ретіндегі діни ұжымдық санаға негізделгенінен болса керек. Әсіресе адам таңдауын періште-шайтан мифі бойынша періштенің жақсылыққа жетелеуі мен жамандықтан қағуы, ал шайтанның аздыруға тырысуы арқылы түсіндіру де таза ар ұғымын дүниетаным жүйесінен тысқары қалдырады. Ал христиан дінінің «Жаңа Келісімінде» (New Testament) кездесетін гректік suneidēsis ұғымы зайырлы этикалық мағынадағы антикалық ұғымға христиандық мағына жүктеуге негізделген [15]. Яғни адам тек христиан болғанда барып дұрыс арлы бола алады, ары куәлік етуге жарайды, болмаса ар адамды аздыратын бұзық арға (erroneous conscience) айналады [16, 441 б.]. Демек олар христиан дініне сенбейтін кісіде ар және адамгершілік болуына күмән келтіреді, дін қалыптаспаған замандардағы ұлт-ұлыстарды, дін тарату жетіп бармаған өркениет халқтарын арлы және адамгершілікті болу мүмкіндігінен айырады. Ал, ислам дініндегі имандылық (сананың исламдық сенімде болуы), тақуалық (Аллаға адалдық пен құлшылық) және көп мағыналы нәпсі ұғымдарын шартты мағынада армен байланыстыруға болады, бірақ ішкі өздік өлшем ретіндегі арнайы ар ұғымы «Құранда» кездеспейді, тек кейбір хадистерде, мысалы Уабиса ибн Мағбадқа қатысты хадисте Пайғамбар жағынан жүрек әмірін тыңдау туралы ойлар айтылады [17].

Қытайлық ар ұғымы. "Адам табиғаты тума ізгі ме, әлде пасық па, әлде екеуінің бірлігі ме, әлде ізгілік пен пасықтықтан бейтарап па?" – деген төрт түрлі жауап мүмкіндігіне ие сауал төңірегіндегі пікір-талас бойынша Қытай философиясы тари-хында liang xin (ар) ұғымының мағынасы туралы түрлі парадигмалар жасалған. Қытайлық мағынадағы ар ұғымы – liang xin (сөзбе-сөз аударғанда "тамаша жүрек") сөзін алғаш көне Қытай ойшылы Мэнцзы қолданған. Б.з.д. IV ғ.-да жазылған «Мэнцзы» кітабының «Гао-цзы» тарауында былай делінген: "Адам бола тұрып, қалай ізгіліксіз және жауапкершіліксіз болуға болады? Өз арынан (liang xin) айырылу, бейне ағашты

балталауға ұқсайды; күнде кескілей берсе, ол қалай әдемі болады?" [18, 122 б.]. Демек, Мэнцзы бойынша, ар адам үшін көңілдің табиғи ізгілік қасиеті, ол адам табиғаты тума жақсы екенін растайды.

Дегенмен, liang xin ұғымы жүректің ізгі ниетін білдірсе, оған синоним ретінде қолданылатын liang zhi (тамаша ақыл) ұғымы да ар ұғымының зерде тұрғысынан айтылған нұсқасы болып, Мэн-цзыдан бастап бұл ұғым да ежелгі Қытай философиясында адам табиғатының ар өлшемін пайымдауға пайдаланылған. Бұл сөз әсіресе Қытай ойшылы Ван Янминнің XV ғ.-да жазған «Төрт сөзді тағылымында» ар ұғымы мағынасында кездеседі, онда "ізгі мен пасықты білу ар (liang zhi) болады" делінген [19, 85 б.]. Ван Яңминнің ойынша, ар дегеніміз әр адамның жүрегіндегі туа біткен мән есептеледі. Ол ізгілікті біледі, ізгі мен пасықты ажырата алады. Ар қашанда әдемі, ізгі, жарқын. Бұл сөз батыстық conscience ұғымына жақынырақ келгендіктен, Қытай және Жапон тілді әдебиеттерде liang xin ұғымымен қатар ар ұғымы мағынасында кең қолданыс тапқан.

Парсылық ар ұғымы. Зерттеушілер қазақ тіліне көне парсыдан енген oždan (ұждан) сөзі wež (өз) және dēn (дін, рухани білім) сынды екі сөздің бірігуінен жасалғанын айтады. [20] Мұндағы dēn сөзі діни сенім, аңғарым, көрегендік, яғни ежелгі түсініктегі дін ұғымы мағынасын беретін Зороастризм термині болып [21, 131-132 бб.], «Авестада» daēnā – ізгі Құдай Ахура Маздаға сенген кісінің ішкі әлемінің саналылығы мен арын айшықтаған. [22] Зерттеушілер дзен буддизміндегі дзен (zen) ұғымы [23] [24, 395 б.] да, үнді философиясының қазық ұғымы дхарма (dharma) [25] да осы dēn сөзіне қатысты болар деп болжайды.

Парсы және түркі халықтарының тарихи-мәдени сабақтастығына сүйеніп, қазіргі қазақы мәдени құндылықтар арасынан ежелгі Заратуштра дінінің Тұран мәдениетіне ықпалын айқын байқауға болатынына негізделіп, Қазақ тіліндегі "дін" ұғымы да Зороастризмдік dēn сөзінің жалғасы деп жорамалдауға болады. Дегенмен "ұждан" ұғымы жоғарыдағы екі сөздің қосындысы екені қазақ тілінде тіке көрініс таппағандықтан, қазақша бұл сөздің мағынасын түсінуге тарихи сөзжасам жүйесін аңғарудың әсері жоқ. Яғни қазақ ұждан ұғымын этимологиялық "өз діні", "өз сенімі" мағынасында түсінбейді, қайта оны контекстік біртұтас мағынада арға жақын ұғым ретінде қабылдайды. Зороастризм ықпалы кейінгі мыңжылдықта барынша құлдырап, ал ислам діні таралған соң, бұл ұғымның төл мағынасына қарата мәдени және танымдық сезгірлік әлсіреп, ұждан ұғымы исламдық мазмұндарды көптеп жүктеді.

Соңғы мыңжылдық бойында ұждан ұғымы қазақы мәдениетте ар ұғымымен бәсекеге түсіп, діни мағыналар бойынша ар ұғымын ығыстыруға тырысты. Қазақ қоғамындағы ар ұғымына ұждан сөзін жалғап айту тренді де тілдік мәдениеттегі осы қайшылықтың көрінісі есептеледі. Кейбір түркі халықтарында ар ұғымы өшкіндеп, тіпті жойылып, ұждан ұғымына орнын босатқанына салыстырмалы түрде қазақы мәдениетте ол өміршеңдік сақтады. Қазақ тілі ұждан ұғымын ұлттық мәдени көкжиектегі тілдік дағдылы контекст жүйесі бойынша ұят, намыс, ізгілік секілді түрлі этикалық ұғымдар торына сәйкестендірді, әсіресе күрделі мағынаға ие ар ұғымына үйлестірді. Сөйтіп ұждан ұғымы әуелгісінен айқын мағыналық өзгеріске ұшырады. Ұждан ұғымына қатысты дағдылы грамматикалық және логикалық құрылымдарға зер салып, түрлі этикалық ұғымдарды салыстырмалы анализдеген кезде бұл пікір растала түседі. Демек бұдан шығатын қорытынды, парсы және қазақ тіліндегі "ұждан" ұғымдары толық бір мағынада емес, ұждан сондай-ақ ар ұғымымен де синоним емес.

Ұят, ұждан және намыс ұғымдары. Ар сөзіне мағынасы жақын, тіпті қосарланып қолданылатын ұғымдар торында ұят (ар-ұят), ұждан (ар-ұждан) және намыс (ар-намыс) секілді ұғымдарды айтуға болады. Аталған үш ұғымға қатысты сөз топтарын былай жіктеуге болады: 1) Ұждан, ұжданды, ұждансыз, ұжданына қайшы, ұжданы күю, ұждан азабы, т.б. 2) ұят, ұялу, ұялмау, ұятты, ұятсыз, ұяттан өртену, ұялшақ, т.б. 3) намыс, намысты, намысшыл, намыстану, намыстанбау, намыссыз, намысы жібермеу, намысы тапталу, намысын ту ету, т.б. Академиялық тілде синоним сөздер болмайды, болмауы керек дейміз, дегенмен онсыз да бұл үшеуі мағыналас емес, қатысты ситуациясы да, басшылыққа алатын ережесі де, сана әлеміндегі жүрісу механизмі де, сөз-әрекетте бейнелену формасы да бір-бірінен мүлде өзгеше. Олар ар ұғымын анықтауға көмектеседі, бірақ ешбіреуі ар ұғымының төл мағынасын жеке түрде бере алмайды.

Әдетте ұғым мағынасы тілдегі дағдылы контекстерде айқын көрінеді; олар адамдардың мәлім ұғымды қандай мағынада түсінетінін және қолданатынын білдіретін айқын көрсеткіштер есептеледі. Осынау көрсеткіштерді негіз етіп, адам өз ойын бейнелеу және жеткізу үшін тіл ойнатады. Дағдылы контексттердегі ұғымдар қолданысының өзгешелігі олардың мағына айырмашылығына сілтейтін негізгі жіп ұшы. Демек, қазақ тіліндегі ұят, ұждан, намыс және ар ұғымдарына қатысты дағдылы контекстерге ден қою, бұл ұғымдарды ұлттық мағынада түсінудің кілті есептеледі.

Ар және ұят. Алдымен ұят ұғымына тоқталайық. "Тойда ескі киім кию ұят" деуіміз мүмкін, бірақ "тойда ескі киім кию намыссыздық, немесе ұждансыздық, немесе арсыздық" демейміз. Өйтсек ұғымдар қарабайырланып қана қоймай, төл мағынасы бұрмаланады. "Жұрттан ұят", "өзгеден ұят" дейміз, яғни өзге арқылы бағалауға құрылған

ұяттың түп қайнары өзін өзгемен салыстыру. "Басқалар емтиханнан 5 алғанда менің 3 алуым ұят" десек, бұл ұят сезімінде қызғаныш та, еліктеу де, үлгі тұту да, өзін айыпты сезіну де, қор санау дығы да бар. Ал, шын арлы адам кейде ұялмайтын адам секілденуі мүмкін. Мысалы, емтиханда 3 алудан ұялып, орай болса жауаптарды көшіруге тырысатындар көп; ал білмейтінін білемін деу, өзіне лайық емес баға алу арына қайшы екенін аңғарған кісі емтихан нәтижесін пысықтықпен көбейтуге ұрынбайды, арына адалдық олардың үш алудан 'ұялмауын' белгілейді. Бірақ арын шын тыңдайтын кісі негізінен намысшыл болады, ол сәтсіздікті еңсеріп, жағымды нәтижеге жету үшін алда қазіргіден де зор белсенділікке жұмылатын болады.

Егер "көшіруден ұялады" десек, онысы көшірудің қате екенінен арланудан емес, жай ғана бақылаушының (басқалардың, санасындағы әлдекімдердің, тіпті Құдайдың) көріп қоюынан қымсыну, қорыну сезімі ғана. Егер бақылаушы болмаса олардың ұяты да қоса жоғалады, өйткені өзін сырткөзден оңаша сезінген адам үшін ұялудың мәні жоқ. Әдетте ұры да, жемқор да ешкім көрмеген соң өз жамандықтарын ұялмай жасай береді. Егер ұры ұрлап жатқанын жұрт көріп тұрса, жемқордың өз мекемесінің қазынасын тонап жатқаны ашылып қалса, басқаны айтпағанда қалыпты адам ретінде олардың өздері де қатты ұялып, өзін қоярға жер таппай қалар еді. Ел қарап тұрса да ұялмай ашық жамандық жасайтындар сирек кездеседі. Демек ұрылар мен жемқорларда да негізінен ұят толық бар болады, бірақ оларда ар бар деу қиын.

Бұдан шығатын қорытынды, ұят адамда болатын ірілі-ұсақты моралдық сезім күйінің бір жайсыз түрі болып, қандайда бір бақылаушы алғышарттарға салыстырмалы туатын қуыстану және қымсыну сезімдері болып әйгіленеді. Бейне күшті жарықтан көзі ұялып, тік қарай алмағаны секілді, адам түрлі авторитеттер алдында ұят сезімінен төменшіктейді. Сондай өзгелерден, әсіресе авторитеттерден қуыстану мен қымсыну сезімі кем тұлғалық мінездеме әдетте ұятсыздық делінеді, ол морал психологиясының іргелі ұғымы. Өйткені ешкімнен әрқандай жағдайда ұялмайтын адамның ұятсыздығы моралдық мәселе туғызады. Дегенмен, ұялудың тартыну мағынасы да бар, ол әдетте ұялшақтық делініп, ырықсыз, тартыншақ мінезді білдіреді.

Демек, ұят пен ар тең емес: кей жағдайда ұят ардың коммуникациялық, әлеуметтік сипаттағы көрінісі болса, ал көп жағдайда ұят арға мүлде қатыссыз түрде жекелік психологиялық мінездемені ғана көрсетеді. Тіпті ұят сезімі тым күшті адам арлы болудан ұялып, арына сай таңдау жасаудан бас тартуы да мүмкін. Ар сыналатын сындарлы ситуацияда тұлға санасында жүз беретін күрделі эмоциялық күйге назар аударсақ, бұл пікірдің негізділігін айқын аңғарамыз.

Ар және ұждан. Тұлғалық сөз-әрекетті өзгелер бақылап, бағалаған жағдайда туатын моралдық сезімдік күй – ұят делінсе, ал өзгелер назарына қарамастан, өз ісінің моралдық мағынасын өзі аңғарудан туатын моралдық сезімдік күй– ұждан (парсыша емес, қазақы мәдениет және таным дәстүрі бойынша) делінеді. Демек бұл екеуіндегі басты айырмашылық сонда, ұят топқа, қоғамға, ортаға, сырткөзге қатысты туатын моралдық сезім; ал ұждан негізінен жекелік, іштей, өзімен-өзі болатын моралдық сезім. Ұжданды шартты мағынада "өз-өзінен ұялу" деп атауға болады. Екеуінің де эмоциялық сипаты басым, бірақ ұждандікі әлдеқайда табиғи, күшті және тереңірек. Адамның мәлім ситуацияда қайсысын таңдауын – ұяла ма, әлде ұжданы күйе ме, мұны жолыққан жағдайдың ерекшелігі мен жекелік бейімділік белгілейді. Дегенмен олар дербес әрі саф болмайды, әрқашан бірі екіншісін қамтып, сабақтасып жатады.

Шәкәрім Құдайбердіұлының ұждан туралы пайымдау логикасы ғылыми көпшілікке таныс болса да, мәселені қою жүйесі, сондай-ақ ұждан және ар ұғымдары шекарасын белгілеуі әлі де бұлыңғыр. Бұл Шәкәрім философиясы туралы кейбір жеңіл пікірлерді де туғызған. «Үш анық» еңбегінің үшінші анығын ойшыл ұждан мен арды өзара шендестіруден бастайды: "Адамдағы ынсап, әділет, мейірім үшеуін қосып айтқанда, мұсылманша ұждан, орысша совесть бар. Бұл не? Бұны істеп тұрған кім? Бұған жауап берушілер «адамшылық ары соны істеуді ұнатады» дейді. Менше, бұл жауап сол ұжданың солай қылғанды ұнатады деген болып шығады" [26]. Яғни, ұждан қайдан келген деген сұраққа Шәкәрім "адамшылық ардан" келеді деген жауап берілетінін айтады. Осы тұстан біз екі пікір тұжырымдай аламыз, бірі, Шәкәрім бойынша ұждан мен ар синоним сөздер емес, қазақы мәдениет оларды екібөлек түсінген; сосын екіншісі, ар әдетте ұжданға қарағанда арғы нәрсе болып, ол себеп категориясына тән, ал ұждан "жан тілегі" ретінде "ынсап, әділет, мейірімде" көрініс табатын әйгіленіс (appearance) категориясына тән.

Бірақ мұсылмандық сенім жүйесіне негізделген Шәкәрім "ұжданның себебі адамдық ардан" деген пікірге келіспейтінін айтады. Ол адамшылық ар делінетін ұжданнан да терең, арғы себептік нәрсе бар деп есептемейді, сондықтан аталған жауап тек "ұжданның өзінің ұнатуы" ғана болып шығады деп есептейді. Бұдан шығатын қорытынды ар ұғымының секулярлі арғылық мағынасын толық түсінген Шәкәрім аталған еңбегінде үшінші анық ретінде әдейі арды емес, ұждан туралы айтқан. Яғни мұнда әлдекімдер айтып жүргендей "ар ілімі оқылуы" туралы емес (ол басқа ой), атеизмге қарсы бір уәж ретіндегі діни ұждан ұғымы арнайы талқыланған. Өйткені ойшылдың жауабы "ұждан – адамдық ардан" деген тұжырымға емес, "ұждан – Құдайдан" деген тұжырымға қарай жетелейді.

Қазақ тілінде "арлы" сөзі әдепкі мағынада жиі айтылғанымен, парсы мәдениеті ықпалына терең ұшыраған өзге түркі тілді халықтарға салыстырғанда қазақта "ұжданды" сөзі негізінен айтылмайды. Есесіне "ұжданы күйіп", "ұжданы жараланып" секілді жан күйлері туралы сөздер көбірек, ал "ары күйіп", "ары жараланып" деу қазақ тілі стилистикасына сай келмейді. Мұның себебі ар ұғымы субстанциялық сипаттауыш ұғым болып, адам идентитиін нұсқайды, сондықтан "арлы" сөзі "бұл кісі адами тұрғыда кім?" сұрағына жауап береді. Ал ұждан ұғымы адам этикасы мен психологиясын байланыстырып, санадағы мәлім күйді (state) суреттейді, сондықтан "ұжданы күйіп" сөзі "бұл кісінің сана әлемінде не болып жатыр?" сұрағына жауап береді. Сөйтіп қазақы тіл және мәдениет дәстүрі бойынша айтсақ, ар ұғымы арлы кісінің сана әлемінде соған дейін ар субстанциясы (ар өлшемі, ар құрылымы, ар ережелері, ар процессі, т.б.) қалыптасқанын алғышарт етеді, ал бірақ ұждан кісінің адами тұрғыда кім екені туралы емес, мәлім ситуацияда оның ішкі әлемінде қандай күй жүз бергенін ғана көрсете алады. Яғни Мендік идентити негіз еткен ережелері мен ұстанымдарына, ішкі ірі тыйымдарына, ізгі ниетті құндылық талпыныстарына сол адамның өзі қайшылық жасағанда ар таразысы ("ар майданы" деп те атауға болады) сынға түсіп, көпке таныс шоқ жұтып алғандай ұждан шамырқануы пайда болады.

Дегенмен ескеруге тиістісі, ұждан азабы тек арға қайшылықтан ғана тумайды, әрқандай моралдық қайшылық тегіс Меннің назар аударуы деңгейіне орай ұждан сезімі болып санада көрініс табады. Өзін тым ақылды санайтын адам емтиханнан үш алса, оның эго абройына нұқсан келіп, ұжданы азапқа түсуі мүмкін. Бірақ үштік баға алу адамдық арға қатысты деуге келмейді, өйткені қалай айтсақ та оны ешкім арсыздық дей алмас. Ар қашанда іргелі, бірегей, тіпті өмір-өлім дерлік түбегейлі істерде шындап сыналады.

Ұждан екі сезімнен тұрады, өз моралдылығына насаттану және моралсыздығына азаптану. Ал ар негізінен ізгілік, құндылық, парасат және ерік сынды төрттаған қасиеттің тоғысымы екенін өзге зерттеуімізде арнайы түсіндіретін боламыз.

Сана мен шындық арасындағы жарықшаққа ұқсайтын кәдуілгі аралықты, тіпті ашық бостықты қабылдай алмау ұшқарылануға (polarization) ұрындырады. Әсіресе, ұждан сезімталдығы үдеген сайын сана идеал Мен елесін ойдырып шығарып, соған салыстырмалы өзін қор санау мен өзгені айыптау ұлғая түседі. Әлеуметтік мораль догмалары туралы сыни ойлай алмау, әсіресе релятивті, плюралистік және толерантты өмір салтының қалыптаспауы жоқтан өзгені қателік, күнә, жамандық, тіпті арсыздық санау пиғылын асқындырып, ұжданды көкейдегі қытымыр сақшы етеді де, аяғын аңдып басу жолға айналады. Ұждан тақуалығының моралдық және діни тықақтауы ұждан азабы болып адамның өз-өзін іштей кеміруімен шектелмейді, қайта ол біртіндеп сана ауытқуын туғызып, "өзгелерге кінәмшіл, кешірімшіл өзіне" делінетін нарциссизмге ауысып, айналасын үйлесімсіз кінәлап, қоғамға, өмірге өшігуге ұласады. Одан психопатия және социопатия сынды дерттер дамиды.

Қалыпты күйінде ұжданды сана әлеміндегі әдемі кемпірқосаққа ұқсатсақ, ауа, бу, жарық шағылысуы сынды құбылыстар үйлесімі кемпірқосақты әдемі еткені секілді, арлылануды (арлы болудың дұрыс қалыптасуы мен дамуы) негіз еткен сана гармониясы ұжданды келісті етеді. Демек ұжданға салыстырғанда ар әрқашан сергек әрі ақылды, нақты әрі өзекті. Тек адами болмысты оның болуына жалғаушы тұғыр ретінде ары түзу адамның ғана ұжданы сау болады.

Ар және намыс. Ал, намыс эмоцияға қарағанда бәсекелік, талпыныстық мағынасы басым мотивациялық ұғым, немесе ол эмоциялы, энергиялы белсенділік күйі. Намыстану дұрыс-қате моралдылығымен шектелмейді, ол адамның ішкі-сыртқы қысым, қиындық алдында өз әлсіздігі мен қателігінен жайсыздануы қана қоймай, қайта өзін жеңуге және жағдайды түбегейлі өзгертуге деген күшті ішкі ерік бұлқынысы туғанын айғақтайды.

Ұялу мен ұждан азабының моралсыздықтан жайсыздандыруы түбегейлі мағынада ауыр масқара сезімдерге – өзін кем көру, қор санау, айыпты санау, күнәлі сезіну секілді негативтер шүңгетіне терең батырса, ал намыстың жайсыздандыруы бейне пышақты қайраққа жанығандай секілді өткірлеу, тыңайту, түлету және серпілту болып, ол ерік күшін шыңдайды, тәуекелге бел будырады, табанды етеді, құж қажырқайрат бітіреді. Сондықтан намысты адамды қателік, қиындық, сәтсіздік дегендер қинауы мүмкін, бірақ сындырмайды, қайта нығайтады; қамшылауы мүмкін, бірақ қайыстырмайды, қайта батылдандырады.

Намыс – ірілі-ұсақты маңызды істерде мығым ерік күшімен бәсекеге қабылетті болу және өзін арнау батылдығы. Намысшылдық ардың энергиялануы – ар бұйырған істі орындауға тегеуірінді, текті белсенділік көрсетуге тастүйін дайын болу. Әдетте "арнамыс" деп қосарланып та айтылады, ондайда ол адамның ішкі ар бұйрығы мен соны орындауға белсену намысының қайшылықсыз бірігіп, Мен өзімен тұтастанып, арына сай арындағанын айшықтайды.

Демек байқағанымыздай, ұят, ұждан ұғымдарына салыстырғанда намыс ұғымы ар ұғымы секілді ұлы ұғым және намыспен үйлескен ар ғана ортаға үйлесуді көздеген ұяттың жасандылығын жеңеді, ұжданның ішкі кемірушіге айналуына жол бермейді. Дегенмен ескеруге тиістісі, намыстың ардан бастау алмауы, әсіресе сыни ақылдан ажырап қалуы жалған намыс елесіне есіртеді. Ондайда адам баянсыз нәрсеге бола бәсекеге

түсіп, әлін білмей әлек болуға тыраштанады, құрғақ аброй күйттейді, даңғазалыққа салынады, даңғойлыққа тұтылады. Бейне М. Әуезов айтқандай, шындап келгенде "жалған намыс - қасиет емес, ар сақтаған – қасиет".

Қорытынды

Қорыта келгенде, адам көбінесе ішкі қажетсінулерден туған қалауларға сай таңдау жасайтын болса да, сыртқы талап пен қысымның рөлі де айырықша болса да, ерекше ситуацияларда еркі берік тұлғалар ішкі-сыртқы сұраныстарға илікпей, арғы ар өлшеміне жүгінеді. Ардың кезіндегі таңдауларды бағалауы, кезекті таңдауларға рұқсат беруі және болашақ таңдаулардың ережелерін жобалауы себепті біз мәлім жағдайда өз қалауларымыздан бас тарта аламыз, кейбір жемісті талпыныстарымыздан да арланамыз, тіпті қоғамдық жүйе талабына қарсы келіп, ар бостандығын паш ете аламыз.

Көне гректің Suneidēsis ұғымы қазақ тіліндегі ар ұғымы секілді таңдауына болмысын үйлестіріп, тұлғалық ішкі ұстанымы бойынша іс-әрекетінің дұрыс-бұрыстығын бақылап-бағалауды білдіреді.

Ортағасыр христиан теологиясы conscientia ұғымына діни мазмұндар сіңірілген synderesis ұғымын тіркеп, секулярлі ар ұғымын объективті құдайы мазмұндармен өрнектеуге тырысқан. Дегенмен Құдайы өлшем баса дәріптелгені себепті, адами өлшем, яғни жеке тұлғаның Мендік өлшемі соншалық қолдау таппаған, Ибраһимдік діндер бәрібір адамдық арды басшылыққа алуды діннің негізгі талаптары қатарына қоспаған.

Көне Қытай философиясында ар ұғымға қатысты екі термин жолығады: liang xin этикалық сананың жүрек бұйрығына (ізгі Меніне) сай келуін білдірсе, liang zhi этикалық сананың жақсы мен жаманды тума ұғуын сипаттайды. Бұл адам моралын эмоциялық ізгілік және ақылды ізгілік сынды екі түрлі бағытта түсіндіруге жол ашады.

Парсы тіліндегі oždan (ұждан) ұғымы алғаш ежелгі Заратуштра ілімі көкжиегінде қалыптасқаны байқалады. Бұл сөз қазақ тіліне ауысқан соң діни контекстерде жиі қолданыс тапқанына қарамастан, өзге қатысты ұғымдар жүйесінің, әсіресе ар ұғымының ықпалында мағыналық өзгеріске түсіп, эмоциялық, этикалық және діни мағынасы қоюланған деуге болады.

Ар ұғымы этикалық термин жүйесінде кейде намыс, ұят, ұждан сөздерімен қатар айтылғанымен, бұл ұғымдар өзара айқын айырмашылыққа ие. Ұят өзін өзгемен салыстыруға қатысты сезімдік күй болса, ұждан ішкі ұстаным ережелеріне қайшы келуден туатын сана күйін білдіреді. Ал намыс ұғымының сезімдік мағынасына қарағанда мотивациялық мағынасы басымырақ. Оларға салыстырғанда ар Мендік өлшемнің арғы негізі ретінде ізгілік, құндылық, парасат және ерік сынды төрт тағаң бойынша құрылған, интуитивті адамгершілік ұстанымы ретінде көрініс табатын, интроспективті, перспективті және проспективті зерде құдіреті. Бұл қорытындылар ар ұғымы мағынасын тұтас әрі түбегейлі ашуға қажетті алғышарт білімдермен қамдайды.

Әдебиеттер тізімі

1 Schopenhauer A. Essay on the freedom of the will. "You can do what you want, but you can't want what you want". – Indianapolis, The Library of Liberal Arts press, 1960. – 102 p.

2 Құнанбайұлы А. Қара сөздер. Жетінші сөз // [Электронды ресурс] URL: https://abaiqunanbaiuly.enu.kz/2020/12/08/жетінші-сөз/ (Қаралған күні: 21.04.2024)

3 McGonigal K. The Willpower Instinct: How Self-Control Works, Why It Matters, and What You Can Do to Get More of It. – New York, the Penguin Group, 2012. – 271 p.

4 Saramago J. The Double. «Chaos is order yet undeciphered». – Orlando: Harcourt, 2004. – 324 p.

5 UNGA, Universal Declaration of Human Rights. The United Nations General Assembly resolution 217 A. – Paris, 10.12.1948. // [Electronic source] URL: https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights (referring data: 21.04.2024)

6 Қашқари М. Түрік сөздігі // Үш томдық. I том. – Алматы: Хант баспасы, 1997. – 590 б.

7 Balasaguni Y. Kutadgu-bilig. 6250 beyit. Internet archive, 2020. – 346 p. // [Электронды ресурс] URL: https://archive.org/details/kutadgu-bilig (Қаралған күні: 21.04.2024)

8 Баласағұн Ж. Құтты білік. 5-т. 6250 шумақ. – Алматы: Таймас баспа үйі, 2007. – 536 б.

9 Рысқұлбек Қ. Қайрат Рысқұлбектің Ақтық хаты // [Электронды ресурс] URL: https://massaget.kz/layfstayl/debiet/poeziya/23758/ (Қаралған күні: 21.04.2024)

10 Marietta D. E., Jr. Conscience in Greek Stoicism. // Numen. – 1970. 17 (Fasc. 3). – Pp. 176-187.

11 Sarac N. A Study on Conscience: The Content and Function // [Электронды ресурс] URL: https://dsc.duq.edu/etd/105 (Қаралған күні: 21.04.2024)

12 Giubilini A. Conscience. The Stanford Encyclopedia of Philosophy // [Electronic source] URL: https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/conscience/ (referring data: 21.04.2024)

13 Pierce C.A. Conscience in the New Testament. – London: SCM Press, 1955 // [Electronic source] URL: https://philpapers.org/rec/PIECIT (referring data: 21.04.2024)

14 Kries D. Origen, Plato, and Conscience (Synderesis) in Jerome's Ezekiel Commentary // Traditio. – 2002. vol. 57. pp. 67-83

15 What is the conscience? // [Electronic source] URL: https://www.gotquestions.org/conscience.html (referring data: 21.04.2024)

16 Pope John Paul II, Catechism of the Catholic Church. – Vatican: Continuum International, 2000. 904 p. // [Electronic source] URL: https://www.usccb.org/sites/default/files/flipbooks/catechism/442/ (referring data: 21.04.2024)

17 Al-Mundhiree Z. At-Targheeb wat-Tarheeb. – Beirut: Library science, 1997. 2/323. Arabic Wikipedia. // [Electronic source] URL: https://ar.wikipedia.org/wiki/ضمير#الضمير_في_الفلسفة (referring data: 21.04.2024)

18 Chan Alan K. L. Mencius: Contexts and Interpretations. – Honolulu: University of Hawaii Press, 2002. 328 p. // [Electronic source] URL: https://philpapers.org/rec/CHAMCA-10 (referring data: 21.04.2024)

19 Ding J. Z. Self-Transformation and moral universalism: a comparison of Wang Yangming and Schleiermacher // Journal of East-West Thought. – 2011. – 1(1). – Pp. 79-104.

20 Kohlan J. M. The Iranian and Arabic Root of The Word Conscience. Google translates from Persian. // [Electronic source] URL: https://myth.tarikhema.org/article-3222 (referring data: 21.04.2024)

21 Jeffery A. The Foreign Vocabulary of the Quran. – Baroda: Oriental Institute, 1938. – Pp. 131–132.

22 Conscience; Insight and inner attitude. Google translates from Persian // [Electronic source] URL: https://amordadnews.com/86340/ (referring data: 21.04.2024)

23 Dumoulin H. Zen Buddhism. Volume 1: India and China. – New York: Macmillan, 1988. – 387 p. // [Electronic source] URL: https://terebess.hu/zen/mesterek/Zen-Buddhism-history-vol1.pdf (referring data: 21.04.2024)

24 Oliphant S. G. Sanskrit dhénā = Avestan daenā = Lithuanian dainà // Journal of the American Oriental Society. – 1912. – 32 (4). – Pp. 393–413 // [Electronic source] URL: https://doi.org/10.2307/3087593 (referring data: 21.04.2024)

25 Morreall J., Sonn T. The Religion Toolkit: A Complete Guide to Religious Studies. – Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, 2011. – 324 p.

26 Құдайбердіұлы Ш. Үш анық // [Электронды ресурс] URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/sakarim-qudaiberdiuly-us-anyq__20360 (Қаралған күні: 21.04.2024)

Transliteration

1 Schopenhauer A. Essay on the freedom of the will. "You can do what you want, but you can't want what you want". – Indianapolis, The Library of Liberal Arts press, 1960. – 102 p.

2 Qunanbaiuly A. Qara sozder. Zhetinshi soz. [The Words of Wisdom. Seventh word] // [Jelektrondy resurs] URL: https://abaiqunanbaiuly.enu.kz/2020/12/08/жетінші-сөз/ (Qaralgan kuni: 21.04.2024) (in Kaz)

3 McGonigal K. The Willpower Instinct: How Self-Control Works, Why It Matters, and What You Can Do to Get More of It. – New York, the Penguin Group, 2012. – 271 p.

4 Saramago J. The Double. «Chaos is order yet undeciphered». – Orlando: Harcourt, 2004. – 324 p.

5 UNGA, Universal Declaration of Human Rights. The United Nations General Assembly resolution 217 A. – Paris, 10.12.1948. // [Electronic source] URL: https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights (referring data: 21.04.2024)

6 Al-Kashgari M. Turik sozdigi [Compendium of the languages of the Turks]. – Almaty: Khant, 1997. – 590 p. (in Kaz)

7 Balasaguni Y. Kutadgu-bilig [Blessed Knowledge]. Turkic original and Turkish translation. 6250 beyit. Internet archive, 2020. – 346 p. // [Jelektrondy resurs] URL: https://archive.org/details/kutadgu-bilig (Qaralgan kuni: 21.04.2024). (in Tur)

8 Balasaguni Y. Qūtty bılık [Blessed Knowledge]. 6250 couplets. – Almaty: Taimas publishing house, 2007. – 536 p. (in Kaz)

9 Rysqulbek Q. Qairat Rysqulbekting aqtyq haty [Qairat Rysqulbek's last letter] // [Jelektrondy resurs] URL: https://massaget.kz/layfstayl/debiet/poeziya/23758/ (Qaralgan kuni: 21.04.2024) (in Kaz)

10 Marietta D. E., Jr. Conscience in Greek Stoicism. // Numen. – 1970. 17 (Fasc. 3). – Pp. 176-187.

11 Sarac N. A Study on Conscience: The Content and Function // [Electronic source] URL: https://dsc.duq.edu/etd/105 (referring data: 21.04.2024)

12 Giubilini A. Conscience. The Stanford Encyclopedia of Philosophy // [Electronic source] URL: https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/conscience/ (referring data: 21.04.2024)

13 Pierce C.A. Conscience in the New Testament. – London: SCM Press, 1955 // [Electronic source] URL: https://philpapers.org/rec/PIECIT (referring data: 21.04.2024)

14 Kries D. Origen, Plato, and Conscience (Synderesis) in Jerome's Ezekiel Commentary // Traditio. – 2002. vol. 57. pp. 67-83

15 What is the conscience? // [Electronic source] URL: https://www.gotquestions.org/conscience.html (referring data: 21.04.2024)

16 Pope John Paul II, Catechism of the Catholic Church. – Vatican: Continuum International, 2000. 904 p. // [Electronic source] URL: https://www.usccb.org/sites/default/files/flipbooks/catechism/442/ (referring data: 21.04.2024)

17 Al-Mundhiree Z. At-Targheeb wat-Tarheeb. – Beirut: Library science, 1997. 2/323. Arabic Wikipedia. // [Electronic source] URL: https://ar.wikipedia.org/wiki/ضمير#الضمير_في_الفلسفة (referring data: 21.04.2024)

18 Chan Alan K. L. Mencius: Contexts and Interpretations. – Honolulu: University of Hawaii Press, 2002. 328 p. // [Electronic source] URL: https://philpapers.org/rec/CHAMCA-10 (referring data: 21.04.2024)

19 Ding J. Z. Self-Transformation and moral universalism: a comparison of Wang Yangming and Schleiermacher // Journal of East-West Thought. – 2011. – 1(1). – Pp. 79-104.

20 Kohlan J. M. The Iranian and Arabic Root of The Word Conscience. Google translates from Persian. // [Electronic source] URL: https://myth.tarikhema.org/article-3222 (referring data: 21.04.2024)

21 Jeffery A. The Foreign Vocabulary of the Quran. – Baroda: Oriental Institute, 1938. – Pp. 131–132.

22 Conscience; Insight and inner attitude. Google translates from Persian // [Electronic source] URL: https://amordadnews.com/86340/ (referring data: 21.04.2024)

23 Dumoulin H. Zen Buddhism. Volume 1: India and China. – New York: Macmillan, 1988. – 387 p. // [Electronic source] URL: https://terebess.hu/zen/mesterek/Zen-Buddhism-history-vol1.pdf (referring data: 21.04.2024)

24 Oliphant S. G. Sanskrit dhénā = Avestan daenā = Lithuanian dainà // Journal of the American Oriental Society. – 1912. – 32 (4). – Pp. 393–413 // [Electronic source] URL: https://doi.org/10.2307/3087593 (referring data: 21.04.2024)

25 Morreall J., Sonn T. The Religion Toolkit: A Complete Guide to Religious Studies. – Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, 2011. – 324 p.

26 Qudayberdiuli Sh. Ush aniq [Three truths] // [Jelektrondy resurs] URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/sakarim-qudaiberdiuly-us-anyq__20360 (Qaralgan kuni: 21.04.2024) (in Kaz)

АВТОР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Хайдар Алфи старший преподаватель, кандидат философских наук, Казахский научно-исследовательский агротехнический университет имени С.Сейфуллина, Астана, Казахстан, email: haidaralphy@gmail.com, ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-6156-8321

Haidar Alphy Senior lecturer, Candidate of Philosophical Sciences, S.Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan, email: haidaralphy@gmail.com, ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-6156-8321

Хайдар Алфи Аға оқытушы, философия ғылымдарының кандидаты, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан, email: haidaralphy@gmail.com, ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-6156-8321

МРНТИ 02.41.21 https://doi.org/10.48010/aa.v103i2.794

ЭВОЛЮЦИЯ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТИРОВ В КАЗАХСТАНЕ: МЕЖДУ МОДЕРНИЗАЦИЕЙ И ИДЕОЛОГИЕЙ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ»

[1]А.Т. Забирова, [2]Е.А. Бурибаев

АННОТАЦИЯ

Данная статья является частью крупного проекта «Эволюция и трансформация ценностных ориентиров казахстанского общества в период независимости». Статья основана на анализе данных Всемирного Обзора Ценностей (World Values Survey) за 2011 и 2018 годы по Казахстану и посвящена эволюции культурных установок в Казахстане. Особое внимание уделяется государственной программе «Рухани жаңғыру», рассматриваемой как пример институциональной попытки модернизации культуры посредством государственных институтов и государственных программ.

Предмет работы составляет эволюция ценностных ориентиров в Казахстане с 2011 по 2018 гг. в контексте трансформации государственной культурной политики. На основе теории модернизации и постмодернистских ценностей Инглехарт&Вельцель и теории культурной гегемонии Грамши и Холла оценивается как внутренняя логика изменений ценностных ориентиров общества, отраженная в эмпирических данных Всемирного обзора ценностей, так и внешнее влияние идеологического конструирования культурной нормы.

Ключевые слова: ценностные ориентиры, эволюция, модернизация, Казахстан, «Рухани Жанғыру».

[1] Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан

[2]Жетысусский университет им. Ильяса Жансугурова, Талдыкорган, Казахстан

Автор-корреспондент:
Забирова А.Т.
zabirova2010@gmail.com

Ссылка на данную статью:
Забирова А.Т.,Бурибаев Е.А. Эволюция ценностных ориентиров в казахстане: между модернизацией и идеологией «Рухани жаңғыру» // Адам әлемі. – 2025. – №2(103). – С. 67-75.

Қазақстандағы құндылық бағыттардың эволюциясы: жаңғырту мен «Рухани жаңғыру» идеологиясының арасында

Аңдатпа. Бұл мақала «Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақстандық қоғамның құндылық бағдарларының эволюциясы мен трансформациясы» атты ауқымды жобаның бір бөлігі. Мақала Қазақстандағы 2011 және 2018 жылдардағы Дүниежүзілік құндылықтар сауалнамасының деректерін талдауға негізделген және Қазақстандағы мәдени көзқарастардың эволюциясына арналған. Мемлекеттік институттар мен мемлекеттік бағдарламалар арқылы мәдениетті жаңғыртудың институционалдық әрекетінің үлгісі ретінде қарастырылатын «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасына ерекше назар аударылады.

Жұмыстың тақырыбы – 2011-2018 жылдар аралығындағы Қазақстандағы мемлекеттік мәдени саясаттың трансформациясы жағдайында құндылық бағдарларының эволюциясы. Инглехарт пен Вельцельдің модернизация және постмодерндік құндылықтар теориясына және Грамши мен Холлдың мәдени гегемония теориясына сүйене отырып, Дүниежүзілік құндылықтар сауалнамасының эмпирикалық деректерінде көрсетілген қоғамның құндылық бағдарындағы өзгерістердің ішкі логикасы да, мәдени норманың идеологиялық құрылысының сыртқы әсері де бағаланады.

Түйін сөздер: құндылық бағдарлар, эволюция, модернизация, Қазақстан, «Рухани жаңғыру».

Evolution of Value Orientations in Kazakhstan: between Modernization and the Ideology of «Rukhani Zhangyru»

Abstract. This article is part of a larger project called «Evolution and Transformation of Value Orientations in Kazakhstani Society from the Independence». This study analyzes the World Values Survey (WVS) data from Kazakhstan for the years 2011 and 2018. The study also presents the ideas of the analysis of the state program «Rukhani Zhangyru», which identified as an endeavor by state institutions to transform society via governmental programs.

The paper aims to examine the evolution of value orientations in Kazakhstan between 2011 and 2018 in the context of modernization and governmental cultural policy. Utilizing Inglehart and Welzel's theory of modernization and postmodern values, alongside Gramsci and Hall's theory of cultural hegemony, this analysis evaluates both the internal dynamics of societal value orientation changes, as evidenced by the empirical data from the World Values Survey, and the external impact of the ideological framework of cultural norms.

Key words: Values Orientations, Evolution, Modernization, Kazakhstan, "Rukhani Zhangyry".

Введение

Настоящая работа является частью крупного проекта «Эволюция и трансформация ценностных ориентиров казахстанского общества в период Независимости». В этой связи важно понимать, что в гуманитарных и социальных науках понятия «эволюция цен-

ностей» и «трансформация ценностей» часто используются как синонимы, тогда как для философов за этими двумя понятиями находятся различные логики исторических и культурных изменений. Если эволюция понимается как медленный, органичный, встроенный в повседневность процесс, то трансформация означает ничто иное как быстрый, кризисный, зачастую экзогенно вызванный процесс.

В теории коммуникативного действия Юргена Хабермаса [1] ценности эволюционируют через процессы коммуникативной рациональности, а именно в ходе общественных дискуссий и достижения консенсуса. Чарльз Тейлор [2] интерпретировал ценности как «моральные горизонты», которые смещаются в результате изменений в самоидентификации общества и его представлениях о добре и зле. Французский социолог Мишель Фуко [3] предложил идею эпистемы как исторических режимов мышления и ценностей. Эпистемы сменяются постепенно, через сдвиги в языке, знаниях и практике. Так или иначе, для всех этих теоретиков эволюция ценностей встроена в повседневную жизнь, практики и язык, она почти незаметна, но устойчива.

В отличие от эволюции, трансформация ценностей означает качественный скачок, часто индуцированный извне или происходящий в условиях кризиса. Зигмунт Бауман [4] в контексте «текучей современности» говорит о распаде прежних систем ценностей и о необходимости их постоянного пересоздания либо перевозсоздания в условиях ускоряющейся глобализации. Для Пьера Бурдьё [5] такие навязанные формы символического насилия как внедрение новых норм элитами не может быть обозначено иначе как трансформация. Славой Жижек [6] интерпретирует трансформации как травматические события, которые сопровождаются кризисом идентичности и разрывом привычных ориентиров. Иначе говоря, трансформация ценностей, в отличие от эволюции, может быть стремительной, болезненной и неопределённой [7].

Обозначенное философское различение между эволюцией и трансформацией ценностей предложено нами для более точного понимания культурных изменений в казахстанском обществе. Оно имеет важное значение для государственной идеологической политики, в условиях, когда элиты стремятся трансформировать ценности сверху, успех возможен лишь при опоре на процессы органической эволюции – через образование, диалог и справедливость. В противном случае существует риск отторжения, символического насилия и утраты доверия.

Ключевая переменная в настоящем анализе — это ценности. Ценности мы понимаем как устойчивые убеждения о предпочтительных видах поведения, желаемые конечные цели, управляющие выбором или оценкой поведения, обобщённые цели и средства их достижения, выполняющие роль фундаментальных норм. Ценности в самом общем виде могут быть *материалистическими*, присущие как аграрным странам, так и странам, вступившим на путь индустриальной модернизации и *пост материалистическими*, присущими постиндустриальным экономикам [8]. Экономика, будучи первичной силой трансформации социальных основ общества, оказывает фундаментальное воздействие на условия жизни людей и шансы на их выживание.

Представленное здесь исследование основано на анализе данных World Values Survey (WVS) за 2011 и 2018 годы по Казахстану [9]. Эти данные позволяют отследить динамику ключевых ценностных установок — от традиционализма к секулярно-рациональным ориентирам, от приоритетов выживания к ценностям самовыражения. Сопоставляя эти изменения с официальными нарративами «Рухани жаңғыру», мы стремимся ответить на вопрос: происходит ли в Казахстане универсальный сдвиг в сторону постмодернистских ценностей, как это предполагает теория модернизации, или же трансформация культурной матрицы регулируется гегемонией государства через формирование определённого идеологического дискурса? В свою очередь государственная программа «Рухани жаңғыру» понимается нами как попытка модернизации культуры государственными институтами, посредством государственных программ. Так, начиная с 2017 года в Казахстане была реализована государственная программа «Рухани жаңғыру», нацеленная на переосмысление национальной идентичности и модернизацию общественного сознания.

В исследуемом контексте важно заметить, что в отличие от предыдущих экономико-ориентированных реформ, данная государственная программа акцентировала внимание на культурных и ценностных основаниях развития. Сегодня по завершении этой программы мы задаемся вопросом: насколько трансформация ценностей в Казахстане соответствует универсальной траектории модернизации? Либо регулируется доминирующим идеологическим дискурсом государства?

В соответствии с исследовательским вопросом обозначен предмет настоящей работы – эволюция ценностных ориентиров в Казахстане с 2007 по 2018 гг. в контексте модернизации и государственной культурной политики. Анализ эволюции культурных ценностей в Казахстане представлен в контексте двух теоретических подходов: (1) теории модернизации и постмодернистских ценностей (Инглехарт&Вельцель [10]) и (2) теории культурной гегемонии (Грамши [11], Холл [12]). Подобная теоретико-методологическая перспектива позволяет нам в равной степени оценить как внутреннюю логику изменений, отражённую в эмпирических данных, так и внешнее влияние идеологического конструирования культурной нормы.

Движущие силы изменений в ценностных ориентациях

В советское время за относительно короткое время (смена двух поколений за 70 лет) в ценностном сознании казахстанцев произошла фундаментальная трансформация от архаических (калым, барымта) и традиционных ценностей (ислам как традиция) к современным (секулярность, вера в науку, образованность, профессионализм) [13]. Важнейшим эмпирическим показателем модернизации республики выступают первый демографический переход, выразившийся в снижении коэффициента рождаемости, чем снижение коэффициента смертности и, во-вторых, урбанизация. Так в 1989 г. городское население республики составило большинство – 57,1%. Однако не все население республики в советское время было охвачено модернизацией, современным преимущественно было население, проживающее в городской местности, занятое в индустриальной экономике, госсекторе и образованная часть сельского населения, у этих групп произошли значительные изменения в мировоззрении. Социальные группы, совершившие переход от аграрной экономики к индустриальной, претерпели сдвиг от традиционных ценностей к секулярно-рациональным.

Незавершённый и анклавный характер (модернизация городов и северно-центрального сектора республики) модернизации привел к социально-экономической и культурной неоднородности, основные линии водораздела проходили по осям село-город, юг-север, этническая принадлежность, знание русского языка и уровень образования, чаще всего эти четыре индикатора совпадали, образуя группу русскоязычного образованного населения в городах. С обретением независимости возникла необходимость в активном процессе нациестроительства, развернувшееся возрождение культурных обычаев казахского народа, религиозных традиций, изобретение традиций способствовало возрождению традиционных ценностей в обществе, религиозному возрождению, что также наложило устойчивый отпечаток на цивилизационные и мировоззренческие установки в обществе.

Обретение независимости вместе с тем позволило открыть границы, модернизировать образование, социально-экономическая модернизация увеличила материальные, культурные и социальные ресурсы человека, усилила его независимость, в результате чего часть населения усвоила ценности самовыражения, которые обычно приводят к требованиям в пользу отзывчивости властей. Более всего в эти процессы вовлечено городское население и преимущественно молодежь, так как новые модели поведения усваиваются легче молодыми, поскольку старшему поколению сложно отказаться от глубоко усвоенных моделей поведения и мировоззрения. Однако и на этом этапе исторического развития страны в модернизацию оказалось вовлеченной лишь часть населения, другая часть не была затронута модернизацией, произошел масштабный рост бедности, падение уровня образования, многие оказались вне долгосрочной занятости в результате деиндустриализации, в силу низкой квалификации и слабых профессиональных навыков. Все это и породило изменения в ценностях в обратном, регрессивном направлении, в социологических опросах мы отмечаем обратный характер движения ценностей, например от секулярно-рациональных ценностей обратно, к религиозным ценностям [14].

Среди движущих сил формирования ценностной структуры общества мы видим как позитивные силы (нациестроительство, национальное возрождение), так и силы, истощающие энергетику населения (деиндустриализация и весь шлейф ее последствий), что определяет ментальность населения страны, ценностные ориентации. Для Казахстана как страны с переходной экономикой, вопрос о том, каким образом трансформируются культурные ориентиры и как они соотносятся с программами государственной модернизации, приобретает особую значимость.

Еще один важный институт, движущая сила в деле формирования идентичности, это государственные программы. Поэтому в нашем анализе уделено особое внимание влиянию политических событий, государственных программ на общественные ценности.

История независимого Казахстана насчитывает несколько таких экспериментов. Особое внимание мы уделяем программе «Рухани жаңғыру» как символической политике, призванной возродить духовные ценности казахстанцев в контексте современных рисков, вызовов глобализации. Программа была призвана повысить конкурентоспособность Казахстана в мире, сохраняя при этом национальную идентичность, популяризируя культ знаний и открытость сознания граждан. Госпрограмма, запущенная в Казахстане в 2017 году по инициативе Первого Президента Нурсултана Назарбаева, включала в первую очередь модернизацию общественного сознания, ценностей и идентичности казахстанцев, что должно было обеспечить гармонию между традицией и модернизацией. Нарратив сохранения национальной идентичности подчёркивал необходимость сохранения и развития казахского языка, культуры, исторической памяти, сохраняя открытость к современному миру и новым идеям. Идеи прагматизма, конкурентоспособности, культа знания и образования, развитие толерантности, исторического сознания охватывали как содержательные, так и институциональные аспекты. Очевидно, что «Рухани Жаңғыру» была призвана выступить инструментом «мягкой силы» и культурной гегемонии (Грамши).

Как справедливо отмечал Антонио Грамши, культурная гегемония реализуется через навя-

зывание «общепринятых» ценностей. В «Рухани жаңғыру» наблюдалось создание управляемой идентичности, программа отражала сдвиг от социальной политики к культурной, характерный для неолиберальных государств.

Рассматриваемая нами программа может быть концептуализирована и в духе националистического модерна. Так, обращаясь к Э. Хобсбауму [15], здесь можно было наблюдать «изобретение традиций», например, посредством сакрализации географии, героизация прошлого, выборочных интерпретаций истории. Наконец, программу можно понимать и в контексте перформативности и «проектного мышления» (Латур [16]), где «Рухани жаңғыру» означала и перформанс государственной модернизации в силу распространения логики отчётности, KPI, широких инициатив при не достаточной институциональной устойчивости.

Исходные теоретические фреймы

Ценностные ориентиры общества в настоящей работе рассмотрены сквозь призму двух теорий. Первая – теория модернизации и постмодернистских ценностей. Классическая теория модернизации утверждает, что по мере экономического и социального развития общества переходят от традиционных форм социальной организации к современным, рационально-бюрократическим. Одну из центральных идей в этом подходе составляет исследование Рональда Инглхарта и Кристиана Вельцеля, разработавших концепцию сдвига от ценностей выживания к ценностям самовыражения [17]. Согласно этой модели, с ростом уровня образования, урбанизации, технологизации и общего благосостояния, ценностные приоритеты смещаются от коллективистских, авторитарных и материально-ориентированных к индивидуалистским, толерантным и постматериальным.

Инглхарт и Вельцель предложили двумерную модель культурных измерений: традиционные vs. секулярно-рациональные ценности и ценности выживания vs. самовыражения. Ключевая идея их модели заключается в том, что ценности меняются медленно и кумулятивно, отражая не столько политические реформы, сколько глубинные сдвиги в образе жизни и социальном опыте поколений. Поэтому, вслед за этими широко признанными социологами, мы понимаем изменения в ценностях казахстанцев как движение от ценностей выживания к ценностям самовыражения.

В анализе религиозной идентичности казахстанцев мы опираемся на их вторую ключевую идею о том, что традиционные ценности значительным образом отличны от секулярно-рациональных, а их функционирование обусловлено социально-экономическими условиями общества [18]. Применительно к Казахстану теория модернизации позволяет рассматривать эволюцию ценностей как часть универсальной логики перехода от индустриального общества к постиндустриальному. Однако этот подход часто критикуется за универсализм и игнорирование роли культурных, исторических и политических особенностей отдельных стран, особенно тех, где государство играет активную роль в управлении культурной трансформацией. Поэтому еще одним теоретическим фреймом в настоящем анализе выступает теория культурной гегемонии и дискурса Антонио Грамши и Стюарта Холла. В рамках данного подхода государственные дискурсы интерпретируются как механизмы нормализации «желаемых» ценностей, а программы подобные «Рухани жаңғыру» как инструменты формирования культурной гегемонии в условиях глобализации.

Очевидно, что в отличие от модернизационной методологии, в анализе ценностей предметом марксистской и постмарксистской теории культурной гегемонии становятся властные отношения и борьба за символическое доминирование. Согласно Антонио Грамши, культурная гегемония — это способ, с помощью которого доминирующий класс устанавливает и поддерживает своё лидерство, не только контролируя экономику и политику, но и формируя систему ценностей, норм и смыслов, которые воспринимаются как «естественные» и «общие».

Стюарт Холл, следуя за Грамши, анализирует культуру как некую арену постоянных переговоров между социальными классами. Для него идеология — это не просто пропаганда, а система представлений, структурирующая повседневное восприятие мира. Она проникает в сознание человека через образование, медиа, религию и, конечно же, официальные дискурсы. Действительно, в авторитарных и полуавторитарных государствах культурная гегемония в основном формируется «сверху» «вниз», посредством программ национальной идентичности, государственных реформ в сфере образования и культуры. В этом смысле «Рухани жаңғыру», позиционируемая как инициатива по модернизации сознания, одновременно выполняет функцию нормативного установления таких ценностей как национальная гордость, духовность, уважение к традициям и культурному наследию. Поэтому в анализе культурных изменений насущен не только учет спонтанной социальной эволюции, но и дискурсивной политики государства. Таким образом, интеграция двух подходов — модернизационного и критико-дискурсивного — позволяет комплексно подойти к анализу культурных трансформаций в Казахстане: с одной стороны, отслеживая эмпирические изменения в ценностных ориентирах, а с другой — анализируя, какие именно ценности поощряются и институционализируются в рамках государственной идеологии.

Методология. Базы данных и переменные

Данные для настоящего исследования не собирались авторами самостоятельно, а были

взяты из единой и общедоступной базы World Values Survey (WVS), Всемирный Обзор Ценностей (далее ВОЦ). ВОЦ является одной из самых авторитетных баз эмпирических данных в мире для изучения ценностей и убеждений; её результаты используются правительствами, международными организациями (ООН, Всемирный банк), журналистами и учёными разных дисциплин.

Надёжность и доверие к базе данных ВОЦ обосновываются рядом методологических и институциональных факторов:

• Репрезентативная выборка — минимум 1 000 респондентов (чаще 1 000–3 500) отобраны по стратифицированному случайному методу, что обеспечивает статистическую надёжность выводов на уровне национального населения;

• Лонгитюдность и межкультурная сопоставимость;

• Мультиволновой формат, так как данные собираются каждые 5–10 лет, что позволяет прослеживать динамику ценностей и убеждений на протяжении более 40 лет;

• Кросс-национальная единообразность — идентичные вопросы и шкалы во всех странах устраняют методологические искажения при сравнительном анализе культурных и временных трендов;

• Проверенная валидность ключевых индикаторов. Так, индекс традиционных ценностей (включая важность религии) демонстрирует стабильную внутреннюю согласованность (Cronbach's α) и коррелирует с поведенческими показателями (посе-щаемость богослужений, молитвенные практики);

• Прозрачность, доступность и широкое признание базы данных ВОЦ.

Широкое использование — более 800 000 скачиваний в год, цитирование в отчётах ООН, Всемирного банка и ведущих научных журналах подтверждают статус ВОЦ как наиболее авторитетного источника данных о ценностях и верованиях. Таким образом, благодаря сочетанию методологической строгости, лонгитюдной и межкультурной сопоставимости, эмпирической валидации ключевых вопросов и высокой транспарентности ВОЦ заслуженно считается одним из самых надёжных и влиятельных источников данных для изучения ценностей, в том числе религиозных установок, в мировом масштабе.

Все данные и методологическая документация доступны на сайте ВОЦ (World Values Survey Association) после простой регистрации. Таким образом, использование базы данных ВОЦ даёт гарантии методологической строгости, сопоставимости данных в динамике, а также позволяет опираться на наиболее полную и проверенную наукой информацию о ценностях и религиозных практиках молодежи в Казахстане.

В настоящей работе анализ данных основан на данных двух панелей исследования, в Казахстане это 2011 (1500 респондентов) и 2018 гг. (1500 респондентов). Данные по теме исследования доступны за 2011 и 2018 годы в формате SPSS на сайте ВОЦ.

Преимущество этой базы данных в том, что можно отследить динамику ценностной структуры. Для кого-то эти эмпирические данные могут выглядеть как морально устаревшие, но мы исходим из того, что редки случаи, когда ценностные структуры меняются на протяжении одного поколения, это не происходит в одночасье, это медленный процесс, поэтому эта эмпирическая база представляется валидной.

Анализ динамики ценностного сознания (2011 и 2018 годы) казахстанцев позволит сделать выводы о том, какие ценности устойчивы, а какие подвергаются изменениям, в данном случае в краткосрочной перспективе. В настоящей работе базовые ценности казахстанцев будут определены по шкале Инглехарта «ценности выживания/самовыражения», в ценностях выживания насущны экономическая и физическая безопасности, материальные ценности; ценности самовыражения означают высокие ценности личности, свободы, прав человека, материальных благ, успеха и гендерного равенства.

Базовые ценности казахстанцев также будут измерены в дихотомии Инглехарта «традиционные/секулярно-рациональные ценности», к первым относятся высокая значимость религии, семьи, почтение к власти, социальный конформизм и социально- политическое согласие, в то время как рациональное поведение, достижение успеха, светское государство и низкая степень религиозности означают секулярно-рациональные ценности. Таким образом, предлагаемая методология данных позволит определить тип ценностей, доминирующих в казахстанском социуме, где материалистические ценности, ценности выживания и традиционные ценности, характерны для развивающихся и бедных стран, а пост материалистические ценности характерны для обществ и социальных групп высокого благосостояния, но, как это определяет Инглехарт [17], они появляются и в результате межпоколенческих изменений, или межпоколенческого замещения. Для целей данного исследования также отдельно были отобраны переменные, отражающие установки, связанные с национальной гордостью, эмансипативные ценности как переменные релевантные дискурсу «Рухани жаңғыру».

У используемой базы данных есть некоторые ограничения исследования. Во-первых, ВОЦ не фиксирует прямых воздействий государственных программ, таких как «Рухани жаңғыру», поэтому влияние гегемонического дискурса анализируется в интерпретативной перспективе. Во-вторых, сравнение между волнами требует осторожности в интерпретации, поскольку социальный и политический контекст между 2011 и 2018 годами претерпел изменения. Тем не менее, наличие стандарти-

зированных данных позволяет выявить устойчивые тенденции и изменения в системе ценностей населения Казахстана.

Результаты анализа эмпирических данных

Эмансипативные ценности

Эмансипативные ценности представлены в сравнительном разрезе с такими странами как Германия, Кыргызстан, Япония, Турция и Египет. Степень эмансипации, свободы в наблюдаемых замерах весьма высокая, и по таким ценностям как трудолюбие, ответственность и толерантность находится в одном ряду с Германией, одной из самых сильных экономик мира. Большинство респондентов видит важным в воспитании детей такие ценности самовыражения как трудолюбие, ответственность, терпимость и уважение к другим людям наряду с бережливостью, решительностью и независимостью, что позволяет нам определить казахстанское общество по центру ценностной шкалы «выживание- самовыражение», определяя социум (на момент замеров) как весьма благополучный в социально-экономическом.

Таблица 1 - Ценности самовыражения, линейные распределения

	Кыргызстан	Казахстан	Германия
Независимость	1,67	1,58	1,30
Трудолюбие	1,26	1,32	1,60
Ответственность	1,24	1,34	1,20
Воображение	1,88	1,85	1,77
Терпимость и уважение к другим людям	1,49	1,44	1,16
Бережливость	1,71	1,57	1,63
Решительность, настойчивость	1,63	1,59	1,66
Религиозность	1,73	1,85	1,90
Бескорыстие, неэгоистичность	1,85	1,81	1,94
Послушание	1,83	1,75	1,88

Анализ ценностей самовыражения дополним рассмотрением результатов двух индексов – эмансипативных ценностей К. Вельцеля и постматериалистических ценностей Р. Инглехарта. Индекс эмансипативных ценностей Вельцеля состоит из 4 элементов. Первый — это автономия, в которой важны такие ценности как независимость, воображение, а послушание детей перед родителями уже не столь важно. Второй – равенство, понимаемое как гендерное равенство в доступе мальчиков и девочек к образованию, в сфере политики и руководством бизнесом и организациями. Третий – означает возможность выбора как определение значимости сексуальных, брачных и репродуктивных установок, а также принятие гомосексуальных ориентаций, развода и аборта и четвертый – голос, понимаемый как значимость свободы слова, участия граждан в политической жизни и участие в локальных сообществах.

Индекс эмансипативных ценностей имеет три значения, низкий, средний и высокий. Где низкий уровень означает долю населения, не исповедующего эмансипативные ценности, среднее значение индекса означает принятие одних эмансипативных ценностей, например принятие автономии, равенства и голоса при непринятии других, например, гомосексуальных ориентаций, высокое значение индекса – полное принятие всех четырех ценностей. С тем чтобы зримо представить эмансипативные ценности в казахстанском социуме, дадим их в сравнении с 4 странами – Германия, Япония, Турция и Египет.

Таблица 2 - Индекс эмансипативных ценностей (4 элемента)

Страна	Низкий	Средний	Высокий	Среднее значение	Станд. отклонение
Япония	3.6	57.1	35.0	0.56	0.15
Казахстан	27.2	67.9	3.1	0.37	0.12
Германия	1.6	29.5	68.5	0.68	0.17
Турция	35.5	57.4	5.4	0.36	0.14
Египет	73.8	25.6	0.2	0.40	0.14

Как показывают эмпирические данные, в Казахстане чуть больше четверти населения находится ближе к значению ценностей выживания, очевидно доминирование казахстанского населения со средним значением данного индекса – 67.9%. 3,1% это доля населения с высоким индексом. Высокий индекс эмансипативных ценностей типичен для высокоразвитых стран, Германия, к примеру, будучи благополучным обществом, демонстрирует это. А в развивающихся странах эмансипативные ценности присущи благополучным социальным группам, на момент замера эта группа в Казахстане была весьма узкой.

Индекс постматериалистических ценностей Инглехарта, выстроенного на четырех груп-

пах вопросов, позволяет понять ценностную структуру общества как в социально-экономическом измерении, так и в институциональном измерении. На основе этого индекса население можно стратифицировать как минимум на две группы – материалисты (для которых актуальны безопасность и экономическое благополучие) и постматериалисты, те, кто достигнув благополучия и витальной безопасности, уже может исповедовать ценности свободы и прав человека, об этом Инглехарт написал в одной из своих первых книг, еще в 1977 г.

Как иллюстрируют данные в таблице 3, доля населения в Казахстане, придерживающегося материалистских ценностей сравнительно высока, составляя чуть больше трети населения (среднее значение – 36.6% по выборке) и весьма низкая доля населения, придерживающегося постматериалистских ценностей (среднее значение – 3.9% по выборке). Иначе говоря, в сравнении с Германией в Казахстане в десять раз меньше населения, исповедующего постматериалистские ценности. Но обращает на себя внимание сходная доля смешанных ценностей – 52% в Японии, Казахстане, Турции и Германии.

Таблица 3 - Постматериалистический индекс (4 элемента) в пяти странах, последняя волна

	Материалистские ценности	Смешанные ценности	Постматериалистские ценности	Пропуски
Япония	21.6%	52.6%	9.8%	-
Казахстан	36.6%	52%	3.9%	-
Турция	31.4%	56.3%	10.0%	2.3
Египет	70.4%	25.9%	1.0%	2.7
Германия	7.2%	52%	38.1%	2.7

Какую можно предложить предварительную интерпретацию индексов эмансипативных и посматериалистских ценностей в Казахстане? В Германии, к примеру, как одной из самых высокоразвитых стран мира с высоким уровнем продолжительности жизни, высокими значениями лет, потраченных на образование и высокими доходами, очевидно доминируют ценности самовыражения и свободы. Население же Казахстана в большинстве своем, несмотря на короткий отрезок благополучных 2000 годов, давшего очень позитивные тенденции в ВВП, и несмотря на нынешние относительно невысокие уровня бедности и безработицы, позже все же столкнулось с последствиями глобального кризиса 2008 года. Иначе говоря, для большинства населения все еще актуально достижение витальной безопасности и экономического благополучия, а доля тех, кто сумел удержать достигнутое благополучие, все еще критически мала.

Таким образом, на шкале «ценности выживания – самовыражения» мы устанавливаем три ценностных типа в казахстанском социуме. Первый тип – это придерживающиеся материалистских ценностей, второй тип – исповедующие смешанные ценности и третий тип- исповедующие постматериалистские ценности.

Осуществленное выше описание эмпирических данных на основе нескольких опросов осуществленных с 2011 по 2021 годы показал, что в обществе доминируют материалистские ценности или ценности выживания, где самыми важными на момент измерения выступали такие показатели как экономическая и физическая безопасности, материальные ценности, невысокая ценность свободы и прав человека, но неприятие авторитаризма.

Предпринятый анализ базируется на идеях глобального исследования ценностей, лидером которого многие десятилетия оставался американский политолог Рональд Инглехарт. Согласно данному подходу, выводы которого базируются на эмпирическом анализе данных, собранных в более чем 100 странах в течение сорока лет, в результате экономического развития в большинстве стран ценности трансформируются от традиционных и витальных к рациональным, толерантным, ценностям доверия и участия (гражданского и политического в первую очередь) и гендерного равенства, тогда как культурные изменения весьма контекстно (этничность, религия, история и т.п.) обусловлены изменениями в культуре, историческими и институциональными традициями. Базовые ценности современных казахстанцев были определены по шкале «ценности выживания/ самовыражения», где мы устанавливаем три ценностных типа в казахстанском социуме.

Воздействие идеологического дискурса «Рухани жаңғыру»

Как было отмечено выше, мы рассматриваем и те переменные, что позволяют измерить установки, связанные с национальной гордостью как переменные, релевантные дискурсу «Рухани жаңғыру». Скажем еще раз, ВОЦ не имеет задачи измерения воздействий государственных доктрин, отсюда наше описание дается исключительно в интерпретативной перспективе. Но, располагая стандартизированными данными во временной перспективе, у нас есть возможность расширить предметную часть и дать некоторые идеи относительно ценностей, релевантных государственной программе «Рухани жаңғыру». «Рухани жаңғыру», призванная формировать ценности казахстанской идентичности культурного наследия и национальной гордости,

судя по всему, преимущественно акцентировала внимание на сохранении традиционных ценностей. Как показывают данные таблицы 4, в 2011г. подавляющее большинство казахстанцев испытывало чувство *гордости своей национальностью, гражданством – 94,6%.*

К сожалению, для поля 2018 г. исследовательской группой ВОЦ несколько изменен вопрос, но с сохранением сущности идеи этой переменной: «Испытываете ли вы чувство национальной гордости?». Большинство казахстанцев (88,5%) ответили положительно на этот вопрос. Распределение ответов на оба вопроса в обоих «волнах» демонстрируют чувство гордости за достижения нации, что соответствует целям программы.

Таблица 4 - Чувства национальной гордости, линейные распределения

	Насколько вы гордитесь вашей национальностью, гражданством (2011)	Испытываете ли вы чувство национальной гордости (2018)
Очень горжусь	61,6%	49,6%
Горжусь	32,8%	38,9%
всего	94,6%	88,5%
Не очень горжусь	4,4%	9,2%
Вообще не горжусь	0,7%	0,2%
Я не казахстанец	0,4%	0,2%
Не знаю		1,2%
Без ответа		0,6%
	1500	1276

Очевидно, что идеологическое влияние «Рухани жаңғыру» в значительной степени определялось политическим контекстом и медийными практиками. Несмотря на официальную риторику о возвращении к традиционным ценностям, данные всемирного обзора ценностей показывают, что предпочтения казахстанцев остаются ориентированными на универсальные ценности самовыражения, которые не всегда совпадают с предлагаемыми государственными нарративами. Всё это указывает на наличие как культурных, так и идеологических противоречий внутри общества, где доминирование традиционных ценностей сталкивается с пост материалистскими ориентирами городских и образованных слоев.

Заключение

В заключение отметим, что Казахстан, как и многие постсоветские страны, представляет собой случай переплетения современных и традиционных ценностей:

- предпринятый анализ позволил обозначить как эволюционные, так и трансформационные процессы в ценностных структурах казахстанского общества;
- общество не может двигаться в сторону модернизации и глобализации, отказываясь от традиционных структур, а глобализация в свою очередь создает пространство для пересмотра и трансформации локальных традиций и норм.

Финансирование

Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (BR24993269 «Эволюция и трансформация ценностных ориентиров казахстанского общества в период Независимости».

Список литературы

1 Хабермас Ю. Техника и наука как «идеология». – М.: Праксис, 2007. – 208 с.

2 Тейлор Ч. Деполитизация политики // Русский журнал. 2015.

3 Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. – М.: Касталь, 1996. – 448 с.

4 Бауман З. Текучая современность. – СПб.: Питер, 2008.

5 Бурдье П. Дух государства: генезис и структура бюрократического поля. Поэтика и политика. Альманах Российско-французского центра социологии и философии. – М.: Институт экспериментальной социологии]; СПб.: Алетейя, 1999. – С. 125-166.

6 Жижек С. Возвышенный объект идеологии. – М.: Художественный журнал, 1999. – 238 с.

7 Кранзеева Е. А. Эволюция политического сознания и поведения женщин современной России: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора социологических наук: специальность 5.4.4 Социальная структура, социальные институты и процессы. – Москва, 2022. – 47 с.

8 Рональд Ф. Инглхарт Культурная эволюция. Как изменяются человеческие мотивации и как это меняет мир = Cultural Evolution: How People's Motivations are Changing and How this is Changing the World. – Мысль, 2018. – 334 с.

9 https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp

10 Inglehart R. Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence6 Cambridge University Press, 2005 (co-authored with Christian Welzel.

11 Грамши А. Искусство и политика. В 2-х томах. – М.: Искусство, 1991.

12 Stuart Hall. Essential Essays. Volume 1: Foundations of Cultural Studies (Stuart Hall: Selected Writings). – Duke University Press, 2019.

13 Забирова А.Т. Ценности, доминирующие в казахстанском обществе, и их динамика.Казахстан – 2023: тенденции настоящего и контуры будущего. Коллективная монография. – Астана: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, 2023. – 294 с.

14 Забирова А. Религиозность в Казахстане:

ценности и смыслы // Казахстан – спектр. – 2024. – 110 (2). https://doi.org/10.52536/2415-8216.2024-2.02

15 Eric Hobsbawm. How to Change the World. Reflections on Marx and Marxism. Yale, 2011; Eric Hobsbawm. The Invention of Tradition. Eds. E. Hobsbawm, T. Ranger. – NY, 2012.

16 Бруно Латур. Нового Времени не было. Эссе по симметричной антропологии (сборник). – Издательство: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2006.

17 Inglehart R. Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism. – Cambridge University Press. - 2019.

18 Тойлыбекова Э.О. Правовое регулирование конфессиональных отношений в Казахстане. Диссертация на соискание кандидата юридических наук. – Казань, Казанский (Приволжский) государственный университет, РФ, 2017.

Transliteration

1 Habermas Ju. Tehnika i nauka kak «ideologija» [Technology and Science as «Ideology»]. – M.: Praksis, 2007. – 208 s. (in Russ)

2 Tejlor Ch. Depolitizacija politiki [Depoliticization of Politics] // Russkij zhurnal. - 2015. (in Russ)

3 Fuko M. Volja k istine: po tu storonu znanija, vlasti i seksual'nosti. Raboty raznyh let [The Will to Truth: Beyond Knowledge, Power and Sexuality. Works of Different Years]. – M.: Kastal', 1996. – 448 s. (in Russ)

4 Bauman Z. Tekuchaja sovremennost' [Liquid Modernity]. – SPb.: Piter, 2008. (in Russ)

5 Burd'e P. Duh gosudarstva: genezis i struktura bjurokraticheskogo polja. Pojetika i politika [The Spirit of the State: Genesis and Structure of the Bureaucratic Field. Poetics and Politics]. Al'manah Rossijsko-francuzskogo centra sociologii i filosofii. – M.: Institut jeksperimental'noj sociologii]; SPb.: Aletejja, 1999. – S. 125-166. (in Russ)

6 Zhizhek S. Vozvyshennyj ob#ekt ideologii [The Sublime Object of Ideology]. – M.: Hudozhestvennyj zhurnal, 1999. – 238 s. (in Russ)

7 Kranzeeva E. A. Jevoljucija politicheskogo soznanija i povedenija zhenshhin sovremennoj Rossii [Evolution of political consciousness and behavior of women in modern Russia]: avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora sociologicheskih nauk: special'nost' 5.4.4 Social'naja struktura, social'nye instituty i processy. – Moskva, 2022. – 47 s. (in Russ)

8 Ronal'd F. Inglhart Kul'turnaja jevoljucija. Kak izmenjajutsja chelovecheskie motivacii i kak jeto menjaet mir = Cultural Evolution: How People's Motivations are Changing and How this is Changing the World. – Mysl', 2018. – 334 s. (in Russ)

9 https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp

10 Inglehart R. Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequenceb Cambridge University Press, 2005 (co-authored with Christian Welzel.

11 Gramshi A. Iskusstvo i politika [Art and Politics]. V 2-h tomah. – M.: Iskusstvo, 1991. (in Russ)

12 Stuart Hall. Essential Essays [Essential Essays]. Volume 1: Foundations of Cultural Studies (Stuart Hall: Selected Writings). – Duke University Press, 2019. (in Russ)

13 Zabirova A.T. Cennosti, dominirujushhie v kazahstanskom obshhestve, i ih dinamika.Kazahstan – 2023: tendencii nastojashhego i kontury budushhego [Values dominant in Kazakhstani society and their dynamics. Kazakhstan - 2023: trends of the present and contours of the future]. Kollektivnaja monografija. – Astana: Kazahstanskij institut strategicheskih issledovanij pri Prezidente RK, 2023. – 294 s. (in Russ)

14 Zabirova A. Religioznost' v Kazahstane: cennosti i smysly [Religiosity in Kazakhstan: Values and Meanings] // Kazahstan – spektr. – 2024. – 110 (2). https://doi.org/10.52536/2415-8216.2024-2.02 (in Russ)

15 Hobsbawm Eric. How to Change the World. Reflections on Marx and Marxism. Yale, 2011; Eric Hobsbawm. The Invention of Tradition. Eds. E. Hobsbawm, T. Ranger. – NY, 2012.

16 Bruno Latur. Novogo Vremeni ne bylo. Jesse po simmetrichnoj antropologii (sbornik) [There Was No New Time. Essays in Symmetrical Anthropology (collection)]. – Izdatel'stvo: Izdatel'stvo Evropejskogo universiteta v Sankt-Peterburge, 2006. (in Russ)

17 Inglehart R. Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism. – Cambridge University Press. - 2019. (in Russ)

18 Tojlybekova Je.O. Pravovoe regulirovanie konfessional'nyh otnoshenij v Kazahstane [Legal regulation of confessional relations in Kazakhstan]. Dissertacija na soiskanie kandidata juridicheskih nauk. – Kazan', Kazanskij (Privolzhskij) gosudarstvennyj universitet, RF, 2017. (in Russ)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Айгуль Тлеубаевна Забирова — главный научный сотрудник, профессор, доктор социологических наук, Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан, email: zabirova2010@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9558-187X

Ермек Абильтаевич Бурибаев — Председатель Правления-Ректор, профессор, доктор юридических наук, НАО Жетысусский университет им.Ильяса Жансугурова, Талдыкорган, Казахстан, ORCID ID: 0000-0003-0433-596X

Айгуль Тлеубаевна Забирова — бас ғылыми қызметкер, профессор, әлеуметтану ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасының президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты, Астана, Қазақстан, email: zabirova2010@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9558-187X

Ермек Абильтаевич Бурибаев — Басқарма төрағасы-ректор, профессор, заң ғылымдарының докторы, Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан, ORCID ID: 0000-0003-0433-596X

Aigul Zabirova — Chief Researcher, Professor, Doctor of Sociologycal Sciences, Kazakhstani Institute for Strategic Research under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan, email: zabirova2010@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9558-187X

Yermek Buribayev — Chairman of the Board – Rector, Doctor of Legal Sciences, Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan, email:, ORCID ID: 0000-0003-0433-596X

МРНТИ 11.25.91 https://doi.org/10.48010/aa.v103i2.644

ИТОГИ ПРЕДСЕДАТЕЛЬСТВА КАЗАХСТАНА В ШОС В 2023-2024 ГОДЫ

[1] К.М. Батырбаев, [2]Цян Сяоюнь

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена анализу председательства Казахстана в Шанхайской организации сотрудничества (ШОС) в 2023-2024 годах. Рассматриваются ключевые аспекты, достижения и вызовы, с которыми столкнулась страна в рамках этой важной международной платформы. Введение в тему подчеркивает значимость ШОС как механизма регионального взаимодействия, направленного на решение вопросов безопасности, экономического сотрудничества и культурного обмена. В статье рассматриваются предыдущие председательства Казахстана в организации и проводится сравнительный анализ. Также выделяются основные приоритеты председательства Казахстана, включая укрепление региональной безопасности, развитие экономического сотрудничества, продвижение гуманитарного взаимодействия и экологической устойчивости. Анализируются проведенные мероприятия и обсуждаются проблемы и вызовы, с которыми столкнулся Казахстан, включая геополитическую напряженность и экономическую нестабильность. В завершении подводятся итоги, дается оценка председательства, делаются рекомендации к будущим председательствам и предлагаются возможные направления развития ШОС. Статья подчеркивает значимость председательства Казахстана для укрепления позиций ШОС на международной арене и формирования устойчивого сотрудничества между государствами-участниками.

Ключевые слова: Казахстан, ШОС, председательство, инициативы, безопасность, экономика, сотрудничество.

[1] Евразийскоий национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

[2] Шанхайская академия международных исследований, Шанхай, Китай

Автор-корреспондент:
Батырбаев К.М.,
kairat@gmail.com

Ссылка на данную статью:
Батырбаев К.М., Цян Сяоюнь. Итоги председательства Казахстана в ШОС в 2023-2024 годы // Адам әлемі. – 2025. – №2(103). – С. 76-87.

Қазақстанның ШЫҰ-ға 2023-2024 жылдардағы төрағалығының қорытындылары

Аңдатпа. Мақала Қазақстанның 2023-2024 жылдары Шанхай ынтымақтастық ұйымына (ШЫҰ) төрағалық етуін талдауға арналған. Осы маңызды халықаралық тұғырнама аясында ел тап болған негізгі аспектілер, жетістіктер мен сын-қатерлер қарастырылуда. Тақырыпқа кіріспе ШЫҰ-ның қауіпсіздік, экономикалық ынтымақтастық және мәдени алмасу мәселелерін шешуге бағытталған өңірлік өзара іс-қимыл тетігі ретіндегі маңыздылығын көрсетеді. Мақалада Қазақстанның ұйымдағы алдыңғы төрағалық етуі қаралады және салыстырмалы талдау жүргізіледі. Сондай-ақ өңірлік қауіпсіздікті нығайтуды, экономикалық ынтымақтастықты дамытуды, гуманитарлық өзара іс-қимыл мен экологиялық тұрақтылықты ілгерілетуді қоса алғанда, Қазақстанның төрағалығының негізгі басымдықтары ерекшеленеді. Өткізілген іс-шаралар талданады және геосаяси шиеленіс пен экономикалық тұрақсыздықты қоса алғанда, Қазақстан тап болған проблемалар мен сын-қатерлер талқыланады. Соңында қорытындылар шығарылады, төрағалық етуге баға беріледі, болашақ төрағалық етуге ұсыныстар жасалады және ШЫҰ-ны дамытудың ықтимал бағыттары ұсынылады. Мақалада ШЫҰ-ның халықаралық аренадағы ұстанымын нығайту және қатысушы мемлекеттер арасында орнықты ынтымақтастықты қалыптастыру үшін Қазақстанның төрағалығының маңыздылығы атап өтілген.

Түйін сөздер: Қазақстан, ШЫҰ, төрағалық, бастамалар, қауіпсіздік, экономика, ынтымақтастық.

Outcomes of Kazakhstan's Chairmanship in the SCO in 2023-2024

Abstract. The article is devoted to the analysis of Kazakhstan's presidency in the Shanghai Cooperation Organization (SCO) in 2023-2024. The key aspects, achievements and challenges faced by the country within this important international platform are considered. The introduction to the topic emphasizes the significance of the SCO as a mechanism of regional interaction aimed at addressing issues of security, economic cooperation and cultural exchange. The article reviews Kazakhstan's previous chairmanships in the organization and provides a comparative analysis. The main priorities of Kazakhstan's chairmanship are also highlighted, including strengthening regional security, developing economic cooperation, promoting humanitarian cooperation and environmental sustainability. The activities undertaken are analyzed and the problems and challenges faced by Kazakhstan, including geopolitical tensions and economic instability, are discussed. The article concludes by summarizing the results, assessing the chairmanship, making recommendations for future chairmanships and suggesting possible directions for SCO development. The article emphasizes the significance of Kazakhstan's presidency for strengthening the SCO's position in the international arena and forming sustainable cooperation between the member states.

Key words: Kazakhstan, SCO, Chairmanship, Initiatives, Security, Economy, Cooperation.

Введение

ШОС, созданная в 2001 году, зарекомендовала себя как важный международный механизм регионального взаимодействия, объединяющий государства Евразии для решения вопросов безопасности, экономического сотрудничества и культурного обмена. Для стран-участниц председательство в ШОС является значимой вехой, предоставляющей возможность демонстрировать внешнеполитические приоритеты, укреплять международные связи и оказывать влияние на развитие организации. Казахстан, являясь ключевым игроком в Центральной Азии, занимает особое место в ШОС, и его председательство в 2023-2024 годах стало важным событием в истории организации.

Председательство в ШОС предоставляет странам-участницам возможность формировать повестку дня и направлять деятельность организации в соответствии с национальными интересами и глобальными вызовами. В условиях значительных изменений на международной арене, когда мировая экономика и политическая система сталкиваются с новыми вызовами, председательство Казахстана в 2023-2024 годах приобрело особое значение. Казахстану предстояло найти баланс между национальными интересами и глобальными тенденциями, а также укрепить региональную стабильность и безопасность.

Особенностью председательства Казахстана стало стремление к повышению эффективности сотрудничества в рамках ШОС, акцент на развитии экономического взаимодействия и обеспечение региональной безопасности. В условиях усиления геополитической конкуренции и глобальных экономических трудностей Казахстану было необходимо определить приоритетные направления деятельности организации, адаптировав их к современным реалиям и вызовам.

Исторический опыт Казахстана в рамках ШОС, дипломатическая гибкость и способность к многостороннему взаимодействию позволили предложить стратегию, направленную на укрепление доверия между странами-участницами, развитие инфраструктуры и торгово-экономических связей, а также на совместное решение вопросов безопасности. Важным аспектом председательства стало также продвижение культурного обмена и гуманитарного сотрудничества, что способствовало укреплению взаимопонимания между народами Евразии.

Методология

В данной статье для обработки результатов исследования использовались несколько методов сбора и анализа данных, что позволило получить комплексное представление о достигнутых результатах и инициативах.

Основным методом сбора данных стал анализ официальных документов, связанных с деятельностью ШОС, включая протоколы заседаний, отчеты о проведенных мероприятиях и инициативы, предложенные Казахстаном. Этот метод позволил выявить ключевые направления работы организации и оценить их соответствие современным вызовам.

В статье также использовался сравнительный анализ предыдущих председательств в ШОС, что дало возможность оценить преемственность и эволюцию подходов Казахстана к вопросам безопасности, экономического сотрудничества и гуманитарного взаимодействия. Сравнение с предыдущими периодами председательства позволило выделить уникальные аспекты текущего этапа. Этот метод также позволил оценить, как изменялись приоритеты и цели Казахстана в зависимости от международной и внутренней политической обстановки.

Для более глубокого понимания тематики и контекста председательства Казахстана был проведен контент-анализ публикаций в научных и аналитических журналах, а также в средствах массовой информации. Это позволило выявить общественное мнение и экспертные оценки относительно инициатив Казахстана и их влияния на региональное сотрудничество. Благодаря этому методу удалось выявить ключевые темы, обсуждаемые в контексте деятельности Казахстана в организации.

Кроме того, в ходе исследования использовались статистические данные, касающиеся экономических показателей и безопасности в регионе, что позволило оценить влияние предложенных инициатив на реальное состояние дел в странах-участницах ШОС.

В целом комбинирование различных методов сбора и анализа данных обеспечило всесторонний подход к исследованию результатов председательства Казахстана в ШОС, что способствовало более глубокому пониманию как достигнутых результатов, так и существующих вызовов, а также позволило сделать обоснованные выводы о значимости и эффективности предложенных инициатив.

Основная часть

1. Обзор предыдущих председательств в ШОС и их результатов

Председательство в ШОС поочередно переходит между странами-участницами, предоставляя каждой из них возможность оказать значительное влияние на повестку дня и развитие организации. Каждое председательство отражает как национальные интересы страны, так и глобальные тенденции, оказывающие воздействие на региональное сотрудничество. Важно отметить, что в период каждого председательства выдвигаются определенные приоритеты, которые могут существенно отличаться в зависимости от международной и внутренней политической обстановки.

С момента основания ШОС в 2001 году организация прошла несколько этапов развития, и каждое председательство вносило свой вклад

в укрепление её роли на международной арене. До нынешнего года Казахстан занимал пост председателя ШОС трижды: в 2004-2005, 2010-2011 и 2016-2017 годах. Каждый из этих периодов был уникален с точки зрения международной обстановки и внутренних вызовов, что оказало влияние на задачи, поставленные Казахстаном и их выполнение.

Председательство Казахстана в ШОС в 2004-2005 году

Перед председательством поставлены следующие задачи:

1. Укрепление безопасности в регионе. Осуществлен акцент на борьбу с терроризмом, экстремизмом и незаконным оборотом наркотиков.

2. Расширение экономического сотрудничества. Приоритет отдавался развитию инфраструктурных проектов и созданию условий для углубления экономической интеграции.

3. Укрепление гуманитарного сотрудничества. Во главе угла стояло продвижение культурного обмена и образовательных программ в рамках ШОС.

Согласно Декларации глав государств-членов ШОС от 5 июля 2005 года [1], за период председательства Казахстана практически все поставленные задачи выполнены.

Приоритет в сфере безопасности в целом реализован. В 2005 году Казахстан активизировал борьбу с экстремизмом и терроризмом в регионе, что нашло отражение в совместных военных учениях и подписании ряда документов. Созданный в 2004 году региональный антитеррористический центр ШОС провел ряд мероприятий под эгидой председательства Казахстана. Также учрежден институт постоянных представителей государств-членов организации для оказания содействия РАТС, а также принята Концепция сотрудничества государств-членов ШОС в борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом. В январе 2005 года президенты Казахстана и России подписали договор о российско-казахстанской границе, что укрепило доверие на пространстве ШОС.

Приоритеты в сфере экономического сотрудничества исполнены, но в более длительные сроки. Были запущены обсуждения инфраструктурных проектов, но конкретные шаги по их реализации начали предприниматься позже. Отмечено, что на завершающей стадии находился вопрос формирования Делового совета ШОС (в итоге положение о нем принято только в июне 2006 года). Также по результатам председательства Казахстана во исполнение решения Совета глав правительств государств-членов ШОС о создании механизма финансового обеспечения и обслуживания инвестиционных проектов на экономическом пространстве 26 октября 2005 года было создано Межбанковское объединение ШОС стран-членов ШОС [2]. Основными направлениями деятельности МБО ШОС являются организация финансирования инвестпроектов, развитие взаимодействия с финансовыми институтами государств-наблюдателей и партнеров по диалогу ШОС, сотрудничество с основными экономическими структурами, действующими на пространстве ШОС (Деловой совет ШОС, ЕБР), обмен опытом и подготовка кадров. При этом в Казахстане для поддержки индустриализации созданы инвестиционный и инновационный фонды, Банк развития, Фонд развития малого предпринимательства и другие.

В 2004 году в рамках расширения транзитных возможностей Казахстана во взаимодействии со странами ШОС осуществлено увеличение пропускной способности станции «Дружба» до 10 млн тонн грузов, дальнейшее расширение порта Актау, а также подписано соглашение о строительстве нефтепровода «Атасу – Алашанькоу».

Задачи в сфере развития гуманитарного сотрудничества исполнены полностью. Так, Казахстан выступил с инициативой создания сети университетов ШОС, что стало важным вкладом в укрепление гуманитарного сотрудничества. Позднее в 2008 году на совещании министров образования государств-членов ШОС подписан ряд документов, отразивших общее стремление стран к созданию Университета ШОС, а также подтвердивших общее содержание его концепции и основных направлений обучения.

В 2005 году подписано два важных нормативных документа. Во-первых, Соглашение о технической защите информации в РАТС ШОС [3]. Принятие данного документа свидетельствует об укреплении сотрудничества между государствами-членами ШОС в области кибербезопасности. Тем самым, техническая защита информации становится важнейшим аспектом предотвращения кибератак и защиты конфиденциальных данных. Подписание этого соглашения сигнализирует о повышении уровня доверия между странами, готовности к более тесному сотрудничеству и обмену чувствительной информацией, а также предусматривает обмен технологиями, программным обеспечением и методиками для защиты информации в условиях глобализации и роста транснациональных угроз.

Во-вторых, Соглашение о порядке организации и проведения совместных антитеррористических мероприятий на территориях государств-членов ШОС [4]. Принятие данного документа является важным шагом в укреплении коллективных усилий по противодействию терроризму. Оно свидетельствует об усилении механизмов координации действий между государствами-членами ШОС в случае террористических угроз, способствует разработке и внедрению единых стандартов и процедур для проведения антитеррористических операций, укрепляет тесное взаимодействие спецслужб, расширяет возможности оперативного реагирования на террористические угрозы, а также расширяет правовой мандат РАТС и других органов ШОС.

Важными показателями растущего авторитета ШОС на мировой арене стало предоставление статуса наблюдателя при ШОС Пакистану, Ирану и Индии, получение статуса наблюдателя ШОС при Генеральной Ассамблее ООН, а также подписание меморандумов о взаимопонимании ШОС с АСЕАН и СНГ.

В период председательства РК в 2004–2005 гг. интерес к деятельности ШОС активно проявляли афганские власти, что получило воплощение в создании специальной контактной группы по связям с Афганистаном в ноябре 2005 года [5].

Председательство Казахстана в ШОС в 2010-2011 году

Поставленные задачи:

1. Углубление экономической интеграции: Продвижение транспортно-логистических проектов и создание условий для свободной торговли.

2. Обеспечение энергетической безопасности: Разработка механизмов для обеспечения стабильных поставок энергоресурсов в регионе.

3. Расширение культурного и гуманитарного обмена: Укрепление взаимодействия в области науки и образования.

Согласно Астанинской декларации 2011 года [6], десятилетие существования ШОС продемонстрировало её способность активно способствовать миру и развитию в регионе. За период председательства Казахстана в 2011 году были достигнуты следующие результаты:

В сфере экономического сотрудничества Казахстан стремился использовать потенциал ШОС для преодоления последствий кризиса и ускорения экономического роста стран-членов организации на фоне продолжающихся негативных последствий глобального финансового кризиса. Приняты долгосрочные программы и планы, направленные на обеспечение социально-экономического развития государств-членов. Активизировалась практическая деятельность Делового Совета и Межбанковского объединения, что внесло вклад в торгово-экономическое взаимодействие. Однако ряд крупных проектов, таких как транспорт и коммуникации, требовал дальнейшего финансового сопровождения для их полноценной реализации. В самом Казахстане стартовала программа индустриально-инновационного развития. Это позволяет интегрировать инициативы в рамках ШОС с национальной программой развития.

В этот период произошло формирование Таможенного союза Казахстана, России и Беларуси, что в последствии привело к интеграции экономических норм ШОС и ЕАЭС.

В начале председательства в ШОС осуществлены активные контакты с китайской стороной. 12 июня в ходе государственного визита в Казахстан председателя КНР Ху Цзиньтао подписано соглашение о поставках в Китай концентрата природного урана. 14 июня «КазМунайГаз» и CNPC подписали соглашение о сотрудничестве в реализации второй очереди строительства газопровода «Казахстан – Китай». А 24 июня Казахстан ратифицировал соглашение с КНР о таможенном контроле энергоресурсов, перемещаемых через казахстанско-китайскую таможенную границу трубопроводным транспортом.

Приоритеты в сфере безопасности были реализованы в полной мере. Продолжилось укрепление механизмов борьбы с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом, включая проведение совместных учений и встреч на уровне Советов безопасности, генеральных прокуроров и других ключевых структур. Была утверждена Антинаркотическая стратегия ШОС на 2011–2016 годы, нацеленная на усиление практического взаимодействия в борьбе с наркотической угрозой [7].

23 декабря 2010 года Парламент РК ратифицировал Конвенцию ШОС против терроризма. Конвенция направлена на повышение эффективности взаимодействия государств - членов ШОС в области противодействия терроризму, его новым вызовам и угрозам и является вкладом в основу межгосударственных отношений по вопросам обеспечения международного мира и безопасности в регионе.

В постсоветской части ШОС продолжились меры по укреплению безопасности. 17 февраля 2010 года Казахстан ратифицировал конвенцию о приграничном сотрудничестве государств СНГ. Далее были ратифицированы соглашения о Коллективных силах оперативного реагирования ОДКБ и о принципах создания системы скрытого управления силами и средствами ОДКБ, а также соглашение об основных принципах создания системы скрытого управления силами и средствами системы коллективной безопасности ОДКБ.

Помимо этого, в декабре 2010 года в Астане состоялся саммит ОБСЕ, где казахстанской стороне удалось инициировать европейским государствам те ценности и интересы в области обеспечения безопасности, которые также были озвучены в рамках сотрудничества в ШОС.

В области гуманитарного сотрудничества был отмечен прогресс в укреплении культурных, научных и образовательных связей. В рамках форума ШОС состоялись встречи министров культуры, науки и техники, что способствовало углублению межкультурного диалога и духовного сближения народов государств-членов.

Казахстан продолжил работу по укреплению международного статуса организации. 28 апреля 2010 года был подписан Меморандум о предоставлении Белоруссии статуса партнёра по диалогу ШОС. Позднее на саммите ШОС в 2024 году Минск получит полноправное членство в организации. Помимо этого 14 декабря 2010 года Генассамблея ООН приняла резолюции о сотрудничестве с ОДКБ, ШОС и ЕврАзЭС.

Таким образом, председательство Казахстана в ШОС в 2010-2011 годах способствовало дальнейшему укреплению сотрудничества в ключевых направлениях безопасности, экономики и гуманитарного взаимодействия.

Председательство Казахстана в ШОС в 2016-2017 году

Основными приоритетами Казахстана в рамках ШОС стали:

1. Укрепление региональной безопасности.
2. Развитие экономического сотрудничества.
3. Раскрытие транзитно-транспортного потенциала.
4. Углубление культурных и гуманитарных связей.

Согласно Астанинской декларации глав государств-членов ШОС 2017 года [8] в сфере безопасности поставленные задачи достигли логического завершения. Казахстан активно продвигал координацию усилий по борьбе с терроризмом, что привело к подписанию 9 июня 2017 года в Астане Конвенции ШОС по противодействию экстремизму. Она направлена на укрепление международно-правовой базы по противостоянию новым вызовам и угрозам, повышение эффективности сотрудничества компетентных органов и совершенствование законодательства в этой сфере.

Также было принято Заявление о совместном противодействии международному терроризму в подтверждение общего стремления взаимодействовать на основе общепризнанных принципов международного права и Устава ООН, а также во исполнение резолюций СБ ООН по вопросам борьбы с международным терроризмом.

В рамках противодействия наркоугрозе проведены совместные мероприятия УНП ООН-ШОС на тему: «ООН и ШОС в борьбе с наркотиками: общие угрозы, совместные действия» (13 марта 2017 года в г.Вена, Австрия) и Международная антинаркотическая акция «За мир без наркотиков» (19 апреля 2017 года, г.Астана, Казахстан) [9].

Особо стоит отметить продвижение инициатив по безопасности ШОС на глобальный уровень путем избрания Казахстана в непостоянные члены Совета безопасности ООН на 2017-2018 гг. Генеральный секретарь ШОС подчеркнул символизм председательства Казахстана в ШОС и избрания непостоянным членом СБ ООН. По его словам, «это событие является ещё одним признанием заслуженного уважения и международного авторитета, а также отражением той активной роли, которую Казахстан играет в региональных и мировых делах. Убежден, что в предстоящий год Казахстан поднимет планку председательства в ШОС еще выше, обеспечив Организации выход на новое качество, на новый уровень практического сотрудничества в целях процветания и благополучия народов наших стран» [10].

Помимо этого, в 2017 году Казахстан стал площадкой для мирного урегулирования межсирийского конфликта. Главы государств ШОС согласились, что Астанинский процесс будет способствовать созданию необходимых условий для нахождения всеми заинтересованными сторонами приемлемого решения сирийского кризиса в рамках женевского процесса под эгидой ООН.

В указанный период повышенное внимание уделялось вопросам экономического сотрудничества. Ключевым аспектом определено сопряжение ЕАЭС и китайской инициативы «Экономический пояс Шелкового пути», что открывает для всех стран региона широкие перспективы экономического роста и инфраструктурного строительства. В этой связи в 2016 году подписано соглашение о сопряжении стратегических программ РК и КНР «Нұрлы жол» и «Один пояс – один путь».

В период председательства РК 14-15 мая 2017 года в Пекине состоялся Форум международного сотрудничества «Один пояс, Один путь», по итогам которого главы государств ШОС высказались координацию международных, региональных и национальных проектов, ориентированных на сотрудничество в целях обеспечения устойчивого развития на основе принципов взаимного уважения, равноправия и взаимной выгоды.

Вместе с тем, некоторые плане только были инициированы, но не получили реализации. В целях финансового обеспечения совместных проектов в рамках ШОС продолжились консультаций на экспертном уровне по обсуждению вопроса о создании Банка развития ШОС и Фонда развития (Специального счета) ШОС. Также Казахстаном поддержана инициатива создания «Форума глав регионов ШОС» для повышения взаимодействия между административно-территориальными единицами организации, в итоге главы государств рекомендовали продолжить работу в данном направлении.

Планы по укреплению транзитно-транспортного потенциала исполнены частично. Были сделаны шаги по активизации ряда проектов, но не все из них достигли стадии практической реализации.

Казахстан предложил сформировать Евразийский транзитно-транспортный хаб, который объединит государства-члены и страны-наблюдатели ШОС. Казахстан со своей стороны вел активную реализацию госпрограммы инфраструктурного развития «Нұрлы жол», которая гармонично дополняет сотрудничество в рамках ЕАЭС и ЭПШП [11]. 20 января 2017 года вступило в силу Соглашение между правительствами государств - членов ШОС о создании благоприятных условий для международных автомобильных перевозок. В декабре 2017 года было объявлено о завершении строительства казахстанского участка дороги проекта «Западная Европа — Западный Китай».

Однако подготовленный 3 ноября 2016 года Советом глав правительств проект Программы развития дорог ШОС не был принят и в Астанинской декларации отмечено о необходимости скорейшего ее воплощения. Она разрабатывалась для согласованного формирования сетей автомобильных дорог, улучшения транспортной доступности, оптимизации транспортных связей между основными зонами производства и потребления товаров в странах Организации.

В этот период также осуществлялось поступательное развитие культурно-гуманитарного направления ШОС. В рамках проекта «Дни государств-членов в штаб-квартире ШОС» Казахстан провел ряд культурных мероприятий для содействия углублению взаимодействия в сфере культуры, образования, здравоохранения, охраны окружающей среды, науки и техники, молодежной политики, туризма и спорта.

Важно отметить, что в этот период происходили значительные геополитические изменения, что требовало от ШОС адаптации к новым реалиям. Казахстан активно поддерживал расширение организации и включение в ее состав новых стран. Была поставлена задача повысить авторитет ШОС на международной арене. В результате в ШОС были приняты новые государства, что значительно расширило географию организации. В 2017 году Индия и Пакистан официально стали членами ШОС, что существенно расширило географию организации и укрепило её международный статус. Это историческое событие способствовало дальнейшему развитию и укреплению потенциала ШОС.

2. Основные приоритеты и цели председательства Казахстана в ШОС в 2023-2024 годах

Председательство Казахстана в ШОС в 2023-2024 годах приходится на период значительных изменений на международной арене и в регионе Центральной Азии.

Усиление глобальной геополитической напряженности, рост киберугроз и непрекращающиеся конфликты на международной арене требовали от Казахстана принятия мер для укрепления коллективной безопасности. Внутренние реформы в области безопасности также способствовали активному участию страны в разработке и продвижении данных инициатив. Казахстан также стремился активизировать взаимодействие стран-участниц в рамках региональных антитеррористических мероприятий и разработать совместные механизмы реагирования на кризисные ситуации.

Внешние факторы, такие как экономические санкции и изменение цен на энергоресурсы, оказали влияние на формирование экономической повестки Казахстана. Внутренние вызовы, связанные с необходимостью диверсификации экономики и развития инфраструктуры, также сыграли свою роль в определении приоритетов председательства. Казахстан обозначил своей целью активизацию экономического сотрудничества в рамках ШОС, с особым упором на реализацию инфраструктурных проектов, таких как транспортные коридоры и энергетические маршруты. В условиях продолжающейся глобальной экономической нестабильности, важным приоритетом стало создание условий для привлечения инвестиций и развития торгово-экономических связей между странами-участницами.

Глобальные экологические вызовы, такие как изменение климата и рост загрязнения окружающей среды, оказали значительное влияние на формирование приоритетов председательства. Внутренние инициативы, связанные с переходом к зеленой экономике и внедрением экологически чистых технологий, также стали важными драйверами в продвижении этой повестки. Особое внимание было уделено вопросам изменения климата, охраны водных ресурсов и перехода к зеленой экономике. Казахстан стремился создать совместные механизмы реагирования на экологические вызовы и разработать программы для устойчивого развития региона.

Глобальные тенденции, связанные с ростом культурных и научных обменов, а также усиливающаяся роль «мягкой силы» в международных отношениях, подтолкнули Казахстан к активной работе в этом направлении. Внутренние приоритеты, связанные с реформами в системе образования и науки, также способствовали активному продвижению гуманитарного сотрудничества. Основные усилия были направлены на укрепление связей в области культуры, науки и образования. Важными направлениями стали также продвижение молодежных обменов и развитие совместных образовательных программ.

В этих условиях Казахстану пришлось определить ряд приоритетных направлений и целей, которые бы отражали как национальные интересы страны, так и текущие вызовы глобального и регионального масштаба [12]:

1) Обеспечение безопасности и стабильности на пространстве ШОС.

В рамках данного приоритета объявлено о планах по:

- выдвижению инициативы «О мировом единстве за справедливый мир и согласие»;
- обновлению Программы сотрудничества по противодействию терроризму, сепаратизму и экстремизму на 2025-2027 годы;
- принятию Антинаркотической стратегии ШОС на 2024-2029 годы и Программы действий по ее реализации;
- выдвижению инициативы по созданию в городе Алматы Регионального центра ООН по целям устойчивого развития для Центральной Азии и Афганистана.

2) Расширение торгово-экономических связей

В рамках этого приоритета запланировано:

- создание совместного Инвестиционного фонда;

- становление Международного финансового центра «Астана» в эффективную платформу для стимулирования прямых и портфельных инвестиций в региональные проекты;

- создание базы «экономических преференций ШОС» в целях повышения инвестиционной привлекательности:

- создать Партнерскую сеть крупных стратегических портов и логистических центров;

- согласовать Энергетическую стратегию ШОС;

- провести в Казахстане Энергетический форум ШОС.

3) Расширение сотрудничества в цифровой сфере.

В рамках текущего приоритета объявлено о намерении провести в 2024 году Цифровой форум ШОС в Астане, совместив его с первым заседанием Управляющей комиссии Пула технопарков и инновационных кластеров.

4) Укрепление взаимодействия в сфере экологии.

В рамках данного приоритета объявлено о планах по:

- установлению партнерских связей ШОС с Программой ООН по окружающей среде;

- разработке Соглашения по сотрудничеству в области охраны окружающей среды;

- принятию Программу сотрудничества по развитию особо охраняемых природных территорий и экологического туризма.

5) Развитие культурно-гуманитарных связей.

В рамках этого приоритета запланировано:

- объявить город Алматы туристической и культурной столицей ШОС;

- запустить проект «Духовные святыни ШОС»;

- провести презентацию города Туркестан на Конференции ШОС «Золотая Орда и ее наследие».

6) Совершенствование деятельности ШОС.

В рамках текущего приоритета объявлено о намерении:

- принять новую Стратегию развития ШОС;

- принять Концепцию усиления потенциала ШОС;

- создать Совет постоянных представителей при ШОС.

3. Ключевые инициативы и основные мероприятия в период председательства Казахстана в ШОС в 2023-2024 годах

Период председательства Казахстана в ШОС в 2023-2024 годах ознаменовался проведением ряда значимых мероприятий и запуском ключевых инициатив, направленных на укрепление сотрудничества в области безопасности, экономики и гуманитарной сферы. Эти мероприятия и инициативы имели большое значение как для развития организации, так и для стран-участниц ШОС. В общей сложности проведено более 150 различных мероприятий и принято около 60 новых документов [13].

По приоритету №1 в целях укрепления региональной безопасности организованы совместные военные учения с целью повышения координации взаимодействия.

В июле 2023 года в Кыргызстане прошли антитеррористические учения «Евразия-Антитеррор-2023» для совершенствования механизмов информационного обмена между структурами ШОС и СНГ.

В сентябре 2023 года в Алматы состоялись межведомственные консультации Центра по информационной безопасности РАТС ШОС.

В ноябре 2023 г. в Пекине и апреле 2024 г. в Москве проведены заседания Группы экспертов ШОС по международной информационной безопасности.

В апреле 2024 года в Астане состоялись встречи глав Совбезов и Минобороны, где рассмотрены вопросы обеспечения мира и стабильности на пространстве ШОС.

В итоге Казахстан выступил за расширение повестки по реагированию на актуальные вызовы для недопущения геополитического разлома между Востоком и Западом посредствам выдвижения инициативы «О мировом единстве за справедливый мир и согласие».

По приоритету №2 в целях расширения торгово-экономических связей упор осуществлен на создании благоприятных условий для роста товарооборота, снятии торговых барьеров и запуске совместных предприятий. Кроме того, из-за стагнации по вопросу создания банка и фонда развития ШОС, Казахстан инициировал сформировать Инвестиционный фонд.

В октябре 2023 года в Бишкеке Главы правительств стран ШОС подписали документы о сотрудничестве в области транспорта, электронной торговли, экологии и организационно-финансовых вопросов.

Также в октябре 2023 года в Астане прошел первый Энергетический форум ШОС, где рассмотрены состояние, перспективы и стратегические подходы по развитию энергетического взаимодействия [14].

В ноябре 2023 года в Ташкенте состоялся Международный транспортный форум ШОС, где рассмотрены транспортно-логистические проекты на пространстве организации и подписан Меморандумом о взаимопонимании о создании и развитии международного транспортного коридора «Беларусь–Россия–Казахстан–Узбекистан–Афганистан–Пакистан».

В июне 2024 года в Астане проведено заседание Делового совета и бизнес-форум ШОС, где рассмотрены вопросы взаимодействия в сферах инвестиций, торговли, промышленности, транспорта, культуры и туризма, а также подписан Меморандум о взаимопонимании между Председателем Делового совета ШОС от Индии и председателем Внешнеторговой палаты Казахстана.

По приоритету №3 Казахстан предложил странам ШОС свою территорию для выстраивания Цифрового хаба организации.

В этой связи в феврале 2024 года в Алматы организован Цифровой форум ШОС, где рассмотрены вопросы развития цифровой

экономики, проведен обмен передовыми практиками в сфере ИКТ, обсуждены меры по планомерному сокращению «цифрового разрыва» между странами ШОС, достигнута договоренность по координации взаимодействий по продвижению решений «электронного правительства» [15].

Также казахстанской стороной инициировано создание Альянса технопарков ШОС для совершенствования инновационной экосистемы и взаимной поддержки IT-компаний и стартап-проектов.

По приоритету №4 решено объявить 2024 Годом экологии ШОС.

В связи с этим в феврале 2024 года в Кении на Ассамблее ООН по окружающей среде под председательством Казахстана проведено специальное мероприятие ШОС-ООН на тему: «Одна планета, одно будущее: объединение усилий для экологической устойчивости»., где презентована деятельность ШОС в экологической сфере и определены механизмы взаимодействия со специализированными структурами ООН. Таким образом реализованы цели по установлению партнерских связей с Программой ООН по окружающей среде [16].

В мае 2024 года в Астане прошло Совещание глав экологических ведомств стран ШОС, где обсуждены меры по совместному реагированию на изменение климата, сокращение выбросов парниковых газов, рассмотрены механизмы эффективного управления отходами и регулирования охраняемых природных территорий, а также утверждены Совместные подходы по решению экологических проблем, План совместных действий по реализации Программы «Зеленый пояс» ШОС на 2024-2026 годы и План по реализации Концепции сотрудничества в области охраны окружающей среды на 2025-2027 годы.

По приоритету №5 под председательством Казахстана активно осуществлялось развитие культурно-гуманитарных связей.

В сентябре 2023 года в Нанкине состоялся Телевизионный фестиваль стран ШОС, где представлены программы телеканалов, мультфильмы и другая аудиовизуальная продукция стран-участниц организации.

В ноябре 2023 года в Урумчи прошел Форум ШОС «Год туризма 2023», где обсуждены вопросы развития туристического потенциала, продвижения устойчивого туризма и его использования как фактора сокращения бедности в странах организации.

В мае 2024 года проведено Совещание глав Минкультуры стран ШОС, где обсуждено проведение Дней культуры и обменов специалистами, а также сохранение культурного наследия. В рамках инициированного Казахстаном проекта «Духовные святыни ШОС» осуществляется реконструкция мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави в Туркестане.

Кроме того, Алматы объявлен туристической и культурной столицей ШОС на 2023-2024 годы, в рамках чего проведено 14 международных мероприятий, в т.ч. в мае 2024 года организован первый музыкальный фестиваль «Jibek Joly Uni» с участием музыкальных коллективов из государств-членов ШОС [17].

Также в мае 2024 года в Алматы состоялась встреча глав туристских ведомств стран ШОС, где принят Совместный план действий в сфере туризма на период 2024-2025 годы и поддержана кандидатура города Циндао (КНР) на получение статуса туристической и культурной столицы ШОС на 2024-2025 годы.

В июне 2024 года в Астане прошло заседание Молодежного совета ШОС, где принята Совместная резолюция по укреплению сотрудничества молодежных организаций стран ШОС, предусматривающая создание международного штаба эко-волонтеров и проведение ежегодных конкурсов экологических проектов.

По приоритету №6 Казахстан инициировал формирование Совета постоянных представителей при ШОС с полномочиями, позволяющими им полноценно представлять интересы своих стран. Это должно оказать позитивное воздействие на вопросы совершенствования деятельности организации.

Таким образом, инициативы Казахстана в рамках председательства ШОС в 2023-2024 годах имели важное значение для укрепления регионального сотрудничества и развития организации в целом. Предложенные Казахстаном меры по укреплению безопасности, развитию экономических связей, продвижению устойчивого развития и гуманитарного сотрудничества стали важными шагами на пути к повышению эффективности и значимости ШОС в международных делах. Казахстан сумел предложить и реализовать инициативы, которые отвечают современным вызовам и способствуют укреплению роли организации как одного из ключевых международных игроков. Эти инициативы также подчеркивают приверженность Казахстана к продвижению региональной стабильности и устойчивого развития, что соответствует долгосрочным интересам страны и всего евразийского региона.

4. Оценка достигнутых результатов председательства Казахстана в ШОС в 2023-2024 годах

Приоритеты председательства Казахстана в ШОС в 2023-2024 годах включают укрепление безопасности, расширение торгово-экономических связей, развитие цифровой сферы, экологическое сотрудничество и культурно-гуманитарные связи. Важно отметить, что каждое председательство отражает как национальные интересы страны, так и глобальные тенденции, оказывающие воздействие на региональное сотрудничество.

1) Укрепление безопасности и стабильности:

В 2023-2024 годах Казахстан инициировал обновление Программы сотрудничества по противодействию терроризму, сепаратизму и экстремизму на 2025-2027 годы, а также провел антитеррористические учения и межве-

домственные консультации. Принята Антинаркотическая стратегия ШОС на 2024-2029 годы. Также Казахстан выступил за расширение повестки по реагированию на актуальные вызовы для недопущения геополитического разлома между Востоком и Западом.

Для сравнения в 2005 году внимание направлено на борьбу с терроризмом и создание РАТС ШОС. В 2011 году Казахстан утвердил Антинаркотическую стратегию ШОС и ратифицировал Конвенцию ШОС против терроризма. В 2017 году подписана Конвенция ШОС по противодействию экстремизму, происходит активизация антинаркотических мероприятий и реализуется инициатива по Астанинскому процессу для урегулирования сирийского кризиса.

2) Расширение торгово-экономических связей:

В 2023-2024 годах Казахстан продвигал создание Инвестиционного фонда, проведены мероприятия по расширению транспортной и энергетической кооперации, подписаны документы о сотрудничестве в области транспорта, электронной торговли и организационно-финансовых вопросов.

Для сравнения в 2005 году акцент сделан на развитии инфраструктурных проектов и экономической интеграции В 2011 году Казахстан способствовал экономическому восстановлению стран ШОС после глобального кризиса и углубил сотрудничество в энергетике и транспорте. В 2017 году особое внимание уделено интеграции с инициативой «Один пояс, один путь» и созданию транзитного хаба.

3) Развитие цифровой сферы:

В 2023-2024 годы Казахстан организовал Цифровой форум ШОС и инициировал создание Альянса технопарков ШОС для поддержки инновационной экосистемы.

Для сравнения в предыдущие председательства цифровая сфера не играла значительной роли, что отражает новые глобальные вызовы.

4) Экологическое сотрудничество:

В 2023-2024 годах в период председательства Казахстана 2024 объявлен Годом экологии ШОС, подписаны документы по изменению климата и охране окружающей среды, проведены мероприятия с ООН.

В сравнении с предыдущими председательствами экологические вопросы стали более актуальными. Только в 2016-2017 годах поднимались вопросы экологии, но без указания конкретных мероприятий, так как в предыдущие годы основной акцент делался на экономике и безопасности.

5) Культурно-гуманитарные связи:

В 2023-2024 годы Алматы объявлен культурной столицей ШОС, проведены форумы по туризму и культуре, состоялся Форум ШОС «Год туризма 2023», инициирован проект «Духовные святыни ШОС».

Для сравнения в 2005 году Казахстан инициировал создание сети университетов ШОС. В 2011 году проводится укрепление научного и культурного обмена, форумы и встречи министров. В 2017 году организованы культурные мероприятия и интеграция новых членов – Индии и Пакистана.

6) Совершенствование деятельности ШОС:

В 2023-2024 годы инициировано создание Совета постоянных представителей, принята новая Стратегия развития ШОС.

Для сравнения в предыдущие годы акцент был на расширении состава ШОС и усилении сотрудничества с международными организациями, такими как ООН.

Таким образом, председательство Казахстана в 2023-2024 годах охватывает более широкий спектр вопросов, включая цифровое и экологическое сотрудничество, что отражает новые вызовы. Оно продолжает традицию активного продвижения вопросов безопасности, что является логичным продолжением предыдущих усилий. Фокус на создании финансовых механизмов соответствует усилиям на предыдущих этапах, однако наблюдается более активный подход к созданию инвестиционного фонда. Высокое внимание к культурным аспектам свидетельствует о продолжении и углублении этих традиций. Новые подходы к экологическим вопросам оцениваются как значительный шаг вперед по сравнению с предыдущими периодами. Важность сотрудничества в сфере цифровизации отражает современные тенденции в международных отношениях и экономике, ставя этот приоритет на более высокий уровень. Стремление к более четкой организации ШОС демонстрирует высокий уровень активности Казахстана в области управления.

Председательство Казахстана в ШОС в 2023-2024 годах уверенно развивает и углубляет основные направления, которые были намечены в предыдущих председательствах, улучшая механизмы сотрудничества и привлекая внимание к актуальным современным вызовам. В целом, результаты текущего председательства можно оценить как прогрессивные и амбициозные.

5. Проблемы и вызовы председательства Казахстана в ШОС в 2023-2024 годах

Председательство Казахстана в Шанхайской организации сотрудничества (ШОС) в 2023-2024 годах сталкивается с рядом проблем и вызовов, которые оказывают влияние на реализацию поставленных задач и инициатив. Эти вызовы определяются как внутренними, так и внешними факторами, которые требуют комплексного подхода и выработки эффективных механизмов реагирования.

1. Геополитические вызовы. На фоне растущей глобальной геополитической напряженности Казахстан постарался учесть влияние внешних факторов, таких как конфликты между великими державами, которые могут сказаться на устойчивости ШОС. Постоянные изменения в международной среде потребовали от Казахстана активного продвижения инициатив,

направленных на предотвращение геополитического разлома между Востоком и Западом. Важным аспектом является необходимость формирования единой стратегической позиции среди стран-участниц ШОС, что не всегда легко реализуемо ввиду разницы в национальных интересах.

2. Экономические проблемы. Несмотря на усилия по расширению торгово-экономических связей, председательство Казахстана столкнулось с проблемами, связанными с глобальной экономической нестабильностью и недостатком финансовых ресурсов для реализации крупных проектов. Стагнация в вопросе создания Инвестиционного фонда ШОС ограничивает возможности стран-участниц для эффективного взаимодействия и реализации совместных инициатив. Для решения данной проблемы требуется активизация переговоров и согласование условий для привлечения инвестиций.

3. Вопросы безопасности. В условиях продолжающейся угрозы терроризма, экстремизма и киберугроз, Казахстан регулярно обновляет стратегии безопасности. Новая Программа сотрудничества по противодействию терроризму, сепаратизму и экстремизму на 2025-2027 годы устремлена на адаптирование к текущим вызовам. Важными остаются вопросы координации действий между странами-участницами в области безопасности, что требует создания более активных механизмов взаимодействия и оперативного обмена информацией.

4. Экологические вызовы. Объявленный 2024 год Годом экологии ШОС подчеркивает необходимость решения экологических проблем, таких как изменение климата и загрязнение окружающей среды. Однако реализация инициатив в этой сфере сталкивается с нехваткой бюджетных средств и ресурсов, что ограничивает масштаб проводимых мероприятий. Казахстан продолжил работу над созданием устойчивых подходов к решению экологических проблем, включая активизацию сотрудничества с международными организациями и внедрение современных технологий.

5. Культурно-гуманитарные связи. Хотя развитие культурно-гуманитарных связей остается одним из приоритетов председательства, научный и образовательный обмен между государствами-членами ШОС продолжает сталкиваться с трудностями, связанными с языковыми и культурными барьерами. Важно поддерживать уже существующие инициативы и расширять их за счет новых форматов обмена и сотрудничества. Это может быть достигнуто через внедрение цифровых платформ, что позволит повысить доступность культурных программ и образовательных ресурсов.

В целом, несмотря на все трудности и вызовы, с которыми столкнулся Казахстан в ходе своего председательства в ШОС в 2023-2024 годах, страна смогла добиться значительных успехов в ряде ключевых направлений. В то же время, указанные проблемы показали необходимость дальнейшего укрепления сотрудничества и координации внутри организации, а также адаптации к меняющимся условиям на международной арене. Председательство Казахстана продемонстрировало сосредоточенность на активной работе по преодолению проблем и вызовов. Это потребовало от страны гибкости, эффективной дипломатии и способности находить компромиссы, что в свою очередь способствовало укреплению позиций ШОС как значимого игрока на международной арене.

Заключение

Председательство Казахстана в ШОС в 2023-2024 годах ознаменовалось значительными достижениями в ключевых областях сотрудничества. Страна продемонстрировала последовательность в развитии приоритетных направлений, заложенных в предыдущие периоды, одновременно адаптируясь к новым глобальным вызовам. Казахстан успешно продвигал инициативы по укреплению региональной безопасности, расширению экономического взаимодействия и развитию культурно-гуманитарных связей. Особое внимание было уделено новым сферам сотрудничества, таким как цифровизация и экология, что отражает современные тенденции и потребности стран-участниц ШОС. Несмотря на ряд геополитических, экономических и экологических вызовов, Казахстан проявил гибкость и дипломатическое мастерство в поиске компромиссов и продвижении общих интересов организации. Инициативы по созданию Инвестиционного фонда, проведению Года экологии ШОС и формированию Совета постоянных представителей демонстрируют стремление к укреплению институциональной основы и повышению эффективности ШОС. Председательство Казахстана способствовало дальнейшему укреплению роли ШОС как влиятельного регионального объединения, способного адекватно реагировать на современные вызовы и угрозы. Результаты этого периода создают прочную основу для дальнейшего развития организации и углубления сотрудничества между её членами в различных сферах.

Итоговая оценка председательства Казахстана в ШОС в 2023-2024 годах может быть охарактеризована как прогрессивная и амбициозная. Казахстан успешно продолжил и углубил основные направления сотрудничества, намеченные в предыдущих председательствах, одновременно адаптируя повестку организации к новым глобальным вызовам. Особого внимания заслуживают инициативы в сфере цифровизации и экологии, которые ранее не были столь приоритетными. Председательство Казахстана способствовало укреплению роли ШОС как значимого международного актора, несмотря на сложную геополитическую обстановку.

Рекомендации для будущих председательств:

1. Продолжить работу над созданием эффективных финансовых механизмов, таких как

Инвестиционный фонд ШОС, для поддержки совместных проектов.

2. Усилить координацию в сфере безопасности, особенно в области противодействия новым угрозам, включая кибербезопасность.

3. Развивать цифровое сотрудничество, опираясь на инициативу создания Альянса технопарков ШОС.

4. Продолжить интеграцию экологической повестки в деятельность организации, развивая сотрудничество с международными экологическими структурами.

5. Укреплять культурно-гуманитарные связи, используя цифровые платформы для преодоления языковых и культурных барьеров.

Возможные направления развития ШОС:

1. Усиление роли ШОС как платформы для диалога между Востоком и Западом, способствуя снижению глобальной напряженности.

2. Развитие механизмов экономического сотрудничества, включая создание зон свободной торговли и совместных инвестиционных проектов.

3. Формирование общей стратегии по обеспечению кибербезопасности и противодействию новым формам угроз.

4. Расширение сотрудничества в области устойчивого развития и зеленой экономики, с акцентом на инновационные технологии.

5. Углубление научно-образовательного сотрудничества, включая развитие платформы университетов ШОС и совместных исследовательских программ.

6. Совершенствование институциональной структуры ШОС для повышения эффективности принятия решений и реализации совместных инициатив.

Список литературы

1 Декларация глав государств-членов ШОС от 5 июля 2005 года \\ [Электронный ресурс] URL: https://rus.sectsco.org/files/44670/44670 (Дата обращения 15.09.2024)

2 Соглашение о межбанковском сотрудничестве (объединении) в рамках ШОС от 26 октября 2005 года \\ [Электронный ресурс] URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=33644598 (Дата обращения 15.09.2024)

3 Постановление Правительства РК от 26 октября 2005 года №1073 «О подписании Соглашения о технической защите информации в Региональной антитеррористической структуре ШОС» \\ [Электронный ресурс] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P050001073_ (Дата обращения 15.09.2024)

4 Указ Президента РК от 13 июля 2005 года №1616 «О подписании Соглашения о порядке организации и проведения совместных антитеррористических мероприятий на территориях государств-членов ШОС» \\ [Электронный ресурс] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U050001616_ (Дата обращения 15.09.2024)

5 Алексеенко О.А. ШОС как элемент формирования многополярного мира на региональном уровне // Политика и Общество. 2015. – № 5. – С. 629-636.

6 Астанинская декларация десятилетия ШОС от 15 июня 2011 года \\ [Электронный ресурс] URL: https://rus.sectsco.org/files/47256/47256 (Дата обращения 15.09.2024)

7 Решение Совета глав государств ШОС от 15 июня 2011 года № 1 «Об утверждении Антинаркотической стратегии государств-членов ШОС на 2011-2016 годы» \\ [Электронный ресурс] URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31601840 (Дата обращения 15.09.2024)

8 Астанинская декларация глав государств-членов ШОС от 9 июня 2017 года \\ [Электронный ресурс] URL: https://rus.sectsco.org/files/292548/292548 (Дата обращения 15.09.2024)

9 Международная антинаркотическая акция государств-членов ШОС «За мир без наркотиков» взяла старт в Астане \\ [Электронный ресурс] URL: https://rus.sectsco.org/20170419/254462.html (Дата обращения 15.09.2024)

10 Республика Казахстан презентовала приоритеты своего председательства в ШОС \\ [Электронный ресурс] URL: https://rus.sectsco.org/20160629/106593.html (Дата обращения 15.09.2024)

11 Президент РК предложил создать Евразийский транзитно-транспортный хаб \\ [Электронный ресурс] URL: https://kapital.kz/gosudarstvo/51447/prezident-rk-predlozhil-sozdat-yevraziyskiy-tranzitno-transportnyy-khab.html (Дата обращения 15.09.2024)

12 Президент Касым-Жомарт Токаев принял участие в заседании Совета глав государств – членов ШОС \\ [Электронный ресурс] URL: https://www.akorda.kz/ru/prezident-kasym-zhomart-tokaev-prinyal-uchastie-v-zasedanii-soveta-glav-gosudarstv-chlenov-shos-463316 (Дата обращения 15.09.2024)

13 Президент Касым-Жомарт Токаев выступил на заседании Совета глав государств – членов ШОС \\ [Электронный ресурс] URL: https://www.akorda.kz/ru/prezident-kasym-zhomart-tokaev-vystupil-na-zasedanii-soveta-glav-gosudarstv-chlenov-shos-463722 (Дата обращения 15.09.2024)

14 Главы энергетических ведомств ШОС обсудили в Астане планы по развитию сотрудничества \\ [Электронный ресурс] URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/energo/press/news/details/630637?lang=ru (Дата обращения 15.09.2024)

15 Digital Almaty 2024: Индустрия X – цифровая эволюция будущего \\ [Электронный ресурс] URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/mps/press/news/details/683647?lang=ru (Дата обращения 15.09.2024)

16 Специальное мероприятие высокого уровня ШОС и ЮНЕП в Найроби \\ [Электронный ресурс] URL: https://rus.sectsco.org/20240301/1286102.html (Дата обращения 15.09.2024)

17 Первый в истории музыкальный фестиваль ШОС состоялся в рамках казахстанского председательства в Организации \\ [Электронный ресурс] URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/region-news/details/19357?lang=ru (Дата обращения 15.09.2024)

Transliteration

1 Deklaracija glav gosudarstv-chlenov ShOS ot 5 ijulja 2005 goda [Declaration of the Heads of State of the SCO Member States of July 5, 2005] \\ [Jelektronnyj resurs] URL: https://rus.sectsco.org/files/44670/44670 (Data obrashhenija 15.09.2024) (in Russ)

2 Soglashenie o mezhbankovskom sotrudnichestve (ob#edinenii) v ramkah ShOS ot 26 oktjabrja 2005 goda [Agreement on Interbank Cooperation (Association) within the SCO of October 26, 2005] \\ [Jelektronnyj resurs] URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=33644598 (Data obrashhenija 15.09.2024) (in Russ)

3 Postanovlenie Pravitel'stva RK ot 26 oktjabrja 2005 goda №1073 «O podpisanii Soglashenija o tehnicheskoj zashhite informacii v Regional'noj antiterroristicheskoj strukture ShOS» [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan of October 26, 2005 No. 1073 «On signing the Agreement on Technical Protection of Information in the SCO Regional Anti-Terrorist Structure»] \\ [Jelektronnyj resurs] URL: https://adilet.

zan.kz/rus/docs/P050001073_ (Data obrashhenija 15.09.2024) (in Russ)

4 Ukaz Prezidenta RK ot 13 ijulja 2005 goda №1616 «O podpisanii Soglashenija o porjadke organizacii i provedenija sovmestnyh antiterroristicheskih meroprijatij na territorijah gosudarstv-chlenov ShOS» [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated July 13, 2005 No. 1616 «On signing the Agreement on the procedure for organizing and conducting joint anti-terrorist activities in the territories of the SCO member states»] \\ [Jelektronnyj resurs] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U050001616_ (Data obrashhenija 15.09.2024) (in Russ)

5 Alekseenko O.A. ShOS kak jelement formirovanija mnogopoljarnogo mira na regional'nom urovne [SCO as an element in the formation of a multipolar world at the regional level] // Politika i Obshhestvo. 2015. – № 5. – S. 629-636. (in Russ)

6 Astaninskaja deklaracija desjatiletija ShOS ot 15 ijunja 2011 goda [Astana Declaration of the Decade of the SCO of June 15, 2011] \\ [Jelektronnyj resurs] URL: https://rus.sectsco.org/files/47256/47256 (Data obrashhenija 15.09.2024) (in Russ)

7 Reshenie Soveta glav gosudarstv ShOS ot 15 ijunja 2011 goda № 1 «Ob utverzhdenii Antinarkoticheskoj strategii gosudarstv-chlenov ShOS na 2011-2016 gody» [Decision of the SCO Heads of State Council of June 15, 2011 No. 1 «On Approval of the Anti-Drug Strategy of the SCO Member States for 2011-2016»] \\ [Jelektronnyj resurs] URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31601840 (Data obrashhenija 15.09.2024) (in Russ)

8 Astaninskaja deklaracija glav gosudarstv-chlenov ShOS ot 9 ijunja 2017 goda [Astana Declaration of the Heads of State of the SCO of June 9, 2017] \\ [Jelektronnyj resurs] URL: https://rus.sectsco.org/files/292548/292548 (Data obrashhenija 15.09.2024) (in Russ)

9 Mezhdunarodnaja antinarkoticheskaja akcija gosudarstv-chlenov ShOS «Za mir bez narkotikov» vzjala start v Astane [The international anti-drug campaign of the SCO member states «For a world without drugs» started in Astana] \\ [Jelektronnyj resurs] URL: https://rus.sectsco.org/20170419/254462.html (Data obrashhenija 15.09.2024) (in Russ)

10 Respublika Kazahstan prezentovala prioritety svoego predsedatel'stva v ShOS [The Republic of Kazakhstan presented the priorities of its chairmanship in the SCO] \\ [Jelektronnyj resurs] URL: https://rus.sectsco.org/20160629/106593.html (Data obrashhenija 15.09.2024) (in Russ)

11 Prezident RK predlozhil sozdat' Evrazijskij tranzitno-transportnyj hab [The President of the Republic of Kazakhstan proposed the creation of a Eurasian transit and transport hub] \\ [Jelektronnyj resurs] URL: https://kapital.kz/gosudarstvo/51447/prezident-rk-predlozhil-sozdat-yevraziyskiy-tranzitno-transportnyy-khab.html (Data obrashhenija 15.09.2024) (in Russ)

12 Prezident Kasym-Zhomart Tokaev prinjal uchastie v zasedanii Soveta glav gosudarstv – chlenov ShOS [President Kassym-Jomart Tokayev took part in the meeting of the Council of Heads of State of the SCO member states] \\ [Jelektronnyj resurs] URL: https://www.akorda.kz/ru/prezident-kasym-zhomart-tokaev-prinyal-uchastie-v-zasedanii-soveta-glav-gosudarstv-chlenov-shos-463316 (Data obrashhenija 15.09.2024) (in Russ)

13 Prezident Kasym-Zhomart Tokaev vystupil na zasedanii Soveta glav gosudarstv – chlenov ShOS [President Kassym-Jomart Tokayev spoke at the meeting of the Council of Heads of State of the SCO member states] \\ [Jelektronnyj resurs] URL: https://www.akorda.kz/ru/prezident-kasym-zhomart-tokaev-vystupil-na-zasedanii-soveta-glav-gosudarstv-chlenov-shos-463722 (Data obrashhenija 15.09.2024) (in Russ)

14 Glavy jenergeticheskih vedomstv ShOS obsudili v Astane plany po razvitiju sotrudnichestva [Heads of SCO energy departments discussed plans for developing cooperation in Astana] \\ [Jelektronnyj resurs] URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/energo/press/news/details/630637?lang=ru (Data obrashhenija 15.09.2024) (in Russ)

15 Digital Almaty 2024: Industrija H – cifrovaja jevoljucija budushhego [Digital Almaty 2024: Industry X – digital evolution of the future] \\ [Jelektronnyj resurs] URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/mps/press/news/details/683647?lang=ru (Data obrashhenija 15.09.2024) (in Russ)

16 Special'noe meroprijatie vysokogo urovnja ShOS i JuNEP v Najrobi [Special high-level event of the SCO and UNEP in Nairobi] \\ [Jelektronnyj resurs] URL: https://rus.sectsco.org/20240301/1286102.html (Data obrashhenija 15.09.2024)

17 Pervyj v istorii muzykal'nyj festival' ShOS sostojalsja v ramkah kazahstanskogo predsedatel'stva v Organizacii [The first ever SCO music festival was held within the framework of Kazakhstan's chairmanship in the Organization] \\ [Jelektronnyj resurs] URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/region-news/details/19357?lang=ru (Data obrashhenija 15.09.2024) (in Russ)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Кайрат Маратович Батырбаев — магистр социальных наук, PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: eami.kairat@gmail.com, ORCID ID: 0009-0006-8350-1151

Цян Сяоюнь — доктор PhD, старший научный сотрудник, Институт исследований глобального управления, руководитель Центра исследований России и Центральной Азии Шанхайской академии международных исследований, Шанхай, Китай, ORCID ID: 0009-0000-4197-7131

Қайрат Маратұлы Батырбаев — әлеуметтік ғылымдар магистрі, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті халықаралық қатынастар факультетінің «саясаттану» кафедрасының докторанты, Астана, Қазақстан, e-mail: eami.kairat@gmail.com ORCID ID: 0009-0006-8350-1151

Цян Сяоюнь — PhD докторы, аға ғылыми қызметкер, Шанхай халықаралық зерттеулер академиясының Жаһандық басқару зерттеулер институты, Ресей мен Орталық Азия зерттеулер орталығының басшысы, Шанхай, Қытай, ORCID ID: 0009-0000-4197-7131

Kairat Batyrbayev — Master of Social Sciences, PhD student L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: eami.kairat@gmail.com ORCID ID: 0009-0006-8350-1151

Qiang Xiaoyun — PhD, Senior Research Fellow, Institute of Global Governance Studies, Head of the Center for Russia and Central Asia Studies, Shanghai Institutes for International Studies, Shanghai, China, ORCID ID: 0009-0000-4197-7131

МРНТИ 11.01.11 https://doi.org/10.48010/aa.v103i2.785

КОНТУРЫ И МЕХАНИЗМЫ ДОСТИЖЕНИЯ СПРАВЕДЛИВОСТИ В КАЗАХСТАНЕ (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ОПРОСОВ)

[1]Т.Т. Исмагамбетов, [1]Н.И. Айтымбетов, [2]Л.И. Набиева

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается понимание справедливости в массовом сознании казахстанцев в контексте политических и социальных трансформаций, происходивших накануне и после Январских событий 2022 года. Особое внимание уделяется инициативе Президента Республики Казахстан К. К. Токаева по построению Справедливого Казахстана и возвращению темы справедливости в государственный и общественный дискурс. На основе результатов социологических исследований, проведённых в 2021 и 2022 годах, анализируется восприятие справедливости общественным мнением, уровень доверия к политическим институтам, а также ценностные ориентиры граждан. Полученные в ходе полевых исследований данные позволяют выявить динамику трансформации массового политического сознания казахстанцев. В целом, общественное мнение казахстанцев, как показали социологические опросы демонстрируют преобладание подданической культуры – ориентир на мнение власть предержащих и официальную политику и в рамках этого контура происходит оценка того, что справедливо или несправедливо. Определены принципы построения справедливого государства через призму политических технологий, механизмов. Авторы делают вывод о наличии институциональной слабости в обеспечении справедливости и подчеркивается необходимость укрепления механизмов социальной поддержки и политического участия.

Ключевые слова: справедливость, политическая оппозиция, политические взгляды, артикуляция интересов, агрегация интересов.

[1] Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

[2] Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахтан

Автор-корреспондент: Айтымбетов Н.И., nurken.aitymbetov@gmail.com

Ссылка на данную статью: Исмагамбетов Т.Т., Айтымбетов Н.И., Набиева Л.И. Контуры и механизмы достижения справедливости в Казахстане (на основе материалов социологических опросов) // Адам әлемі. – 2025. – №2(103). – С. 88-95.

Қазақстандағы әділеттілікке қол жеткізудің контурлары мен тетіктері (әлеуметтанулық сауалнама материалдары негізінде)

Аңдатпа. Бұл мақалада 2022 жылғы Қаңтар оқиғаларына дейінгі және кейінгі кезеңдерде орын алған саяси және әлеуметтік өзгерістер аясында қазақстандықтардың қоғамдық санасындағы әділеттілік ұғымы қарастырылады. Ерекше назар Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаевтың Әділетті Қазақстанды құру жөніндегі бастамасына және әділеттілік тақырыбын мемлекеттік және қоғамдық дискурсқа қайта енгізуіне аударылады. 2021 және 2022 жылдары жүргізілген әлеуметтанулық зерттеулер нәтижелерінің негізінде қазақстандық қоғамда әділеттілік ұғымының қалай қабылданатыны, саяси институттарға деген сенім деңгейі мен азаматтардың құндылықтық бағдарлары талданады.

Жүргізілген далалық зерттеулер барысында алынған деректер қазақстандықтардың жаппай саяси санасының трансформациялану динамикасын анықтауға мүмкіндік береді. Жалпы алғанда, әлеуметтанулық сауалнамалар көрсеткендей, қазақстандық қоғамдық пікірде бағынышты мәдениет басым – яғни, билік өкілдерінің пікірі мен ресми саясатқа мойынсұну байқалады. Осы шеңбер аясында не әділетті, не әділетсіз деген бағалау қалыптасады. Мақалада саяси технологиялар мен механизмдер тұрғысынан әділетті мемлекетті қалыптастыру қағидалары айқындалады. Авторлар әділеттілікті қамтамасыз етудегі институционалдық әлсіздіктің бар екенін атап өтіп, әлеуметтік қолдау мен саяси қатысудың тетіктерін нығайту қажеттігін ерекше көрсетеді.

Түйін сөздер: әділеттілік, саяси оппозиция, саяси көзқарастар, мүдделер артикуляциясы, мүдделер агрегациясы.

Contours and Mechanisms for Achieving Justice in Kazakhstan (Based on Sociological Survey Data)

Abstract. This article explores the concept of justice in the mass consciousness of Kazakhstanis within the context of the political and social transformations that took place before and after the January 2022 events. Special attention is given to the initiative of the President of the Republic of Kazakhstan, Kassym-Jomart Tokayev, aimed at building a Just Kazakhstan and bringing the notion of justice back into state and public discourse. Based on the results of sociological research conducted in 2021 and 2022, the article analyzes how justice is perceived by public opinion, the level of trust in political institutions, and the value orientations of citizens. The empirical data obtained through field studies allow for the identification of the dynamics in the transformation of Kazakhstanis' mass political consciousness.

Overall, sociological surveys indicate a predominance of a paternalistic political culture—characterized by reliance on the views of those in power and official state policy. Within this framework, assessments of what is considered just or unjust are formed. The article outlines the principles of building a just state through the lens of

political technologies and mechanisms. The authors conclude that there is an institutional weakness in ensuring justice and emphasize the need to strengthen mechanisms of social support and political participation.
***Key words*:** Justice, Political Opposition, Political Views, Articulation Of Interests, Aggregation of Interests.

Введение

Справедливость приобретает особую значимость в казахстанском обществе в условиях трансформации политической системы в рамках нового Казахстана. Особенно актуальным этот вопрос стал после январских событий 2022 года, ставших отправной точкой для ряда важных социальных и политических изменений в стране. В 2024 году Глава государства Касым-Жомарт Токаев посвятил девять пунктов вопросу справедливости в своём Послании народу Казахстана «Справедливый Казахстан: закон и порядок, экономический рост, общественный оптимизм». Он особо обратил внимание на следующее: «В общественном сознании происходят фундаментальные изменения: повышается уровень правовой культуры граждан, формируются новые модели поведения, укореняются новые ценности. Началось обновление политической и общественной жизни, менталитета и культурного кода нации. Одним словом, идёт строительство Справедливого Казахстана, и, что особенно важно, всё это полностью соответствует чаяниям народа» [1]. Основу этих трансформаций составляет стремление к восстановлению справедливости как ключевого принципа общественного устройства.

Актуальность рассматриваемой темы обусловлена необходимостью обеспечения активного участия граждан в политической жизни страны, преодоления социального неравенства, восстановления доверия к институтам власти и разработки эффективных механизмов построения справедливого государства. При написании статьи особое внимание было уделено определению механизмов и принципов построения справедливого государства в Казахстане. В статье авторами поднимаются следующие научные вопросы: Каковы критерии справедливости, что считается несправедливым в массовом сознании казахстанцев? Что считается важным для достижения взаимопонимания и сплоченности казахстанцев? В чем по мнению казахстанцев состоит роль оппозиции в достижении справделивости?

Методология

В статье использованы результаты социологических исследований, проведённых Институтом философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК в мае-июне 2021 года и мае-июне 2022 года. Опросы отражают ценностные ориентиры и специфику массового политического сознания казахстанцев до и после событий «Кровавого января» 2022 года. Валидность данных обеспечивается репрезентативностью общереспубликанской выборки, включающей 3000 респондентов в возрасте от 18 лет и старше. Для формирования выборки использовалась маршрутная выборка с применением квотного отбора. География исследования охватила 14 областей и три города республиканского значения: Астану, Алматы и Шымкент. Метод проведения опроса – face-to-face (личное интервью). Темой исследования являются культура и ценности общества. Логический метод применен для анализа результатов опросов.

Основная часть

Справедливость определяется как одна из четырёх основополагающих добродетелей, основанная на уважении к равенству, законности, правам индивидов и праву как общественному институту [2]. В казахском языке понятию «справедливость» наиболее часто соответствуют термины «әділдік» и «адалдық», обозначающие моральные качества, выражающие ключевые черты нравственности и человеческой порядочности. Следует отметить, что термин «справедливость» исторически связан с такими понятиями, как «правда», «правота» и «истина». Справедливость представляет собой механизм обеспечения равновесия интересов различных социальных групп в обществе.

Вопрос обеспечения справедливости, на протяжении всей истории человечества оставался актуальной темой, оказывая значительное влияние на систему общественных отношений. Античные философы, такие как Демокрит, Сократ, Аристотель и другие, придавали особое значение понятию справедливости в контексте древнегреческого общества и посвятили этой теме немало размышлений в своих философских трудах. С точки зрения Сократа, справедливость – это не внешняя социальная условность, призванная поддерживать порядок и спокойствие в повседневных отношениях между членами политического сообщества, а нечто личностное: внутреннее гармоничное устройство человеческой души [3]. Определив несправедливость (неравенство) как часть неправосудности, Аристотель называет справедливость (равенство) частью правосудности [4, с. 176].

Казахстанский философ Сартаева Р.Ш. выделяет два модуса в понимании феномена справедливости – философское понимание справедливости и политологическое понимание. По ее мнению, такое разделение является достаточно условным, так как в основе политологического понимания справедливости, лежит философское его понимание, значение которого как этического основания коммуникации может существенно различаться в разных культурах [5, с. 9].

Современные политические философы предлагают разные подходы к определию термина справедливость, многие из них делают основной упор на таких ценностях, как равенство и свобода. Одним из наиболее известных американских политических философов либеральной традиции является Джон

Ролз. Его теория справедливости как честности описывает общество свободных граждан, имеющих равные основные права и сотрудничающих в рамках эгалитарной экономической системы. Его теория политического либерализма исследует законное использование политической власти в демократии и предвидит, как гражданское единство может сохраняться, несмотря на разнообразие мировоззрений, допускаемое свободными институтами [6].

Амарта Сен не соглашается с подходом Роулза, его основной аргумент заключается в том, что так называемый «трансцендентальный институционализм» представляет собой не более чем нравственное допущение – гипотезу, на которой строится теория Роулза и которая, в свою очередь, оказывается подверженной ряду ограничений. Первое возражение, которое выдвигает Сен, касается «исходной позиции», о которой говорит Роулз: она создает гипотетическую ситуацию, которая на практике вряд ли способна отразить многообразные, противоречивые, но в то же время вполне обоснованные и убедительные требования многочисленного и разнородного общества [7]. На наш взгляд, оба подхода вносят ценный вклад в понимание справедливости, однако подход Амарты Сена представляется более применимым в условиях современных плюралистических обществ, где важно учитывать не только институциональные принципы, но и реальные социальные практики и индивидуальные различия.

В казахстанском обществе после Январских событий 2022 года вопросы обеспечения справедливости были подняты на государственный уровень. В первую очередь это связано с инициативой Президента Республики Казахстан К. К. Токаева, направленной на построение Справедливого Казахстана для будущих поколений. В этом контексте особую значимость приобретает изучение восприятия справедливости в общественном сознании.

Ценностные ориентиры в казахстанском общественном сознании

Тренд в сторону важности обеспечения справедливости в казахстанском обществе выявлен социологическим опросом мая-июня 2021 г. Опрос также подтвердил выявил, что ценностно-смысловой контекст жизни различается у верующих и неверующих граждан. Принимая во внимание это различие, социальные и возрастные особенности, важно определить, что может быть объединяющим для разных социальных групп. По данным этого социологического опроса, для респондентов объединяющими могут быть общечеловеческие ценности (58,1%), общенациональные культурные ценности (39,9%), общая историческая судьба (29,6%).

С одной стороны, на высшем уровне в январе 2022 г. было сказано о 162 семьях, концентрировавших более половины национального богатства Казахстана. О том, что 162 семьи владеют более чем ½ национального богатства страны заявил президент К. Токаев 21 января 2022 г. на встрече с представителями казахстанского бизнеса [8].

С другой стороны, в общественном мнении до января 2022 г. нарастали сомнения в демократичности процессов в стране. Задолго до Января 2022 г. нарастали отчужденность и непонимание политики, проводимой властью: ««…Должны учитывать этот «фактор молодых» … В стране накапливается протестный потенциал … В анкете для 1080 респондентов был задан вопрос по поводу оценки респондентами демократических процессов, происходящих в стране. …Так вот, в 2004 году количество людей, которые говорили, что наша страна постепенно движется к демократическому обществу составляло 39%, потом были показатели в 43%, 49%. А в 2021 году это поддержка действий власти упала в три раза. Сейчас это всего 13 %. Тех, кто вынужден приспосабливаться остается одинаковое количество долгое время – их 39-40 %…» [9].

Более верным будет заметить, что уже до 2022 г. стало очевидным, что дело не только в низких доходах, но и в отсутствии у части граждан стремления ставить цели за пределами повышения достатка и статуса, престижа. Казахстанский социолог Г. Илеуова 16 марта 2021 г. заметила: «…Происходит накопление большого количества людей, которые в массе своей имеют низкий доход, низкий потребительский потенциал, которые не ставят высокие цели, все это приводит к общей заторможенности» [9]. Итак, сомнения в демократичности процессов в стране происходили одновременно со снижением проявлений справедливости, в первую очередь в сфере распределения доходов:

Достижение консенсуса по основополагающим вопросам политической и социально-экономической жизни предполагает преодоление вышеупомянутого момента торможения – ограниченность целей только повышением достатка и статуса, престижа. Понимание важности общечеловеческих ценностей (58,1%), общенациональных культурных ценностей (39,9%), общей исторической судьбы (29,6%) обращает к уточнению ценностей, наиболее востребованных по мнению респондентов. Наиболее востребованными оказались уважение достоинства и соблюдение прав человека (20,6%), свобода выбора (10,1%). Довольно низко оценена востребованность деятельности политических и правовых институтов: верховенство закона и правовое государство (10%), политический плюрализм (7,0%), принцип разделения властей (6,6%), мультикультурность (5,8%), соблюдение прав меньшинств (3,2%).

В этих обстоятельствах артикуляция интересов социальных групп означает, что реализуются права человека и свобода выбора. Но недооценка институциональных основ политики имеет следствием слабость институциональных основ достижения справедливости. Институциональная слабость обеспечения справедливости проявляется, например, в том, что про-

фсоюзы Казахстана в разработке и реализации социально-экономической политики не принимают должного участия. Как следствие институциональной слабости обеспечения справедливости в трудовых отношениях – спорадические забастовки нефтяников Мангистауской области, в том числе Жанаозена, аварии как нерешенность вопросов защиты труда горняков карагандинских, жезказганских и других шахт.

Принципы справедливости до вышеприведенного выступления К. Токаева 21 января 2022 г. словно выпали из политического дискурса и социально-экономической жизни страны – это есть самое общее выражение этой институциональной слабости. **«...**Должное внимание к социальной справедливости не артикулировано, но глобальная закономерность дает о себе знать и проявляется в затяжном характере соответствующих конфликтов, наиболее рельефный пример, в спорадических событиях в Жанаозене» [10, с. 445].

Проблема справедливости в зеркале социологии

Социологический опрос мая-июня 2022 г. обращен к мнению респондентов о нарушениях принципа справедливости, имевших место в их жизни. Эта группа вопросов выясняла: «Случалось ли Вам и/или членам Вашей семьи сталкиваться с ущемлением Ваших прав за последние 3 года?».

Девять вопросов этой группы обращены к нарушениям права на справедливость, что позволило выяснять критерии справедливости:

1) С нарушением прав при выражении своего мнения через СМИ, социальные сети, собрания, митинги. Обращают внимание ответы: Практически не сталкиваемся; Не подходит (этот ответ подразумевает, что респондент считает вопрос неуместным); Затрудняюсь ответить, составляющие при ответе о нарушении права выражать мнение через СМИ, социальные сети, собрания, митинги соответственно 38,5%; 45,6%; 2,8%.

Эти три варианта ответов «Практически не сталкиваемся; Не подходит; Затрудняюсь ответить» на последующие восемь вопросов также представляют мнение большинства респондентов. Более информативны варианты нарушения прав такие как «Постоянно» и «Отдельные случаи».

Варианты ответов на случаи нарушения права на справедливость при выражении своего мнения через СМИ, социальные сети, собрания, митинги (допускался один вариант ответа): Постоянно – 2,4% и Отдельные случаи – 10,7%.

2) Ущемление прав, связанных с религиозным мировоззрением верующих, за последние 3 года до 2022 г. отмечено как постоянное 2% респондентов, отдельные случаи – 9,8%.

3) Нарушение неприкосновенности собственности, личности и жилища отмечено как постоянное 1,9% респондентов, отдельные случаи – 9,3%.

4) Нарушения равенства всех граждан перед законом оказались как постоянными 2,1% респондентов, отдельные случаи – 11,1.

5) В хозяйственно-экономической деятельности (свобода частного предпринимательства) нарушения прав отмечены как постоянное 1,7% опрошенных; отдельные случаи – 9,2%.

6) С нарушениями социальной защищенности (гарантированного права на труд, на охрану здоровья, на социальное обеспечение) встречались как постоянными 1,8% респондентов, отдельные случаи для 13,6%.

7) Нарушения права на участие в политической жизни (право избирать и быть избранным в органы политической власти) отмечены как постоянные 2,9% респондентов, отдельные случаи – 7,1%.

8) Нарушения права свободы передвижения и выбора места жительства замечены как постоянное 2,3% респондентов, отдельные случаи – 8,7%.

9) С нарушениями права использовать родной язык, соблюдать национальные традиции столкнулись как постоянными 2,6% респондентов, отдельные случаи – 8,8%.

Логичен вопрос о защите своих прав и, по мнению респондентов самого эффективного метода этой защиты.

На вопрос: «В случае нарушения Ваших прав какой метод защиты Вы выберете в качестве самого эффективного?» допускалось до трех вариантов ответа. Получено 5822 вариантов от 3000 респондентов.

Относительное большинство респондентов полагают наиболее эффективным обращение в центральные органы власти Казахстана и местные органы власти соответственно 18,7% и 25,7%.

Далее следуют: обращение в СМИ – 13,8% и обращение к правозащитным организациям и партиям – 12,9%, обращение к местным неправительственным организациям 9,3%.

Предпочитают обращение в СМИ – 13,8% опрощенных, что больше чем предпочитающих обратиться к правозащитникам и партиям и всего лишь 4,9% респондентов готовы к митингам и демонстрациям, забастовкам, затрудняюсь ответить – 3,9%, эффективных методов защиты не вижу – 7,3%, обращение в посольские и консульские учреждения различных стран – 3,4%, не сталкивался – 0,1%.

Контуры общественно-политического сплочения и роль оппозиции

Социологический опрос 2022 г. включал вопрос о совпадении жизненных ценностей и взглядов: «С кем Вы в большей степени ощущаете совпадения своих жизненных взглядов и ценностей?». Допускалось три варианта ответа опрошенных, получено 7549 вариантов ответа от 3000 опрошенных. Далее указаны валидные проценты:

С людьми моей национальности (этнической группы) – 14,6%;

С коллегами по учебе, по работе – 11,6%;

С теми, кто живет в нашем городе, селе – 10,8%;

Со своей семьей – 23,7%.

С единоверцами – 6,5%.

С казахстанцами – 14,4%;

С теми, кто сам делает свою судьбу – 6,3%;

С теми, кто уверен, что от их действий ничего не зависит – 3,6%;

С теми, кто разделяет необходимость созидания нового Казахстана – 7,4%;

С ровесниками – 0%;

Затрудняюсь ответить – 1,0%

Ряд вопросов касался факторов сплочения и единства: «*В какой степени данные факторы могут сплотить казахстанцев?*». На эти вопросы допускался один вариант ответа

Первым вопросом этой группы был: «Ответственность казахов как государствообразующей нации». Ответы были следующими:

Могут сплотить 72,9%; Не могут сплотить 18,7%; Затрудняюсь ответить – 8,4% респондентов.

На вопрос «Искоренение коррупции» как фактор сплочения есть нижеследующие ответы: Могут сплотить – 75,1%; Не могут сплотить – 18,1%; Затрудняюсь ответить- 6,9% респондентов.

На вопрос «Равный доступ граждан к социальным лифтам (образованию, работе, карьере)» варианты ответов: Могут сплотить – 71,5%; Не могут сплотить – 20,4%; Затрудняюсь ответить – 8,1%;

На вопрос «Рост гражданской активности и личной ответственности» получены варианты ответов: Могут сплотить – 68,5%; Не могут сплотить – 23,0%; Затрудняюсь ответить – 8,5%;

Вспомним, что только 12,9% опрошенных считали в случае нарушения своих прав эффективным обращение к правозащитным организациям и партиям. В этой связи, интересным представляется насколько классическая политическая теория о роли партий применима, основываясь на мнениях опрошенных, к Казахстану.

Вопрос «Оцените, пожалуйста, деятельность политической оппозиции в РК» проясняет ситуацию:

Она защищает интересы простых людей, стремится улучшить их жизнь – 15,7%.

Она критикует «огрехи», «проколы» властей и тем самым помогает решить проблемы различных социальных групп –15,0%.

Она работает на благо страны, потому что ее идеи способствуют продвижению Казахстана по пути демократических реформ –19,9%.

Ее лидеры реализуют собственные политические амбиции и не думают об интересах простых людей –17,1%.

Ее лидеры рвутся к власти и используют для этого все методы – 9,1%.

Ее лидеры по каким-то причинам «выпали» из властных структур и сейчас стремятся вернуться туда через оппозицию – 5,9%.

Не знаю ничего. Нет оппозиции вместе 13 ответов или 0,04%.

Затрудняюсь ответить – 17,26%.

Позитивная оценка деятельности оппозиции – (15,7 + 15,0 +19,9) = 50,6% преобладает над 32,1% = (17,1 + 9,1 + 5,9), негативно оценивших ее респондентов.

Факторы формирования политических взглядов

Эта оценка оппозиции респондентами не означает, что политическая оппозиция существенно влияет на взгляды и представления респондентов. Как показали варианты ответов на вопрос «Что является основным фактором в формировании политических взглядов?» первенствующим остается политика государства (допускалось до трех вариантов ответа). На этот вопрос получено 5526 ответов от 3000 респондентов. Валидные проценты ответов демонстрируют в порядке убывания следующие варианты:

Политика официальных властей 26.3%; Взгляды членов моей семьи – 21,7%; Выступления общественных деятелей/неформальных лидеров – 14, 7%; Взгляды моих коллег по работе/учебе – 11,8%; Произведения и выступления писателей, поэтов, деятелей культуры – 9,1%; Выступления оппозиционных политиков – 8,8%; Затрудняюсь ответить – 6,8%; Свои собственные – 0,4%; Никто – 0,3%; Не интересуюсь – 0,1%.

В Таблице 1 уточняется роль разных источников информации как факторов влияния на взгляды и представления.

Таблица – 1. Какие источники информации являются для Вас важными и оказывают влияние на Ваши взгляды и представления? (допускалось несколько вариантов ответа).

	Ответы		
	N	Валидные проценты	Процент наблюдений
Выступления Президента РК (Послания народу, обращения)	1491	11,9%	49,8%
Государственные СМИ (ТВ, радио)	1482	11,8%	49,5%
Оппозиционные СМИ (печатные и электронные)	463	3,7%	15,5%
Зарубежные СМИ, ютуб каналы	749	6,0%	25,0%
Конкретные казахстанские ю-туб каналы	784	6,2%	26,2%
Чаты в Интернете, мнения рядовых пользователей в комментариях	858	6,8%	28,6%
«Сарафанное радио»	552	4,4%	18,4%
Родные, близкие, друзья	1618	12,9%	54,0%

Коллеги по работе, учебе	878	7,0%	29,3%
Соседи	713	5,7%	23,8%
Учителя, наставники, преподаватели	455	3,6%	15,2%
Президент РК	924	7,3%	30,9%
Религиозные деятели	345	2,7%	11,5%
Общественные деятели (государственники)	359	2,9%	12,0%
Представители оппозиции	229	1,8%	7,6%
Блогеры, лидеры мнения	453	3,6%	15,1%
Единоверцы из общины, религиозной группы	122	1,0%	4,1%
Группы протестующих сограждан	101	0,8%	3,4%
Всего	12576	100,0%	419,9%

Обращает внимание персонализация политики в том, что, по мнению респондентов, влияние оппозиционных политиков (1,8%), религиозных деятелей (2,7%), общественных деятелей (2,9%) и учителей, наставников, преподавателей (3,6%) имеют значения в формировании политических взглядов сопоставимые с оппозиционными СМИ (3,7%).

Отношение к институциональным изменениям для достижения справедливости

11 января 2022 г. на заседании парламента К. Токаев критически оценил олигополию в экономике: «... Сложившаяся система ориентирована главным образом на обслуживание крупных структур по принципу: «друзьям все, остальным – по закону». По сути, данная система еще более усиливает олигополию в экономике. Большие предприятия пользуются особыми привилегиями, подавляя конкуренцию и препятствуя проведению реформ...» [11].

Высокий уровень выбора обращения к органам власти как наиболее эффективного метода решения вопросов в случае нарушения прав граждан и низкое влияние оппозиции на формирование политических взглядов и представлений, высокая роль официальной политики в формировании политических взглядов означает, что вопросы «Какие политические изменения, на Ваш взгляд, следует провести в Казахстане для того, чтобы государство эффективно защищало интересы всех граждан страны?» приобретают особый исследовательский интерес. Имеют место девять вопросов такого типа и в Табл. 2 приведены данные по ответам участников на вопрос об обновлении кадров.

Таблица – 2. Назначить на все руководящие посты в государстве новых людей, не связанных с прежней властью (один вариант ответа)

	Частота	**Проценты**	**Валидный процент**	**Накопленный процент**
Обязательно	1124	37,5	37,5	37,5
Желательно	1322	44,1	44,1	81,5
Не следует этого делать	353	11,8	11,8	93,3
Затрудняюсь ответить	201	6,7	6,7	100,0
Всего	3000	100,0	100,0	

Варианты ответов: «Не следует этого делать»; «Затрудняюсь ответить» получили соответственно лишь 11,8%, и 6,7 %. «Обязательно» и «Желательно» соответственно 37,5% и 44,1%, что свидетельствовало о настроениях в общественном мнении в пользу почти тотальной смены правящей элиты. Кроме того, имелся противоположный им вариант ответа «Не следует этого делать». Однако в этом и других вопросах наличие различных точек зрения не приводило к их обсуждению в обществе, что демонстрировало латентность дискуссии по проблеме справедливости.

В последующих 8 вопросах эти варианты ответов «Не следует этого делать»; «Затрудняюсь ответить» получили также меньшие проценты по сравнению с более содержательными вариантами ответов такими как обязательно и желательно.

На вопрос «Провести аттестацию («чистку») руководства и аппаратных работников министерств, и ведомств» ответили: Обязательно и желательно соответственно 46,8% и 40,3%. Не следует этого делать – 7,2%, затрудняюсь ответить – 6,7%.

На вопрос «Дать президенту чрезвычайные полномочия по управлению страной» ответили: Обязательно и желательно соответственно 29,1 и 38,9%. Не следует этого делать – 18,9%, затрудняюсь ответить – 13,1%.

Вопрос «Усилить роль парламента, ограничить власть (президента и правительства)» имел варианты мнений: Обязательно и желательно соответственно 22,1 и 35,7%. Не следует этого делать – 24,8%, затрудняюсь ответить – 17,4%.

Законодательно закрепить выборность акимов всех уровней. Ответили обязательно и желательно соответственно 32,2 и 41,3%. Не следует этого делать – 14,0%, затрудняюсь ответить – 13,5%.

Создать реальную многопартийность, в том числе в виде сильной оппозиции. Мнения таковы: Обязательно и желательно соответственно 26,3% и 39,4%. Не следует этого делать – 16,9%, затрудняюсь ответить – 17,3%.

Разработать действенные законы борьбы

с коррупцией. Ответы опрошенных: Обязательно и желательно соответственно 60,0% и 28,3%. Не следует этого делать – 6,4%. Затрудняюсь ответить – 5,4%.

Обеспечить право на свободу выражения мнений гражданскому обществу (независимая пресса, референдумы, митинги и пр.). Полагают обязательно и желательно соответственно 42,3% и 38,3%. Не следует этого делать – 10,1%. Затрудняюсь ответить – 9,3% респондентов.

Обеспечить независимое судопроизводство. Выбрали ответы: Обязательно и желательно соответственно 41,5% и 36,3%, не следует этого делать – 9,6%, затрудняюсь ответить – 12,6%.

Следует заметить, что позитивные ответы на вопрос «Дать президенту чрезвычайные полномочия по управлению страной» - Обязательно и желательно соответственно 29,1 и 38,9%, наталкиваются с противоречащими этому ответами, одобряющими тезис «усилить роль парламента, ограничить власть (президента и правительства)» - Обязательно и желательно соответственно 22,1 и 35,7%.

Дискуссия по проблеме справедливости и необходимости институциональных корректировок так и осталась на латентном уровне. Во многом из-за политических взглядов и представлений, свойственных подданнической культуре упомянутых в разделе о формировании политических взглядов.

Заключение

Классическая политическая теория выдвигает артикуляцию интересов и последующую агрегацию интересов социальных групп как базовые механизмы воплощения критериев справедливости на практике. Критерии справедливости представляются как соблюдение прав граждан, несправедливым их нарушение. Понимание казахстанцами важности роли оппозиции не сопровождается обращением к ней как институту для агрегации интересов социальных групп и их представительства в политической жизни.

Более того, сохраняющийся тренд в сторону формирования политических взглядов и представлений государственными органами и персонами означает на деле малую востребованность организационной функции политической партии в отечественных реалиях. Это обстоятельство присуще также официально действующим партиям, а партия власти – «Аманат» тоже оказывается в тени политики исполнительной ветви власти.

В современных политических системах имеет место апелляция какой-либо партии или движения, либо общественного института, например, церкви, к принципам справедливости. Иначе же в Казахстане. Сам факт обращения к тому, что есть несправедливость в распределении национального богатства имело место в выступлении президента К. Токаева. Момент этого высказывания также примечателен – после событий Января 2022 г.

Опыт достижения справедливости в государствах с разными политическими режимами и возможности его адаптации обращает к важности подкрепления обращения к справедливости импульсами как «снизу», так и «сверху». Очевидная разбросанность ответов в разделе о контурах общественного сплочения демонстрирует крайне слабую артикуляцию и агрегацию интересов социальных групп. Как следствие, в таких условиях особая ответственность возлагается на государственную власть. Достижение критериев справедливости тогда может быть только следствием целенаправленной политики государственной власти, особенно при социальных и индивидуальных конфликтах. Механизмы достижения справедливости могут быть действенными только в качестве элементов государственной политики. Невозможно игнорировать общие принципы продвижения к справедливости – импульсы «снизу», так и «сверху» должны действовать в унисон. В процессе достижения справедливости необходимо соблюдать общие правила, уточняя их в соответствии с описанной выше отечественной спецификой.

Финансирование

Исследование проведено в рамках финансирования фундаментального научного исследования КН МНВО РК – BR20280977 «Современные концептуальные подходы к содержанию справедливости и ее реализации в казахстанском обществе в условиях глобальных трансформаций».

Список литературы

1 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Справедливый Казахстан: закон и порядок, экономический рост, общественный оптимизм» (г. Астана, 2 сентября 2024 года). [Электронный ресурс] URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39262280&pos=3;-90#pos=3;-90 (дата обращения: 15 марта 2025 г.).

2 Словарь Академик. [Электронный ресурс] URL: https://surli.cc/vgimks (дата обращения: 18 марта 2025 г.).

3 Darrell Dobbs. The Justice of Socrates' Philosopher Kings // American Journal of Political Science. – 1985. – Vol. 29, No. 4. – P. 809-826

4 Батиев Л.В. Закон и право в философии Аристотеля. 2004. – С. 165-178 [Электронный ресурс] URL: file:///C:/Users/User/Downloads/2004_3_16.pdf (дата обращения: 7 апреля 2025 г.)

5 Сартаева Р.С. Проблема справедливости в обосновании культурно-цивилизационного проекта РК «Справедливый Казахстан» // Адам әлемі. – 2024. – No1 (99). – С. 3-15.

6 Rawls John. A Theory of Justice: Original Edition. Published by: Harvard University Press: 1971. – P. 624.

7 Dhawal Shankar Srivastav. Rawls's theory of justice through Amartya Sen's idea // ILI Law Review. – Winter Issue 2016. – C.156. [Электронный ресурс] URL: https://ili.ac.in/pdf/p11_dhawal.pdf (date accessed: 09 March 2025).

8 Половиной благосостояния Казахстана владеют 162 человека – Токаев. Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев встретился с представителями

казахстанского бизнеса. 21.01.2022. [Электронный ресурс] URL: https://mk-kz.kz/politics/2022/01/21/polovinoy-blagosostoyaniya-kazakhstana-vladeyut-162-cheloveka-tokaev.html (дата обращения: 21 апреля 2025 г.).

9 Щекунских В. В Казахстане выросло поколение несогласия. [Электронный ресурс] URL: https://nomad.su/?a=10-202103170036 (дата обращения: 27 апреля 2022 г.)

10 Исмагамбетов Т.Т. Социальная справедливость: глобальные тренды, исторический экскурс и казахстанская практика //// Материалы Международной научно-теоретической конференции, посвященной 85-летию доктора философских наук, профессора М. Сабита на тему: «Казахстанская школа диалектической логики: история и современность». – Алматы: ИФПР, 17 октября 2023 г. – С 445-450.

11. Выступление Главы государства К.К. Токаева на заседании Мажилиса Парламента Республики Казахстан от 11 января 2022 года. Уроки «трагического Января»: единство общества – гарантия независимости. [Электронный ресурс] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2200002022 (дата обращения: 10 марта 2025 г.)

Transliteration

1 Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana «Spravedlivyj Kazahstan: zakon I poryadok, ekonomicheskij rost, obshchestvennyj rofesso» (g. Astana, 2 sentyabrya 2024 goda). [Elektronnyj resurs] URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39262280&pos=3;-90#pos=3;-90 (data obrashcheniya: 15 marta 2025 g.). (in Rus)

2 Slovar' Akademik. [Elektronnyj resurs] URL: https://surli.cc/vgimks (data obrashcheniya: 18 marta 2025 g.). (in Rus)

3 Darrell Dobbs. The Justice of Socrates' Philosopher Kings // American Journal of Political Science. – 1985. – Vol. 29, No. 4. – R. 809-826.

4 Batiev L.V. Zakon I pravo v filosofii Aristotelya. 2004. – S. 165-178 [Elektronnyj resurs] URL: file:///C:/Users/User/Downloads/2004_3_16.pdf (data obrashcheniya: 7 aprelya 2025 g.) (in Rus)

5 Sartaeva R.S. Problema spravedlivosti v obosnovanii kul'turno-civilizacionnogo proekta RK «Spravedlivyj Kazahstan» // Adam ələmi. – 2024. – No1 (99). – S. 3-15. (in Rus)

6 Rawls John. A Theory of Justice: Original Edition. Published by: Harvard University Press: 1971. – P. 624.

7 Dhawal Shankar Srivastav. Rawls's theory of justice through Amartya Sen's idea // ILI Law Review. – Winter Issue 2016. – C.156. [Elektronnyj resurs] URL: https://ili.ac.in/pdf/p11_dhawal.pdf (date accessed: 09 March 2025).

8 Polovinoj blagososto yaniya Kazahstana vladeyut 162 cheloveka – Tokaev. Prezident Kazahstana Kasym-Zhomart Tokaev vstretilsya s predstavitelyami kazahstanskogo biznesa. 21.01.2022. [Elektronnyj resurs] URL: https://mk-kz.kz/politics/2022/01/21/polovinoy-blagosostoyaniya-kazakhstana-vladeyut-162-cheloveka-tokaev.html (data obrashcheniya: 21 aprelya 2025 g.). (in Rus)

9 Chekunskih V.V. Kazahstane vyroslo pokolenie nesoglasiya. [Elektronnyj resurs] URL: https://nomad.su/?a=10-202103170036 (data obrashcheniya: 27 aprelya 2022 g.) (in Rus)

10 Ismagambetov T.T. Social'naya spravedlivost': global'nye trendy, istoricheskij ekskurs I kazahstanskaya praktika //// Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-teoreticheskoj konferencii, posvyashchennoj 85-letiyu doktora filosofskih nauk, rofessor M. Sabita na temu: «Kazahstanskaya shkola dialekticheskoj logiki: istoriya I sovremennost'». – Almaty: IFPR, 17 oktyabrya 2023 g. – S 445-450. (in Rus)

11 Vystuplenie Glavy gosudarstva K.K. Tokaeva na zasedanii Mazhilisa Parlamenta Respubliki Kazahstan ot 11 yanvarya 2022 goda. Uroki "tragicheskogo Ynvarya": edinstvo obshchestva – garantiya nezavisimosti. [Elektronnyj resurs] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2200002022 (data obrashcheniya: 10 marta 2025 g.) (in Rus)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Талгат Танатарович Исмагамбетов ведущий научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, кандидат политических наук, Алматы, Казахстан, e-mail: is_v2001@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-9177-0208

Нуркен Искакович Айтымбетов ведущий научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, PhD, Алматы, Казахстан, e-mail: nurken.aitymbetov@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2095-375X

Лаззат Иксатовна Набиева старший преподаватель, магистр педагогических наук, Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан, e-mail: lyazka1990@mail.ru, ORCID ID: 0009-0008-4849-3744

Талғат Танатарұлы Исмағамбетов жетекші ғылыми қызметкер, саясаттану ғылымдарының кандидаты, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: is_v2001@mail.ru:, ORCID ID: 0000-0002-9177-0208

Нүркен Ысқақұлы Айтымбетов жетекші ғылыми қызметкер, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: nurken.aitymbetov@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2095-375X

Лаззат Иксатқызы Набиева аға оқытушы, педагогика ғылымдарының магистрі, Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова. Ақтау, Қазақстан, e-mail: lyazka1990@mail.ru, ORCID ID: 0009-0008-4849-3744

Talgat Ismagambetov Leading researcher of the Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, Candidate of Political Sciences, Almaty, Kazakhstan, e-mail: is_v2001@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-9177-0208

Nurken Aitymbetov Leading researcher of the Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, PhD, Almaty, Kazakhstan, e-mail: nurken.aitymbetov@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2095-375X

Lazzat Nabieva Senior Lecturer, Master of Pedagogical Sciences, Yesenov University, Aktau, Kazakhstan, e-mail: lyazka1990@mail.ru, ORCID ID: 0009-0008-4849-3744

МРНТИ 11.15.45 https://doi.org/10.48010/aa.v103i2.610

МАСЛИХАТЫ КАЗАХСТАНА: ДОВЕРИЕ К ИНСТИТУТУ И КЛЮЧЕВЫЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ

[1,2]Е.А. Беркутова,[1]М.Ю. Онучко

АННОТАЦИЯ

К своему тридцатилетнему юбилею институт маслихатов переживает новый виток обновления, инициированный политическими реформами Президента РК К.К.Токаева. В работе находится законопроект о местном самоуправлении, ожидается создание аналога маслихатов на нижних уровнях управления, внесение изменений в функциональные обязанности должностных лиц маслихатов. Для выстраивания логики эволюции института в данной публикации выделены основные этапы и ключевые события истории маслихатов.

Внедряемые изменения нацелены на повышение эффективности маслихатов, активизацию их взаимодействия с местными жителями. Достижение этих целей и успех реформ в государстве, в целом, зависят от доверия граждан. Для оценки данного показателя в отношении маслихатов представлены результаты массового опроса Института общественной политики партии «AMANAT». Согласно результатам социологического исследования, примерно равное количество граждан (практически каждый третий) заявило о своем доверии маслихатам и нейтральной позиции по отношению к ним. Нейтральная оценка является крупным заделом для роста доверительных отношений, в связи с чем представлены рекомендации о мерах для повышения доверия местным представительным органам власти со стороны населения. Исследование выявило значительные региональные различия по данному показателю, также определив социально-демографические характеристики граждан с наиболее высоким уровнем доверия.

Ключевые слова: маслихаты, реформы, местные представительные органы, кенесы, доверие.

[1] Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

[2]Институт общественной политики партии «AMANAT», Астана, Казахстан

Автор-корреспондент: Беркутова Е.А., e.a.berkutova@gmail.com

Ссылка на данную статью: Беркутова Е.А., Онучко М.Ю. Маслихаты Казахстана: доверие к институту и ключевык этапы развития // Адам әлемі. – 2025. – №2(103). – С. 96-104.

Қазақстан мәслихаттары: институтқа деген сенім және даму кезеңдері

Аңдатпа. Өзінің отыз жылдық мерейтойына орай мәслихаттар институты ҚР Президенті Қ.К. Тоқаевтың саяси реформаларының бастамасымен жаңару кезеңін бастан өткізуде. Қазіргі уақытта жергілікті өзін-өзі басқару туралы заң жобасы қаралып жатыр, басқарудың төменгі деңгейлерінде мәслихаттардың аналогын құру, мәслихат қызметкерлерінің функционалдық міндеттеріне өзгерістер енгізу жоспарланған. Институттың эволюция логикасын құру үшін осы жарияланымда мәслихаттар тарихының негізгі кезеңдері мен маңызды оқиғалары бөлініп қарастырылды.

Енгізілетін өзгерістер мәслихаттардың тиімділігін арттыруға, олардың жергілікті тұрғындармен өзара іс-қимылын жандандыруға бағытталған. Осы мақсаттарға қол жеткізу және елдегі реформалардың нәтижелілігі жалпы алғанда азаматтардың сеніміне байланысты. Мәслихаттарға қатысты осы көрсеткішті бағалау үшін «AMANAT» партиясының Қоғамдық саясат институтының жаппай сауалнама нәтижелері ұсынылды. Социологиялық зерттеу нәтижелері бойынша азаматтардың шамамен тең саны (әрбір үшінші адам) мәслихаттарға деген сенімі мен оларға қатысты бейтарап ұстанымын білдірген. Бейтарап баға сенімді қарым-қатынастардың өсуі үшін үлкен алғышарт болып табылады, сондықтан жергілікті өкілді органдарға деген халықтың сенімін арттыру шаралары бойынша ұсыныстар берілді. Зерттеу осы көрсеткіш бойынша елеулі өңірлік айырмашылықтарды анықтап, сондай-ақ сенім деңгейі жоғары азаматтардың әлеуметтік-демографиялық сипаттамаларын анықтады.

Түйін сөздер: мәслихаттар, реформалар, жергілікті өкілді органдар, кеңестер, сенім.

Maslikhats of Kazakhstan: trust in the institution and key stages of development

Abstract. By its thirtieth anniversary, the maslikhats institute is experiencing a new round of renewal initiated by the political reforms of the President of the Republic of Kazakhstan K.K.Tokayev. A draft law on local self-government is in the works, it is expected to create an analogue of maslikhats at the lower levels of government, and make changes to the functional duties of maslikhat officials. To build the logic of the institute's evolution, this publication highlights the main stages and key events in the history of maslikhats.

The changes being implemented are aimed at increasing the efficiency of maslikhats, enhancing their interaction with local residents. The achievement of these goals and the success of reforms in the state as a whole depend on the trust of citizens. To assess this indicator in relation to maslikhats, the results of a mass survey by the Institute for Public Policy of the «AMANAT» Party are presented. According to the results of a sociological study, approximately

an equal number of citizens (almost one in three) declared their trust in maslikhats and a neutral position towards them. A neutral assessment is a major groundwork for the growth of trusting relationships, in connection with which recommendations are presented on measures to increase the confidence of local representative authorities on the part of the population. The study revealed significant regional differences in this indicator, also determining the socio-demographic characteristics of citizens with the highest level of trust.

Key words: Maslikhats, Reforms, Local Representative Bodies, Kenes, Trust.

Введение

В 2024 году современному институту маслихатов Казахстана исполнилось 30 лет. Сегодня в стране функционируют маслихаты VIII созыва, избранные в марте 2023 года. За прошедшие годы институт прошел через значительные изменения, как с точки зрения модели формирования, положения в системе местной власти, так и во взаимоотношениях с населением.

Маслихаты – местные представительные органы государства, которые также являются органами местного самоуправления (МСУ). Учитывая такую двойственную структуру, важно выстраивание доверительных отношений между гражданами и маслихатами.

В рамках реализации Концепции развития местного самоуправления в Республике Казахстан до 2025 года в ближайшие годы ожидается дальнейшее преобразование системы представительных органов [1]. Новый импульс реформам в отношении маслихатов также был заложен в Послании Президента К.К.Токаева народу Казахстана «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации», озвученном 16 марта 2022 года [2].

Дополнительно ряд поправок, направленных на дальнейшее усиление маслихатов, будет инициирован в рамках нормотворческой работы Правительства и внесены в Парламент в текущем году. Об этом сообщил Премьер-министр Бектенов О.А. в апреле в ответ на депутатский запрос в Мажилисе Парламента РК [3].

Эффективность, успешность осуществляемых и планируемых изменений во многом будет зависеть от позиции местных жителей, их вовлеченности в происходящие процессы, доверия к маслихатам.

Методология

В данной работе применяются исторический и нормативный подходы для того, чтобы проследить ключевые этапы развития института маслихатов. Примечательно, что по состоянию на настоящий момент в один из основных нормативных актов касательно маслихатов – Закон Республики Казахстан «О местном государственном управлении и самоуправлении в Республике Казахстан» с момента его принятия в 2001 году изменения вносились 156 раз. Для определения уровня доверия граждан к маслихатам используются результаты массового опроса методом face-to-face, проведенного Институтом общественной политики партии «AMANAT» по национальной репрезентативной выборке в период с 28 ноября по 14 декабря 2023 года. Опрошено 8 000 респондентов, ошибка выборки составляет ± 1,19%. Охвачены все регионы страны, что позволяет выделить региональные особенности.

Маслихаты в новой политической реальности

После обретения независимости Казахстаном в начале 1990-х годов произошла перестройка системы сдержек и противовесов на центральном и местном уровнях власти. История института маслихатов современного Казахстана характеризуется снижением влияния на местах с последующими попытками приблизиться к балансу в его взаимоотношениях с акимами, которые стали опорой президентской вертикали.

Следует отметить высокий интерес к маслихатам как объекту исследования. Правовому статусу маслихатов, взаимоотношениям с местной исполнительной властью посвящены работы Мацупы Л.В., Айтказинова Е.Б., Тасыбаевой Ж.З. Вопросы развития местного самоуправления в лице маслихатов поднимали в своих трудах Чеботарев А.Е., Жанузакова Л.Т., Казангапов Е.И., Аубакирова Ж.Б., Аймагамбетов Е.Б. и др. Роль маслихатов в общественном преобразовании и развитии территорий исследовали Ещанов С., Комаров О.Е., Баймаханова Д.М., Жатканбаева А.Е.

Немеребаева А.М., Ильясов С.К., Рымжанова Р.Т. изучали маслихаты сквозь призму вовлечения граждан в политические процессы, управления делами государства. Нургалимов С.Ж., Шайпина Г.Х. и Сембиева Л.М. фокусировали свое внимание на теме доверия маслихатам.

15 февраля 1991 года вступил в силу закон «О местном самоуправлении и местных Советах народных депутатов Республики Казахстан», в соответствии с которым за советами народных депутатов (будущими маслихатами) закреплялась роль местных представительных органов власти и ключевого органа местного самоуправления.

Советам народных депутатов были подотчетны образуемые ими исполнительные комитеты, выполнявшие исполнительно-распорядительные функции. На смену исполнительным комитетам в 1992 году пришел институт местных администраций во главе с акимом, и был запущен процесс концентрации власти в его руках.

Еще одной особенностью стало сужение масштабов работы представительных органов. Если ранее они функционировали на всех уровнях управления, то после принятия в 1993 году Закона «О местных представительных и

исполнительных органах Республики Казахстан», только на уровне областей, районов, городов республиканского и областного значения. Закон ввел название «маслихаты-собрания депутатов», которые с 1995 года стали называться маслихатами [4].

Исследователи отмечают, что понятие «маслихат» возникло в политической практике Казахстана раньше, чем «правительство» и «парламент», названия палат законодательного органа и «акиматы» [5, с. 285].

Примечательно, что вопрос формирования представительных органов в административно-территориальных единицах нижнего звена управления активно обсуждается в последние годы. Предложено создание нового органа кенеса, о чем будет сказано ниже.

Следует отметить, что закон 1993 года обозначил маслихаты как субъект государственной власти, вопросы местного самоуправления на время ушли с повестки [6, с. 229].

7 марта 1994 года были избраны депутаты представительных органов первого созыва, и началась новая история маслихатов Казахстана.

Система формирования маслихатов

На протяжении 30 лет менялись срок полномочий маслихатов, риторика по вопросу единовременного проведения выборов депутатов маслихатов и Мажилиса Парламента РК, а также система формирования местных представительных органов.

В период с 1993 по 2007 год срок полномочий маслихатов корректировался несколько раз: был уменьшен с 5 до 4 лет Конституцией 1995 года и снова возвращен к актуальным и сейчас 5 годам в результате Конституционной реформы 2007 года [7-8].

Данный шаг дал возможность синхронизировать выборы в Мажилис и маслихаты.

Однако изначально в 1995 году в законодательство страны была заложена норма о том, что очередные выборы депутатов маслихатов не могут совпадать по срокам с выборами Президента, депутатов Сената и Мажилиса Парламента [9]. Норма касательно выборов мажилисменов была исключена в 1999 году, тогда же прошли выборы депутатов Мажилиса и маслихатов второго созыва [10].

Полное совпадение электоральных циклов маслихатов и Мажилиса произошло после увеличения срока полномочий маслихатов до 5 лет, как и у Мажилиса. В качестве обоснования подобного решения приводились доводы об экономии средств на проведение выборов и удобство избирателей [11]. В тот же год были избраны депутаты маслихатов четвертого созыва, практика совместного проведения выборов депутатов сохраняется и сегодня.

Следует отметить процесс упрощения требований к состоятельности выборов и определению их победителя в сравнении с первыми годами независимости.

В соответствии с законодательством 1995 года, выборы депутатов маслихатов признавались состоявшимися, если в них принимало участие более 50% избирателей. Для победы кандидату требовалось набрать абсолютное большинство голосов пришедших граждан (50% + 1), при повторном голосовании – относительное большинство, но не менее 30% голосов. Выборы проводились и при наличии одного кандидата, которому для избрания необходимо было получить поддержку не менее 50% проголосовавших избирателей.

В последующие 10 лет все эти требования были отменены, как и возможность проведения выборов с одним кандидатом и второго тура голосования.

Для формирования маслихатов за 30 лет их существования применялись различные модели: в 2004 году вместо мажоритарной системы абсолютного большинства внедрена мажоритарная система относительного большинства, в 2018 году она была заменена на пропорциональную по партийным спискам.

В 2022 году на смену последней для маслихатов областей, городов республиканского значения и столицы пришла смешанная избирательная система половина депутатов стала избираться по принципу пропорционального представительства, половина – по одномандатным избирательным округам. Депутаты маслихатов районов и городов областного значения избираются по мажоритарной системе относительного большинства [12, 13].

На выбор подхода к формированию маслихатов влияют задачи, которые необходимо было выполнить в различные годы развития Казахстана. Так, отказ от системы абсолютного большинства позволил облегчить механизм формирования маслихатов, переход к пропорциональной системе был обусловлен необходимостью усиления института политических партий на местном уровне.

Возвращение элементов мажоритарной системы призвано расширить палитру мнений в маслихатах через вхождение в них представителей различных групп и самовыдвиженцев, а также увеличить количество каналов для непосредственного участия населения в принятии управленческих решений.

Эти меры должны способствовать повышению доверия граждан к маслихатам.

Усиление института маслихатов

В условиях переформатирования местной системы власти в 1990-е годы начался поиск оптимальной модели взаимодействия маслихатов с акимами и акиматами. В рамках построения президентской республики усиление исполнительной власти на центральном уровне было продублировано в региональном и местном управлении. Для выравнивания ситуации последующие шаги имели целью укрепить институт маслихатов.

Повышению политического веса местных представительных органов способствовало закрепление за депутатами маслихатов права избирать депутатов Сената Парламента Конституцией 1995 года. Сейчас Сенат нацелен на усиление сотрудничества с маслихатами, вовлечение их в законодательную работу и совместное решение проблем. Маслихаты также рассматриваются как канал для разъяснения проводимых реформ и политики государства на местах. Для этих задач в Сенате действуют депутатская группа «Өңір», работает Совет по взаимодействию с местными представительными органами (маслихатами) при Сенате, проводятся встречи руководства с депутатами и экспертным сообществом [14].

Ключевым моментом выступает включение маслихатов в процесс занятия должности акимов. Маслихаты вовлекались и вовлекаются в него в различных комбинациях, на безальтернативной основе или при наличии двух кандидатов. Сначала процедура предполагала дачу согласия на назначение акимом по одной кандидатуре, предложенной Президентом либо вышестоящим акимом.

С 2013 года в отношении сельских акимов депутаты маслихатов стали выбирать как минимум из двух кандидатур, выдвинутых акимом района [15, с. 45-51]. В результате политических реформ Президента К.К.Токаева данный подход сейчас применяется при назначении акимов самого высокого уровня областей, городов республиканского значения и столицы. В свою очередь, сельские акимы избираются непосредственно населением, ожидается, что в ближайшие годы прямые выборы будут внедрены и для акимов районов и городов областного значения.

Укреплению статуса маслихатов способствовало возвращение возможности осуществлять местное самоуправление в результате Конституционной реформы 2007 года. Ранее в 2001 году был принят закон «О местном государственном управлении в Республике Казахстан», который рассматривал маслихаты только как местные органы государственного управления. Как следствие реформы, в 2009 году изменилось название закона на действующее «О местном государственном управлении и самоуправлении в Республике Казахстан» [16]. В ближайшие годы поставлена задача разработать отдельный закон о местном самоуправлении, что, наряду с другими важными мерами, заложено в Концепции развития местного самоуправления в Республике Казахстан до 2025 года.

В документе отмечается невысокий уровень доверия граждан к депутатам маслихатов и их деятельности, для исправления ситуации отдельный блок документа посвящен повышению эффективности работы маслихатов.

Концепция предполагает: 1) принятие отдельного закона «О местном самоуправлении» в рамках разграничения местного государственного управления и самоуправления; 2) проведение онлайн-трансляций заседаний маслихатов для обеспечения их открытости; 3) укрепление маслихатов верхнего уровня позициями двух постоянных должностей председателей постоянной комиссии; 4) предоставление депутатам права составления петиций; 5) внедрение нового представительного органа – кенеса вместо собраний местных сообществ там, где маслихаты не создаются (города районного значения и сельские населенные пункты).

Если пункты 2, 3 и 4 уже исполнены, то пункты 1 и 5 находятся в процессе реализации, вызывая активную дискуссию среди экспертного сообщества и депутатов Мажилиса. Законопроект о местном самоуправлении был презентован в нижней палате Парламента в апреле 2023 года, центральным вопросом обсуждения стало создание кенесов. Законопроект предполагает образование кенесов на уровне сел, поселков, сельских округов и городов районного значения, по аналогии с маслихатами.

В то же время в городах областного и республиканского значения предлагается создать кенес городского самоуправления. Ряд исследователей позитивно оценивает нововведения, считая, что в городах кенесы заменят уже действующие территориальные советы местного самоуправления. Другие выступают против этой идеи, настаивая на ограничении уровня работы кенесов сельскими населенными пунктами и городами районного значения. По их мнению, кенесы в городах будут дублировать работу маслихатов и общественных советов.

Критике подверглось и отсутствие ряда процедур по деятельности кенесов, например, отзыва члена кенеса. Также в силу двойственной природы маслихата у специалистов вызывают вопросы статус маслихата в случае принятия отдельных законов о местном госуправлении и самоуправлении [17, 18, с. 94]. В итоге Правительство и мажилисмены заявили о планах разработки новых законопроектов по МСУ.

Большему профессионализму маслихатов должно способствовать предоставление депутатам права повышать квалификацию за счет местного бюджета и введение должности председателя маслихата вместо секретаря.

Работа над совершенствованием организационных основ функционирования маслихатов продолжается. По словам Премьер-министра РК Бектенова О.А., планируется инициирование поправок о разграничении функционального блока между председателем маслихата и руководителем его аппарата для избавления первого от несвойственных функций, а также расширение штата маслихатов за счёт сокращения численности внештатных работников. Помимо этого, предлагается ввести норму о ежемесячной выплате в течение не более 3 месяцев со дня прекращения полномочий депутата для тех, кто работает на постоянной основе.

Следует обратить внимание, что разрешение вопроса двойственного положения маслихатов (как органов государственного управления и самоуправления) рассматривается в качестве возможности усилить их позиции на местах, во взаимоотношениях с акимами, а также в развитии МСУ [19, 20].

Ожидается, что этому будут способствовать новые закон об МСУ и Концепция развития МСУ, потому что действие последней заканчивается в 2025 году. Кроме того, дальнейший переход к прямой избираемости акимов населением будет стимулировать большую сбалансированность взаимодействия акимов и маслихатов.

Результаты социологического исследования Института общественной политики призваны продемонстрировать, насколько реформирование института маслихатов смогло конвертироваться в доверие к этому институту со стороны граждан.

Доверие маслихатам населения

Прежде чем перейти к результатам исследования необходимо обратиться к самому доверию как социальному феномену. Исследователи рассматривают его с различных точек зрения, пытаясь выделить факторы, которые влияют на его повышение или понижение.

Часть ученых считает доверие ключевым условием эволюции общества, фундаментом устойчивых общественных отношений, выделяя при этом доверие между индивидами и социальное доверие. Последнее отражает отношение к общественным и властным институтам (Н.Луман, Ф.Фукуяма, А.Селигман).

Также доверие изучают сквозь призму социального капитала, отмечая, что у менее образованных и менее состоятельных граждан доверие к социально-политическим институтам выше. В то время как негативным фактором выступает коррупция. Другие исследователи выделяют связь между доверием к правительству и оценкой благосостояния людей, прямую зависимость между доверием и общественной активностью граждан (С.Суриянраттакорн, К.-Ч. Ланг, Е.Реутов, М.Реутова и др.) [21]. Доверие также рассматривают как показатель стабильности власти [22].

Результаты исследования Института общественной политики показывают, что в Казахстане маслихатам доверяют 37,7% граждан, нейтральное отношение у 31,3% населения («ни да, ни нет»), не доверяют – 24,6%.

Респондентам было предложено оценить свой уровень доверия по шкале от 1 до 5, где 1 означало «совсем не доверяю», 5 – «полностью доверяю». В таблице представлены данные в региональном разрезе, где ответы «полностью доверяю» и «скорее доверяю» объединены в позицию «доверяю». Аналогично ответы «совсем не доверяю» и «скорее не доверяю» объединены в столбец «не доверяю». Данные в таблице отсортированы от меньшего к большему по столбцу «доверяю» (Табл. 1).

Таблица 1 - Уровень доверия маслихатам в региональном разрезе

Регион	Доверяю	Ни да, ни нет	Не доверяю	Затрудняюсь ответить
г. Астана	20,3%	40,8%	32,0%	7,0%
г. Алматы	23,8%	39,0%	32,3%	5,0%
Павлодарская область	24,8%	42,3%	26,5%	6,5%
Мангистауская область	27,0%	31,0%	33,8%	8,3%
область Абай	27,7%	43,4%	26,5%	2,5%
Акмолинская область	27,8%	29,0%	31,8%	11,4%
СКО	27,8%	34,1%	25,1%	12,9%
Актюбинская область	33,3%	30,4%	29,0%	7,2%
Атырауская область	35,0%	31,3%	31,8%	2,0%
Алматинская область	37,2%	27,6%	30,3%	4,9%
Казахстан	37,7%	31,3%	24,6%	6,4%
Карагандинская область	40,8%	25,0%	24,3%	9,9%
Область Жетісу	41,3%	45,3%	11,3%	2,3%
Жамбылская область	46,8%	26,0%	22,5%	4,8%
Кызылординская область	47,8%	29,0%	19,8%	3,5%
ВКО	49,3%	19,6%	19,3%	11,8%
Костанайская область	49,8%	29,6%	18,7%	2,0%
Туркестанская область	49,8%	23,9%	16,2%	10,2%
ЗКО	50,0%	32,5%	13,3%	4,3%
Область Ұлытау	50,5%	22,6%	21,6%	5,3%
г. Шымкент	58,0%	22,5%	16,5%	3,0%

Регионы разделились ровно пополам: в 10 из них уровень доверия превышает общестрановой, в 10 других – ниже. Примечательно, что самые высокие и низкие показатели доверия зафиксированы в городе республиканского значения и столице. Две из трех новых областей также расположились на противоположных позициях спектра доверия.

В топ-5 регионов с самым высоким уровнем доверия вошли Костанайская (49,8%), Туркестанская (49,8%) области, ЗКО (50%), область Ұлытау (50,5%) и г.Шымкент (58%).

Группу регионов с самым низким уровнем доверия сформировали гг. Астана (20,3%) и Алматы (23,8%), Павлодарская (24,8%), Мангистауская области (27%), область Абай (27,7%). Обращает внимание, что четыре из пяти регионов этой группы лидируют по количеству нейтральных оценок, где респонденты выбрали вариант «ни да, ни нет». В то же время в гг.Астана, Алматы, Мангистауской области вкупе с Акмолинской и Атырауской областями больше всего респондентов заявили о том, что не доверяют маслихатам.

С точки зрения социально-демографических характеристик (Табл. 2), маслихатам доверяют больше в сельской местности (44,9%), чем в городе (33,7%), а также разговаривающие на казахском языке респонденты (47,3%). В гендерном разрезе значительных различий не выявлено – доверяют 37,6% женщин и 37,9% мужчин. Наиболее высокие показатели также зафиксированы среди граждан в возрасте 18-29 лет и старше 61 года (42,4% и 40,3% соответственно).

Таблица 2 - Уровень доверия маслихатам по социально-демографическим характеристикам респондентов (максимальные показатели)

Характеристика	Доверяю	Ни да, ни нет	Не доверяю
Тип местности проживания	Село – 44,9%	Город – 33,5%	Город – 27,2%
Язык	Казахский – 47,3%	Русский – 35,8%	Другое – 31,6% (не казахский и не русский языки)
Образование	Послевузовское – 45,5%	Незаконченное высшее – 36,2%	Основное среднее – 33,6%
Возраст	18-29 лет – 42,4%	30-45 лет – 31,8%	46-60 лет – 27,6%
Тип занятости	Госслужащий, правоохранительные и военные органы – 48,6%	Студент – 36,1%	Общественные организации – 32,7%
Сфера деятельности	Структуры МВД, КНБ, Вооруженные силы – 61,2%	Профессиональная, научная и техническая деятельность 43,4%	Транспорт и складирование – 34,9%

Маслихатам больше доверяют люди с общим средним (41,1%) и послевузовским образованием (45,5%), а также работающие в структурах МВД, КНБ, Вооруженных силах (61,2%) и государственные служащие (58,4%). Кроме того, выявлена прямая зависимость между материальным благополучием и доверием – чем выше уровень материального положения, тем выше доверие к маслихатам.

Практически каждый третий казахстанец придерживается нейтральной позиции. Она больше свойственна городским жителям (33,5%), чем сельским (27,4%), а также русскоязычным (35,8%) и билингвам (33%, разговаривают на казахском и на русском). Отсутствуют какие-либо гендерные или возрастные особенности (31,2% женщины, 31,4% мужчины).

По сфере деятельности наиболее высокий уровень нейтральности зафиксирован среди студентов (36,1%), предпринимателей (34,7%), занимающихся профессиональной, научной и технической деятельностью (43,4%), а также сельским, лесным и рыбным хозяйством (42,3%). Чаще всех такой вариант ответа выбирали граждане с незаконченным высшим образованием (36,2%).

В то же время наименьшее количество нейтральных ответов было получено в ВКО (19,6%), г.Шымкент (22,5%), области Ұлытау (22,6%), Туркестанской и Карагандинской областях (23,9% и 25% соответственно).

Обратимся к респондентам, которые заявили о своем недоверии маслихатам. Они преимущественно проживают в городе (27,2%, в сельской местности – 20,1%), разговаривают не на казахском или русском, но на других языках (31,6%). Максимальный уровень недоверия зафиксирован среди граждан в возрасте 30-45 лет (26,5%) и 46-60 лет (27,6%). Значительных различий в разрезе пола не выявлено (24,3% женщины, 25,1% мужчин).

Наиболее негативно настроены казахстанцы, работающие в общественных организациях (32,7%) и самозанятые (30,8%). Снова прослеживается связь между материальным положением и уровнем доверия – чем выше благосостояние, тем меньше граждан, не доверяющих маслихатам. Больше всего не доверяют местным представительным органам граждане, чей заработок ниже размера минимальной заработной платы (28,8%). Также им свойственны такие характеристики, как основное среднее образование (33,6%, 4-9 классы) и занятость в сфере транспорта и складирования (34,9%).

Таким образом, более скептичное отношение к маслихатам наблюдается у городского населения, которое не разговаривает на государствен-

ном языке. В свою очередь, чем выше уровень образования и материальное положение, тем больше нейтральных и положительных оценок.

Если сравнивать отношение к другим институтам в Казахстане, то в открытом доступе публикуются результаты об уровне доверия Президенту РК. Так, согласно исследованию Института евразийской интеграции за IV квартал 2023 года, Главе государства доверяют 82,8% граждан («доверяют» и «скорее доверяют»). Следует отметить, что традиционно рейтинг доверия и одобрения Президента страны самый высокий среди институтов власти, что можно объяснить особенностями функционирования политической системы Казахстана [23, 24].

Актуальным является вопрос, каков наиболее оптимальный уровень доверия политическим институтам? Исследователи говорят о необходимости баланса. Так, доверительные отношения, безусловно, позволяют легче проводить политику государства. Однако слишком высокий уровень доверия может усилить влияние управленческих структур, снижая при этом их подотчетность и качество работы. В данной ситуации многое зависит от системы сдержек и противовесов, а также силы закона [25].

Заключение

Проведенное исследование показывает, что поиск места маслихатов в системе местного управления и самоуправления продолжается. Ожидается внедрение нового института – кенеса, что окажет значительное влияние на взаимоотношения местных представительных органов друг с другом, местной исполнительной властью и населением.

С целью разработки наиболее оптимального механизма представления интересов граждан неоднократно менялась система формирования маслихатов, начинавшаяся с мажоритарной системы абсолютного большинства. Произошло упрощение процедуры признания выборов депутатов маслихатов состоявшимися.

Примечательно, что по прошествии 30 лет еще не полностью выстроены организационные основы деятельности маслихатов. Это отражается в планах разграничить функции председателя и руководителя аппарата маслихата, расширения штата маслихатов.

Предпринимаются шаги по активизации взаимодействия маслихатов с населением (через онлайн-трансляции заседаний, право составления петиций), что должно способствовать повышению доверия граждан.

Важность доверительных отношений обусловлена тем, что маслихаты и акимы непосредственно контактируют с населением, от их взаимодействия во многом зависит включенность последних в принятие управленческих решений, гражданская активность. Также впечатление от работы местных властей проецируется на центральную власть, выступая тормозом или двигателем ее курса.

Результаты социологического опроса продемонстрировали, что маслихатам доверяет примерно 37,7% населения. В этом вопросе выявлены значительные региональные различия: показатель в регионе с максимальным уровнем доверия в 2,8 раз превышает показатель региона с самым низким уровнем доверия.

Обращает внимание наличие большой группы респондентов, которые относятся к маслихатам нейтрально. Такой позиции в Казахстане придерживается практически каждый третий (31,3%), в четырех регионах показатель превысил 40%.

Это говорит о низкой осведомленности о деятельности маслихатов, следовательно, их возможности в решении местных проблем остаются не задействованными. В связи с этим рекомендуется:

1) распространять образовательный контент о маслихатах, их полномочиях, системе формирования;

2) активизировать освещение работы маслихатов в медиапространстве, популяризировать их интернет-странички, запустить акцию «узнай своего депутата маслихата»;

3) освещать кейсы решения маслихатами, его депутатами проблем граждан.

По результатам проведенного социологического исследования на основании отношения к маслихатам был составлен своеобразный портрет гражданина, который им доверяет/не доверяет или относится нейтрально. Опираясь на эти данные, важно применить точечный подход при выстраивании работы с каждой из групп респондентов.

Также необходимо дальнейшее изучение факторов, оказывающих влияние на формирование их позиции касательно маслихатов.

Повышение доверия к маслихатам позволит сделать систему власти и местное самоуправление в Казахстане более устойчивыми, а осуществляемые реформы более эффективными.

Список литературы

1 Указ Президента Республики Казахстан от 18 августа 2021 года № 639 «Об утверждении Концепции развития местного самоуправления в Республике Казахстан до 2025 года» // [Электронный ресурс] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000639 (Дата обращения 03.06.2024)

2 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации», 16 марта 2022 года // [Электронный ресурс] URL: https://akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953 (Дата обращения 03.06.2023)

3 Ответ Премьер-министра РК Бектенова О.А. №11-12/1687дз от 04.05.2024 на депутатский запрос №ДС-153 от 05.04.2024 // [Электронный ресурс] URL: https://parlam.kz/ru/mazhilis/question-details/19816 (Дата обращения 03.06.2024)

4 Закон Республики Казахстан от 10 декабря 1993 года «О местных представительных и исполнительных органах Республики Казахстан». Утратил силу // [Электронный ресурс] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z930004100 (Дата обращения 03.06.2024)

5 Мустафаев Н., Шибутов М. История независимого

Казахстана: парламентаризм и местное самоуправление. - Алматы: ИД «Жибек жолы», 2022. – С.285.

6 Чеботарёв А. История независимого Казахстана: политическая модернизация. - Алматы: ИД «Жибек жолы», 2022. – С.229.

7 Пункт 2 статьи 86 Конституции Республики Казахстан по состоянию на 30 августа 1995 года. Архивная версия // [Электронный ресурс] URL: https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/K950001000_/30.08.1995 (Дата обращения 04.06.2024)

8 Пункт 2 статьи 86 Конституции Республики Казахстан по состоянию на 21 мая 2007 года. Архивная версия // [Электронный ресурс] URL: https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/K950001000_/21.05.2007 (Дата обращения 04.06.2024)

9 Пункт 5 статьи 101 Указа Президента Республики Казахстан (имеющий силу Конституционного Закона) от 28 сентября 1995 года N 2464 «О выборах в Республике Казахстан». Архивная версия // [Электронный ресурс] URL: https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/Z950002464_/28.09.1995 (Дата обращения 04.06.2024)

10 Пункт 5 статьи 101 Конституционного закона Республики Казахстан от 28 сентября 1995 года N 2464 «О выборах в Республике Казахстан» по состоянию на 6 мая 1999 года. Архивная версия // [Электронный ресурс] URL: https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/Z950002464_/06.05.1999 (Дата обращения 04.06.2024)

11 Центризбирком утвердил план основных мероприятий по проведению внеочередных выборов в мажилис, 21 июня 2007 года // [Электронный ресурс] URL: https://www.kt.kz/rus/society/centrizbirkom_utverdil_plan_osnovnih_meroprijatij_po_provedeniju_vneocherednih_viborov_v_mazhilis_1153418922.html (Дата обращения 04.06.2024)

12 Статья 9 Конституционного закона от 28 сентября 1995 года N 2464 «О выборах в Республике Казахстан» по состоянию на 1 января 2024 года // [Электронный ресурс] URL: https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/Z950002464_/01.01.2024 (Дата обращения 04.06.2024)

13 Пункт 1 Конституционного закона Республики Казахстан от 29 июня 2018 года № 162-VI ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые конституционные законы Республики Казахстан» // [Электронный ресурс] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000162#z6 (Дата обращения 05.06.2024)

14 Спикер Сената встретился с секретарями маслихатов, 19 ноября 2021 года // [Электронный ресурс] URL: https://senate.parlam.kz/storage/ea7dabb3330b4a80948280643674349c.pdf (Дата обращения 05.06.2024)

15 Беркутова Е. Основные контуры региональной политики Республики Казахстан: стратегическое планирование, власть и экономика. – Астана – Алматы: Институт мировой экономики и политики (ИМЭП) при Фонде Первого Президента Республики Казахстан – Лидера Нации, 2015. – С.45-51.

16 Закон Республики Казахстан от 9 февраля 2009 года № 126-IV «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам местного государственного управления и самоуправления» // [Электронный ресурс] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000126_#z11 (Дата обращения 05.06.2024)

17 Мажилисмены раскритиковали еще не созданный орган самоуправления в Казахстане. Что не так с законопроектом о кенесе, 6 апреля 2023 года // [Электронный ресурс] URL: https://kz.kursiv.media/2023-04-06/lnsh-kenes-criticism/ (Дата обращения 05.06.2024)

18 Чеботарев А. Местное самоуправление в Казахстане: особенности и перспективы реформирования. - Астана: НАО «Казахстанский институт общественного развития», 2023. – С. 94.

19 «Маслихатам нужно перестать быть нотариальной палатой акимата» - депутат Авершин, 19 марта 2022 года // [Электронный ресурс] URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/maslihatam-nujno-perestat-notarialnoy-palatoy-akimata-464563/ (Дата обращения 02.03.2025)

20 Перспективы развития местного самоуправления в Казахстане, 2 февраля 2024 года // [Электронный ресурс] URL: https://kisi.kz/ru/perspektivy-razvitiya-mestnogo-samoupravleniya-v-kazahstane/ (Дата обращения 02.03.2025)

21 Бенц Д.С., Белова И.А. Исследование уровня доверия к институтам региональной власти // Управленец. - 2023. - №1(14). - С.16-32.

22 Свечникова М.В. Институциональное доверие как объект политологического анализа: проблема измерения // Вестник Московского Университета. Серия 12. Политические науки. - 2023. № 2. - С. 107-120.

23 Эксперты оценили уровень доверия казахстанцев к Президенту, 28 декабря 2023 года // [Электронный ресурс] URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/ekspertyi-otsenili-uroven-doveriya-kazahstantsev-prezidentu-521711/ (Дата обращения 07.06.2024)

24 ОФ ЦСПИ «Стратегия»: Оценка населением деятельности органов власти в конце 2023 года, 19 декабря 2023 года // [Электронный ресурс] URL: https://www.ofstrategy.kz/ru/research/politic-research/item/864-otsenka-naseleniem-deyatelnosti-organov-vlasti-v-kontse-2023-goda (Дата обращения 07.06.2024)

25 Clark J.R., Lee D.R. The Optimal Trust in Government // [Электронный ресурс] URL: https://www.researchgate.net/publication/5220697_The_Optimal_Trust_in_Government (Дата обращения 07.06.2024)

Transliteration

1 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 18 avgusta 2021 goda № 639 «Ob utverzhdenii Koncepcii razvitija mestnogo samoupravlenija v Respublike Kazahstan do 2025 goda» // [Jelektronnyj resurs] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000639 (Data obrashhenija 03.06.2024) (in Russ)

2 Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana «Novyj Kazahstan: put' obnovlenija i modernizacii», 16 marta 2022 goda // [Jelektronnyj resurs] URL: https://akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953 (Data obrashhenija 03.06.2023) (in Russ)

3 Otvet Prem'er-ministra RK Bektenova O.A. №11-12/1687dz ot 04.05.2024 na deputatskij zapros №DS-153 ot 05.04.2024 // [Jelektronnyj resurs] URL: https://parlam.kz/ru/mazhilis/question-details/19816 (Data obrashhenija 03.06.2024) (in Russ)

4 Zakon Respubliki Kazahstan ot 10 dekabrja 1993 goda «O mestnyh ppedstavitel'nyh i ispolnitel'nyh opganah Respubliki Kazahstan». Utratil silu // [Jelektronnyj resurs] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z930004100 (Data obrashhenija 03.06.2024) (in Russ)

5 Mustafaev N., Shibutov M. Istorija nezavisimogo Kazahstana: parlamentarizm i mestnoe samoupravlenie [History of independent Kazakhstan: Parliamentarism and local self-government]. – Almaty: ID «Zhibek zholy», 2022. – S.285. (in Russ)

6 Chebotarjov A. Istorija nezavisimogo Kazahstana: politicheskaja modernizacija [History of independent Kazakhstan: political modernization]. – Almaty: ID «Zhibek zholy», 2022. – S.229. (in Russ)

7 Punkt 2 stat'i 86 Konstitucii Respubliki Kazahstan po sostojaniju na 30 avgusta 1995 goda. Arhivnaja versija // [Jelektronnyj resurs] URL: https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/K950001000_/30.08.1995 (Data obrashhenija 04.06.2024) (in Russ)

8 Punkt 2 stat'i 86 Konstitucii Respubliki Kazahstan po sostojaniju na 21 maja 2007 goda. Arhivnaja versija // [Jelektronnyj resurs] URL: https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/K950001000_/21.05.2007 (Data obrashhenija 04.06.2024) (in Russ)

9 Punkt 5 stat'i 101 Ukaza Prezidenta Respubliki Kazahstan (imejushhij silu Konstitucionnogo Zakona) ot 28 sentjabrja 1995 goda N 2464 «O vyborah v Respublike Kazahstan». Arhivnaja versija // [Jelektronnyj resurs] URL: https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/Z950002464_/28.09.1995 (Data obrashhenija 04.06.2024) (in Russ)

10 Punkt 5 stat'i 101 Konstitucionnogo zakona Respubliki Kazahstan ot 28 sentjabrja 1995 goda N 2464 «O vyborah v Respublike Kazahstan» po sostojaniju na 6 maja 1999 goda. Arhivnaja versija // [Jelektronnyj resurs] URL: https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/Z950002464_/06.05.1999 (Data obrashhenija 04.06.2024) (in Russ)

11 Centrizbirkom utverdil plan osnovnyh meroprijatij po provedeniju vneocherednyh vyborov v mazhilis, 21 ijunja 2007 goda // [Jelektronnyj resurs] URL: https://www.kt.kz/rus/society/centrizbirkom_utverdil_plan_osnovnih_meroprijatij_po_provedeniju_vneocherednih_viborov_v_mazhilis_1153418922.html (Data obrashhenija 04.06.2024) (in Russ)

12 Stat'ja 9 Konstitucionnogo zakona ot 28 sentjabrja 1995 goda N 2464 «O vyborah v Respublike Kazahstan» po sostojaniju na 1 janvarja 2024 goda // [Jelektronnyj resurs] URL: https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/Z950002464_/01.01.2024 (Data obrashhenija 04.06.2024) (in Russ)

13 Punkt 1 Konstitucionnogo zakona Respubliki Kazahstan ot 29 ijunja 2018 goda № 162-VI ZRK «O vnesenii izmenenij i dopolnenij v nekotorye konstitucionnye zakony Respubliki Kazahstan» // [Jelektronnyj resurs] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000162#z6 (Data obrashhenija 05.06.2024) (in Russ)

14 Spiker Senata vstretilsja s sekretarjami maslihatov, 19 nojabrja 2021 goda // [Jelektronnyj resurs] URL: https://senate.parlam.kz/storage/ea7dabb3330b4a80948280643674349c.pdf (Data obrashhenija 05.06.2024) (in Russ)

15 Berkutova E. Osnovnye kontury regional'noj politiki Respubliki Kazahstan: strategicheskoe planirovanie, vlast' i jekonomika [Main contours of regional policy of the Republic of Kazakhstan: strategic planning, power and economy]. – Astana – Almaty: Institut mirovoj jekonomiki i politiki (IMJeP) pri Fonde Pervogo Prezidenta Respubliki Kazahstan – Lidera Nacii, 2015. – S.45-51. (in Russ)

16 Zakon Respubliki Kazahstan ot 9 fevralja 2009 goda № 126-IV «O vnesenii izmenenij i dopolnenij v nekotorye zakonodatel'nye akty Respubliki Kazahstan po voprosam mestnogo gosudarstvennogo upravlenija i samoupravlenija» // [Jelektronnyj resurs] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000126_#z11 (Data obrashhenija 05.06.2024) (in Russ)

17 Mazhilismeny raskritikovali eshhe ne sozdannyj organ samoupravlenija v Kazahstane. Chto ne tak s zakonoproektom o kenese, 6 aprelja 2023 goda // [Jelektronnyj resurs] URL: https://kz.kursiv.media/2023-04-06/lnsh-kenes-criticism/ (Data obrashhenija 05.06.2024) (in Russ)

18 Chebotarev A. Mestnoe samoupravlenie v Kazahstane: osobennosti i perspektivy reformirovanija [Local self-government in Kazakhstan: features and prospects of reform]. – Astana: NAO «Kazahstanskij institut obshhestvennogo razvitija», 2023. – S. 94. (in Russ)

19 Maslihatam nuzhno perestat' byt' notarial'noj palatoj akimata» - deputat Avershin, 19 marta 2022 goda // [Jelektronnyj resurs] URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/maslihatam-nujno-perestat-notarialnoy-palatoy-akimata-464563/ (Data obrashhenija 02.03.2025) (in Russ)

20 Perspektivy razvitija mestnogo samoupravlenija v Kazahstane, 2 fevralja 2024 goda // [Jelektronnyj resurs] URL: https://kisi.kz/ru/perspektivy-razvitiya-mestnogo-samoupravleniya-v-kazahstane/ (Data obrashhenija 02.03.2025) (in Russ)

21 Benc D.S., Belova I.A. Issledovanie urovnja doverija k institutam regional'noj vlasti [Study of the level of trust in the institutions of regional authority] // Upravlenec. – 2023. – №1(14). – S. 16-32. (in Russ)

22 Svechnikova M.V. Institucional'noe doverie kak ob#ekt politologicheskogo analiza: problema izmerenija [Institutional trust as an object of political analysis: the problem of measurement] // Vestnik Moskovskogo Universiteta. Serija 12. Politicheskie nauki. – 2023. – № 2. – S.107-120. (in Russ)

23 Jeksperty ocenili uroven' doverija kazahstancev k Prezidentu, 28 dekabrja 2023 goda // [Jelektronnyj resurs] URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/ekspertyi-otsenili-uroven-doveriya-kazahstantsev-prezidentu-521711/ (Data obrashhenija 07.06.2024) (in Russ)

24 OF CSPI «Strategija»: Ocenka naseleniem dejatel'nosti organov vlasti v konce 2023 goda [Population assessment of the activities of the authorities at the end of 2023], 19 dekabrja 2023 goda // [Jelektronnyj resurs] URL: https://www.ofstrategy.kz/ru/research/politic-research/item/864-otsenka-naseleniem-deyatelnosti-organov-vlasti-v-kontse-2023-goda (Data obrashhenija 07.06.2024) (in Russ)

25 Clark J.R., Lee D.R. The Optimal Trust in Government // [Jelektronnyj resurs] URL: https://www.researchgate.net/publication/5220697_The_Optimal_Trust_in_Government (Data obrashhenija 07.06.2024)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Екатерина Александровна Беркутова	PhD докторант, главный эксперт, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Институт общественной политики партии «AMANAT», Астана, Казахстан, email: e.a.berkutova@gmail.com, ORCID ID: 0009-0008-0286-3391
Марина Юрьевна Онучко	преподаватель, профессор, кандидат политических наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан, email: onuchko@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4996-9616
Екатерина Александровна Беркутова	PhD докторант, бас сарапшы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, «AMANAT» партиясының Қоғамдық саясат институты, Астана, Қазақстан, email: e.a.berkutova@gmail.com, ORCID ID: 0009-0008-0286-3391
Марина Юрьевна Онучко	оқытушы, профессор, саясаттану ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: onuchko@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4996-9616
Yekaterina Berkutova	PhD student, Chief Expert, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Institute for Public Policy of the 'AMANAT' Party, Astana, Kazakhstan, email: e.a.berkutova@gmail.com, ORCID ID: 0009-0008-0286-3391
Marina Onuchko	Lecturer, Professor, Candidate of Political Sciences, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: onuchko@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4996-9616

ҒТАХР 11.15.37 https://doi.org/10.48010/aa.v103i2.740

БИПОЛЯР ҚОҒАМ КОНТЕКСІНДЕГІ КӨПҚЫРЛЫ БІРЕГЕЙЛІК: ҚАЗАҚСТАН МОДЕЛІ

[1]Ш.Е. Бақытжан, [2]А.Ғ. Тасболат

АҢДАТПА

Мақалада этникалық қазақтардың демографиялық үстемдігі мен көпқырлы мәдени-тілдік бірегейліктер жағдайындағы Қазақстан Республикасында ұлттық бірлікті қалыптастырудың күрделі процесі талқыланады. Тарихи талдау көрсеткендей, кеңестік кезеңнен бүгінгі күнге дейін қазақтар мен түрлі этностардың арақатынасы ұжымдастыру, көші-қон, 1930-жылдардағы ашаршылық және 1990-жылдардағы Тәуелсіз мемлекет құру кезеңдеріндегі нақты мемлекеттік саясаттың әсерінен өзгерістерге ұшырап отырған. Осы тарихи процестің нәтижесінде қазақтар ашылық мәртебесінен түбегейлі басымдыққа қол жеткізіп, «титулдық ұлт» ретіндегі рөлін күшейтті, қазақ тілі мен символдарының кең дамуына қол жеткізді. Дегенмен, тарихи түрде орныққан орыстілді ортаның сақталуына орай гибридті (көпқырлы) бірегейлік феномені қалыптасып отыр. Қалалық халықтың, соның ішінде қазақ текті халықтың бір бөлігі күнделікті өмірде орыс тілін қолдануды жалғастырып келеді, ал ұлттық саясат қазақ мәдениетінің басымдығын нығайтуға тырысуда. Мақалада қазақтардың тарихи және демографиялық рөлін мойындамаса, көпқырлы бірегейлік қоғамды бөлу факторына айналуы мүмкін екеніне баса назар аударылады. «титулдық ұлт» қоғамды біріктіріп, ұлттық бірліктің берік негізі бола алған жағдайда ғана мемлекет қостілділікті немесе көптілділікті тиімді іске асыра алатыны тарқатылады.

Түйін сөздер: биполяр қоғам, титулдық ұлт, көпқырлы бірегейлік, демографиялық өзгерістер, қазақ тілі, бірігу саясаты.

[1] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

[2] ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және діntану институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент: Бақытжан Ш.Е., shynarbakytty@gmail.com

Мақаланың сілтемесі: Бақытжан Ш.Е., Тасболат А.Ғ. Биполяр қоғам контексіндегі көпқырлы бірегейлік: Қазақстан моделі // Адам әлемі. – 2025. – №2 (103). – Б. 105-113.

Множественные идентичности в контексте биполярного общества: казахстанская модель

Аннотация. В данной статье рассматривается сложный процесс формирования национального единства в Республике Казахстан в условиях демографического доминирования казахского этноса и наличия множественных культурно-языковых самоидентификаций. Исторический анализ показывает, что начиная с советского периода и вплоть до сегодняшнего дня соотношение между казахами и другими этносами менялось под воздействием коллективизации, миграций, голода 1930-х и политики независимого государства в 1990-е годы. В результате казахи перешли от статуса меньшинства к положению абсолютного большинства, что усилило их роль «титульной нации» и стимулировало широкое продвижение казахского языка и символов. Вместе с тем сохраняется исторически укоренённое присутствие русскоязычной среды, что порождает феномен гибридных (множественных) идентичностей. Многие горожане, в том числе казахского происхождения, продолжают пользоваться русским языком, в то время как национальная политика стремится укрепить приоритетность казахской культуры. В работе подчёркивается, что без признания исторической и демографической роли казахов множественная идентичность рискует стать фактором социального разделения. Государство может успешно поддерживать дву- или многоязычие, но лишь при условии, что «титульная нация» консолидирует общество, выступая прочной опорой национального единства.

Ключевые слова: биполярное общество, титульный этнос, множественная идентичность, демографические перемены, казахский язык, политика консолидации

Multiple Identities in the Context of a Bipolar Society: the Kazakhstani Model

Abstract. This article explores the complex process of forging national unity in the Republic of Kazakhstan, where the Kazakh ethnic group holds a demographic majority while multiple cultural and linguistic identities coexist. A historical analysis demonstrates that from the Soviet era to the present day, the relationship between Kazakhs and other ethnic groups has undergone significant changes due to collectivization, migration, the famine of the 1930s, and the policies of the independent state during the 1990s. Consequently, Kazakhs have moved from minority status to an absolute majority, strengthening their role as the "core nation" and facilitating the broad advancement of the Kazakh language and symbols. At the same time, the historically entrenched Russian-speaking environment continues to exist, resulting in the emergence of hybrid (multiple) identities. Many urban dwellers, including some of Kazakh origin, continue to use Russian in daily life, while national policy seeks to emphasize the priority of Kazakh culture. The article underscores that if the historical and demographic role of the Kazakh people is not recognized, multiple identities risk becoming a driver of social fragmentation. The state can effectively support bilingualism or multilingualism only if the "core nation" provides a solid framework for national cohesion.

Key words: Bipolar Society, Titular Ethnicity, Multiple Identities, Demographic Shifts, Kazakh Language, Consolidation Policy.

Кіріспе

Қазіргі заманғы полиэтникалық мемлекеттер ұлттық бірлікті қамтамасыз ету ісінде елеулі сын-қатерлерге жиі тап болады, әсіресе бір ел аумағында бірнеше ірі этникалық және мәдени қауымдастықтар қатар өмір сүрген жағдайда мәселе күрделене түседі. Жаһандану мен миграциялық процестер бір адам бір мезгілде өзін бірнеше мәдениетке, тілге және әлеуметтік топтарға қатысты деп санай алатын көпқырлы бірегейлік феноменін туғызады. [1-2, 1–4 бб.]. Өзін-өзі айқындаудың гибридті немесе көпқырлы бірегейлік формалары қоғамдағы қарым-қатынасты әрдайым үйлесімді іске асыруға мүмкіндік бере бермейді: нақты ортақ құндылықтар, мойындалған символдық басымдықтар мен саяси ерік-жігер жетіспеген жағдайда гибридтік бірегейлік мемлекеттегі статусы мен ресурстар үшін бәсекелесетін топтар арасындағы қайшылықтарды өршітіп жіберуі мүмкін.

Қазақстан осындай көпқырлы қарым-қатынас мен ықпалдасудың ерекше мысалы саналады. Оның тарихи жолы отаршылдық дәуір, кеңестік кезең, 1991 жылы басталған Тәуелсіздік жылдары мен қазіргі кезеңге дейінгі уақыт аралығын қамтиды. XX ғасыр бойы жергілікті халық – қазақтар мен түрлі этникалық топтар, атап айтқанда ұзақ уақыт бойы халықтың елеулі бөлігін құрап келген орыс халқы арасындағы этнодемографиялық арақатынас күрт өзгерді. Кеңес дәуірінде қазақтар сан жағынан көбіне ашылық жағдайында болып, бұл мәдени өмірдің орыстануына және қалаларда «бимәдени» ортаның пайда болуына алып келді. Егемендік алумен және жаппай миграциялық процестердің (соның ішінде қандастарды репатриациялау, орыстілді халықтың көшуі) нәтижесінде қазақтардың үлесі отыз жыл ішінде айтарлықтай өсіп, 2021 жылғы санақ қорытындысы бойынша 70%-дан асты [3, 1–3 б.].

Зерттеуіміздің мақсаты – этнодемографиялық құрылымның қалай өзгергенін және оның Қазақстандағы «көпшілік – ашылық» қарым-қатынасының қалыптасуына қалай әсер еткенін ашып көрсету. Қазақтарды «титулдық этнос» ретінде қарастыру идеясына ерекше назар аударылады, себебі соның шеңберінде мемлекет ұлттық бірліктің тұрақты жүйесін құра алады. Қазақ этносының басым рөлін нақты танымау жағдайында көптеген бірегейлік формалары (қазақтар, орыстілді және басқа да топтар) бірігудің емес, әлеуметтік шиеленістердің ресурсына айналып кетуі мүмкін екендігіне баса назар аударылады.

Мақалада, сондай-ақ, кеңестік және посткеңестік халық санақтарының деректері келтіріледі, тіл және этносаралық қатынастар саласындағы саясат талданады, бұған қоса азаматтардың өздерінің ұлттық-мәдени шығу тегін қабылдауын түсінуге мүмкіндік беретін әлеуметтанулық зерттеулер қарастырылады. Қазақ тілін, мәдениетін және символдарын нығайтуға бағытталған ұлттық құрылыс ішкі идентификациялық айырмашылықтарды жағымды арнада ұстап тұру үшін негіз бола алады деген қорытынды жасалады. Мұндай басымдықсыз мемлекет мәдени бәсекелестіктің жаңа толқындарының қаупімен бетпе-бет келуі мүмкін, әсіресе әлі де ықпалы зор орыстілді орта сақталған «биполяр» мұра жағдайында мұндай басымдықтың орны маңызды.

Ұлттық мемлекеттер тәуелсіздікке салыстырмалы түрде жақында қол жеткізген посткеңестік кеңістікте, «өзек ұлт» [8, 1–7 б.] немесе «титулдық этнос» [9, 23–54 бб.], идеясы қоғамды шоғырландырудың негізгі құралына айналады. Қазақстанда мұндай этнос ретінде 1990 жылдары 50%-дан асып, кейінгі онжылдықтарда 70%-дан асқан қазақтар [3, 1–3 б.] алға шығып отыр. Бұл факт оларға тек сандық ғана емес, сонымен қатар қазақ тілін нығайтуға және орыстілді мұраның рөлін қайта қарауға ықпал ететін саяси-мәдени артық-шылық береді.

Бұл зерттеу алғаш рет үш маңызды «бетбұрыс кезеңдерін» (1930 жылдардағы ашаршылық, тың игерумен байланысты урбанизация, посткеңестік репатриация) көрсететін үздіксіз тарихи-демографиялық панораманы (1926-2021 жж.) алға тарта отырып, Қазақстанның биполяр этносаяси тәртіптен моноцентрлік ұлттық бірегейлікке өтуін сандық тұрғыдан негіздейді; «көпқырлы бірегейлік ↔ титулдық этнос» тұжырымдамасын айналымға енгізе отырып, гибридтік бірегейліктің титулдық этностың жетекшілігі жағдайында ғана тұрақтылыққа негіз бола алатынын дәйектеп көрсетеді. Сондай-ақ, аймақтық гибридтік бірегейлік формаларын типологиялау арқылы ұғымдық аппаратты нақтылайды (солтүстік-шығыстағы «орыстілді белдеу» мен оңтүстік-батыстағы қазақтілді ядро немесе өзек); және этникалық дискриминациясыз тіл саясатын теңгерімді іске асырудың практикалық құралы ретінде «жұмсақ ұлттандыру» концептін ұсынады.

Әдіснама

Зерттеу тарихи-демографиялық тәсілге негізделген, оған БАҚ-ты контент-талдау және нормативтік құжаттар, сондай-ақ әлеуметтанулық сауалнамалар нәтижелерін салыстыра анализ жасау да кіреді. Негізгі дереккөздер мыналар: кеңестік халық санағы мен Тәуелсіз Қазақстанның халық санағының деректері, көшіқон процестері туралы материалдар (қазақтарды репатриациялау, орыстілді халықтың эмиграциясы), қазақ болмысы мен мәдениетін қолдауға бағытталған ресми бағдарламалар (мысалы, «Рухани жаңғыру», «Мәдени мұра») [3, 1–3 б.; 4, 58 б.; 10, 1–10 бб.; 11, 241–263 бб.].

Жан-жақты мәліметтер жинау мақсатында 2023 жылғы 30 қыркүйек пен 5 қазан аралығында Қазақстан Республикасының бірнеше ірі өңірлерінде бетпе-бет сауалнама жүргізілді. Бұл өңірлерге Астана мен Алматы қалалары, сондай-ақ Атырау, Шығыс Қазақстан, Қостанай және Түркістан облыстары кірді.

Сауалнамаға қатысушылардың жасы 18–34 жас аралығындағы едәуір көп топтан бастап, 66 жастан асқан аздау, бірақ маңызды санатқа дейінгі ауқымды қамтиды. Бұл қатысушылардың өмірлік тәжірибесі алуан түрлі екенін көрсетеді. Жыныстық құрам бойынша әйел респонденттердің үлесі ерлерге қарағанда сәл басым (1-кесте).

1-кесте – Жас, жыныс және этникалық құрам (n = 1200)

Санат	Ішкі санат	Саны	%
Жас мөлшері	18–34 жас	410	34,2
	35–50 жас	372	31,0
	51–65 жас	273	22,8
	66 және одан жоғары	145	12,0
Жынысы	Ер	554	46,2
	Әйел	646	53,8
Этникалық құрам	Қазақ	863	71,6
	Орыс	209	17,4
	Татар	28	2,3
	Өзбек	24	2,0
	Украин	18	1,5
	Ұйғыр	13	1,1
	Басқа (барлық қалған топтар)	45	3,8
Жалпы	–	1200	100,0

Іріктеу әдісі маршруттық тәсілге негізделіп, негізгі демографиялық көрсеткіштерді (жынысы, жас топтары, елді мекен түрі – қала/ауыл) ескеретін квоталар арқылы толықтырылды. Мұндай тәсіл Қазақстан халқының демографиялық күрделілігін нақтырақ көрсетуге бағытталып, ірі қалалармен қатар шалғай өңірлердің де жеткілікті дәрежеде қамтылуын қамтамасыз етті.

Авторлар мұндай өкілділікті «ұлттық көпшілік» ұғымына деген көзқарасты, азшылықтардың әлеуетті мәртебесін және тіл саясатына қатысы бар пікірлерді зерттеу үшін аса маңызды деп санады. Қазақстан – көпэтносты мемлекет және қазақ-орыс қостілділігі қалыптасқан ел болғандықтан, сауалнама екі тілде – қазақ және орыс тілдерінде жүргізілді.

1200 сауалнаманың 43,8%-ы қазақ тілінде, 56,2%-ы орыс тілінде толтырылды.

Деректер жиналған соң, олар стандартты сандық өңдеуден өтті. Қатысушылардың әрбір жауап нұсқасын таңдауы жиілік талдауы арқылы есептеліп, пайыздық үлестері негізгі тақырыптар бойынша пікір таралуын сипаттау үшін пайдаланылды. Бұл тақырыптарға титулды этностың сандық басымдығының қаншалықты орынды екені, кеңестік дәуірдегі демографиялық ахуалдың интерпретациясы және әртүрлі этно топтардың тілдік бейімделуі секілді мәселелер кірді.

Сонымен қатар зерттеуде қазақстандық демографтар Ж. Әубәкірова мен А. Алексеенконың этностар санының динамикасын көрсететін еңбектері маңызды орын алады [12, 25–48 бб.]. Қазақстандық және ресейлік БАҚ-тағы жарияланымдарды зерттеу «қазақтандыру» процесінің, қазақ тілі мәртебесінің өсуінің және орыстілді халықтың көңіл-күйін қоғамдық пікірталас қалай көрсететінін түсінуге мүмкіндік берді. Қосымша мәліметтер Р.К. Қадыржанов пен Д.Д. Ешпановаңың Қазақстандағы ұлттық құрылыс және этносаясат мәселелері бойынша көпжылдық зерттеу саналатын монографиясын талдау барысында алынды. Авторлар Қазақстанның этнодемографиялық эволюциясының соңғы 150 жылдағы мәселелерін; Қазақстан халқы құрамындағы қазақтардың үлесінің азаю тенденцияларын және этноқұрылымның биполяр қоғамға айналуын зерттеп, Қазақстанның өткені мен бүгініне қатысты көпшілік-азшылық мәселелерімен айналысқан еді [25, 200 б.].

Негізгі бөлім

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Ресей империясы кезеңінде де қазіргі Қазақстан аумағында славян халықтарының қоныс аударуымен байланысты белсенді отарлау саясаты жүріп жатты. Қазақтар, кейбір аудандарда орыс қауымдастықтарының болуына қарамастан, әлі де көпшілік құрап еді. Сондықтан, Кеңес дәуірінде 1926 жылы жүргізілген алғашқы бүкілодақтық халық санағы қазақтардың үлесі шамамен 58,5%-ға жеткенін, ал орыстар шамамен 20%-ды құрағанын тіркеген еді [10, 1–10 бб.].

Жағдай 1930 жылдары ұжымдастыру кезінде күрт өзгерді. Жаппай ашаршылық (1932–1933) қазақ этносының санын шамамен бір жарым миллион адамға қысқартты [13, 162 б.]. Сол кезеңде республикаға КСРО-ның еуропалық бөлігінен қоныс аударушылар жеткізілді, сондай-ақ бірқатар халықтарды (корейлер, Еділ бойы немістері және т.б.) депортациялау ісі жүргізілді, бұл этнодемографиялық тепе-теңдікті одан әрі бұзды. 1939 жылға қарай қазақтар орыстар мен басқа да славян этностарының көптеп қоныстауына байланысты сандық басымдықты ұстап тұра алмады [3, 1–3 б.].

Келесі онжылдықтар (1940–1950 жылдар) әсіресе қалаларға орыстар, украиндар, белорустар белсенді түрде көшіп келгендіктен, орыстандыруды күшейтті. 1950–1960 жылдардағы тың игеру тағы да славян халқының үлесінің өсуіне әкелді. 1959 жылы қазақтардың үлесі рекордтық ең төменгі 30%-ға жетті, ал кейбір аймақтарда (мысалы, солтүстікте) қазақтар жергілікті халықтың тек оннан бір бөлігін ғана құрады [3, 2 б.]. Мұндай жағдай орыс тілінің инфрақұрылымдық және мәдени позицияларын мықтап орнықтырып, оны іс жүзінде әкімшілік және техникалық салалардағы негізгі тілге айналдырды [7, 53 б.].

1960–1980 жылдары «демографиялық революция» басталды, бұл кезде қазақтар арасындағы табиғи өсім басқа этностарға

қарағанда айтарлықтай жоғары болды, ал славян халықтарының бір бөлігі РСФСР-ға кері көшіп жатты. 1979 жылға қарай қазақтардың үлесі 36%-ға дейін көтерілді, ал 1989 жылы қазақтар кеңестік кезеңде алғаш рет орыстармен сан жағынан іс жүзінде теңесіп, олардан сәл ғана асып түсті (39,7% қарсы 37,8%) [3, 3 б.].

Тәуелсіздікке бетбұрыс және «титулдық этнос» санының артуы

КСРО-ның 1991 жылы ыдырауы Қазақстанның этнодемографиялық тарихының жаңа парағын ашты. Орыстілді халықтың бір бөлігінің жаппай эмиграциясы және сонымен параллель түрде көршілес елдерден (Өзбекстан, Қытай, Моңғолия, Ресей) этникалық қазақтардың (қандастардың) репатриациясы 1999 жылы қазақтардың үлесін 53,4%-ға, 2009 жылы 63,1%-ға жеткізді, ал 2021 жылы бұл цифра 70%-дан асты [3, 1–3 б.].

Жергілікті халық санының дәл осылай қарқынды өсуі мемлекеттің «қазақ ұлты» басты этно-мәдени тірегі ретінде көру идеясына деген қызығушылығын арттырды. «Мәдени мұра» (2000-шы жылдардың ортасы) және «Рухани жаңғыру» (2017) сияқты мемлекеттік бағдарламалар қазақ тілінің, мәдениетінің және дәстүрлерінің қоғамдық өмірдегі рөлін нығайту ұмтылысын танытады [12, 25–48 бб.; 14, 45–48 бб.]. Сонымен қатар, билік қостілділікті ыңғайлы этносаралық қарым-қатынас стратегиясы ретінде жариялай отырып, орыстілді халыққа қарсы өткір риторикадан аулақ болуға тырысады.

Бірегейліктің гибридтілігі және оның қарама-қайшылықты рөлі

Демографиялық көпшілік мәртебесіне көшу барысында қала орталықтарының орыстануының тарихи факторы әлі күнге сақталып қалды. Отбасылары қалаларда екі-үш ұрпақтан бері тұрып жатқан көптеген жас қазақтар күнделікті өмірде орысша сөйлейді, дегенмен қазақ тілін көбіне этно-мәдени шығу тегінің тілі ретінде мойындайды [15, 78–81 бб.]. Сонымен қатар, егер кетпеген болса, орыстілді азаматтар, әсіресе оңтүстік аймақтарда, қазақ тілін базалық деңгейде меңгеріп үлгенген деуге болады.

Осылайша, күнделікті өмірде «көпқырлы бірегейлік» қалыптасқан еді: мұны қазақ ұлтын орыс тілімен, «қазақстандық» азаматтық сезімін этникалық дәстүрлермен және т.б. үйлестіру десек болады. Бұл жиі икемділік пен ашықтық ретінде қабылданады, алайда сауалнамалар респонденттердің (әсіресе қазақтар арасында) бір бөлігі гибридтіктің мұндай жоғары деңгейін «өзек» саналатын қазақ мәдениеті төңірегінде шоғырлануға қауіп төндіреді деп санайтынын көрсетіп отыр. Олар қазақ тілінің айқын басымдығынсыз әртүрлілікті шамадан тыс жоғары көтеру тек орыс тілінің позициясын нығайтып, жасырын бәсекелестікке әкелуі мүмкін деп санайды [11, 241–263 бб.].

Осыған ұқсас алаңдаушылықты кейбір орыстілді азаматтар да білдіреді, олар «қазақтандыруға» бағытталған ұмтылыс ұзақ мерзімді перспективада олардың мансабы мен мүмкіндіктерін шектеуі мүмкін деп есептейді, әсіресе қазақ тілі барлық мемлекеттік органдарға және жеке компанияларға жұмысқа қабылдаудың міндетті шарты болған жағдайда болашағына алаңдайтынын аңғартады. Р. Брубакер атап өткендей, посткеңестік жағдайда көпқырлы бірегейлік «шекаралық аймақтарды» тудыруы мүмкін, онда әрбір этникалық қауым-дастық өз ықпал ету аясын бекітуге тырысады [9, 34 б.].

Ұлттық құрылыс: титулдық этнос пен қазақ тілінің маңызы

Қазіргі саяси ақыл-ойда әрбір ұлттық мемлекеттің тәуелсіз білім беру саласында сол халықтың символдар жүйесі мен негізгі құндылықтарын белгілейтін белгілі бір «өзек» мәдениеті бар деп есептеледі [8, 5 б.]. Қазақстанда Конституцияға және бірқатар заңнамалық актілерге сәйкес, қазақ тілі мемлекеттік тіл болып жарияланған, ал орыс тілінің дербес мемлекеттік мәртебесі жоқ, тек «ресми қолданылатын» тіл ретінде қарастырылады [16, 3 б.].

Бұл қадам қазақтарға барынша идеологиялық кеңістікте орталық позицияны иеленуіне мүмкіндік береді, титулдық этностың басымдығын жақтайтындардың пікірінше, бірліктің «табиғи» негізін қамтамасыз етеді: мемлекеттік рәміздер (елтаңба, әнұран), тарихи тұлғалар (Әлихан Бөкейханов, Кенесары Қасымов), мәдени мерекелер (Наурыз) тұтас ұлт үшін факультативтік емес, жалпыға міндетті болады [14, 46 б.]. Алайда, бұл бағыттың сыншылары мұндай басымдық орыстілді азаматтар мен басқа да азшылықтардың «жаттануына» әкелуі мүмкін деп көрсетеді. Егер мемлекеттік саясатта инклюзияның нақты тетіктері болмаса, онда миграцияның артуы және әлеуметтік жіктелудің күшею қаупі бар. Билік бұған Қазақстан халқы Ассамблеясын сақтау, мәдени орталықтарды қолдау мен жоғары саяси ортада қостілділікті жария емес түрде мойындау арқылы жауап беріп келеді.

Көпқырлы бірегейлік теориясына сәйкес, егер басқа бірегейлік қабаттардың барлығы тартылатын «орталық» нақты белгіленген жағдайда, мұндай тепе-теңдік өнімді болуы мүмкін [17]. Қазақстанда бұл орталық – тарихи іргетас ретінде танылатын қазақ мәдениеті мен тілі. Ұлттық құрылыстың мұндай моделі қатаң этникалық ұлтшылдықтан ерекшеленеді, себебі ол басқа қауымдастықтарды саяси және экономикалық өмірден ресми түрде шеттетпейді, бірақ оларға түпкі ұлттың жетекші рөлін тану шартын қояды.

Биполярлық, яғни екі ірі этникалық топтың болуы ұлттық бірліктің «орталығын» құруға бағытталған кез келген әрекетті орыс тілі мен мәдениетінің тарихи қалыптасқан рөлімен бетпе-бет қалдыра отырып Қазақстанда ерекше әлеуметтік құрылымды қалыптастырады. Д.Д. Ешпанова мен Ұ.Смаилованың пікірінше, мұндай ортада көпқырлы бірегейлік социумның әртүрлі талаптарына бейімделудің табиғи механизмі ретінде дамиды: негізінен орыстілді

қалалық кеңістікте өскен жас қазақ ауылдағы туыстарымен байланысын сақтайды, онда күнделікті қарым-қатынас қазақ тілінде жүреді және дәстүрлі мәдениет нормалары тұрақтырақ болып қалады. Сол сияқты, корейлерден татарларға дейінгі түрлі этнос өкілдерінің басым бөлігі бір шетінен, көпшілікті құрайтын қазақ тіліне қарай бағыт алса, тағы бір шетінен орыстілді ортаның қоғамдық кеңістігінің күнделікті өмірде бір бөлігі бола отырып бірнеше мінез-құлық мен тілдік стратегияларды біруақытта меңгереді. Титулдық этностың ресми түрде жарияланған басымдықтары мен қостілділіктің нақты практикасы арасындағы мұндай «алшақтық» өзін-өзі айқындаудың гибридтік бірегейлік формалары үшін қолайлы ортаға айналады, мұндай гибридтік бірегейлік аясында қалыптасқан азаматтар кезек-кезек қазақ немесе орыс мәдени басымдықтарына қарай бағыт ауыстырып отырады [18, 75–88 бб.].

Сонымен қатар, кеңестік индустрияландыру және тың игеру науқандары барысында қалыптасқан биполярлы қоғам моделі мемлекет пен оның институттарынан қарама-қайшы дүниелерді талап етуді тудырады. Бір жағынан, «өзек» ұлттың біріктіруші символы ретінде қазақ тілін алға жылжытуға сұраныс бар болса, екінші жағынан, білім беруде, іс қағаздарын жүргізуде және жеке салада орыс тілінің тарихи түрде қалыптасқан инфрақұрылымын сақталып отыр. Нәтижесінде, іштей бірден бірнеше этномәдени қабаттарды біріктіретін азаматтар кейде «белгілі бір жақты таңдау» қажеттігімен бетпе-бет келеді: сауалнамалар көрсеткендей, әлі де негізінен орысша сөйлейтін қазақтар жеткілікті деңгейде «аутентик» емес бірегейлігі үшін сынға ұшырауы мүмкін, ал орыстілділер, өз кезегінде, қазақ тіліне қызығушылық танытпаған жағдайда жиі символдық қысымды сезінеді. Мұндай қайшылықтар социумның биполяр табиғатынан заңды түрде туындайды, онда көпқырлы бірегейлік мәдени көпқырлылықтың салдары және статус пен ықпал үшін бәсекелесуді жалғастыратын әртүрлі субқауымдастықтардың көбіне өзара үйлесе бермейтін талаптарына қатысты реакция десек болады [18, 80 б.].

Әлеуметтанулық сауалнамалар және азаматтардың бірегейлікті қабылдауы

Жүргізілген бірқатар сауалнамалардың деректері халықтың көпшілігінің тәуелсіз Қазақстан идеясына және қазақ тілінің конституциялық мәртебесіне жоғары адалдығын көрсетеді [11, 241–263 бб.; 15, 78–81 бб.]. Қазақ респонденттердің 70%-дан астамы тіл мен салт-дәстүрді өз халқының басты символы ретінде көретінін атап өтеді. Орыстілді азаматтар арасында (орыстар да, «славянданған» немістер мен украиндар да) бірыңғай көзқарас жоқ: бір бөлігі қазақ тілі дамуы керек деп санайды және оны мектептерде міндетті түрде оқытуды қолдайды, ал екінші бөлігі орыс тілінің іскерлік және мәдени салалардан «ығыстырылуын» қауіп көреді.

Жастардың бірегейлік түсінігі ерекше қызық. 18-30 жас аралығындағы қала тұрғындарымен сұхбат көптеген қазақтардың үйде орысша сөйлегенімен, қазақ тіліне ұлттық болмысының тілі ретінде айқын қызығушылық танытатынын көрсетеді. Олардың кейбіреулері арнайы курстарға қатысып, қалалық мәдени стилін сақтай отырып, ана тілін меңгерудің «неофиттеріне» айналады деуге болады. Орыстар және басқа да қазақ емес жастар көбіне прагматикалық себептермен (мемлекеттік органдардағы мансап үшін) болсын кейде мектепте қазақ тілін үйренеді,. Нәтижесінде гибридтік феномені басқа мотивке ие болатын жаңа көпқабатты көрініс қалыптасады: біреу үшін бұл патриотизм мен мәдени тамырлардың көрінісі болса, тағы біреу үшін әлеуметтік икемділік құралы.

Мәдени саясат және гибридтік бірегейлікті басқару

Мемлекет қазақ этносын «титулдық» ұлт ретінде нығайтуға ұмтыла отырып, қазақ тілін насихаттауға, оқулықтар шығаруға, қазақ тіліндегі БАҚ-ты дамытуға баса назар аударады. Сонымен қатар, орыс тілінің рөлі, әсіресе техникалық және ғылыми салаларда, ресми түрде мойындалады. Ірі қалалардың көпшілігінде маңдайшалар мен хабарландырулар екі тілде қайталанады. Барлық іс қағаздарын қазақ тіліне көшіру туралы пікірталастар екіұштылықты көрсетеді: бір жағынан, мемлекеттік тілдің қолдану аясын кеңейту қисынды қадам ретінде қабылданады, екінші жағынан, көптеген кәсіпкерлер, ғалымдар, дәрігерлер орыс тілінен бас тартуға дайын емес, оны олар кәсіби және ғылыми тіл ретінде қабылдайды.

Ұлтшыл бағыттағы қазақтар арасынан сыншыл көзқарастағы қоғам қайраткерлері билік қазақ тілін жеткілікті түрде дамытпайды және гибридтік осылайша қалалардағы орыс мәдениетінің статус-квосын нығайтатын «тұзаққа» айналып отыр деп мәлімдейді. Олар университетке түсу үшін қазақ тілін міндетті түрде білуді, сондай-ақ мемлекеттік құжаттарда орыс тілін қолдануды қатаң бақылау секілді неғұрлым батыл шаралар қабылдауға шақырады. Алайда, мұндай идеялар кейде этникалық ұлтшылдықтың өсуінен қауіптенетіндер арасында алаңдаушылық тудырады [18, 78 б.].

Аймақтық айырмашылық пен фрагментацияның ықтималдығы

Гибридтік бірегейліктер аймаққа байланысты әртүрлі қабылдануы мүмкін. Қазақстанның солтүстігі мен шығысында, орыстар мен басқа да славяндардың үлесі дәстүрлі түрде жоғары болған жерлерде, адамдар орыстілді ортаға үйренген. Олар үшін қазақ тілінің пайдасына басымдықты өзгерту «идеологиялық қысым» болып көрінуі мүмкін. Оңтүстікте (Алматы, Шымкент, Түркістан) және батыста (Маңғыстау) қазақтілді қауымдастықтар басым, мұнда гибридтік жиі екінші дәрежелі құбылыс

ретінде қабылданады, ал біртекті қазақ ортасы табиғи процесс саналады.

Егер мемлекеттік саясат осы аймақтық ерекшеліктерді ескермесе, көпқырлы бірегейлік ұранымен солтүстік облыстарда «орыстілді аумақтың» қалыптасу қаупі бар, ал оңтүстік пен батыс таза қазақ мәдениетінің тірегі болып қала береді. Бұл кейбір басқа көпұлтты елдердегі жағдайды еске түсіретін дуализмді күшейтуі мүмкін, онда биполяр құрылым (мысалы, ағылшын және француз тілді халқы бар Канада) үнемі ұлтаралық қақтығыстарды тудырады.

Басқа елдердің тәжірибесі мен Қазақстанның спецификасы

Салыстырмалы зерттеулер көрсеткендей, бірқатар мемлекеттерде (Канада, Бельгия, Швейцария) көптілділік институттық түрде бекітілген, және онда гибридтік сәйкестіктер көбіне нормаға айналған [19, 1–12 бб.; 20; 21]. Алайда, Қазақстан бірнеше параметр бойынша айтарлықтай ерекшеленеді. Біріншіден, қазақтар XX ғасырға дейін көшпелі халық болған, олар отаршылдық пен кеңестік эксперименттерден зардап шеккен [13, 162 б.]. Екіншіден, орыстармен «тең құқылы» болмаған, керісінше империялық/кеңестік үстемдік салтанат құрған, бұл қазақтардың тарихи жадында терең із қалдырған [7, 53 б.].

Бұдан басқа, Еуропада немесе Солтүстік Америкада жиі либерал демократия мен адам құқықтарына негізделген азаматтық ұлт концепциясы қалыптасса, Қазақстанда ұлттық құрылыс шоғырланған билік пен қоғамдық-саяси саладағы шектеулері бар авторитарбасқару стилінде жүзеге асырылуда [22, 12–15 бб.]. Бұл дегеніміз, мұндағы гибридтік моделі әрдайым кең қоғамдық диалог арқылы реттеліп отырмайды, керісінше жиі «жоғарыдан», нұсқаулар мен заңнамалық бастамалар арқылы қалыптасады.

Дегенмен, осындай жағдайлардың өзінде де неғұрлым икемді тәсіл үшін кеңістік бар: Қазақстан халқы Ассамблеясы, «халықтар достығы» туралы ресми риторика, орыстілді мектептер мен медианы сақтау. Мұның бәрі біртекті қазақ ұлты идеясы біртіндеп жүзеге асырылып, басқа қауымдастықтарға бейімделуге уақыт беріліп жатқанын көрсетеді.

Гибридтіктің бақылаудан шығып кету қаупі және біртұтас мәдени қалыптың қажеттігі

Қазақтардың басым рөлін жақтаушылардың негізгі аргументі мынадай: егер мемлекет қазақ тілі мен символдары түрінде нақты орталық қалыптастырмаса, биполяр құрылымдағы гибридтік үйлесімді қатар өмір сүруге емес, бәсекелестікке ұласады. Демографиялық көпшілікке айналған қазақтар өз этносының осы жердің тарихи иесі ретіндегі ерекше мәртебесін мойындауды талап етеді, ел егер мемлекет орыс тіліне қатысты «толық теңқұқылық» ұстанымында қала берсе, бірнеше онжылдықтан кейін қайтадан орыс тілі мен дәстүрлерінің мәдени үстемдігіне тап болуы мүмкін деп қауіптенеді.

Екінші жағынан, З. Бауманның пікірінше, егер қазақ этносына мәдени әртүрлілікті ескермей абсолютті басымдық берілсе, кейбір постотар елдердегідей жанжалдардың жиі қайталану қаупі артады [23, 57–60 бб.]. Қазақ тілі мен мәдениеті символдық және идеологиялық басымдыққа ие болғанда, ал қалған этностар өздерінің бірегейлігін мәдени орталықтар, жеке БАҚ, тұрмыстық салада және т.б. дамыту мүмкіндігін сақтағанда, бірақ сонымен бірге «қазақстандық азаматтық ұлттың» негізгі ережелерін қабылдағанда ғана дұрыс тепе-теңдікке қол жеткізіледі.

Әлеуметтік-саяси болашақ және жастардың рөлі

Қазақстанның XXI ғасырдағы даму бағытын салыстырмалы экономикалық тұрақтылық пен сыртқы әлеммен белсенді байланыс жағдайында қалыптасып келе жатқан жас буын айқындайды. Ірі қалалардың мәдени ортасы бұрыннан орыстілді және батыстық элементтермен сіңісіп кеткен, алайда қазақ тілі мен тарихына деген қызығушылық артып келеді, бұған ресми науқандар да, «түп тамырға оралу» сәні де ықпал етіп келеді. Бірқатар бейресми сұхбаттар (2019–2021 жж. өткізілген) барысында сауалнама жүргізілген жас қазақтардың көпшілігі титулдық ұлттың нағыз өкілі болу үшін қазақ тілін меңгеру дағдыларын «жетілдіру» қажеттігін мәлімдеген.

Түрлі этностардың орыстілді өкілдері (орыстар, украиндар, немістер, татарлар) үшін дилемма бар: үйреншікті орыстілді ортада өмір сүруді жалғастыру немесе Қазақстанның қоғамдық және мансаптық саласына толық ену үшін қазақ тілін үйрену. Бұл жағдайда көпқырлы бірегейлік жиі ымыраға келу жолына айналады: адам өзінің орыс мәдениетімен байланысын сезінеді, бірақ сонымен бірге қазақ тілінің өсіп келе жатқан рөлін мойындайды және «қазақтілді» ортаға қосылуға тырысады.

Талқылау

Тарихи деректер мен қазіргі әлеуметтанулық ақпараттарға сүйене отырып, биполяр мұра жағдайында (мұнда қазақтар мен орыстілділер ұзақ уақыт бойы бәсекелес болған) бірегейліктің бақылаусыз гибридтік сипатта өрбуі консолидацияға әкелмейді, есесіне жасырын қақтығыстарды күшейтуі мүмкін деген қорытынды жасауға болады. Сын-қатерлер мен фрагменттенуді азайту үшін қазақ ұлтын «өзек» ретінде нақты бекіту қажет. Бұл қазақ тілінің ресми және практикалық үстемдігін, мәдени символға қазақ халқының тарихи фактілері мен батырларын енгізуді білдіреді.

Мұндай бағыт «жұмсақ» ұлттандыру идеясына сәйкес келеді, мұнда бір жағынан Қазақстанның көпэтностығы мойындалады және орыс және басқа мәдениеттердің

көріністері үшін белгілі бір еркіндік сақталады, ал екінші жағынан — ұзақ мерзімді перспективада барлық азаматтар қазақ мәдениетін өздерінің азаматтық бірегейлігінің басты тірегі ретінде танитындай жағдайлар жасалады. Егер мемлекеттік саясат дәйексіз немесе шамадан тыс қатаң болса, әсіресе солтүстік аймақтарда, орыстілді және басқа қауымдастықтар тарапынан теріс қабылдау қаупі жоғары, бұл әлеуметтік шиеленісті тудыруы мүмкін.

Қазақстан ұзақ кезеңнен өтті, оның барысында қазақтар кеңестік билік кезіндегі ашылық санатынан тәуелсіз мемлекеттегі негізгі көпшілікке айналды. Бұл бетбұрыс саяси ықпалдың бөлінуіне түбегейлі әсер етті, қазақ тілінің мәртебесін көтерді және ұлттық идеология туралы пікірталастардың жаңа толқынын тудырды. Алайда, биполяр мұра жоғалған жоқ және орыстілді қауымдастықтың болуы, қалалардың терең мәдени орыстануы және гибридтік (қазақ-орыс, қазақ-орыс-батыс) бірегейлікке ие көптеген топтардың болуы түрінде сақталып отыр.

Жаһандану мен жергілікті этно-мәдени факторлардың қақтығысы көпқырлы бірегейлік оң да, теріс те рөл атқара алатын жағдай туғызды. Орталық идеологияға дұрыс енгізілгенде гибридтік жаңаруға, дүниетанымды кеңейтуге және мәдени плюрализмге ықпал етеді. Ұлттық басымдықтың айқын болмауы және «титулдық» ұлттың басымдығын мойындамау кезінде көпқырлы бірегейлік шиеленістің күшеюіне қауіп төндіреді, бұл кезде әртүрлі топтар символдық және әлеуметтік капитал үшін күресетін болады.

Этнодемографиялық эволюцияны ескере отырып, қазақтардың осы аумақпен тарихи және мәдени байланысты, соңғы уақытта сандық көпшілікке де ие болған түпкілікті ұлт ретіндегі маңыздылығын мойындау керек. Бұл жағдай жақын онжылдықтарда қазақ тілі мен мәдениеті біріктіруші фактор бола алады деп есептеуге негіз бола алады. Білім беру, медиа саласы, қоғамдық рәсімдер, ресми риторика саласындағы мемлекеттік бастамалар басқа қауымдастықтардың мүмкіндіктерін басып тастамай, қазақ құрамын дәйекті түрде нығайтуы тиіс.

Көптүрлілікті қабылдау арқылы, бірақ қазақ мәдениетінің айқын басымдығымен «біртұтас қазақстандық ұлтқа» көшу ең байсалды нұсқа болып көрінеді. Егер бұл орындалмаса, биполяр (содан кейін мультимодельді) гибридтік аймақтық, буын арасы және этно-мәдени қайшылықтардың одан да күрделі желісіне ұласуы мүмкін. Дәл сол себепті қазақстандық тәжірибені талдағанда, Конституцияның ресми баптары мен халық санағының статистикасына ғана емес, сонымен қатар жас қала тұрғындары мен элитаның даму векторын анықтайтын нақты әлеуметтік-мәдени динамикасына да қарау қажет: не қостілділік пен гибридтік «қазақ өзегі» идеологиясымен нығайтылады, не қазақтілді және орыстілді болып бөліну жаңа серпін алады.

Осылайша, кеңірек қарар болсақ картина мынадай: Қазақстан қазақтардың КСРО кезіндегі «аз ықпалды» этнос позициясынан тәуелсіз мемлекеттегі басым көпшілікке өту моделін құрып жатыр. Бұл «көпшілік — ашылық» формулаларын өзгертіп, «титулдық ұлт» тұжырымдамасының қажеттілігін өзекті етеді, мұнда қазақ мәдениеті мен тілі жай ғана мемлекеттік символ мәртебесін емес, саясат пен экономикада нақты үстемдікке ие болады. Мұндай өзгерістер көпқырлы бірегейлік феноменіне екіұшты әсер етеді: бір жағынан, олар гибридтікке жұмсақ қостілді кеңістікте жалғасуға мүмкіндік береді, ал екінші жағынан, гибридтік топтардың (қалалық қазақтар, орыстар, басқа этнос өкілдері) қазақ өзегіне қатысты адалдығын қалыптастыру міндетін қояды.

Ішінара ұқсас процестер титулдық ұлт көпшілікке жеткен басқа да бұрынғы кеңестік республикаларда байқалды. Бірақ Қазақстандық тәжірибе ерекше жағдай, өйткені 1930 жылдардан бастап 1980 жылдарға дейін қазақтар республиканың ең көп халқын құрап келген жоқ [24, 1–18 бб.; 25, 200 б.]. Демографиялық тұрғыдан басым ұлт мәртебесіне оралу мәдениет, саясат және экономика үшін шешуші маңызға ие, бұл қазақстандық бірегейлік «коды» туралы қызу пікірталастарды тудырады. Алайда, іс жүзінде қазақ тілінің біртіндеп институттануы, оның білім беру мен іс қағаздарын жүргізудегі позицияларының күшеюі байқалады, бұл қазақтардың сандық және символдық тұрғыдан «титулдық» позициясының үздіксіз нығайып келе жатқанын көрсетеді.

Осы өзгерістердің барлығы Қазақстанда орыс тілінің, әсіресе бизнес, ғылым, техника және қала халқының күнделікті өмірі саласында, үлкен рөл атқаруды жалғастыратынын жоққа шығармайды. Кеңестік мәдени мұра дәстүрлері қостілді кеңістік түрінде сақталады, және заманауи өмір салтына ұмтылатын жас қазақтар жиі орыс тілін белсенді қолданады. Көптеген сәйкестіктер қоғамның едәуір бөлігі үшін нормаға айналуда. Дегенмен, қазақ мәдениетінің жетекші рөлін тану – гибридтіктің мәдени хаосқа айналмай, шынайы азаматтық бірлік арнасына бағытталатынына үміт береді, ол бойынша «жергілікті ұлттың» рөлін көпшілік түсініспен қабылдайды, ал қазақтар өз кезегінде басқа мәдениеттерді құрметтейді.

Қорытынды

Қазақстандағы көпқырлы бірегейліктің алуан түрлілігіне қарамастан, қазақтар санының өсуі және олардың «титулдық» ұлт ретінде нығаюы ұлттық құрылыстың жаңа кезеңі үшін негіз қалайды. Бейімделгіш модель «азаматтық қазақстандық ұлт» түрінде көрінуі мүмкін, ол қостілділікті ынталандырады, бірақ сонымен бірге қазақ мәдениетінің негізгі компоненттерін өзіне сіңіріп, оларды басты орынға қояды. Өкілдері екі-үш тілде еркін сөйлейтін жас буын қазақ мәдени-тарихи мұрасының ортақ платформасында әртүрлі бірегейлікті біріктіретін әлеуметтік қабатқа айнала алады.

Жалпы алғанда, Қазақстан тәжірибесі мұқият ойластырылған саясат жүргізілген жағдайда «екі полюсті» постотар қоғамның барынша біртекті жүйеге айнала алатынын көрсетеді, мұнда титулдық ұлт құрметті орын алады, ал басқа этностар бұл фактіні өздерінің азаматтық келісімінің бір бөлігі ретінде қабылдайды. Егер «гибридтік» немесе «көптүрлілік» айқын орталық сызықты бұзса, фрагменттену және мәдени бәсекелестіктің жалғасу қаупі туындайды. Қазақтардың этнодемографиялық басымдығы жағдайында олардың тілі мен символдары негізінде біртұтас ұлтты қалыптастыруға шақыру, азшылықтардың қажеттіктеріне назар аударумен нығайтылған, ең тұрақты бағыт саналады.

Осындай модельдің қалыптасуы қазірдің өзінде жүріп жатыр, алайда ол білім берудегі, ақпараттық саладағы, құқықтық базадағы реформаларды қоса алғанда, қазақ тілінің басым дамуына бағытталған жүйелі және ұзақ мерзімді қолдауды талап етеді, сонымен бірге орыстілді және басқа қауымдастықтардың өз мәдени тәжірибелеріне деген құқықтарын сақтайды. Титулдық ұлтты нығайту этникалық кемсітушілік емес, бүкіл халық қосыла алатын айқын символдық орталық құруды білдіреді. Көптеген қазақстандық әлеуметтанушылардың пікірінше, ұлттық құрылысты сәтті іске асыру арқылы көпқырлы бірегейлікті жіктеу факторы емес, креативті дамудың ресурсы етуге болады.

Қаржыландыру

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылай қолдауымен жүзеге асырылды (№ BR21882209 «Қазақстандағы бұқаралық санаға ақпараттық-идеологиялық ықпал: қатерлер мен мүмкіндіктер»).

Әдебиеттер тізімі

1 Hall S. Questions of cultural identity. – London: SAGE, 1996. – P. 1–4.

2 Bhabha H. K. The location of culture. – London: Routledge, 1994. ¬– P. 1–2.

3 Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы. Қазақстан Республикасы халқының ұлттық санақтарының қорытындылары: 1999, 2009 және 2021 жылдар. Т. 1. – Астана: Ұлттық статистика бюросы, 2000, 2010, 2022. – Б. 1–3. // [Электронды ресурс] URL: https://stat.gov.kz/ru/national/ (Қаралған күні: 24.04.2025).

4 Kolsto P. Nation building and ethnic integration in post Soviet societies: An investigation of Latvia and Kazakhstan. – Boulder: Westview Press, 1999. – P. 58.

5 Bremmer I. Nazarbaev and the North: State building and ethnic relations in Kazakhstan // Ethnic and Racial Studies. – 1994. – Т. 17. – № 4. – 619–635 pp.

6 Schatz E. A. What capital cities say: "Tribes" and "clans" in modern power – the state led production of subethnic politics in Kazakhstan: Dis. ... PhD. – Madison: University of Wisconsin–Madison, 2000. – 129–130 pp.

7 Olcott M. B. Kazakhstan: Unfulfilled promise. – Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 1995. – 53 p.

8 Anderson B. R. O'G. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. – London: Verso, 1983. – P. 1–7.

9 Brubaker R. Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe. –Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – P. 23–54.

10 Переписи населения Казахской ССР: 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг.

Т. 1. – Алма Ата: Статистика СССР Қазақ филиалы, 1990. – Б. 1–10 // [Электронды ресурс] URL: https://kazneb.kz/ru/catalogue/view/1549143 (Қаралған күні: 24.04.2025).

11 Dave B. Minorities and Migration in Post Soviet Kazakhstan // Europe Asia Studies. – 2003. – Т. 55. – № 2. – P. 241–263.

12 Әубәкірова Ж., Алексеенко А. Казахи в контексте демографической истории. – Алматы: «Рухани жаңғыру», 2018. – Б. 25–48.

13 Cameron S. The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan. Ithaca. – London: Cornell University Press, 2018. – P. 162.

14 Kolsto P. Bilingual or Bicultural? Language Politics in Kazakhstan // Nationalities Papers. – 2004. – Т. 32. – № 1. – P. 45–48.

15 Понарин Э. Конфликтность и идентичность в постсоветских обществах. – М.: Наука, 2012. Б. 78–81.

16 Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 тамыздағы Конституциясы (өзгерістер мен толықтыруларымен). – Астана, 1995. Б. 1–5 // [Электронды ресурс] URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1005023 (Қаралған күні: 27.04.2025).

17 Jones J., Hynie M. Similarly Torn, Differentially Shorn? The Experience and Management of Conflict between Multiple Roles, Relationships, and Social Categories // Frontiers in Psychology. – 2017. – Vol. 8 // [Электронды ресурс] URL: https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01732 (Қаралған күні: 27.04.2025).

18 Ешпанова Д., Смаилова У. Восприятие казахстанцами языковой ситуации в контексте культурной интеграции // Журнал Аль-Фараби. – 4 (80) – 2022. – Б. 75-88.

19 Jubran H., Horenczyk G., Benet-Martínez V. Profiles of Multi-cultural Identity Integration in a Conflictual Context // International Journal of Intercultural Relations. – 2020. – Vol. 77. – P. 1–12 // [Электронды ресурс] URL: https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2020.03.001 (Қаралған күні: 24.04.2025).

20 Hambye P. & Richards M. The paradoxical visions of multilingualism in education: the ideological dimension of discourses on multilingualism in Belgium and Canada // International Journal of Multilingualism. – 2012. – №9. – P. 165-188.

21 Turgeon L. & Gagnon A. The Politics of Representative Bureaucracy in Multilingual States: A Comparison of Belgium, Canada and Switzerland // Regional & Federal Studies. –2013. – №23. – P. 407-425.

22 Laruelle M., Peyrouse S. Le 'Quesion russe' au Kazakhstan. – Paris: Maisonneuve & Larose, 2007. – P. 12–15.

23 Bauman Z. Identity in the Globalizing World. – London: Routledge, 2001. – P. 57–60.

24 Maulen A.B., Kadyrzhanov R., Mussatayev S. Post-Soviet Ethnodemographic Dynamics as a Factor of National Building in Kazakhstan // Nationalism and Ethnic Politics. – 2025. – №31(1). – P. 138-155.

25 Кадыржанов Р.К., Ешпанова Д.Д. Этнополитическая демография и трансформация биполярного общества в Казахстане. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, 2024. –Б. 200.

Transliteration

1 Hall S. Questions of cultural identity. – London: SAGE, 1996. – P. 1–4.

2 Bhabha H. K. The location of culture. – London: Routledge, 1994. – P. 1–2.

3 Qazaqstan Respublikasy Strategijalyq zhosparlau zhəne reformalar agenttigi Ұlttyq statistika bjurosy.

Қazaқstan Respublikasy halқynyң ұlttyқ sanaқtarynyң қorytyndylary: 1999, 2009 zhәne 2021 zhyldar [Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan National Bureau of Statistics. Results of the National Censuses of the Population of the Republic of Kazakhstan: 1999, 2009 and 2021.]. T. 1. – Astana: Ұlttyқ statistika bjurosy, 2000, 2010, 2022. – B. 1–3. // [Jelektrondy resurs] URL: https://stat.gov.kz/ru/national/ (Qaralgan kuni: 24.04.2025). (in Kaz)

4 Kolsto P. Nation building and ethnic integration in post Soviet societies: An investigation of Latvia and Kazakhstan. – Boulder: Westview Press, 1999. – P. 58.

5 Bremmer I. Nazarbaev and the North: State building and ethnic relations in Kazakhstan // Ethnic and Racial Studies. – 1994. – T. 17. – № 4. – 619–635 pp.

6 Schatz E. A. What capital cities say: "Tribes" and "clans" in modern power – the state led production of subethnic politics in Kazakhstan: Dis. ... PhD. – Madison: University of Wisconsin–Madison, 2000. – 129–130 pp.

7 Olcott M. B. Kazakhstan: Unfulfilled promise. – Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 1995. – 53 p.

8 Anderson B. R. O'G. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. – London: Verso, 1983. – P. 1–7.

9 Brubaker R. Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – P. 23–54.

10 Perepisi naselenija Kazahskoj SSR: 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 gg. [Census of the Kazakh SSR: 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989.] T. 1. – Alma Ata: Statistika SSSR Қazaқ filialy, 1990. – B. 1–10 // [Jelektrondy resurs] URL: https://kazneb.kz/ru/catalogue/view/1549143 (Қaralғan kүni: 24.04.2025). (in Russ)

11 Dave B. Minorities and Migration in Post Soviet Kazakhstan // Europe Asia Studies. – 2003. – T. 55. – № 2. – P. 241–263.

12 Әubәkirova Zh., Alekseenko A. Kazahi v kontekste demograficheskoj istorii [Kazakh in the context of demographic history]. – Almaty: «Ruhani zhaңғyru», 2018. – B. 25–48. (in Kaz)

13 Cameron S. The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan. Ithaca. – London: Cornell University Press, 2018. – P. 162.

14 Kolsto P. Bilingual or Bicultural? Language Politics in Kazakhstan // Nationalities Papers. – 2004. – T. 32. –№ 1. – P. 45–48.

15 Ponarin Je. Konfliktnost' i identichnost' v postsovetskih obshhestvah [Conflict and identity in post-Soviet societies]. – M.: Nauka, 2012. B. 78–81.

16 Қazaқstan Respublikasynyң 1995 zhylғy 30 tamyzdaғy Konstitucijasy (өzgerister men tolyқtyrularymen) [Constitution of the Republic of Kazakhstan dated August 30, 1995 (with changes and additions)]. – Astana, 1995. – B. 1–5 // [Jelektrondy resurs] URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1005023 (Қaralғan kүni: 27.04.2025). (in Kaz)

17 Jones J., Hynie M. Similarly Torn, Differentially Shorn? The Experience and Management of Conflict between Multiple Roles, Relationships, and Social Categories // Frontiers in Psychology. – 2017. – Vol. 8 // [Jelektrondy resurs] URL: https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01732 (Қaralғan kүni: 27.04.2025).

18 Eshpanova D., Smailova U. Vosprijatie kazahstancami jazykovoj situacii v kontekste kul'turnoj integracii [Perception of the language situation by Kazakhs in the context of cultural integration] // Zhurnal Al'-Farabi. – 4 (80) – 2022. – B. 75-88. (in Russ)

19 Jubran H., Horenczyk G., Benet-Martínez V. Profiles of Multi-cultural Identity Integration in a Conflictual Context // International Journal of Intercultural Relations. – 2020. – Vol. 77. – P. 1–12 // [Jelektrondy resurs] URL: https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2020.03.001 (Қaralғan kүni: 24.04.2025).

20 Hambye P. & Richards M. The paradoxical visions of multilingualism in education: the ideological dimension of discourses on multilingualism in Belgium and Canada // International Journal of Multilingualism. – 2012. – №9. – P. 165-188.

21 Turgeon L. & Gagnon A. The Politics of Representative Bureaucracy in Multilingual States: A Comparison of Belgium, Canada and Switzerland // Regional & Federal Studies. –2013. – №23. – R. 407-425.

22 Laruelle M., Peyrouse S. Le 'Quesion russe' au Kazakhstan. – Paris: Maisonneuve & Larose, 2007. – P. 12–15.

23 Bauman Z. Identity in the Globalizing World. – London: Routledge, 2001. – P. 57–60.

24 Maulen A.B., Kadyrzhanov R., Mussatayev S. Post-Soviet Ethnodemographic Dynamics as a Factor of National Building in Kazakhstan // Nationalism and Ethnic Politics. – 2025. – №31(1). – P. 138-155.

25 Kadyrzhanov R.K., Eshpanova D.D. Jetnopoliticheskaja demografija i transformacija bipoljarnogo obshhestva v Kazahstane [Ethnopolitical demography and transformation of bipolar society in Kazakhstan]. – Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedenija KN MNVO RK, 2024. – B. 200. (in Russ)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Шынар Ержанқызы Бақытжан PhD докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Философия және саясаттану факультеті, Алматы, Қазақстан, email: shynarbakytty@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1569-643X

Асылтай Ғалымұлы Тасболат аға ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: tasbolat.usul@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6403-8070

Шынар Ержанкызы Бакытжан PhD докторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: shynarbakytty@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1569-643X

Асылтай Галымулы Тасболат старший научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: tasbolat.usul@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6403-8070

Shynar Bakytzhan	PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: shynarbakytty@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1569-643X
Assyltai Tasbolat	Senior Researcher, Institute of Philosophy, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: tasbolat.usul@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6403-8070

МРНТИ 11.15.45 https://doi.org/10.48010/aa.v103i1.657

СОЦИАЛЬНАЯ СПРАВЕДЛИВОСТЬ В КАЗАХСТАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ В КОНТЕКСТЕ СОЦИАЛЬНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ

А.К. Бижанов, Д.Д.Ешпанова

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены актуальные проблемы реализации принципа социальной справедливости в Казахстане как в социальном государстве. Механизм рыночного саморегулирование не предусматривает достижения социальной справедливости. Рынок, наоборот, способствует углублению социальной дифференциации, поэтому обеспечение справедливого распределения доходов - один из ключевых принципов деятельности социального государства. В связи с этим проблема социальной справедливости в контексте реализации права на труд особо важна так как по таким важным показателям как минимальный размер оплаты труда, средний размер заработной платы по стране в казахстанском обществе есть разрыв между правовыми принципами и нормами и фактическими показателями, что воспринимается обществом как несправедливость.

Ключевые слова: справедливость, социальная справедливость, несправедливость, равенство, неравенство, социальное государство, частная собственность, рынок, приватизация, социальная ответственность бизнеса, право на труд, трудовые доходы.

Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент: Ешпанова Д.Д., d.yeshpanova@inbox.ru

Ссылка на данную статью: Бижанов А.К., Ешпанова Д.Д. Социальная справедливость в казахстанском обществе в контексте социальных трансформаций // Адам әлемі. – 2025. – №2(103). – С. 114-122.

Әлеуметтік трансформациялар аясындағы қазақстандық қоғамдағы әлеуметтік әділдік

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанда әлеуметтік мемлекет ретінде әлеуметтік әділдік ұстанымдарын іске асырудың өзекті мәселелері қарастырылады. Нарықтық өзін-өзі реттеу механизмі әлеуметтік әділдікке қол жеткізуді көздемейді. Керісінше, нарық әлеуметтік жіктелудің тереңдеуіне ықпал етеді, сондықтан табысты әділ бөлу – әлеуметтік мемлекеттің негізгі қағидаттарының бірі болып табылады. Осыған байланысты еңбек ету құқығын іске асыру аясында әлеуметтік әділдік мәселесі ерекше маңызды, себебі ең төменгі жалақы мөлшері, ел бойынша орташа жалақы мөлшері сияқты маңызды көрсеткіштер бойынша қазақстандық қоғамда құқықтық қағидаттар мен нормалар және нақты көрсеткіштер арасында алшақтық бар, бұл қоғам тарапынан әділетсіздік ретінде қабылданады.

Түйін сөздер: әділдік, әлеуметтік әділдік, әділетсіздік, теңдік, теңсіздік, әлеуметтік мемлекет, жеке меншік, нарық, жекешелендіру, бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі, еңбек ету құқығы, еңбек табыстары.

Social Justice in Kazakhstani Society in the Context of Social Transformations

Abstract. The article examines the current issues related to the implementation of the principle of social justice in Kazakhstan as a social state. The mechanism of market self-regulation does not ensure the achievement of social justice. On the contrary, the market contributes to the deepening of social stratification; therefore, ensuring a fair distribution of income is one of the key principles of a social state's functioning. In this regard, the issue of social justice is particularly important in the context of the realization of the right to work, as there is a noticeable gap in Kazakhstani society between legal principles and norms and actual indicators, such as the minimum wage and the average salary in the country. This gap is perceived by society as injustice.

Key words: Justice, Social Justice, Injustice, Equality, Inequality, Welfare State, Private Property, Market, Privatization, Corporate Social Responsibility, Right To Work, Labor Income.

Введение

Сегодня проблема социальной справедливости одна из самых актуальных не только в нашей стране, но и во всем мире. Обеспечение справедливости – основополагающая функция большинства современных государств. Социальная справедливость была, есть и будет показателем эффективности социального развития государства.

Особенно вопросы социальной справедливости актуализируются в переломные моменты истории любого государства. Возникает необходимость сопоставления реальной жизни с социальными институтами и степени их соответствия, а также выработки новых принципов функционирования общественной системы в целом.

Говорить о справедливости в современном казахстанском обществе сложно, так как возникает целый ряд вопросов. Какое общество считать справедливым? Каковы индикаторы, определяющие справедливость? Является ли социальная справедливость консолидирующим потенциалом общества? В то же время очевидно, что в обществе есть запрос на справедливость, о чем неоднократно говорится на всех уровнях власти. Например, выступая на внеочередном XXIII съезде партии Аманат, Глава государства заявил, что сегодня

казахстанцам не хватает социальной справедливости, к сожалению, пренебрежение интересами простых людей происходит сплошь и рядом. Таким образом, социальная справедливость прочно заложена в сознании граждан Казахстана. Потенциал идеи справедливости огромен и может быть общественной силой, и поэтому государство заинтересовано в ее реализации. К социальной справедливости, как отмечает Президент, надо стремиться, чтобы достойные, способные люди смогли найти свое место в обществе и смотреть в будущее с оптимизмом [1].

Каждый человек понимает ее по-своему, но она является важной характеристикой сознания и поведения большинства. В соответствии с этой ориентацией люди оценивают, насколько, по их мнению, справедливо относятся к ним в производственных организациях, что делают органы власти и прежде всего государственные для их благополучия, оценивают перспективы социального успеха.

В самом общем виде в социологической науке справедливость рассматривается как соответствие роли социальных субъектов их положения в обществе, соответствие прав и обязанностей в рамках социального пространства. Вместе с тем, несмотря на многочисленные исследования феномена справедливости, все же не выработан универсальный принцип в определении этого явление [2].

Казахстанское общество остро реагирует на существующие проблемы в реализации принципов социальной справедливости. Основное противоречие кроется между существующим в общественном сознании представлением о справедливости и его действительным состоянием в обществе. Социальная справедливость неразрывно связана с проблемой равенства и неравенства людей, поэтому эти понятия как правило анализируются в тесной связи друг с другом. Если неравенство так же, как и равенство – это объективные величины, измеряемые по отношению размеров доходов или процентных долях населения самых богатых и самых бедных. Справедливость – это субъективная оценка неравенства, поэтому она не поддается количественному измерению и точному описанию, скорее, речь идет об оценочном понятии. Субъективная оценка неравенства как самого человека, так и социальной группы, и общества имеет такое же большое значение, как объективная оценка, полученная на базе статистических и иных объективных показателей. Таким образом, социальная справедливость выступает как категория с помощью которой характеризуется мера равенства и неравенства в жизненном положении различных социальных общностей и индивидов [3].

На наш взгляд, проблематика социальной справедливости в контексте адаптации к новым социально-экономическим реалиям заслуживает особого внимания. В данной статье мы рассмотрим некоторые характеристики социально-экономической модернизации и их отражение в субъективном измерении в контексте справедливости.

Методология

Вопросы обеспечения социальной справедливости неразрывно связаны с задачами формирования социального государства в Казахстане. Современное понимание социальной справедливости как принципа социального государства – предоставление равных стартовых возможностей, социальных гарантий всем членам общества, обеспечение равной оплаты труда за равный труд, предотвращение дискриминации кого-бы то ни было, необходимость защиты депривированных слоев и групп населения.

Социальная справедливость имеет двоякий смысл: во-первых, наиболее справедливое распределение – по вкладу, такое распределение хотя и порождает более или менее глубокую дифференциацию, но служит важным стимулирующим фактором; во-вторых, под социальной справедливостью понимается механизм перераспределения, который сглаживает разницу в доходах у разных групп населения. Именно этот механизм порождает противоречия экономического и социального понимания справедливости [4].

Механизм рыночного саморегулирование не предусматривает достижения социальной справедливости. Рынок, наоборот, способствует углублению социальной дифференциации, расширению разрыва между богатыми и бедными. Государство берет на себя задачу регулирования распределения доходов путем прямого вмешательства в функционирование рынка и косвенно с помощью системы налогов. Обеспечение справедливого распределения доходов – один из ключевых принципов деятельности социального государства.

Для нашего исследования имеет значение анализ теорий справедливости американских ученых Дж. Роулза и Р. Нозика. Основой теории Дж. Роулза является справедливость общественных институтов, а не справедливость отдельной личности. Если в обществе сочетаются два основных компонента – индивидуальная свобода и справедливое распределения материальных и духовных благ, то оно становится более стабильным и, как следствие, может поддерживать общественное равновесие. Он сформировал три принципа справедливости: принцип равных максимальных свобод, принцип равенства возможностей и принцип различия. Социальное неравенство возможно, в том числе, и на основе природных способностей, но оно служит благом для наименее успешных людей. При рассмотрении этого феномена важно учитывать специфику социально-экономических отношений общества, ее историю и культуру. Влияние

национального самосознании проявляется в том, что не существует единой модели социальной справедливости [5].

Для Дж. Роулза справедливость – это честность, такое понимание справедливости оценивает социальную систему с позиции равного гражданина и различных уровней доходов и богатства. Как совместить свободу и равенство в условиях социально-дифференцированного общества? По этому поводу российский исследователь Шамалиева Р.К. отмечает, что свобода для Дж. Роулза – институциональное понятие, оно независимо от многих качеств людей, их способности и предприимчивости. Вместе с тем «Справедливость как честность» в понимании ученого не может ограничиваться рассмотрением только равных возможностей. Демократическое равенство – это равенство возможностей с учётом принципа различия. Принцип различия предполагает, что люди, которые находятся в лучшей ситуации и их перспективы не должны обеспечиваться за счёт менее преуспевающих. Высокие ожидания более успешных справедливы если работают как часть схемы, которые повышают ожидания менее успешных членов общества. Если этого нет, то предпочтительно равное распределение, но такое распределение вряд ли эффективно в преодолении неравенства. Для общественной жизни более вероятно явление, когда изменение статуса одной социальной группы (улучшение или ухудшение) не зависит от трансформаций интересов другой. Ситуация, когда привилегированная группа улучшает своё положение за счёт шансов и перспектив других, занимающих более низкие социальные позиции типична для рыночной экономики [6].

Основоположник теории либертарной справедливости Р. Нозик исходит из того, что принцип справедливости должен применяться на микроуровне. Подход Р. Нозика – это минимальное вмешательство государства в вопросах перераспределения для реализации принципа справедливости. Социальная справедливость – это не перераспределение, а совокупность правил, организующих пространство свободного рынка [7].

Относительно государства главные выводы – оправдано существование минимального государства, функции которого ограничено узкими рамками: защита от насилия, воровства, мошенничества, обеспечение соблюдения договоров. Государство с более широкими полномочиями нарушают права человека на личную свободу от принуждения к тем или иным действиям и поэтому не имеет оправдания. Минимальное государство является одновременно и вдохновленным, и справедливым. Резюмируя вышесказанное, можно сделать следующие выводы: во-первых, государство не должно использовать аппарат принуждения для того, чтобы заставить одним помогать другим, во-вторых, государство не должно запрещать какие-либо действия людей ради их блага или его защиты [7].

Социальная справедливость в социальном государстве

Казахстан как социальное государство. В современной научной литературе существуют различные классификации модели социального государства. Особенностью либеральной модели социального государства (Австрия, Канада, Швейцария) является то, что государство помогает только социально-уязвимым группам населения. В политике в отношении всех граждан акцент делается на защите индивидуальных, экономических, личных свободах и достоинстве человека. Благодаря проводимой социальной политике и высокому уровню законности, достигается устойчивое развитие. Консервативная модель социального государства утверждает принцип всеобщего благоденствия в индустриальных странах «мирным путем» (Великобритания, США). Модель корпоративного типа предполагает, что государство берет на себя ответственность за благополучие граждан, но, при этом, часть социальных гарантий обеспечивает частный сектор (Бельгия, Германия, Италия и др.). Принцип социального государства социал-демократического типа — это равные возможности граждан страны в удовлетворении не только материальных потребностей, но и потребностей духовной жизни. Главный принцип – государство и экономика существуют для людей. Социальная политика – не услуга и не милость, а прямая обязанность государства (Дания, Норвегия, Швеция) [8]. Вряд ли есть в мире страна, где реализована та или иная модель социального государства «в чистом виде». Выбор конкретной модели социального государства носит, скорее, компромиссный характер. С идеологической точки зрения для нашей страны социально-демократическая модель социального государства, как мы считаем, наиболее предпочтительна.

Казахстан позиционирует себя как социальное государство. Конституция РК декларирует нормы и принципы социального государства, провозглашает социальные права как неотъемлемый атрибут свободного развития личности, тем самым, обуславливая ответственность государства в решении социальных проблем. Становление социального государства в Казахстане – это провозглашение и реализация «второго поколения» прав человека – социальных, экономических, культурных. Для Казахстана наиболее приемлемо определение социального государства как государства, обязанностью которого является создание достойных человека условий жизнедеятельности, реализации закрепленных в Конституции и других законодательных документах прав и свобод, выражающих интересы и потребности граждан.

Сегодня сложно говорить о казахстанской модели социального государства, но можно отметить некоторые особенности ее формирования. Становление социального государства в развитых странах шло в условиях зрелого гражданского общества и утверждения правового государства, а также в условиях функционирования стабильной экономики. Все эти факторы способствовали проведению социальной политики в интересах широких масс.

Строительство социального государства в Казахстане осуществляется в иных условиях: формирование рыночной экономики идет сложно, неоднозначно, а развитие демократических институтов находится на первоначальном этапе. Формирование рыночной экономики и процесс трансформации прежней социальной политики осуществляется синхронно. В ходе шоковых реформ проявились разрушительные экономические и социальные тенденции и все же, реформирование казахстанского общества заложило определенный фундамент модернизации социальной политики. В республике был принят целый пакет законов, содержащих в себе гарантии осуществления прав и свобод граждан. Наличие законодательных актов – это еще не показатель благополучия, но это показатель работы по формированию социального государства [9].

Реализация принципа социальной справедливости в казахстанском социальном государстве, во многом, определена сложившимися в обществе отношениями собственности, распределения и перераспределения материальных благ. Согласно рыночному подходу к пониманию социальной справедливости все произведенные блага за определенные период времени распределяются между собственниками факторов производства в соответствии с их долей участия. Вместе с тем рынок не в состоянии удовлетворить большинство потребностей и предоставить нормальные условия тем, кто, по тем иным причинам, не может активно включаться в процессе общественного производства. Поэтому государство должно активно способствовать процессам перераспределения.

Механизмы рыночного саморегулирования не предусматривают достижение социальной справедливости, рынок, наоборот, способствует углублению социальной дифференциации. Государство берет на себя задачу регулирования распределения доходов путем прямого вмешательства в функционирование рынка и, косвенно, с помощью налогов и других платежей. Таким образом, социальная справедливость имеет двоякий смысл: во-первых, справедливо рыночное распределение по вкладу, хотя, оно порождает и дифференциацию доходов, но служит важным стимулирующим фактором. Во-вторых, справедливы и механизмы перераспределения, направленные на относительное сглаживание различий доходов у разных социальных групп. Именно этот механизм перераспределения и порождает противоречия экономической эффективности и социальной справедливости [4].

Оптимальный баланс между рыночной эффективностью и социальной справедливостью достигается благодаря становлению социального государства. Социальное государство – не раз и навсегда сформировавшийся и застывший тип государства. Оно развивается и трансформируется в той же мере, в какой развиваются и трансформируются общество и экономика, сохраняя постоянную взаимосвязь между ними. Наиболее сложная задача, при этом – соблюдение постоянного баланса между рыночной экономикой и устранением социального неравенства, порождаемого ею. Основная проблема – установление границ вмешательства государства в экономическую и социальную жизнь, которые определяются тем, что, с одной стороны, оно не должно стать тормозом развития экономики, а с другой, обязано правовыми мерами обеспечить каждому человеку реализацию его прав на достойную жизнь. Степень участия государства в регулировании экономикой должна быть обратно пропорциональной состоянию или отраслевой экономики, или же целой экономической сферы: чем негативнее оно, тем государственного участия должно быть больше [10].

Отношение к частной собственности и к приватизации. Возникновение частной собственности кардинально изменило способ организации общества, систему общественного взаимодействия и в конечном счёте поновому стратифицировало общество. Суть произошедших изменений в том, что общество постсоветского Казахстана структурируется по другим основанием. Перераспределение доходов между разными социальными группами, поляризация интересов в результате социального неравенства — это внешние проявления происходящих социальных процессов.

Становление и развитие собственности за сравнительно короткий срок для страны с полным огосударствлением, беспрецедентен в мировой практике. Сегодня пройден лишь первоначальный этап становления формальных институтов рынка и частной собственности. Пока же рыночная экономика отягощена многими проблемами, и, в конечном счёте, не является социально-ориентированной [11].

Взаимоотношения наших граждан с собственностью можно охарактеризовать так, что, как и собственности мало, так мало и опыта рациональных практик ее использования. Что понимают казахстанцы под частной собственностью? С одной стороны собственность понимается как личное имущество (автомашина, квартира, дом и т.д.), то есть собственность

воспринимается через категорию потребления. С другой стороны, есть понимание собственности, как приносящий доход, а потому и большинство казахстанцев отметили её отсутствие. Получения доходов от собственности не вошло в массовые экономические практики. Сбережения, акции, ценные бумаги имеются лишь у немногих, что свидетельствует об отсутствии у большинства казахстанцев «подушки безопасности» на случай неблагоприятных обстоятельств.

Наши прошлые исследования показывают, что большая часть казахстанцев считает, что приватизация государственной собственности сделала богатыми меньшинство и бедными большинство. Такое мнение общества, по сути, означает, что в глазах общества приватизация оценивается как несправедливая. Негативное восприятие приватизации, по-нашему мнению, не неприятие частной собственности, а скорее недовольство тем, как она была проведена в начале экономических реформ. Возникшие впоследствии крупные состояния, рассматриваются казахстанцами как нелегитимные, а сам процесс приватизации оценивается как несправедливый. Таким образом, прошедшие социально-экономические изменения со всеми формами искажения первоначального распределения (перераспределения) экономических ресурсов обусловили неоднозначное отношение казахстанцев к частной собственности и, особенно к процессам приватизации.

Опросы, проведенные казахстанскими исследователями, показывают, что меньше всего из социальных институтов люди доверяют бизнес-структурам. Касательно аналогичной ситуации в России российский социолог Ж.Т. Тощенко высказался следующим образом: «парадокс заключается в том, что общественное сознание, поддерживая рыночное преобразование настроено против субъектов этих преобразований, кто реально и на деле олицетворяет изменения экономической жизни» [12].

Социальная ответственность бизнеса. В начале прошлого столетия в США зародилось движение «Ротари», члены которого под девизом «служение обществу – выше личных интересов» призывали материально преуспевающих людей вносить свою лепту в улучшение социальной ситуации, обеспечение справедливости не только в профессиональной сфере, но и в ареале своего проживания. В тридцатые годы XX века были предприняты инициативы, предполагавшие правительственный контроль над защитой общественных интересов и гарантию права рабочих создавать собственные организации, а также участвовать в заключении коллективных договоров. Аналогичные шаги по защите прав работников и обеспечению справедливости накануне и после Второй мировой войны предприняли многие европейские страны. Таким образом, в 50-70-е годы прошедшего века социальная ответственность корпораций перед собственным персоналом была практически везде воспринята и закреплена государствами [13].

Всё больше сторонников завоёвывает и Роулзовская идея «сильной социальной политики государства» в Европе. Стремление к реальному смягчению социальной напряжённости, уменьшению социального расслоения, обеспечению базового социального минимума и возможностей для развития максимального числа своих граждан, создаёт благоприятные условия для развития всех сфер жизни гражданского общества. В экономически развитых странах государство вмешивается в экономику для регулирования доходов и исполнения социальных обязательств со стороны бизнеса. Всё дело в том, что богатые во многих странах предпочитают делиться своими доходами, чтобы жить в спокойном и стабильном обществе. Мотивация, у всех разная, но есть понимание, что только-таки можно остаться богатым и преуспевающим. Речь идёт, конечно, о тех, кто честным путём получил своё богатство; остальные (в демократических государствах) находятся вне рамок общества [14].

Вместе с тем, целью любого бизнеса является, прежде всего, извлечение прибыли и обязательств компании перед своими акционерами или соучредителями. Бизнес совместно с государственными органами должны нести и социальную ответственность перед обществом, что соответствует целям строительства справедливого государства. Социальная ответственность в современном мире воспринимается не только как благотворительность, но и как эффективная деятельность, повышающая деловую репутацию и капитализацию компании. Это добровольный вклад бизнеса в развитие общества, другими словами, это — осознанные инвестиции бизнеса в строительство справедливого государства. Чем успешнее бизнес, тем здоровее общество, а чем здоровее общество, тем успешнее бизнес. Эта взаимозависимость проста, очевидна, выгодна для всех и является одним из основных факторов обеспечения стабильности государства [13].

В первые годы независимости государственные органы уделяли недостаточное внимание вопросам соблюдения социального и трудового законодательств, что нередко приводило к задержкам по выплате заработной платы, авариям на производстве, росту травматизма и другим негативным последствиям. Накопленный опыт в этой сфере убеждает в том, что консолидация усилий государства и бизнеса – это объективная потребность сегодняшнего дня. В этой связи, хотелось бы подчеркнуть, что еще в 2008 году на республиканском Форуме по вопросам социальной ответственности бизнеса в г. Жезказган было отмечено, что: «С точки зрения социальной ответственности государство в основном про-

шло свою часть пути, и оно в целом эффективно выполняет эту свою функцию. Теперь – очередь за бизнесом» [15].

Государством созданы условия для деятельности бизнеса, упрощения регистрационных процедур, сокращения видов проверок, а также снижения налоговой нагрузки. Законодательно приняты нормы, поддерживающие отечественных предпринимателей при участии их в конкурсах государственных закупок. В ответ государство и общество ждут от бизнес-сообщества ответного шага в сторону социальной ориентированности предпринимательства, и прежде всего обеспечения справедливого распределения доходов [13].

Сегодня на повестке дня стоит вопрос о сохранении рабочих мест, проведении политики устойчивой занятости населения. С этой целью, как известно, в республике был принят Закон «О внесении дополнений и изменений в некоторые законодательные акты РК по вопросам занятости и адресной социальной помощи», который утверждает меры по профобучению и трудоустройству для малообеспеченных граждан.

На Жезказганском Форуме было также указано на необходимость определения и принятия принципов корпоративной социальной ответственности, дальнейшего развития и совершенствования коллективно-договорных механизмов в трудовых отношениях. Несомненно, большой положительный резонанс в стране получило учреждение в стране специальной ежегодной премии «Парыз» за успешное сочетание предпринимательской деятельности с ведением социально ответственного бизнеса.

Также можно отметить, что бизнес стал принимать активное участие в социальных программах. Ряд корпораций и национальных компаний («Казахмыс», Евразийская промышленная ассоциация, «Казатомпром» и др.) направляют значительные финансовые средства на развитие объектов социального назначения: школы, медицинские и дошкольные учреждения, оздоровительные комплексы, реабилитационные центры для инвалидов, объекты культуры и спорта. По этому пути сегодня следуют и другие предпринимательские структуры.

Реалии вышеуказанных проблем требует также научного осмысления, т.е. исследований, разработок, научно обоснованных рекомендаций и предложений по совершенствованию этого важного направления социально-экономического развития государства и обеспечения стабильности в обществе.

Социально-трудовая сфера. *Возникновение частной собственности, как отмечалось выше, по-новому структурировало* общество, изменило способ ее организации, систему общественного взаимодействия. Появились новые социальные группы: наемные работники и собственники (работодатели), положение, которое в социально-трудовой сфере различно. Появились новые виды неравенства в трудовой сфере.

Причина неравенства в сфере трудовых отношений – противоречие Труда и Капитала, проявлением которого является дисбаланс приоритетов в пользу Капитала, то есть, интересов работодателя, в особенности, Транснациональных компаний. В меньшей степени, эти противоречия проявляются на предприятиях малого бизнеса. В развитых и социально ориентированных странах ищут и находят пути преодоления этого противостояния, в том числе за счет приоритета развития человеческого капитала. *В Казахстане в последние годы принимаются меры по совершенствованию* государственной политики, направленной на выравнивание возможностей двух сторон.

Любое общество не может существовать без потребления материальных благ, но для начала их необходимо производить, что требует вступления вопределённые отношения (трудовые). Основой основ жизнедеятельности любого общества являются трудовые отношения, а потому они находятся в зоне повышенного внимания государства. При любой форме государственного устройства они составляют важнейшую область государственного управления. Рыночные преобразования общества актуализировали необходимость создания новой системы социально-экономического развития и соответствующих ей трудовых отношений, прежде всего для разрешения возникающих противоречий.

Главным документом, регулирующим социально-трудовые отношения в Казахстане, является Трудовой Кодекс РК. В нем закреплены принципы регулирования данных отношений, в числе которых и принцип справедливости условий труда. Указанный документ определяет условия труда как совокупности факторов производственной среды и трудового процесса [16].

В регулировании социально-трудовых отношений особую роль играет Международная организация труда (МОТ), членом которой Казахстан является с 1993 года. Стратегической целью деятельности МОТ является развитие и реализация норм, основополагающих принципов и прав в сфере труда, одно из которых право на справедливые условия труда. Так, 10 июля 2008 года в Женеве была принята Декларация МОТ о социальной справедливости в целях справедливой глобализации. В данном документе подчеркивается, что основополагающие ценности свободы, достоинства человека, социальной справедливости и недопущение дискриминации являются основой устойчивого социального развития. При этом социальная справедливость должна обеспечиваться за счет содействия занятости населения, расширения социальных гарантий нуждающимся, соблюдения и содействия в реализации этих принципов. Таким образом,

МОТ подчеркнула необходимость в социальной справедливости в условия современных обществ и обязанность государств принимать меры для реализации данного принципа в жизни [17].

Оплата труда (заработная плата) – один из главных институтов права. Человек вступает в социально-трудовые отношения с целью заработать денег (как бы меркантильно не звучало). В Конституции РК и Трудовом Кодексе закреплено положение о том, что каждый имеет право на вознаграждение без какой-либо дискриминации. В статье 7 Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах указано, что труд должен обеспечивать: 1) справедливую зарплату и равное вознаграждение за труд равной ценности; 2) удовлетворить существование работников и их семей [18]. Иными словами, в понимании Пакта, зарплаты работника, предположим главы семьи – отца, должно хватать на обеспечение его самого и семьи (4 человек). В казахстанской действительности она должна быть не ниже 85 000 тенге, то есть не ниже минимальной заработной платы. Во многих случаях она отвечает критериям справедливости, так как она не ниже минимальной заработной платы. Возникает вопрос, может ли глава семьи обеспечить себя и семью, даже если он получает гораздо выше,чем, минимальная зарплата? По итогам 2024 года средняя месячная зарплата в стране составляла 403 тыс. тенге наиболее динамичный рост наблюдается в трёх секторах: телекоммуникации, операции с недвижимостью, финансы. Противоположная ситуация сложилась в отраслях с высокой занятостью, а также в отраслях, где зарплаты выплачиваются из бюджета (госуправление, образование, административное обслуживание).

В трех секторах с максимальной зарплатой всего 9% совокупной численности работников, тогда как в здравоохранении, образовании, административном обслуживании 40% наемных работников. В целом 64% наемных работников получают зарплату ниже средней зарплаты по республике. При этом 10% самых богатых людей Казахстана принадлежит почти четверть доходов населения (24%). Для того, чтобы была синхронизация экономики и доходов как считает аналитик Halyk Finance Салтанат Игамбекова требуется диверсификация экономики, перераспределение в пользу трудоемких секторов, повышение производительности труда и реформы системы оплаты труда [19]

По данным авторов исследования «Экономическое неравенство и работающая бедность в Казахстане» (ОС «Стратегия»), в Казахстане наблюдается феномен «работающая бедность», который еще мало изучен. Это занятое население, доход которого не превышает 204 000 тенге (75% изучаемой группы), треть изкоторых живет на доход от 83 000 тенге до 143 000 тенге. В среднем на еду изучаемая группа тратит не менее 50,7% от дохода. Таким образом, по показателю потребительского потенциала, 40% «работающих бедных» можно отнести к самым малообеспеченным.

Приведенные данные свидетельствуют о значительных масштабах бедности среди работающих в стране, о росте неравенства и нарушении права казахстанцев на достойный уровень жизни для себя и для членов своей семьи [20].

На расширенном заседании правительства 7 февраля 2024 года Президент Республики Казахстан К.К. Токаев отмечал, что доступность труда является основополагающим принципом утверждения социальной справедливости. Трудовые заработки – главный источник дохода большинства домохозяйств. Доступ к производительной и свободно избранной занятости, социальной защите создают основу жизнии позволяют человеку развиваться и реализовывать свой потенциал.

Ранее, в Послании от 1 сентября 2021 года Глава государства отмечал, что фонд оплаты труда отстал от роста прибыли владельцев предприятий почти на 60% и в этой связи Правительству было предложено разработать мягкие меры по стимулированию бизнеса к увеличению заработной платы. Можно отметить, что Президент ввел проблему труда в актуальную политическую повестку [20]. И все же, несмотря, на позитивные меры со стороны государства по увеличению заработных плат, они требуют совершенствования в соответствии с политикой государства по повышению уровня благосостояния населения.

Заключение

Перед социальным государством и социальной политикой, в рамках которой и осуществляются принципы социального государства, не стоит задача создания абсолютной социальной справедливости, да это и невозможно. Важно обеспечить социальную компенсацию, в такой степени, чтобы неравномерность распределения ресурсов не приводила к социальным конфликтам и не происходила социальная, культурная, правовая изоляция определенных социальных групп.

Существует множество механизмов и гарантий обеспечения социальной справедливости. Для того, чтобы социальная справедливость была эффективна, необходимо не только институциональные преобразования и настрой государства (власти), но и сплоченные действия всего общества, как бизнес структур, так и граждан, работающих во всех сферах жизни государства.

Финансирование

Исследование проведено в рамках финансирования фундаментального научного исследования КН МНВО РК – BR20280977 «Современные концептуальные подходы к содержанию справедливости и

ее реализации в казахстанском обществе в условиях глобальных трансформаций».

Список литературы

1 Токаев К. К. Выступление на внеочередном XXIII съезде партии Аманат // [Электронный ресурс] URL: https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-prinyal-uchastie-vo-vneocherednom-xxiii-sezde-partii-amanat-2632234 (Дата обращения 07.05.2025)

2 Шиняева О.В., Чебиняева И.Л. Справедливость как основа социального пространства: историко-социологический анализ // Известия Тульского Государственного Университета. Гуманитарные науки. Область науки: социологические науки. – 2021. – С. 104-105.

3 Дыльнова Т.В. Социальное справедливость и социальное неравенство в условиях современной России. Вестник РУДН, серия Социология. – 2004. – С. 161-168.

4 Острая Т.В. Социальное государство как инструмент достижения социальной справедливости // Известия Томского государственного университета, 2006. – Т. 309. – №2. – С. 238-239.

5 Роулз Дж. Теория справедливости. – М.: ЛКИ, 1995. – 536 с.

6 Шамалиева Р.К. Теория справедливости как честности Дж. Роулза: закономерности и противоречия // Социально-гуманитарные знания. – 2021. – № 2. – С 234-237.

7 Нозик Р. Анархия, государство и утопия. – М.: ИРИС ЭН, 2008. – 424 с.

8 Хайек Ф., Право, законодательство и свобода: современное понимание либеральный принципов справедливости и политики. – М: ИРИСЭН, 2006. – 644 с.

9 Трансформация идеологического пространства в Казахстане. – Алматы, 2014. – С. 12-14.

10 Гриценко Н.Н. Основные положения, принципы социального государства и механизмы их реализации // [Электронный ресурс] URL: file:///C:/Users/User/Downloads/osnovnye-polozheniya-printsipy-sotsialnogo-gosudarstva-i-mehanizmy-ih-realizatsii.pdf (Дата обращения 09.05.2025)

11 Қазақстандағы әлеуметтік жаңару: идеядан шындыққа. Ұжымдық монография. – Алматы: ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2023. – 367 б.

12 Тощенко Ж.Т. Парадоксальный человек. – М.: Гардарики, 2001. – 398 с.

13 Бижанов А.К. Социальная ответственность бизнеса в контексте справедливости // Аль-Фараби. – 2023. – № 3. – С. 125-133.

14 Гаврилова И.Н. Западные трактовки социальной справедливости: обзор концепций // [Электронный ресурс] URL: https://gtmarket.ru/library/articles/2664. (Дата обращения 11.05.2025)

15 Выступление Президента Н.А. Назарбаева на республиканском Форуме по вопросам социальной ответственности бизнеса (Жезказган, 24 января 2008 года) // [Электронный ресурс] URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30155062&pos=4;-106#pos=4;-106. (Дата обращения 13.05.2025)

16 Трудовой Кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V ЗРК // [Электронный ресурс] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414 (Дата обращения 15.05.2025)

17 Декларация МОТо социальной справедливости в целях справедливой глобализации, Женева, 10 июня 2008 г. // [Электронный ресурс] URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/pdf/fair_globalization.pdf (Дата обращения 17.05.2025)

18 Международный пакт об экономических и культурных правах, Генеральная ассамблея ООН, 16 декабря 1966 г. // [Электронный ресурс]. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactecon.shtml (Дата обращения 18.05.2025)

19 Средняя зарплата в Казахстане выросла. Почему это мало кого касается? // [Электронный ресурс]. URL: https://inbusiness.kz/ru/news/srednyaya-zarplata-v-kazahstane-vyrosla-pochemu-eto-malo-kogo-kasaetsya. (Дата обращения 19.05.2025)

20 Экономическое неравенство и работающая бедность в Казахстане. – Алматы, 2023. – С. 9-10.

Transliteration

1 Tokaev K. K. Vystuplenie na vneocherednom XXIII s"ezde partii Amanat [Speech at the extraordinary XXIII Congress of the Amanat party] // [Elektronnyj resurs] URL: https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-prinyal-uchastie-vo-vneocherednom-xxiii-sezde-partii-amanat-2632234 (Data obrashhenija 07.05.2025) (in Russ)

2 Shinyaeva O.V., Chebinyaeva I.L. Spravedlivost' kak osnova social'nogo prostranstva: istoriko-sociologicheskij analiz [Justice as the basis of social space: historical and sociological analysis] // Izvestiya Tul'skogo Gosudarstvennogo Universiteta. Gumanitarnye nauki. Oblast' nauki: sociologicheskie nauki. – 2021. – S.104-105. (in Russ)

3 Dyl'nova T.V. Social'noe spravedlivost' i social'noe neravenstvo v usloviyah sovremennoj Rossii [Social justice and social inequality in modern Russia] // Vestnik RUDN, seriya Sociologiya. – 2004. – S. 161-168. (in Russ)

4 Ostraya T.V. Social'noe gosudarstvo kak instrument dostizheniya social'noj spravedlivosti [The welfare state as a tool for achieving social justice.]. Izvestiya Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, 2006. – T. 309. – №2. – S. 238-239. (in Russ)

5 Roulz Dzh. Teoriya spravedlivosti [Theory of justice]. – M.: LKI, 1995. – 536 s. (in Russ)

6 Shamalieva R.K. Teoriya spravedlivosti kak chestnosti Dzh. Roulza: zakonomernosti i protivorechiya [J. Rawls's Theory of Justice as Fairness: Regularities and Contradictions] // Social'no-gumanitarnye znaniya. – 2021. – № 2. – S 234-237. (in Russ)

7 Nozik R. Anarhiya, gosudarstvo i utopiya [Anarchy, State and Utopia]. – M.: IRIS EN, 2008. – 424 s. (in Russ)

8 Hajek F., Pravo, zakonodatel'stvo i svoboda: sovremennoe ponimanie liberal'nyj principov spravedlivosti i politiki [Law, Legislation and Freedom: A Contemporary Understanding of Liberal Principles of Justice and Politics]. – M.: IRISEN, 2006. – 644 s. (in Russ)

9 Transformaciya ideologicheskogo prostranstva v Kazahstane [Transformation of the ideological space in Kazakhstan]. – Almaty, 2014. – S. 12-14. (in Russ)

10 Gricenko N.N. Osnovnye polozheniya, principy social'nogo gosudarstva i mekhanizmy ih realizacii [Basic provisions, principles of the social state and mechanisms for their implementation] // [Elektronnyj resurs]. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/osnovnye-polozheniya-printsipy-sotsialnogo-gosudarstva-i-mehanizmy-ih-realizatsii.pdf (Data obrashhenija 09.05.2025) (in Russ)

11 Qazaqstandagy aleumettik zhanaru: ideyadan shyndyqqa [Social modernization in Kazakhstan: from idea to reality]. Uzhymdyq monografiya. – Almaty: ҚR ҒZHBM ҒK Filosofiya, sayasattanu zhəne dintanu instituty, 2023. – 367 b. (In Kaz)

12 Toshchenko ZH.T. Paradoksal'nyj chelovek [The paradoxical man]. – M.: Gardariki, 2001. – 398 s. (in Russ)

13 Bizhanov A.K. Social'naya otvetstvennost' biznesa v kontekste spravedlivosti [Social responsibility of business in the context of justice] // Al'-Farabi. – 2023. – № 3. – S. 125-133. (in Russ)

14 Gavrilova I.N. Zapadnye traktovki social'noj spravedlivosti: obzor koncepcij [Western Interpretations of Social Justice: A Review of Concepts] // [Elektronnyj

resurs]. URL: https://gtmarket.ru/library/articles/2664. (Data obrashhenija 11.05.2025) (in Russ)

15. Vystuplenie Prezidenta N.A. Nazarbaeva na respublikanskom Forume po voprosam social'noj otvetstvennosti biznesa [Speech by President N.A. Nazarbayev at the Republican Forum on Social Responsibility of Business] (Zhezkazgan, 24 yanvarya 2008 goda) // [Elektronnyj resurs] URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30155062&pos=4;-106#pos=4;-106. (Data obrashhenija 13.05.2025) (in Russ)

16 Trudovoj Kodeks Respubliki Kazahstan ot 23 noyabrya 2015 goda № 414-V ZRK [Labor Code of the Republic of Kazakhstan dated November 23, 2015 No. 414-V ZRK] // [Elektronnyj resurs] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414 (Data obrashhenija 15.05.2025) (in Russ)

17 Deklaraciya MOTo social'noĭ spravedlivosti v celyah spravedlivoĭ globalizacii, Zheneva, 10 iyunya 2008 g. // [Elektronnyj resurs] URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/pdf/fair_globalization.pdf [ILO Declaration on Social Justice for a Fair Globalization, Geneva, 10 June 2008] (Data obrashhenija 17.05.2025) (in Russ)

18 Mezhdunarodnyj pakt ob ekonomicheskih i kul'turnyh pravah, General'naya assambleya OON, 16 dekabrya 1966 g. // [Elektronnyj resurs]. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactecon.shtml (Data obrashhenija 18.05.2025) (in Russ)

19 Srednyaya zarplata v Kazahstane vyrosla. Pochemu eto malo kogo kasaetsya? [Average salary in Kazakhstan has increased. Why does this concern so few people?] // [Elektronnyj resurs] URL: https://inbusiness.kz/ru/news/srednyaya-zarplata-v-kazahstane-vyrosla-pochemu-eto-malo-kogo-kasaetsya. (Data obrashhenija 19.05.2025) (in Russ)

20 Ekonomicheskoe neravenstvo i rabotayushchaya bednost' v Kazahstane [Economic Inequality and Working Poverty in Kazakhstan]. – Almaty, 2023. – S. 9-10. (in Russ)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Ахан Хусаинович Бижанов	главный научный сотрудник, академик НАН РК, профессор, доктор политических наук, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: veteran_vov@mail.ru
Дина Далабаевна Ешпанова	ведущий научный сотрудник, доцент, доктор философских наук, Института философии, политологии и религиоведении, Алматы, Казахстан, d.yehpanova@inbox.ru, ORCID: 0000-0002-2731-6510
Ахан Құсайынұлы Бижанов	бас ғылыми қызметкер, ҚР ҰҒА академигі, профессор, саяси ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: veteran_vov@mail.ru
Дина Далабаевна Ешпанова	жетекші ғылыми қызметкер, доцент, философия ғылымдарының кандидаты, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, d.yehpanova@inbox.ru, ORCİD: 0000-0003-3207-2706
Akhan Bizhanov	Chief Researcher, Academician of the NAS of the RK, Professor, Doctor of Political Sciences, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: veteran_vov@mail.ru
Dina Yeshpanova	Leading Researcher, Associate Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Institute of Philosophy, Political Science and Religion, Almaty, Kazakhstan, d.yehpanova@inbox.ru, ORCID: 0000-0002-2731-6510

ҒТАХР 02.41.41 https://doi.org/10.48010/aa.v103i2.623

ПАТРИОТИЗМНІҢ ҚҰНДЫЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ: ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ДИСКУРС

Р.К. Тұрысжанова, Б.Б. Жақсыбаева

АҢДАТПА

Жаһандану дәуірінде көптеген этностардың ұлттық сана-сезімі мен мәдениетінің, тұрмыс-тіршілігі мен тарихының ерекшеліктеріне байланысты өзінің бірегейлігін жоғалтудың нақты қаупі бар. Мұндай жағдайда патриотизмді қалыптастыру ұлттық қауіпсіздік мәселесіне айналып, ерекше мәнге ие болады. Мақалада зерттелген мәселенің өзектілігі күмән тудырмайды, ал ұсынылған материал өте өзекті және уақытылы. Жоғары мектепте көпжылдық еңбек өтілімі бар оқытушылар бола отырып, авторлар әлеуметтік-гуманитарлық пәндерді оқытудағы тәжірибесіне және Нархоз Университетінің студенттерімен белсенді бейресми қарым-қатынас нәтижелеріне сүйенеді.

Ұсынылған ғылыми мақаланың жаңалығы Интернет-ортада ең алдымен қазақстандық жастарды патриоттыққа тәрбиелеудегі агенті ретінде бірінші кезекте қарастырылмауында. Нархоз Университетінің 2-3 курс студенттерінің әлеуметтік сауалнамасы арқылы авторлар әлеуметтік желілерді маңызды және өзекті тақырыптарды талқылау құралы ретінде пайдалануға болады деген қорытынды жасайды, олар Интернет-технологиялар арқылы қазақстандық жастардың патриоттық бағдарлары мен сенімдерін қалыптастыру бойынша нақты ұсыныстар береді. Мақала орта және жоғары білім беру жүйесіндегі патриоттық тәрбие беру мәселелерімен айналысатындарға, сондай-ақ Интернет кеңістігінің мүмкіндіктерін пайдалана отырып, осы бағыттағы жұмысты жетілдіргісі келетіндер үшін пайдалы.

Түйін сөздер: патриотизм, азаматтылық, студенттік жастар, студенттік орта, патриоттық тәрбие, әлеуметтік желілер, Интернет-кеңістік, Интернет-технологиялар.

Нархоз университеті, Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент: Жақсыбаева Б. Б., botagoz.zhaksybaeva@narxoz.kz

Мақаланың сілтемесі: Тұрысжанова Р.К., Жақсыбаева Б.Б. Патриотизмнің құндылық негіздері: әлеуметтанулық дискурс // Адам әлемі. – 2025. – №2 (103). – Б. 123-131.

Ценностные основания патриотизма: социологический дискурс

Аннотация. В эпоху глобализации для многих этносов существует реальная угроза потерять свою неповторимость, связанную с особенностями национального сознания и культуры, жизненного уклада и своей истории. В этих условиях формирование патриотизма обретает особую значимость, обретая статус проблемы национальной безопасности. Актуальность исследуемого в статье вопроса не вызывает сомнений, а представленный материал видится весьма злободневным и своевременным. Будучи педагогами с большим стажем работы в Высшей школе, авторы опираются на свой опыт преподавания социально-гуманитарных дисциплин и на активное неформальное общение со студентами Университета Нархоз.

Новизна представленной научной статьи заключатся в том, что Интернет-среда прежде не рассматривалась в качестве агента патриотического воспитания казахстанской молодежи. Через социологический опрос студентов 2-3 курсов Университета Нархоз авторами сделан вывод о том, что социальные сети можно использовать как инструмент для обсуждения серьезных и актуальных тем, они дают предложения и конкретные рекомендации по формированию патриотических ориентиров и убеждений казахстанской молодежи посредством Интернет-технологий. Статья будет полезна для тех, кто занимается проблемами патриотического воспитания в системе среднего и высшего образования, кто хочет усовершенствовать эту работу, используя возможности Интернет-пространства.

Ключевые слова: патриотизм, гражданственность, студенческая молодежь, студенческая среда, патриотическое воспитание, социальные сети, Интернет-пространство, Интернет-технологии.

Value Foundations of Patriotism: Sociological Discourse

Abstract. In the era of globalization, for many ethnic groups there is a real threat to lose their uniqueness associated with the peculiarities of national consciousness and culture, way of life and their history. In these conditions, the formation of patriotism becomes of a special importance, acquiring the status of a national security problem. The relevance of the issue investigated in the article is beyond doubt, and the presented material seems very acute and timely. Being teachers with extensive experience in Higher education, the authors rely on their experience in teaching social and humanitarian disciplines along with active informal communication with students of Narxoz University.

The novelty of the presented scientific article lies in the fact that the problem of the formation of patriotism in the Kazakh student environment has never been considered in the context of the possibilities of the Internet-environment as an agent of patriotic education. Through a sociological survey of 2-3 year students of Narxoz University, the authors made a decision that social networks can be used as a tool for discussion of serious and

relevant topics. They provide suggestions and specific recommendations for the formation of patriotic guidelines and beliefs of Kazakhstan youth through modern Internet technologies. The article will be useful for those who deal with the problems of patriotic education in the system of secondary and higher education, who want to improve this work using the possibilities of the Internet space.

Key words: Patriotism, Citizenship, Student Youth, Student Environment, Patriotic Education, Social Networks, Internet Space, Internet Technologies.

Кіріспе

Жаһандану қазіргі әлемге ықпалы үлкен және біркелкі емес, ол іс жүзінде кез келген феноменнің өзіндік мазмұнын теңестіреді. Жаһандану әсерінен көптеген этностардың ұлттық сана-сезімі мен мәдениетінің, тұрмыс-тіршілігі мен тарихының ерекшеліктеріне байланысты өзінің бірегейлігін, ерекше мазмұнын жоғалтудың нақты қаупі бар. Мұндай жағдайда патриотизмді қалыптастыру ұлттық қауіпсіздік мәселесіне айналып, ерекше мәнге ие болады.

Мақаланың ғылыми жаңалығы – қазақстандық студенттік ортада патриотизмді қалыптастыру мәселесі бұрын патриоттық тәрбие берудің агенті ретінде Интернет-ортаның мүмкіндіктері контекстінде қарастырылмағандығында, сондықтан студент жастардың патриоттық сезімін ескеруге әлеуметтік желілер мен Интернет ресурстарының ықпалы тұрғысынан қарастыру жаңалық болып табылады. Мақалада көтерілген мәселе Интернет-технологияларды, сайттар мен әлеуметтік желілердегі парақшаларды пайдалану арқылы патриоттық тұлғаны тәрбиелеудің нысандары мен әдістерін кеңейту үшін мүмкіндіктер ашу болып табылады. Нархоз университетінің 2-3 курс студенттері арасында әлеуметтік сауалнама жүргізу арқылы студенттердің бойында патриотизмді қалыптастыру бойынша ұсыныстарды анықтау, патриоттық бағдарлар мен сенімдерді қалыптастырудағы Интернет-технологияның рөлі мен маңызын анықтау міндеті қойылды.

Мақаланың өзегі – жастардың патриоттық сезімін оятуда Интернет-технологиялар мен әлеуметтік желілер қаншалықты маңызды деген сауалда. Осы мәселе бойынша зерттеулердің библиографиясын зерделей отырып, посткеңестік, ресейлік және шетелдік әріптестердің бұл бағытта белгілі бір күш-жігер жұмсап жатқанын атап өтуге болады. Тақырыпта қойылған мәселе көпшілікті қызықтыратынын, бірақ зерттеу жұмыстары енді ғана жүргізіліп жатқанын атап өтеміз. Қызығушылық Интернет кеңістігінің кең ауқымды тақырыптарды қамтып, медиа кеңістігінде адамдар өз ойларын оңай бөлісе алатындығына байланысты. Ал қолданушылардың басым бөлігі жастар екенін ескерсек, қаншама студенттер бұл саланы шындық деп қабылдап, сонда өз пікірлерімен бөлісетінін елестетуге болады. Қазіргі әлемде туындап отырған геосаяси сын-қатерлер, COVID-19 пандемиясының экономикалық салдары және 2022 жылғы Қазақстандағы қаңтар оқиғалары жастарды азаматтық пен патриотизмді қалыптастыруды ұлттық қауіпсіздік мәселесі ретінде қарастыруға мәжбүр етеді деп санаймыз.

Айта кетейік, патриоттық тәрбие мәселелері «Білім туралы», «ҚР мемлекеттік жастар саясаты туралы», «ҚР мемлекеттік рәміздері туралы», «ҚР тілдері туралы» заңдарда, ҚР азаматтарына патриоттық тәрбие берудің мемлекеттік бағдарламасында және басқа да құжаттарда көрініс тапқан.

Бұған Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің Философия, саясаттану және діндану институты мен Алматы қаласы әкімдігінің 2014 жылы жүргізген жастар арасында жүргізген социологиялық сауалнамаларының нәтижелері дәлел [1; 2], Бұқаралық ақпарат құралдары мен ғаламдық Интернет желісі жастарға өзінің теріс әсерін тигізетінін атап өту қажет, бұл патриот бейнесін саналы түрде өшіруден, жаппай тұтыну қоғамының құндылықтарын насихаттаудан және тәуелділік пен құлдырау көңіл-күйін тудыру нысанынан байқалады.

Осы көңіл-күйге жауап ретінде ҚР Президенті К.-Ж. Тоқаев: «Сырттан ешкім біз үшін ешнәрсе жасамайтынын түсінуіміз керек. Барлығы біздің қолымызда» [3]. Бұл ретте Президент біздің белсенді, талантты жастарымызға, ең алдымен қазақстандық студенттер қауымына сенім артады.

Әдіснама

Зерттеу әдістері жалпы ғылыми әдістер – талдау, синтез, салыстырмалы талдау, сонымен қатар нақты біртұтас көзқарас, даму принципі, мәдени тарихшылдық принципі, дерексізден нақтыға көтерілу әдісі, белсенділік және аксиологиялық тәсілдер, сұрақ қою. Зерттеу аясында Нархоз университетінің студенттеріне әлеуметтік сауалнама жүргізілді; патриотты тәрбиелеу үшін әлеуметтік желілер мен Интернет-технологияларды пайдалану бойынша ұсыныстар әзірленді. Бұдан біз практикалық маңыздылықты көреміз. Зерттеу нәтижелері қазақстандық мұғалімдер мен жоғары мектептің оқытушылары үшін ғана емес, сондай-ақ тәуелсіздік алғаннан кейін кеңестік патриотизмнен ұлттық патриотизмге көшу, оны трансформациялау мәселесі айтарлықтай өткір тұрған посткеңестік кеңістіктегі әріптестеріміз үшін де сұранысқа ие болуы мүмкін.

Интернет пен әлеуметтік желілердің мүмкіндіктері

Азаматтық және патриоттық тәрбие мәселелері адамзат өркениеті тарихында әрдайым ғалымдар мен педагогикалық қауымның назарында болды. Бұл ретте, жас ұрпаққа тәрбие беру шарттары мен ерекшеліктері қоғамның экономикалық, әлеуметтік, мәдени және тарихи

даму жағдайларына байланысты өзгеріп отырады. Қазақстан Республикасының қалыптасуы мен дамуының қазіргі кезеңіне сәйкес жастарда қазақстандық патриотизмді қалыптастырудың тәрбиелік-педагогикалық теориялары мен тұжырымдамалары, осы жұмысты ұйымдастыру нысандары сапалы – жаңа тәсілдерді қажет етеді.

Негізгі себеп, біз көріп отырғандай, жаңа ақпараттық технологияларды пайдаланумен байланысты. Осыған байланысты біз студент-патриотты, студент-азаматты әлеуметтік желілер мен Интернет-ресурстарды пайдалану арқылы тәрбиелеу мүмкіндіктерін қарастыруды ұсынамыз.

Қазіргі уақытта жастар гибридті деп аталатын нақты әлемге белсене қатысуда, олар өз ойларымен бөлісу және жаңалықтарды, оқиғаларды, әлемдегі және қоғамдағы өзгерістерді талқылау, медиа кеңістікті есту мүмкіндігі ретінде қабылдау үшін әлеуметтік желілердің барлық түрлерін пайдаланады. Қолданушылардың басым бөлігі жастар екенін ескерсек, қанша студент медиа кеңістікті тыңдау мүмкіндігі ретінде қабылдайтынын елестетуге болады. Қазіргі әлемнің туындап отырған геосаяси сын-қатерлері, COVID-19 пандемиясының әлеуметтік-экономикалық салдары, 2022 жылғы қаңтардағы Қазақстандағы оқиғалар жастардың азаматтық пен патриотизмін қалыптастыруды ұлттық қауіпсіздік мәселесі ретінде, онсыз экономикалық және саяси процестердің барабар дамуын қамтамасыз ететін құрылым ретінде қарастыруға мәжбүр етеді деп санаймыз.

Қазақстанда патриоттық тәрбие беру үшін Интернет ресурстарын қолдану тақырыбына қатысты арнайы зерттеулер жоқ, алайда жаңа медианың патриотизмді қалыптастыруға ықпалы туралы пікірлердің ішінде оң көзқарастар болғанымен, көбінесе теріс бағалаулар да жиі кездеседі. Кейбір зерттеушілер әлеуметтік желілердің теріс әсерлерін де көрсетеді, бірақ олардың пікірлерін ескере отырып, Интернет ресурстарының оңтайлы тұстарын да атап өтуіміз керек. Көтеріліп отырған мәселе аясында ресейлік зерттеушілер Е.Ю.Митрохин, Л.Б.Шиповская, А.В.Севостьянованы атап өтуге болады. Олар әлеуметтік желілердің мәдениетаралық диалогты кеңейту және сабақтан тыс жұмыстарды тиімді өткізу мүмкіндіктерін атап өтеді, мысалы, патриоттық сезімді дамытуға ықпал ететін зерттеулер (мысалы, отбасы генеалогиясын зерттеу) жүргізу.

Айта кету керек, Қазақстанда біздің тақырып бойынша зерттеулер жүргізілген. Осы тұрғыдан алғанда Г.С.Абдирайымованың «Тәуелсіз Қазақстанның құндылықтары мен идеалдары» бағыты бойынша 2013-2015 жылдарға арналған зерттеу жұмыстарының тақырыптық жоспары шеңберінде орындалған «Қазіргі кезеңдегі Қазақстан жастарының дүниетанымы және рухани құндылықтары: жай-күйін бағалау, мәселелері, шешу жолдары (әлеуметтік зерттеу нәтижелері бойынша)» атты мақаласы екше назар аударуға тұрарлық. Бұл мақалада 15-29 жас аралығындағы 1000 адам арасында жүргізілген әлеуметтік сауалнама деректерінінің жан-жақты талдауы берілген [4].

М.З.Изотов пен А.А.Кокушеваның «Жаңа қазақстандық патриотизм феноменінің философиялық-социологиялық талдауы» атты мақаласында 2014 жылы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Философия, саясаттану және дінтану институты жүргізген жастардың әлеуметтік сауалнамасының нәтижелері келтірілген [5].

Қоғамда жоғары әлеуметтік белсенділік пен өмірге қанағаттану деңгейін қалыптастыруда Интернеттің рөлі айтарлықтай. Ол адамдарға өмір сапасын жақсарту үшін жаңа мүмкіндіктер мен ресурстарды ұсынады.

Осы орайда М.Кастельстің XXI ғасырдың алғашқы онжылдықтарында Интернет арқылы жеке және корпоративтік өзара іс-қимылдан (мысалы, электрондық поштаны пайдалану) олардың пайдаланушылары бақылайтын және басқаратын әлеуметтік желілерді дербес құрастыру жағына ауысу түріндегі Интернеттің ең терең әлеуметтік трансформациясы туралы ұстанымы қызықты. 2002 жылдан бері бірнеше жыл ішінде Friendster, Friendster, Facebook, YouTube, Twitter, Twenti, QQ, Baidu, Cyworld, ВКонтакте, Skyrock және басқа жүздеген әлеуметтік желі сайттарының қарқынды өсуі байқалды. Оларды желіде өздігінен құрастырылған қоғамдастықтар деп атауға болады. Мұнда басқа адамдарды желіге қосу процесі орын алады. Алайда, бұл тек виртуалды қауымдастық емес: нақты өмір мен виртуалды желілер арасындағы тығыз байланыс. Бұл гибридті шынайы әлем, яғни тек виртуалды немесе оқшауланған әлем емес [6, 20 б.].

Қарастырылып отырған мәселенің өзектілігін ескере отырып, біз Интернет-ресурстар мен әлеуметтік желілердің патриотизмді қалыптастыруға әсерін есепке алу жөніндегі талдаудың жеткіліксіздігі туралы айтамыз. Аталған тақырыпты өзектендіре отырып, біз шетелдік авторлардың пікірлерін ұсынамыз, олардың зерттеулерінде бұл арнаны жандандырудың жаңа бағыттары мен ұсыныстары қарастырылады.

Философ Р.Каррен мен тарихшы Ч.Дорн АҚШ мектептеріндегі патриотизмнің рөлі мен жаңа тұжырымдамаларын зерттейді. Олар патриотизмнің мақсаттары мен әдістерін, сондай-ақ әділеттілік, білім беру және адами өркендеу сияқты тұжырымдамаларды қарастырады. Каррен мен Дорн азаматтық білімнің үш компоненті – интеллект, достық және құзыреттілік төңірегінде ұйымдастырылғанын айтады. Инклюзивті мектеп қоғамдастығы патриотизмнің ізгілік формасын дамы-туға ықпал ете алады, ол тең құқықтылық, әртүрлілік, жаһандық әділеттілік және қоршаған ортаны қорғауға негізделген [7, 114 б.].

Айта кету керек, украиндық авторлар студент жастарды патриоттық тәрбиелеуде ақпараттық және коммуникациялық техноло-

гияларды қолдануды зерттейді. Бұл зерттеулерде олар патриотизм мен ұлттық сана-сезімді қалыптастырудағы әлеуметтік рөлге назар аударады. Контент-талдау арқылы украиноцентрлік ақпараттық ресурстарды, білім беру платформаларын және блогтарды пайдалану мүмкіндіктері анықталды. Осылайша, интерактивті үдеріс моделін жасап, оны «Студент жастар – ақпараттық-коммуникациялық технологиялар – ұлттық-патриоттық көзқарасты қалыптастыру» триадасы арқылы сипаттайды. Эмпирикалық зерттеулер мен фокус-топтар студенттердің ұлттық құндылықтарға қызығушылығы мен Интернет-ресурстар арқылы білім алу ұмтылысын көрсетеді. Бұл зерттеулер жастардың патриоттық көзқарастары мен олардың сенімдерін жүзеге асыру арасындағы қарама-қайшылықтарды анықтайды [8, 130 б.].

Сондай-ақ зерттеу аясында малайзиялық зерттеушілер ұсынған бастауыш мектептен бастап жоғары оқу орындарына дейінгі патриотизм курстарын да атап өтуге болады. Бұл курстардың басты мақсаты – патриоттық сезімін қалыптастыру және нығайту. Осылайша, зерттеудің сандық және сапалық сипаттамаларын үйлестіру оқыту мен білім беру әдістерін анықтауға бағытталған, олар студенттердің мемлекеттік құрылысқа қатысты осындай курстарға деген қызығушылығын арттырып, оқыту үдерісін қызықты әрі тиімді етеді. Зерттеуге 800 респондент қатысқан. Патриотизмге негізделген курстар алты түрлі әдіске бөлінген: мұғалімге бағытталған, студентке бағытталған, интерактивті, конструктивті, бірлескен және жанама. Бұл жіктеу оқытушыларға патриоттық тәрбие берудің ең тиімді тәсілін таңдауға көмектесу үшін ұсынылған [9, 2161 б.].

Қазіргі қазақ мәдениеті өзгермелі деп бағалай отырып, біз Интернет-ресурстар мен әлеуметтік желілер студенттер арасында патриотизм мәселелері бойынша белсенді диалогқа дайын екендігін атап өтеміз. Студенттер Интернет-технологиялардың қоғам-дық өмірді ұйымдастырудағы рөлі мен жаңа мүмкіндіктерін жоғары бағалайды, бұл жастардың өз еліне деген сенімінің жоғары деңгейіне ықпал етеді. Патриоттық мазмұнды ұсыну үшін бейнелер, подкасттар, инфографика және басқа интерактивті форматтар маңызды. Интернет-технологияларды дұрыс пайдалану жастардың сыни ойлауы мен медиа сауаттылығын дамыту үшін тиімді құрал. Сонымен қатар, патриотизм мен азаматтық мәселелерді, геосаяси сын-қатерлер мен COVID-19 пандемиясының салдарын талқылау маңызды. Қазіргі заманғы шындық жастардың азаматтық санасы мен патриотизмін ұлттық қауіпсіздіктің маңызды бөлігі ретінде қарастыруды талап етеді.

Студенттерде көптеген сұрақтар туындататын Жаңа Қазақстанды құру идеясынан бастағымыз келеді, себебі бұл тұжырымдама қазіргі таңда студент жастар арасында кеңінен талқыланып, көптеген сұрақтар туындатуда. 2022 жылғы 16 наурызда Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев Қазақстан халқына арнаған «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты Жолдауында Жаңа Қазақстанның негізгі бағыттары мен контурларын нақтылап берді.

Азаматтық-патриоттық қоғамға негізделген Жаңа Қазақстанды құруға болады. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.-Ж.Тоқаев: «Отаншылдық рухы биік халық қашанда өз мақсатына жетеді... Біз надандық пен архаизмге, радикализм мен тәуелділікке, тұтыну культі мен сыбайлас жемқорлыққа табанды түрде тойтарыс береміз. Біз адамдардың күш-қуатына, талантына, қажырлы еңбегіне сүйенеміз» [3]. «Студенттер Қазақстандық жастардың авангарды болып табылады және ол бүгінгі таңда рухани-адамгершілік, көпмәдени және патриоттық әлеуеттің өсуімен сипатталады» бұл сөздер ең алдымен өскелең ұрпаққа арналған [10].

Біздің халқымызды біріктіретін Қазақстанның бірлігі мен жалпыұлттық идеясының негізі – патриотизм. Бұл маңызды стратегиялық, ұлттық, мәдени және басқа да мәселелерді шешуге бағытталған қоғамның маңызды жұмылдыру ресурстарының нысаны. Мемлекеттің саяси құжаттарында патриотизмнің ықтимал нәтижесі ел азаматтарының нақты іс-әрекеттерінде көрініс табуы тиіс екендігі нақты көрсетілген. Өйткені, азамат, патриот болу үшін ерекше адам болудың қажеті жоқ, өз Отаныңды сүю, оған қамқор болу, оның қиындықтарын, жетістіктерін, қуаныштарын бүкіл әлеммен, баршамен бөлісу.

Мұрат Әуезовтың айтуынша «Отан – бұл біздің санамызға заңдық тұрғыдан орныққан ұғым ғана емес, Отан – бұл сенің өскен ортаң, тұрақты мекенің, табиғи жаратылысың, сенің бар болмысыңның мәні. Сондай-ақ: «Адамгершілік пен отансүйгіштік егіз ұғым, – біртұтас құбылыс» [11].

Х.Ортега-и-Гассеттің пікірінше, «бұл жеке адамның ішкі дүниесінің, әкелер мен аталарға деген сеніммен байланысты маңызды бөлігі, бұл өткеннің және қазіргі күннің байланысы, ұлттық құндылықтар мен дәстүрлердің негізі. Патриотизм бос жерде туындамайды, оның тамыры ел тарихын терең білуде, оның тәуелсіздігі мен гүлденуін қамтамасыз еткен аға ұрпақтың іс-әрекеттерін түсінуде және құрметтеуде жатыр» [12, 97-121 бб.].

«Шындығында, тәрбие мен құндылықтар тағдыры бір-бірімен тығыз байланысты. Сондықтан да халықтың ділі (менталитеті) осы негізде қалыптасады. Ұлтқа қатысты тәрбиені айтқанда ұлттық құндылықтарды тілге тиек етеміз. Ал, ұлттық құндылықтар жөнінде айтар болсақ, тәрбиемен қорытындылаймыз. Бұл егіз ұғым тәрізді. Себебі, құндылықтың құнын ұғындыруда тәрбие құралын айналып өте алмаймыз. Демек, бұл қазақ халқының ұрпағын тәрбиелеуге негіз болатын ұлттық мәдениеттің тірегі» [13, 164 б.].

Қазақстандық қоғамда болып жатқан жағымды, жағымсыз үрдістерге қарамастан, соңғы кездері студент жастардың еліміздің алыс және жақын өткен тарихына деген

қызығушылығы айқын байқалуда. Сондықтан, патриотизм мәселелері бойынша қазіргі жағдай өмірдің диалогтық, полифониялық, интеграциялық байланысын талап ететіні анық. Бұл ретте патриоттық тәрбиенің «тетіктері» жүйесінде демагогияны, формализмді, примитивизм мен жалғандықты түбегейлі жою қажет. Студенттерге патриоттық тәрбие беру формалары университеттің педагогикалық қызметінің ұйымдастырушылық жағын көрсетеді, ол студенттердің құрамы мен тобын, тәрбие қызметінің құрылымы мен орналасуын сипаттайды. Патриоттық тәрбиенің бағыттарына рухани-адамгершілік, азаматтық-патриоттық, әлеуметтік-патриоттық, тарихи-өлкетану, ерлік-патриоттық, спорттық-патриоттық, мәдени-патриоттық сияқты тәрбие түрлері жатады.

Жүргізілген әлеуметтік сауалнама

2023 жылдың наурыз айының басында мақала авторлары Нархоз университетінің қазақ және орыс бөлімдерінің 2-3 курстарының 169 студенті қатысқан әлеуметтік сауалнама жүргізді. 10 және бір ашық сұрақтан тұратын сауалнама құрастырылды. Назарларыңызға осы сауалнаманың нәтижелері мен талдауын ұсынамыз.

1. Қазіргі таңда патриот болу маңызды деп ойлайсыз ба?

• Көптеген адамдар үшін патриот болу маңызды, өйткені ол өз еліне және қоғамына қатыстылық сезімін береді және жеке тұлғаның қалыптасуына ықпал етеді (52,5%).

• Сонымен қатар, басқа адамдар үшін патриотизм ұғымы нақты анықталмауы мүмкін және олар оны ерекше маңызды қасиет ретінде қарастырмауы мүмкін (16,4%).

• Патриот болу мемлекеттік саясаттың барлық шешімдерімен келісу дегенді білдірмейді. Көбінесе бұл өз елінің және халқының әл-ауқаты мен гүлденуіне қамқорлық жасауды білдіреді (13,1%).

• Жалпы алғанда, патриотизмнің мәні көптеген факторларға, соның ішінде мәдени және әлеуметтік айырмашылықтарға, саяси сенімдерге және жеке құндылықтарға байланысты болуы мүмкін (18%).

2. Неге патриотизм тақырыбы бүгінде өзекті емес?

• Қазіргі әлемде патриотизмнен гөрі назар аударатын мәселелер көп. Мысалы, экономикалық және әлеуметтік теңсіздіктер, климаттың өзгеруі, терроризмге қарсы күрес, жаһандық қақтығыстар және басқа да маңызды мәселелер (27,9%).

• Кейбір қоғамдарда патриотизм ұлтшылдық пен ксенофобиямен байланысты. Бұл патриотизм тақырыбының теріс қабылдануына және халықтың көпшілігінің (32,8%) қолдамауына әкелуі мүмкін.

• Қазіргі әлем барған сайын халықаралық және жаһанануда және көптеген адамдар өздерін тек өз елінің емес, жаһандық қауымдастықтың бір бөлігі ретінде қарастырады. Бұл ұғым ретінде патриотизмге деген қызығушылықты төмендетуі мүмкін (32,8%).

• Өз елін басқалардан артық қоюға қарсы, әсіресе елдер арасындағы ынтымақтастықты қажет ететін жаһандық мәселелер аясында сын көбейіп келеді. Бұл адамдардың патриотизмге деген көзқарасына да әсер етуі мүмкін (6,6%).

3. Сіз танымал адамдардың ішінде кімдерді нағыз патриот деп санайсыз?

• Қазақ әншілері (Димаш Құдайберген, Dequine, «Ирина Қайратқызы» тобы, т.б.) (37,7%).

• Спортшылар (Геннадий Головкин, Шавкат Рахмонов, А. Назаров, т.б.) (19,7%).

• Блогерлер (Диас Камериданов, Карина Оксукпаева, Арман Юсупов, Damelya Sweet, т.б.) (19,7%)

• Саясаткерлер (Қасым–Жомарт Тоқаев, Н.Назарбаев, «Алаш» партиясының жетекшілері, т.б.) (34,4%).

• Блог авторлары (Д. Мұрат, Д. Камериданов, А. Нұрсилаев, т.б.) (27,9%).

• Q – POP (Ninety One, Alpha, Ziruza және т.б.) өкілдері (9,8%).

• Тарихи тұлғалар (Б. Момышұлы, Д. Қонаев, Қ. Сәтбаев, Ә. Молдағұлова, М. Мәметова, Ә. Кекілбаев, т.б.) (18%).

• Қазақ ағартушылары (А. Құнанбаев, Ш. Уәлиханов, І. Алтынсарин) (13,1%).

• Отбасы мүшелері (атасы, әжесі, әкесі, анасы және т.б.) (6,6%).

4. Студенттерді патриоттыққа тәрбиелеудің ең тиімді жолдары/әдістері қандай деп ойлайсыз?

• Ұлттық мерекелер мен мемлекеттік маңызы бар күндерді мерекелеу сияқты патриоттық іс-шараларға қатысу (39,3%).

• Өз елінің тарихы мен мәдениетіне арналған экскурсиялар ұйымдастыру және мұражайларға бару (45,9%).

• Ана тілін, әдебиеті мен тарихын оқуға тарту (52,5%).

• Өз елінің саясаты мен мәдениетіне байланысты өзекті тақырыптар бойынша пікірталастар мен семинарлар өткізу (37,7%).

• Студенттердің іс-әрекеттерінде патриоттық сенімдерді іс жүзінде іске асыру үшін мүмкіндіктер жасау, мысалы, қайырымдылық және қоғамдық іс-шараларға қатысу (32,8%).

• Әлеуметтік желілердегі медиа материалдар (24,6%).

5. Сіз қалай ойлайсыз, әлеуметтік желілер жастар үшін маңызды (өзекті) тақырыптарды талқылауға бейімделген бе?

• Иә, әлеуметтік желілер жастар үшін саясат, әлеуметтік әділдік, қоршаған орта және т.б. сияқты маңызды және өзекті тақырыптарды талқылау ушін тамаша құрал бола алады. Алайда, шынайы ақпаратты жалған жаңалықтардан ажырата білу және сыни ойлауға дайын болу қажет (60,7%).

• Әлеуметтік желілер маңызды тақырыптар туралы пікірталас алаңына айналуы мүмкін, алайда бұл нақты әлеуметтік желіге және оның мақсатты аудиториясына байланысты. Кейбір

әлеуметтік желілер маңызды тақырыптарды талқылау үшін арнайы құрылады және тиісті медиамәдениетке ие (21,3%).

• Әлеуметтік желілер жастар үшін маңызды және өзекті тақырыптарды талқылау үшін үлкен мүмкіндіктер ұсынады, бірақ сонымен бірге олар маңызды тақырыптарға назар аудару мен қызығушылық деңгейін төмендететін мемдер, әзілдер және т.б. сияқты алаңдататын факторлардың көзі бола алады (18%).

6. Студенттерді патриоттыққа тәрбиелеу үшін Әлеуметтік желілерді пайдалануға болады деп ойлайсыз ба?

• Иә, әлеуметтік желілерде өз елінің тарихына, мәдениетіне, дәстүрлері мен жетістіктеріне арналған тақырыптық топтар мен қауымдастықтар құруға болады (24,1%).

• Иә, ақпараттық материалдарды, фото- және бейнематериалдарды университеттер мен студенттік қауымдастықтардың беттеріне орналастыруға болады, олар студенттердің патриоттық сезімдерін дамытуға ықпал ете алады (27,9%).

• Елдегі ағымдағы оқиғалар мен проблемалар туралы студенттердің тәжірибесі мен пікірлерімен алмасу үшін әлеуметтік желілерді пайдалану (16,8%).

• Студенттерге патриоттық сезімдерді дамытуға және өз елі туралы білім деңгейін арттыруға ықпал ететін өздерінің жеке жобаларын жасауға және ілгерілетуге жәрдемдесу (8,2%).

• Әлеуметтік желілерде көптеген жалған ақпарат, жалған және жалған жаңалықтар болуы мүмкін, олар студенттердің елде шын мәнінде не болып жатқанын түсінуін бұрмалауы мүмкін (8,2%).

• Студенттер тек белгілі бір дереккөздерден ақпарат ала алады, олар өз сенімдеріне сәйкес келеді, бұл көріністердің бұрмалануына және стереотиптердің бекітілуіне әкелуі мүмкін (14,8%).

7. Сіз үнемі қандай Интернет-ресурстарды, сайттарды пайдаланасыз, оларды атай аласыз ба?

• Жаңалықтар порталдары (Tengrinews.kz, NUR.kz, Zakon.kz және т.б.) (67,2%).

• Әлеуметтік желілер (Instagram, TikTok, Twitter және т.б.) (78,7%).

• Іздеу жүйелері (Google, Yandex және т.б.) (57,4%).

• Видеохостингтер (Youtube, Twitch және т.б.) (41%).

• Телеарналар (Хабар, КТК, Қазақстан және т.б.) (13,1%).

8. Патриоттық тақырыптарды көтеретін және жариялайтын веб-сайттарды, қосымшаларды және арналарды атаңыз?

• Жаңалықтар порталдары (elorda.info, qaznews.kz, Atamura.kz, Assemblu.kz және т.б.) (55,7%).

• Әлеуметтік желілер (Instagram, TikTok, Twitter және т.б.) (54,1%).

• Веб-сайттар («Алтын қазына», «Мәңгілік Ел», «Kazakh World», «Talim Tv», «Abai Tv», «Amanat times», «Kuanysh Shonbay», «Dope soz», «Асыл Арна» және т.б.) (73,8%).

• Телеарналар (Хабар, КТК, Балапан және т.б.) (37,7%).

9. Қазақстанда қандай танымал блогерлер жастар арасында беделге ие?

• Карина және Арман Юсуповтар (70,5%)

• Zheka Fatbelly (24,6%)

• Біржан Әшім, О.Кенжебек, Айсұлтан Сейтов, Айя Шалқар, (23%)

• Damelya Sweet (8,2%)

• Nagimuwaa (11,5%)

• Әйгерім Рысқұлова, Айжұлдыз Адайбекова, Фариза Төрәлі (14,8%)

• Жансерік Қадырбаев, Данияр Жігітбек (8,2%)

• Бейбіт Әлібеков, Утопия шоу (19,7%)

• Жанабыловтар отбасы (9,8%)

• Әсет Мырзабаев, Сырымбек Тау, Руслан Берденов, Нұрдәулет ННН (11,5%)

• Марғұлан Сейсембай, Қыран Талапбек, Ақарыс Әділжан (9,8%)

• Әлия Байтұғаева (6,6%)

• Мурат Данияр (Jurttyn balasy) (14,8%).

10. Бүгінгі күні Интернет кеңістігі «патриотизмнен тыс аймақ» деп ойлайсыз ба?

• Мен бұл пікірмен келіспеймін. Керісінше, Интернет патриоттық идеялар мен ұлттық құндылықтарды тарату үшін қуатты құрал бола алады (57,4%).

• Иә, Интернет кеңістігі әрдайым патриотизммен байланыстырылмайды, бірақ патриоттық материалдарды жастар үшін қызықты ету үшін кейбір әдістерді пайдалануға болады (42,6%).

11. Патриоттық мазмұндағы материалдарды берудің қандай тәсілдері жастар үшін қызықты болар еді? Ашық сұрақ.

Талдау

1 сұрақ: Талдау нәтижелері патриот болудың маңыздылығы туралы әртүрлі пікірлер бар екенін көрсетеді. Сауалнамаға қатысқандардың жартысынан көбі патриотизм жеке сәйкестік пен қоғамға қатыстылық сезімін қалыптастыруға көмектеседі деп санайды. Алайда кейбір студенттер үшін патриотизм ұғымы анық емес және маңызды сапа ретінде көрінбейді. Сонымен қатар, сауалнамаға қатысқандар патриотизм үкіметтің саясатын толық мақұлдауды емес, өз елінің игілігіне қамқорлықты білдіретінін түсінеді. Жалпы, патриотизмнің мәні мәдени, әлеуметтік, саяси сенімдер мен жеке құндылықтарға байланысты әртүрлі болуы мүмкін.

2 сұрақ: Жауаптың талдауы көрсеткендей, тақырып бірнеше себептерге байланысты өзекті емес деп саналады. Кейбіреуі әлемде патриотизмнен басқа да назар аударуды қажет ететін көптеген мәселелер бар деп есептейді. Сонымен қатар, кейбір қоғамдарда патриотизм ұлтшылдық пен ксенофобиямен байланыстырылады, бұл сезімдер патриотизмнен алыстатуы мүмкін. Бұған қоса, елдер арасындағы

ынтымақтастықты талап ететін жаһандық мәселелер тұрғысынан өз еліне басымдық беруге қарсы пікірлер де бар. Дегенмен, біразы үшін патриотизм әлі де маңызды, өйткені ол оларға өз елдері мен қоғамдарына тиесілі екендігін сезіндіреді және жеке сәйкестенуді қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

3 сұрақ: Сауалнаманың нәтижесінен сауалнамаға қатысқандардың өздеріне нағыз патриот болатын нақты бір адамды анықтай алмағандары көрінеді. Оның орнына сауалнамаға қатысқандар патриоттар санатын ұсынды. Олардың арасында қазақстандық әртістер, спортшылар, блогерлер, саясаткерлер, блог авторлары, Q-POP өкілдері, тарихи тұлғалар, қазақ ағартушылары мен отбасы мүшелері бар. Әрбір сауалнамаға қатысқандар үшін патриотизм идеясының өзіндік маңызы бар деп болжауға болады және олар аталған санаттағы адамдар олардың патриотизмді түсінуін қандай да бір деңгейде білдіреді деп санайды. Бұл патриотизм идеясының субъективті болып табылатынын және әрбір адам оны әртүрлі қабылдай алатынын айғақтауы мүмкін.

4 сұрақ: Студенттердің жауаптарынан олар патриоттық іс-шараларға қатысуды патриотизмге тәрбиелеудің ең тиімді тәсілдері деп санайды деген қорытынды жасауға болады. экскурсиялар ұйымдастыру және мұражайларға бару, ана тілін үйренуге тарту, тақырыптар бойынша пікірталастар мен семинарлар өткізу, өз елінің саясатымен және мәдениетімен байланысты, сондай-ақ студенттердің іс-әрекеттерінде патриоттық сенімдерді іс жүзінде іске асыру үшін мүмкіндіктер жасау, мысалы, қайырымдылық және қоғамдық іс-шараларға қатысу. Айта кетейік, әлеуметтік желілердегі медиа материалдар патриотизмді тәрбиелеу тәсілі ретінде анағұрлым танымал болған жоқ.

5 сұрақ: Ұсынылған жауаптардан, сауалнамаға қатысқандардың көпшілігі (60,7%) шынайы ақпаратты жалған жаңалықтардан және сыни ойлаудан ажырата білу шартымен, әлеуметтік желілер жастар үшін маңызды және өзекті тақырыптарды талқылау үшін тамаша құрал бола алады деп санайды. Алайда, сауалнамаға қатысқандардың кейбіреулері (21,3%) әлеуметтік желілерде маңызды тақырыптарды талқылау мүмкіндігі нақты әлеуметтік желіге және оның мақсатты аудиториясына байланысты екенін атап өтті. Олардың пікірінше, кейбір әлеуметтік желілер маңызды тақырыптарды талқылау үшін арнайы құрылады және тиісті медиа мәдениеті бар. Сондай-ақ (18%) әлеуметтік желілер мемдер, әзілдер және т.б. сияқты алаңдататын факторлардың көзіне айналуы мүмкін, бұл маңызды тақырыптарға назар аудару мен қызығушылық деңгейін төмендетуі мүмкін. Тұтастай алғанда, жауаптар әлеуметтік желілер маңызды тақырыптарды талқылауға мүмкіндік беретінін, сондай-ақ алаңдататын факторлардың көзі бола алатынын көрсетеді, сондықтан шынайы ақпаратты таңдап, сыни көзқарас таныта білу маңызды.

6 сұрақ: Респонденттердің көпшілігі әлеуметтік желілерді студенттерді патриоттық тәрбиелеу үшін пайдалануға болады деп санайды. Дегенмен, қазіргі оқиғалар туралы жалған ақпараттың таралуына назар аудару қажет. Студенттерді патриоттық тәрбиелеу үшін әлеуметтік желілерде өз елінің тарихы, мәдениеті, дәстүрлері мен жетістіктеріне арналған тақырыптық топтар мен қоғамдастықтар құру, ақпараттық материалдар мен фото-бейнемазмұнды жариялау ұсынылады. Әлеуметтік желілер студенттердің елдегі ағымдағы оқиғалар мен мәселелер туралы пікір алмасуына ықпал етіп, патриоттық сезімдерін дамытуға көмектесе алады. Алайда, студенттер тек шектеулі дереккөздерден ақпарат алуы мүмкін, бұл олардың көзқарастарын бұрмалауға және стереотиптерді нығайтуға әкелуі ықтимал.

7 сұрақ: Сауалнамаға қатысқандардың көпшілігі тұрақты түрде әлеуметтік желілерді (78,7%), сондай-ақ жаңалықтар порталдарын (67,2%) және іздеу жүйелерін (57,4%) пайдаланады. Бейнехостингті 41% пайдаланады, ал телеарналарды 13,1% ғана пайдаланады.

8 сұрақ: Жауаптарды талдау респонденттердің көпшілігі «Алтын қазына», «Мәңгілік Ел» және «Kazakh World» сияқты патриоттық тақырыптарға арналған веб-сайттарды атағанын көрсетеді. Сондай-ақ, elorda.info және qaznews.kz сияқты жаңалықтар порталдары атап өтілді; Instagram, TikTok және Twitter сияқты әлеуметтік желілер. Хабар, КТК және Балапан сияқты телеарналар басқа ресурстарға қарағанда аз дәрежеде аталып өткен.

9 сұрақ: Жауаптардан блогерлер Карина мен Арман Юсуповтар Қазақстанда жастар арасында үлкен беделге ие деген қорытынды жасауға болады. Сондай-ақ Бейбіт Әлібеков, Zheka Fatbelly, Біржан Әшім, Әйгерім Рысқұлова, Мұрат Данияр (Jurttyn balasy) және Марғұлан Сейсембай танымал. Нагимуваа мен Әлия Байтұғаева жауаптарда мейлінше қолдау тапты.

10 сұрақ: Респонденттердің көпшілігі Интернетті патриотизмнен тыс аймақ деп есептемейді және оны ұлттық құндылықтар мен патриоттық идеяларды тарату үшін тиімді құрал ретінде көреді. Дегенмен, кейбір респонденттер Интернет әрдайым патриотизммен байланыспайтынын мойындайды.

11 сұрақ: Патриоттық мазмұндағы материалдарды ұсыну тәсілдеріне келетін болсақ, респонденттер мынадай идеяларды ұсынады:

- Жастарға өз елі мен мәдениеті туралы көбірек білуге көмектесетін интерактивті ойындар мен қосымшалар жасау;
- Патриоттық материалдарды тарату және осы тақырыпта пікірталас ұйымдастыру үшін әлеуметтік желілерді пайдалану;
- Танымал бейнехостингтерде патриоттық тақырыптарды қозғайтын және жастардың назарын аударатын бейнеконтент құру;
- Патриоттық сезімдер мен ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға ықпал ететін конкурстар мен іс-шаралар ұйымдастыру.

Қорытынды

Жүргізілген әлеуметтік сауалнаманы талдау патриотизмнің мәдени, әлеуметтік, саяси және тұлғалық факторларға байланысты субъективті түрде қабылданатын және әртүрлі түсіндірілетін ұғым екендігі туралы жалпы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Студенттердің бір бөлігі патриотизмді жеке сәйкестікті және өз елі мен қоғамына қатыстылық сезімін қалыптастыру үшін маңызды деп санайды, ал басқалары оны қазіргі әлемде өзекті емес деп санайды. Кейбір студенттер патриотизмді ұлтшылдықпен және ксенофобиямен байланыстырады, бұл осы идеядан бас тартуға әкелуі мүмкін.

Патриот деп санайтын адамдар санаттарының тізімі берілген, бұл әр адамның патриоттық идеясын әртүрлі қабылдай алатынын көрсетеді. Бұл патриотизмнің субъективті сипатын және оны көптеген факторларға байланысты түсіндіру мүмкіндігін көрсетеді. Осылайша, патриотизм идеясын әртүрлі тәсілдермен қабылдауға және түсіндіруге болады және ол міндетті түрде саяси көзқарастармен немесе ұлттық бірегейлікпен байланысты емес. Патриотизмнің маңызды аспектісі – мемлекеттік саясаттың барлық шешімдерін жай ғана мақұлдау емес, өз елінің және халқының игілігі үшін қамқорлық жасау. Жастар арасында отансүйгіштікке тәрбиелеу үшін патриоттық іс-шараларға қатысу, экскурсиялар ұйымдастыру және мұражайларға бару, олардың ана тілін, әдебиеті мен тарихын зерттеуге қатысу, пікірталас өткізу сияқты жұмыстың әртүрлі әдістері мен формаларын қамтитын кешенді тәсіл қажет деп есептейміз. Өз елінің саясаты мен мәдениетіне қатысты өзекті тақырыптар бойынша семинарлар өткізу, сондай-ақ жастардың іс-әрекетінде патриоттық сенімдерін іс жүзінде жүзеге асыруға мүмкіндіктер жасау, мысалы, қайырымдылық және қоғамдық шараларға қатысу. Сонымен қатар, әлеуметтік желі жастар үшін маңызды және өзекті тақырыптарды талқылаудың пайдалы құралы бола алады, бірақ алаңдату қаупін ескеру және сенімді ақпаратты жалған жаңалықтардан ажырата білу және сыни көзқараспен қарау маңызды.

Талдау көрсеткендей, әлеуметтік желілер, жаңалықтар порталдары және іздеу жүйелері респонденттердің көпшілігі үшін ақпараттың негізгі көзі. Респонденттердің көпшілігі әлеуметтік желілерді өз елінің тарихына, мәдениетіне, салт-дәстүріне және жетістіктеріне арналған тақырыптық топтар мен қауымдастықтарды құру арқылы студенттерді патриоттыққа тәрбиелеу үшін пайдалануға болады деп санайды. Аталған ресурстардың ішінде патриоттық тақырыптарға арналған веб-сайттар респонденттердің арасында ең танымал болды, сонымен қатар жаңалықтар порталдары. Әлеуметтік желілерде Instagram, TikTok және Twitter ең көп аталды. «Хабар», «КТК», «Балапан» сынды телеарналар аз дәрежеде атап өтілді.

Жалпы, студенттерге патриоттық тәрбие берудің тиімді болуы үшін тек әлеуметтік желілерді ғана емес, сонымен қатар ақпараттық порталдар мен телеарналар сияқты басқа да медиа-ресурстарды қамтитын ресурстардың кең ауқымын пайдалану қажет деген ой туындайды. Бұл ретте студенттердің патриоттық сезімдеріне теріс әсер ететін қате ақпараттар мен фактілерді бұрмалау мүмкіндігін ескеріп, әртүрлі дереккөздерден сенімді ақпарат беру қажет.

Қазақстан жастарының басым бөлігі патриотизмді ұлттық бірегейлікті қалыптастыру үшін маңызды және қажет деп санайды. Сондай-ақ олар Интернеттің патриоттық идеялар мен ұлттық құндылықтарды таратудың қуатты құралы бола алатынына сенімді. Респонденттердің көпшілігі әлеуметтік желілерде патриотизм мен ұлттық бірегейлік тақырыптарын белсенді талқылайтын танымал блогерлерге жоғары баға берді.

Біз әлеуметтік желілер платформалары жастар үшін кең ауқымды мәселелер бойынша пікірталасқа қатысу үшін маңызды құралға айналғанын мойындаймыз. Олар студенттерге қызығушылықтары мен қамқорлықтарын бөлісетін адамдармен қарым-қатынас жасауға және өз көзқарастарын, ойларын және тілектерін кең аудиторияға жеткізуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1 Шаукенова З.К., Нысанбаев А.Н., Абдирайымова Г.С. Реальность казахстанского общества: социологический проект // Социологические исследования. – 2014. – № 8. – С. 30-37.

2 Аналитический доклад «Оценка эффективности мероприятий по патриотическому воспитанию молодежи города Алматы (по данным социологического опроса). – Алматы: КГП «Центр информации и анализа», 2014. – 31с.

3 «Жаңа Қазақстан: жаңару және жаңғырту жолы» Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 16.03.2022 ж. – Астана, 2022.

4 Абдирайымова Г.С. Мировоззренческие и духовные ценности молодежи Казахстана на современном этапе: оценка состояния, проблемы, пути решения (по результатам социологического исследования) // Материалы научно-практической конференции «Состоявшийся Казахстан, устремленный в будущее». – Алматы 2014. – С. 84-97.

5 Изотов М.З., Кокушева А.А. Философско-социологический анализ феномена нового казахстанского патриотизма // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. – №6, 2014. – С. 3-7.

6 Кастельс М. Власть коммуникации. – М.: Изд. Дом Высшей школы экономики, 2016. – 84 с.

7 Curren R., Dorn Ch. Patriotic Education in a Global Age (History and Philosophy of Education Series), (English Edition). – 2018. –192 p.

8 Pavlushenko O.A., Lada Yu. Mazai, Liudmyla V. Prokopchuk, Natalia M. Pavlykivska. Information Technologies and Learning Tools of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. – Vol 85. – №5, 2021. – С. 130-146.

9 Samsu, K. H. K., Adnan, Z. H., Ismail, M. M., Fee, L. Y., Majid, A. A., & Razak, R. R. A. Approach in Strengthening Patriotism among Students Through Patriotism-Based Courses. International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences. – 2021. – Vol. 11. – No. 12. – P. 2160-2172,

10 Джилкишиева М.С. Гражданско-патриотическое воспитание студенческой молодежи Казахстана // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – №4.

11 https://www.facebook.com›qazaqtvkz/

12 José Ortega y Gasset. Qué es filosofía? // Revista de Occidente. – Madrid, 1972. – 264 s.

13 Қоңырбаева С. Қазақстандық патриотизм – жастардың құндылық бағдарының өзегі (қаңтар оқиғасынан кейін жастар тәрбиесіне талдау мен тұжырым) // ҚазҰУ Хабаршысы. «Педагогикалық ғылымдар» Сериясы. – 2022. №2 (71). – 164 б.

Transliteration

1 Shaukenova Z.K., Nysanbaev A.N., Abdirajymova G.S. Real'nost' kazahstanskogo obshhestva: sociologicheskij proekt [Reality of Kazakh society: sociological project] // Sociologicheskie issledovanija. – 2014. – № 8. – S. 30-37. (in Russ)

2 Analiticheskij doklad «Ocenka jeffektivnosti meroprijatij po patrioticheskomu vospitaniju molodezhi goroda Almaty (po dannym sociologicheskogo oprosa) [Analytical report «Evaluation of the effectiveness of measures for patriotic education of the youth of the city of Almaty (according to the sociological survey)]. – Almaty: KGP «Centr informacii i analiza», 2014. – 31s. (in Russ)

3 «Zhaңa Қazaқstan: zhaңaru zhəne zhaңғyrtu zholy» Қasym-Zhomart Toқaevtyң Қazaқstan halқyna Zholdauy [«New Kazakhstan: the path of renewal and modernization» Address to the people of Kazakhstan by Kassym-Jomart Tokaev]. 16.03.2022 zh. – Astana, 2022. (in Kaz)

4 Abdirajymova G.S. Mirovozzrencheskie i duhovnye cennosti molodezhi Kazahstana na sovremennom jetape: ocenka sostojanija, problemy, puti reshenija (po rezul'tatam sociologicheskogo issledovanija) [The worldview and spiritual values of the youth of Kazakhstan at the present stage: assessment of the state, problems, and solutions (according to the results of sociological research)] // Materialy nauchno-prakticheskoj konferencii «Sostojavshijsja Kazahstan, ustremlennyj v budushhee». – Almaty 2014. – S. 84-97. (in Russ)

5 Izotov M.Z., Kokusheva A.A. Filosofsko-sociologicheskij analiz fenomena novogo kazahstanskogo patriotizma [Philosophical and sociological analysis of the phenomenon of new Kazakh patriotism]// Izvestija NAN RK. Serija obshhestvennyh i gumanitarnyh nauk. – №6, 2014. – S. 3-7. (in Russ)

6 Kastel's M. Vlast' kommunikacii [Power communication]. – M.: Izd. Dom Vysshej shkoly jekonomiki, 2016. – 84 s. (in Russ)

7 Curren R., Dorn Ch. Patriotic Education in a Global Age (History and Philosophy of Education Series), (English Edition). – 2018. –192 r.

8 Pavlushenko O.A., Lada Yu. Mazai, Liudmyla V. Prokopchuk, Natalia M. Pavlykivska. Information Technologies and Learning Tools of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. – Vol 85. – №5, 2021. – S. 130-146.

9 Samsu, K. H. K., Adnan, Z. H., Ismail, M. M., Fee, L. Y., Majid, A. A., & Razak, R. R. A. Approach in Strengthening Patriotism among Students Through Patriotism-Based Courses // International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences. – 2021. – Vol. 11. – No. 12. – P. 2160-2172,

10 Dzhilkishieva M.S. Grazhdansko-patrioticheskoe vospitanie studencheskoj molodezhi Kazahstana [Civil and patriotic education of student youth of Kazakhstan] // Sovremennye problemy nauki i obrazovanija. – 2012. – №4. (in Russ)

11 https://www.facebook.com›qazaqtvkz/

12 José Ortega u Gasset. Qué es filosofía? [What is Philosophy] // Revista de Occidente. – Madrid, 1972. – 264 s. (in Spanish)

13 Қoңyrbaeva S. Қazaқstandyқ patriotizm – zhastardyң құndylyқ baғdarynyң өzegi (қaңtar oқiғasynan kejin zhastar tərbiesine taldau men tұzhyrym) [Kazakhstani patriotism is the core of the value orientation of youth (analysis and conclusions on youth education after the January events)] // Қaz¥U Habarshysy. «Pedagogikalyқ ғylymdar» Serijasy. – 2022. №2 (71). – 164 b. (in Kaz)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Роза Кималхановна Тұрысжанова — профессор, философия ғылымдарының докторы, Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан, email: roza.turyszhanova@narxoz.kz, ORCID ID https://orcid.org/0000-0001-7702-7269

Ботакөз Болатовна Жақсыбаева — қауымдастырылған профессор, философия ғылымдарының кандидаты, Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан, email: botagoz.zhaksybaeva@narxoz.kz, ORCID ID https://orcid.org/0009-0002-1243-2225

Роза Кималхановна Турысжанова — профессор, доктор философских наук, Университет Нархоз, Алматы, Казакстан, email: roza.turyszhanova@narxoz.kz, ORCID ID https://orcid.org/0000-0001-7702-7269

Ботакоз Болатовна Жаксыбаева — ассоциированный профессор, кандидат философских наук, Университет Нархоз, Алматы, Казакстан, email: botagoz.zhaksybaeva@narxoz.kz, ORCID ID https://orcid.org/0009-0002-1243-2225

Roza Turyszhanova — Professor, Doctor of Philosophical Science, University of Narxoz, Almaty, Kazakhstan, email: roza.turyszhanova@narxoz.kz, ORCID ID https://orcid.org/0000-0001-7702-7269

Botakoz Zhaksybayeva — Associate Professor, Candidate Of Philosophical Science, University of Narxoz, email: botagoz.zhaksybaeva@narxoz.kz, ORCID ID https://orcid.org/0009-0002-1243-2225

IRSTI 11.25.19 https://doi.org/10.48010/aa.v103i2.634

THE ROLE AND IMPORTANCE OF THE ARCTIC REGION FOR NON-ARCTIC STATES: THE CASE OF KAZAKHSTAN

A.B. Dauylbayev, T.A. Kamaljanova, B.B. Byulegenova, N.S. Pussyrmanov

ABSTRACT

The Arctic region has ascended to a position of paramount strategic and economic significance within the global order. As a consequence, it has become an increasingly attractive arena not only for Arctic states but also for external actors. While numerous non-Arctic countries have established their Arctic interests and formulated corresponding strategies, there are no studies in the scientific literature that address the prospects and opportunities of this region for Kazakhstan. This study identifies climate change, scientific capabilities, transit opportunities, and global initiatives as key factors shaping Kazakhstan›s Arctic prospects. The research findings expand understanding of promising directions for Kazakhstan›s foreign policy, specifically regarding opportunities that the Arctic region can offer non-Arctic countries.

Key words: Arctic, Kazakhstan, Foreign Policy, Climate Change, Science, Sea Route.

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Author-correspondent:
Dauylbayev A.,
aidarkhan.db@gmail.com

Reference to this article:
Dauylbayev A.B., Kamaljanova T.A., Byulegenova B.B., Pussyrmanov N.S. The Role and Importance of the Arctic Region for Non-Arctic States: the Case of Kazakhstan // Adam Alemi. – 2025. – No.2 (103). – P. 132-139.

Арктикалық аймақтың арктикалық емес елдер үшін рөлі мен маңызы (Қазақстан Республикасы мысалы негізінде)

Аңдатпа. Арктикалық аймақ әлемдік тәртіпте стратегиялық және экономикалық маңызды орынға көтерілді. Нәтижесінде ол арктикалық мемлекеттер үшін ғана емес, сонымен қатар сыртқы акторлар үшін де тартымды аренаға айналды. Көптеген арктикалық емес елдер өздерінің арктикалық мүдделерін анықтап, соған сәйкес стратегияларын тұжырымдағанымен, ғылыми әдебиеттерде бұл аймақтың Қазақстан үшін болашағы мен мүмкіндіктерін сараптаған зерттеулер жоқ. Бұл зерттеу климаттың өзгеруін, ғылыми әлеуетті, транзиттік мүмкіндіктерді және жаһандық бастамаларды Қазақстанның арктикалық перспективаларын қалыптастыратын негізгі факторлар ретінде анықтайды. Зерттеу нәтижелері Қазақстанның сыртқы саясатының перспективалық бағыттарын түсінуді кеңейтеді, әсіресе Арктика аймағы арктикалық емес елдерге ұсына алатын мүмкіндіктерге қатысты.

Түйін сөздер: Арктика, Қазақстан, сыртқы саясат, климаттың өзгеруі, ғылым, теңіз жолы

Роль и значимость арктического региона для неарктических стран (на примере Республики Казахстан)

Аннотация. Арктический регион поднялся до позиции первостепенной стратегической и экономической значимости в мировом порядке. Как следствие, он стал все более привлекательной ареной не только для арктических государств, но и для внешних акторов. В то время как многочисленные неарктические страны определили свои арктические интересы и сформулировали соответствующие стратегии, в научной литературе нет исследований, которые рассматривали бы перспективы и возможности этого региона для Казахстана. В этом исследовании изменение климата, научный потенциал, транзитные возможности и глобальные инициативы определяются как ключевые факторы, формирующие арктические перспективы для Казахстана. Результаты исследования расширяют понимание перспективных направлений внешней политики Казахстана, особенно в отношении возможностей, которые Арктический регион может предложить неарктическим странам.

Ключевые слова: Арктика, Казахстан, внешняя политика, изменение климата, наука, морской путь.

Introduction

The Arctic, with its extreme climate and unique environments, is increasingly drawing global attention. Its abundant natural resources, strategic importance, and pivotal role in Earth's climate system are fueling this interest. The region contains about a quarter of the world's undiscovered resource reserves: 44 billion barrels of gas condensate, 48 trillion cubic meters of natural gas and 90 billion cubic meters of barrels of oil [1]. While primarily the domain of Arctic nations, the Arctic's influence extends far beyond its borders. Given its landlocked location in Central Asia, Kazakhstan's focus on the Arctic might seem unusual. However, the country has a history of polar research and has formally recognized the importance of the region by joining the Antarctic Treaty in 2014. This study examines Kazakhstan's potential involvement in Arctic affairs, a region as geographically distant as the South Pole.

We analyzed the factors motivating Kazakhstan's interest in the Arctic by reviewing the strategic goals and policies of non-Arctic nations involved in the region. Arctic Council observer states, including Germany, France, the UK, Italy, Spain, Netherlands, Poland, Switzerland, China, India, Republic of Korea, Japan and Singapore prioritize environmental protection, research, and

transportation routes. By examining Kazakhstan's official documents and expert opinions, we identified key areas for potential contribution: climate change and environmental protection, scientific collaboration, and the potential benefits of the Northern Sea Route. These factors form the basis of our analysis.

Methodology

This study employed qualitative content analysis and document analysis, established methodologies within the field of applied text information research. Initially, a comprehensive review of English and Russian language materials, encompassing articles, official documents, and other relevant publications, was conducted. The focus of this review was on the Arctic policies of non-Arctic states, climate change impacts on the Arctic, polar research, the development of new shipping routes in the Arctic, and Kazakhstan's foreign policy initiatives. The texts of Arctic strategic documents were taken from the official websites of government agencies of non-Arctic countries.

Furthermore, an analysis of Kazakhstan's domestic climate challenges, such as water scarcity and shifting weather patterns, underscored the necessity for a more in-depth examination of Arctic climate dynamics. Given Kazakhstan's geographical location and the potential for accessing the global ocean via the Ob-Irtysh river system, the Northern Sea Route emerged as a critical focal point for investigation.

The factor of global initiatives was determined through an examination of Kazakhstan's foreign policy, diplomatic endeavors, and multilateral engagement. This analysis encompassed the country's strategic documents, international agreements, and participation in global forums. Kazakhstan's adherence to multilateral principles and active role in international organizations provided a framework for identifying this factor. Central to this analysis were the nation's aspirations to assume a proactive stance in global governance and to uphold a rules-based international system. Involvement in Arctic affairs is considered a strategic avenue for enhancing Kazakhstan's diplomatic influence, contributing to global stability, and aligning with its broader foreign policy objectives.

Results and discussion

Climate change and environment. The Arctic region serves as a critical component of the Earth's climate system. Its extensive ice and snow cover exhibits a high albedo, reflecting solar radiation and contributing to global temperature regulation. However, anthropogenic climate change has induced accelerated ice melt, disrupting this essential feedback mechanism. The reduction in ice cover triggers a feedback loop, characterized by the albedo effect, wherein decreased reflectivity leads to increased heat absorption by the exposed ocean surface, further amplifying ice loss. This process is linked to the intensification of extreme weather events on a global scale, with far-reaching implications for regions distant from the Arctic. For Kazakhstan, potential consequences include alterations in precipitation patterns, temperature variability, and the frequency and severity of extreme climatic events, such as droughts and severe winters. As noted by the President of the Republic of Kazakhstan K-J.Tokayev on May 21, 2024 at a meeting with foreign ministers of states SCO members that extreme weather conditions are emerging as one of the primary global challenges. In light of this, it is imperative to modernize the SCO's approach to natural disasters. Kazakhstan experienced the full force of climate change's negative impacts during the spring of 2024 [2].

The climate of the Republic is primarily shaped by the interaction of three air mass types: Arctic, temperate, and tropical. The absence of significant orographic barriers facilitates the unimpeded movement of these air masses in a north-south and west-east direction. Arctic air masses, originating over the Arctic Ocean and adjacent landmasses, frequently bring anticyclonic conditions upon incursion into Kazakhstan [3].

Climate change poses significant risks to agriculture, water resources, and ecological equilibrium. Shifts in precipitation and temperature patterns can adversely impact crop productivity, irrigation practices, and livestock well-being, thereby jeopardizing food security. Kazakhstan's varied ecosystems, ranging from steppes to mountains, are particularly vulnerable to climatic alterations. These changes can disrupt migratory patterns of avian and marine species, induce habitat loss, and ultimately diminish biodiversity.

As mentioned earlier, climate change can have a detrimental effect on agriculture. Even though agriculture accounts for about 5% of Kazakhstan's GDP, it continues to be a major source of growth for long-term sustainable development, economic diversification and raising the living standards of the population in Kazakhstan. According to the study by «Halyk Finance», total agricultural area of Kazakhstan is about 217 million ha, of which arable land - 35 million ha (10th place in the world and 2nd by area of arable land per capita), mineral lands - 13 million ha. While Kazakhstan is amply endowed with land resources, it faces a severe water scarcity crisis, ranking among the most water-scarce nations in Eurasia. Only 2.8% of its territory is covered by water, with two-thirds classified as arid regions characterized by limited water access. The country is already experiencing a water shortage and, according to UN projections, could face a significant water deficit of 50% of its total need by 2040. The amount of rainfall, 250 mm per year, is comparable on a national scale to countries that are pastoral or where agriculture is totally dependent on irrigation [4].

Moreover, rainfall exhibits significant variability, posing substantial risks to rain-fed agricultural production. The continental climate, coupled with limited water availability, frequently renders moisture and weather conditions as primary determinants of agricultural output. Despite the relatively harsh climatic conditions, crop cultivation constitutes the predominant share of agricultural production within the country. Consequently, the principal impediments to enhancing crop yields in Kazakhstan are reliance on climatic conditions and low soil fertility. During periods of drought or excessive rainfall, such as in 2023, the yield of primary crops experiences a sharp decline. For instance, in 2022, gross wheat yield attained a decade-high of 16.4 million tons, corresponding to a yield of 12.4 centners per hectare, whereas preliminary data for 2023 indicate a gross wheat yield of only 11.5 million tons with yields of 8.5 centners per hectare [4].

Temperature increases and alterations in rainfall patterns can accelerate desertification, particularly in Kazakhstan's arid and semi-arid regions. This leads to soil degradation, reduced agricultural productivity, and heightened vulnerability to dust storms and land erosion. Modern desertification has been progressing in recent decades under the influence of global warming, characterized by rising annual average ground air temperatures, especially in arid, landlocked areas [3].

The fundamental problem is that even if global temperature increases are limited to 1.5 degrees Celsius by 2050, Central Asian countries will still experience a temperature rise of 2.5 degrees Celsius. This will result in water scarcity, extreme heat, desertification, and extreme hydrological events. Therefore, adaptation is both inevitable and necessary [5].

The Arctic region exerts a significant influence on global climate systems, thereby impacting the livelihoods of rural communities. Kazakhstan must closely monitor the Arctic to comprehend and mitigate the effects of global warming and climate change. In general, Kazakhstan is the most active Central Asian nation in the realm of climate issues. The country was the first in the region to ratify the Paris Agreement and adopt a Carbon Neutral Strategy by 2060. The rapid transformations occurring in the Arctic have far-reaching implications for weather patterns, water resources, agriculture, and ecosystems in Kazakhstan. By investigating Arctic climate change, Kazakhstan can enhance its ability to predict and prepare for future climatic shifts while safeguarding sustainable development and ecological equilibrium within its borders.

Transit capacity and opportunities. Arctic ice melt has opened new sea routes, notably the Northern Sea Route, which significantly reduces travel time between Asia and Europe. For Kazakhstan, aspiring to become a key Eurasian transit hub, the Northern Sea Route presents an opportunity to enhance communication and trade efficiency. By leveraging existing infrastructure and developing new logistics centers, Kazakhstan can integrate into this burgeoning global shipping route.

In general, the water transport sector of the Republic of Kazakhstan possesses significant transit and transport potential since the country's major rivers traverse multiple states. Navigation in Kazakhstan is feasible on the Zhayyk, Syr-Darya, Ile, Esil, and Irtysh rivers [6]. For instance, the Irtysh River system connects the nation with the Arctic Ocean and the broader Arctic region. With sufficient development of river and maritime infrastructure, Kazakhstan could eliminate endogenous trade tariffs. This prospect would offer substantial opportunities for potential commercial, industrial, and broader economic growth within the Republic of Kazakhstan. Currently, utilizing the Irtysh River to access the Arctic route and the Northern Sea Route is strategically important for Kazakhstan, as it opens avenues for Central Asian states. In this regard, Russian scientist D. Mishina in her article entitled "Interdisciplinary Arctic of the Post-Soviet Countries" notes that the development of the Northern Sea Route and the infrastructure of the port of Sabetta gives Kazakhstan the opportunity to access not only the Arctic, but also the World Ocean, and thus the opportunity to cooperate with the world's leading maritime economies [7].

A pressing task is to harness the river's potential for river transport between Russia and Kazakhstan, as well as establishing a link to China. The Irtysh basin encompasses over 1,700 kilometers of waterways from the Chinese to the Russian border, including slightly more than 1,000 kilometers within East Kazakhstan and Abay regions, and approximately 600 kilometers within Pavlodar region. The Irtysh River itself extends for more than 4,000 kilometers, and its combined length with the Ob River reaches approximately 5,400 kilometers. Originating in China and Mongolia, the Irtysh flows into the Ob River near Khanty-Mansiysk, Russia. Its course traverses the People's Republic of China, East Kazakhstan, Abay, and Pavlodar regions (Republic of Kazakhstan), as well as Omsk, Tyumen, and Yugra regions (Russian Federation) [8].

The future of Irtysh River transit was also outlined in the state infrastructure development program "Nurly Zhol" for 2020-2025 [6]. The program emphasized the need to consider opportunities for developing the transit capacity of inland water transport, considering the development prospects of water transport in Russia and China. It further indicated the necessity of creating conditions for the further development of water transport on the Irtysh River, including increased transit and export cargo volumes. The signing of memoranda with Russian and Chinese parties on cargo transhipment along the Irtysh River could serve as a pivotal document. This document has the potential to contribute to the establishment of a tripartite joint venture through further refinement.

Interaction with Russia regarding the Northern Sea Route aligns with regional frameworks such as the Eurasian Economic Union (EAEU) and the Belt and Road Initiative (BRI). These initiatives foster economic integration, infrastructure development, and trade facilitation, providing additional support and resources for Kazakhstan's projects. The navigation agreement signed within the EAEU in 2019 enabled Kazakh carriers to expand river transport into the Ob-Irtysh basin [8].

Thus, the legal framework for implementing water policy through the utilization of transboundary river transit potential is already established. However, a comprehensive program to facilitate the Irtysh River's access to the Arctic is currently indispensable.

It is essential to note that the development of Russia's Yamalo-Nenets region is the final key to unlocking the Irtysh route to the Arctic. In particular, the development of the Port of Sabetta in the Gulf of Ob provides access to the Kara Sea and the Arctic Ocean. This transport corridor is expected to contribute significantly to the infrastructural and global market momentum required by Kazakhstan for seaborne Eurasian trade. The efficiency of the Sabetta seaport lies in its exclusive role as the entry point for Kazakh economy and trade into the open sea. The regional Russian authorities on the West Siberian Plain are already developing internal waterways from the Yamalo-Nenets Autonomous Okrug. Integrating with this continental river transport system enables our country to establish a viable and promising sea route.

Currently, river transport between Kazakhstan and Russia primarily operates along the Pavlodar-Omsk route. The river is utilized for exporting building sand, various gravel, and technical salt, while importing timber. Future development may encompass container transport routes, oil tanker operations, agricultural cargo transportation, and the establishment of passenger and tourist water routes.

The feasibility and benefits of the Irtysh corridor for Kazakhstan were demonstrated empirically in 2016 through two significant shipments from South Korea via the Northern Sea Route (NSR). This marked Kazakhstan's inaugural shipment via the NSR, originating from Ulsan, a major port situated on the Sea of Japan and a shipbuilding hub in South Korea. The total route length from Ulsan to Pavlodar was approximately 14,000 kilometers, including roughly 2,000 kilometers on the Ob and Irtysh rivers. The delivery of heavy equipment to the Pavlodar petrochemical complex involved a two-stage process: first, a barge transported the cargo from the Port of Sabetta to Omsk, followed by reloading and onward shipment to Pavlodar. The two hydrotreating reactors supplied to the Pavlodar Oil Chemistry Refinery weighed 527 and 550 tons, respectively.

A distinctive and appealing characteristic of this "river-ocean" transport route is its capacity to convey exceptionally large installations and factory equipment, as well as various machinery, in contrast to the carriage of goods in standard TEU containers [9].

By leveraging the Ob-Irtysh river system and collaborating on infrastructure development, regulatory compliance, and scientific research, Kazakhstan can maximize the Arctic region's transit potential. This partnership enhances Kazakhstan's global trade position, strengthens regional influence, and promotes sustainable development, ensuring a prosperous future within the evolving Arctic landscape. Over time, the Ob-Irtysh river system could become a crucial link and bridge between the Arctic and the Central Asian Silk Road. To achieve this, the Belt and Road Initiative necessitates infrastructure development across Eurasia and the creation of a new Silk Road.

Cooperation with Russia provides Kazakhstan with strategic access to the Northern Sea Route (NSR), offering significant economic, logistical, geopolitical, environmental, and technological advantages. These include access to icebreakers, specialized vessels, and cold-climate infrastructure. The introduction and adaptation of such technologies can enhance Kazakhstan's capabilities in Arctic navigation and logistics.

It is essential to recognize that Kazakhstan's participation in the NSR necessitates substantial investments in infrastructure, including railways, highways, and ports. Strategic partnerships with Arctic countries and investments in advanced logistics technologies can assist Kazakhstan in maximizing the NSR's benefits, thereby fostering economic growth and regional integration.

International scientific cooperation. The Arctic constitutes a critical component of the global climate system. Research conducted in this region aids scientists in comprehending the intricate interactions among the atmosphere, ice, and oceans. For Kazakhstan, a country characterized by diverse climate zones and significant environmental challenges, participation in Arctic research offers numerous benefits. These include advancements in climatology, environmental monitoring, technological innovation, and international cooperation.

It is essential to acknowledge Kazakhstan's experience in polar expeditions and research. For instance, Kazakh scientists previously contributed to Soviet scientific expeditions to Antarctica. Notable participants included physicists M. Musabayev, F. Aitbayev, D. Bimenov, S. Madibekov, H. Bulibekov. The Kazakh physicist and journalist D. Beimanov twice visited Mirny Station in Antarctica as part of a Soviet research expedition. He is the author of numerous scientific publications on climate protection and environmental safety [10].

Regarding contemporary Kazakhstan, between 2011 and 2017, fifteen members of the Public Association "Kazakh Geographical Society" participated in three polar expeditions: the Arctic in 2015 and Antarctica in 2011 and 2016. The scientific research expedition "Pole of Independ-

ence" (2016), commemorating the 25th anniversary of the Republic of Kazakhstan's independence, included scientists from Al-Farabi KazNU's Biotechnology department, A. Baubekova and A. Yernazarova, as well as medical scientists from KazNMU named after S.D. Asfendiyarova. KazNU scientists conducting research in Antarctica pursued a dedicated program in ecology, biology, and human physiology. These researchers also examined the microflora of selected samples, microbial properties, and their adaptation mechanisms to extreme conditions [10].

Another Kazakh scientist and employee of «Kazhydromet», K. Bektursunov, participated in the 54th Russian Antarctic expedition in 2009. The mission involved collecting ice samples from Antarctic icebergs for comparison with Kazakh ice samples. This research could contribute to understanding the causes of global warming and predicting climate change in Kazakhstan [11].

Overall, participation in Arctic research aligns with global Sustainable Development Goals (SDGs), such as those addressing climate change, terrestrial ecosystems, and marine life. By contributing to Arctic research, Kazakhstan can demonstrate its commitment to these goals and solidify its position within the international community's efforts toward sustainable development. Consequently, the Arctic region's research potential offers significant benefits for Kazakhstan. Advancements in climate science, environmental monitoring, technological innovation, and international cooperation can enhance Kazakhstan's capacity to address its own environmental challenges and contribute to global scientific endeavors. Through active participation in Arctic research, Kazakhstan can increase its resilience to climate change, foster sustainable development, and expand its scientific and technological capabilities, ensuring a prosperous and sustainable future.

Kazakhstan global initiatives. Kazakhstan's participation in Arctic affairs, despite its non-Arctic geographic location, can bring substantial benefits. Through international initiatives, Kazakhstan can influence global climate policy, expand its scientific and technological capacities, and enhance its geopolitical and economic standing. The nation possesses a history of successful global initiatives across various domains. For instance, Kazakhstan emerged as a primary initiator and advocate for establishing a nuclear-weapon-free zone. The relevant treaty was signed in Semipalatinsk in 2006. The country's role in non-proliferation was further solidified with the establishment of the Low-Enriched Uranium Bank (LEU) on Kazakh territory under IAEA auspices, designed to facilitate peaceful nuclear energy access while preventing countries from developing their own enrichment programs [12]. Kazakhstan's global endeavors also encompass peacemaking activities. Since 2000, Kazakhstan's peacekeeping contingent has participated in UN missions aimed at maintaining stability and security in Iraq, Cyprus, India, Pakistan, Lebanon, Western Sahara, the Central African Republic, the Democratic Republic of the Congo, and Mali. During its 2017-2018 chairmanship of the UN Security Council, Kazakhstan prioritized peacemaking initiatives. The country has also become a significant actor in promoting peace negotiations, notably the Astana process for resolving the Syrian civil conflict initiated in 2017. The «Congress of Leaders of World and Traditional Religions» initiative has enabled Kazakhstan to significantly contribute to fostering tolerance and mutual understanding among diverse faiths, cultures, and civilizations [13]. The Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia (CICA) platform, proposed by Kazakhstan at the 47th UN General Assembly in 1992, has evolved into a novel form of Asian security cooperation. In the face of emerging challenges and risks, CICA has provided an effective mechanism for preventive diplomacy and collective solutions to strengthen regional security. This proactive foreign policy demonstrates Kazakhstan's capacity to successfully generate and implement ideas and initiatives on a global scale, encompassing domains from interfaith dialogue to nuclear security.

If we turn to the issue of initiatives in the field of climate change, it can be noted that in 2009 Kazakhstan signed the Law «On the ratification of the Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change». Continuing this trajectory, in 2011 at a UN session, Kazakhstan proposed the "Green Bridge" partnership program aimed at strengthening green economic growth in the region. This program was approved in 2012 at the UN Conference on Sustainable Development "Rio+20" as an open-ended, cross-regional mechanism. The "Green Bridge" Partnership Program's integrated approach to addressing global environmental challenges involves active inter-country collaboration in implementing energy efficiency, resource conservation, alternative energy, and scientific research policies. The subsequent signing of the Paris Agreement on July 20, 2016, and its subsequent ratification by the Parliament of the Republic of Kazakhstan marked another significant step. The Paris Agreement outlined a roadmap for emissions reduction and climate change resilience enhancement measures.

On September 15, 2023, at the Meeting of the Council of Heads of States - Founders of the International Fund for Saving the Aral Sea (IFSA) in Dushanbe, President of Kazakhstan K-J. Tokayev highlighted the creation of the Project Office for Central Asia on climate change and green energy as another crucial initiative. This step would facilitate the development of effective climate change adaptation and mitigation strategies. Additionally, addressing the General Debate of the 78th session of the UN General Assembly, K-J. Tokayev emphasized the urgent need for immediate, effective, and transformative steps to prioritize environmental protection. He identified Central Asia as a frontline region, necessitating a focus

on positive climate change actions as defined by the UN, including investments in green jobs, elimination of fossil fuel subsidies, and ensuring women's equity, inclusiveness, and participation in all climate actions at various levels. However, he cautioned that without adequate funding, ambitious climate change plans would remain unrealized. In response, he proposed launching the Just Energy Transition Partnership (JETP) in Kazakhstan. Furthermore, K-J. Tokayev underscored that Kazakhstan's initiative to establish the Project Office for Central Asia on climate change and green energy in Almaty could contribute to addressing these challenges.

Consequently, Kazakhstan's participation in environmental and climate initiatives positions it as an active global climate negotiator. By contributing to Arctic climate discussions and agreements, Kazakhstan can advocate for policies addressing its domestic climate challenges, such as desertification and water scarcity, while simultaneously supporting global climate change mitigation efforts. Through Arctic-related initiatives, Kazakhstan can demonstrate leadership in combating climate change and ensuring sustainable development, enhancing its reputation as a responsible global actor committed to environmental stewardship and sustainable development. This leadership could inspire similar commitments from other countries, particularly in Central Asia. Collaborative efforts to monitor and mitigate these issues contribute to the improvement of the global and regional environment, benefiting both Arctic and non-Arctic regions.

Conclusion

As a result of the study, four primary drivers were identified and analyzed to explain Kazakhstan's potential interest in the Arctic region: climate change, the Arctic's transit potential, scientific opportunities in the Arctic, and Kazakhstan's global initiatives. Each driver offers strategic benefits for the country, ranging from increased climate change resilience to economic opportunities and scientific advancements.

The Arctic's critical role in regulating Earth's climate through ice and snow reflectivity is threatened by global warming, inducing rapid ice melt and triggering feedback mechanisms that exacerbate climate change. This phenomenon has global implications, including for Kazakhstan, where alterations in weather patterns, precipitation, and temperature can lead to more extreme weather events impacting agriculture, water resources, and biodiversity. As a nation heavily reliant on agriculture yet already experiencing water shortages and extreme climatic conditions, Kazakhstan faces considerable challenges. The country has demonstrated a proactive stance on climate issues, exemplified by ratifying the Paris Agreement and developing the Carbon Neutrality Strategy by 2060. By focusing on the Arctic's influence on global climate systems, Kazakhstan can better prepare for and mitigate climate change, ensuring sustainable development and environmental stability.

The melting Arctic ice also presents significant opportunities for Kazakhstan to solidify its role as a key Eurasian transit hub. The emergence of new sea routes, notably the Northern Sea Route, offers a shorter and more efficient trade route between Asia and Europe. By harnessing the potential of the Ob-Irtysh river system and developing essential infrastructure, Kazakhstan can integrate into this expanding global shipping network. Strategic utilization of river transport, particularly the Irtysh River, can facilitate Arctic access and enhance connectivity with major trading partners like Russia and China. To achieve this, it is necessary to accelerate investments in the modernization of the Irtysh River infrastructure and improve logistics links with the Russian Ob basin and the port of Sabetta, including through trilateral agreements with China and Russia.

Leveraging its experience in polar expeditions, Kazakhstan's scientific community can contribute to Arctic research, refining climate change forecasting models, improving agricultural planning, and aiding water management and disaster preparedness. Moreover, innovations developed for Arctic extreme conditions can be applied to Kazakhstan's regions with challenging climates. This engagement aligns with global sustainable development goals, especially those related to climate change and environmental protection. By actively participating in Arctic research, Kazakhstan can bolster its climate change resilience, support sustainable development, and expand its scientific and technological capacities. It should also be noted that scientific cooperation is a key tool of soft power. Kazakhstan has a history of polar expeditions and expertise in climate research that should be used and internationalized. Active participation in Arctic scientific networks will enhance Kazakhstan's credibility.

Building upon its rich experience in global initiatives such as establishing a nuclear-weapon-free zone and participating in peacekeeping missions, Kazakhstan can influence other domains, including global climate policy, to expand its scientific and technological capabilities and strengthen its geopolitical and economic positions. The country's commitment to environmental protection is evident through its participation in the Kyoto Protocol, the Green Bridge Partnership Program, and the Paris Agreement. President K-J. Tokayev's recent proposals, including the establishment of the Project Office for Central Asia on climate change and green energy and the Just Energy Transition Partnership (JETP) in Kazakhstan, underscore the country's proactive approach to addressing climate change. Through involvement in Arctic-related initiatives, Kazakhstan can advocate for policies addressing domestic environmental challenges like desertification and water scarcity while supporting global climate change mitigation efforts. This participa-

tion positions Kazakhstan as a responsible global actor, demonstrating leadership in sustainable development and inspiring similar commitments from other countries, particularly in Central Asia.

It should be noted that the Arctic is not currently an established vector of Kazakhstan's foreign policy. Limited access issues, high costs of infrastructure adaptation, and low immediate returns from Arctic engagement – especially given Kazakhstan's existing environmental crises – deprioritize Arctic policy in real terms. However, our country demonstrates emerging strategic potential – especially in the areas of scientific cooperation and environmental diplomacy – that could be exploited if embedded in national strategic planning and supported by investments in infrastructure, multilateral integration, and policy development.

References

1 Bird, K.J., Charpentier, R.R., Gautier, D.L., Houseknecht, D.W., Klett, T.R., Pitman, J.K., Moore, T.E., Schenk, C.J., Tennyson, M.E., Wandrey, C.J. 2008. "Circum-Arctic Resource Appraisal: Estimates of Undiscovered Oil and Gas North of the Arctic Circle". Geological Survey Fact Sheet, 3049, 4 (2008) // [Electronic source] URL: DOI: https://doi.org/10.3133/fs20083049 (the date of referring: 01.07.2024)

2 Президент Касым-Жомарт Токаев провел встречу с министрами иностранных дел государств – членов ШОС // [Electronic source] URL: https://www.akorda.kz/ru/prezident-kasym-zhomart-tokaev-provel-vstrechu-s-ministrami-inostrannyh-del-gosudarstv-chlenov-shos-2144051 (the date of referring: 04.07.2024)

3 Карымсаков А.М., Бейсенова Р.Р., Ивнеева Д., Битманов Е. Климатические особенности Казахстана как причина проявления процессов опустынивания // Научно-практические исследования. – 2020. - №8-3 (31). – С. 43-47.

4 Обзор развития сельского хозяйства в Казахстане // «Halyk Finance», 2024. // [Electronic source] URL: https://halykfinance.kz/download/files/analytics/AC_agriculture_development.pdf (the date of referring: 05.07.2024)

5 Выступление Президента Касым-Жомарта Токаева на Всемирном климатическом саммите // [Electronic source] URL: https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-prezidenta-kasym-zhomart-tokaeva-na-vsemirnom-klimaticheskom-sammite-1115625 (the date of referring: 05.07.2024)

6 Инфрақұрылымды дамытудың 2020 - 2025 жылдарға арналған «Нұрлы жол» мемлекеттік бағдарламасы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. // [Electronic source] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001055 (the date of referring: 06.07.2024)

7 Мишина Д.О. Междисциплинарная Арктика постсоветских стран // Международные отношения и общество. – 2019. - №2. – С. 115-122.

8 ЕЭК ООН. Конкурентоспособность логистики и транспорта в Республике Казахстан // [Electronic source] URL: https://unece.org/DAM/trans/publications/Report_-_Kazakhstan_as_a_transport_logistics_centre_Europe-Asia_RU.pdf (the date of referring: 07.07.2024)

9 Из степи в Арктику: Казахстан получил шанс стать морской державой // [Electronic source] URL: https://365info.kz/2019/01/iz-stepi-v-arktiku-kazahstan-poluchil-shans-stat-morskoj-derzhavoj (the date of referring: 08.07.2024)

10 Ученые КазНУ в составе экспедиции отправились в Антарктиду // [Electronic source] URL: https://www.kaznu.kz/ru/3578/news/one/11795/ (the date of referring: 08.07.2024)

11 Казгидромет планирует открыть в Антарктиде собственную станцию // [Electronic source] URL: https://www.kt.kz/rus/society/kazgidromet_planiruet_otkritj_v_antarktide_sobstvennuju_stanciju_1153484859.html (the date of referring: 05.07.2024)

12 Вклад Казахстана в ядерное разоружение, нераспространение и мирное использование ядерной энергии. МИД РК // [Electronic source] URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-amman/press/article/details/59812?lang=ru (the date of referring: 04.07.2024)

13 О съезде лидеров мировых и традиционных религий // [Electronic source] URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-riga/press/article/details/77625?lang=ru (the date of referring: 08.07.2024)

Transliteration

1 Bird, K.J., Charpentier, R.R., Gautier, D.L., Houseknecht, D.W., Klett, T.R., Pitman, J.K., Moore, T.E., Schenk, C.J., Tennyson, M.E., Wandrey, C.J. 2008. "Circum-Arctic Resource Appraisal: Estimates of Undiscovered Oil and Gas North of the Arctic Circle". Geological Survey Fact Sheet, 3049, 4 (2008) // [Electronic source] URL: DOI: https://doi.org/10.3133/fs20083049 (the date of referring: 01.07.2024)

2 Prezident Kasym-Zhomart Tokaev provel vstrechu s ministrami inostrannyh del gosudarstv – chlenov ShOS [President Kassym-Jomart Tokayev held a meeting with the foreign ministers of the SCO member states] // [Electronic source] URL: https://www.akorda.kz/ru/prezident-kasym-zhomart-tokaev-provel-vstrechu-s-ministrami-inostrannyh-del-gosudarstv-chlenov-shos-2144051 (the date of referring: 04.07.2024). (in Russ)

3 Karymsakov A.M., Bejsenova R.R., Ivneeva D., Bitmanov E. Klimaticheskie osobennosti Kazahstana kak prichina projavlenija processov opustynivanija [Climatic features of Kazakhstan as a cause of desertification processes] // Nauchno-prakticheskie issledovanija. – 2020. - №8-3 (31). – S. 43-47. (in Russ)

4 Obzor razvitija sel'skogo hozjajstva v Kazahstane [Review of agricultural development in Kazakhstan] // «Halyk Finance», 2024. // [Electronic source] URL: https://halykfinance.kz/download/files/analytics/AC_agriculture_development.pdf (the date of referring: 05.07.2024). (in Russ)

5 Vystuplenie Prezidenta Kasym-Zhomarta Tokaeva na Vsemirnom klimaticheskom sammite [Speech by President Kassym-Jomart Tokayev at the World Climate Summit] // [Electronic source] URL: https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-prezidenta-kasym-zhomart-tokaeva-na-vsemirnom-klimaticheskom-sammite-1115625 (the date of referring: 05.07.2024). (in Russ)

6 Infraqurylymdy damytudyn 2020 - 2025 zhyldarga arnalgan «Nurly zhol» memlekettik bagdarlamasy [«Nurly zhol» state program of infrastructure development for 2020-2025] // «Adilet» Qazaqstan Respublikasy normativtik quqyqtyq aktilerinin aqparattyq- quqyqtyq zhujesi. // [Electronic source] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001055 (the date of referring: 06.07.2024). (in Kazakh)

7 Mishina D.O. Mezhdisciplinarnaja Arktika postsovetskih stran [Interdisciplinary Arctic of the post-Soviet countries] // Mezhdunarodnye otnoshenija i obshhestvo. – 2019. - №2. – S. 115-122. (in Russ)

8 EJeK OON. Konkurentosposobnost' logistiki i transporta v Respublike Kazahstan [UNECE. Competitiveness of logistics and transport in the Republic of Kazakhstan] // [Electronic source] URL:

https://unece.org/DAM/trans/publications/Report_-_Kazakhstan_as_a_transport_logistics_centre_Europe-Asia_RU.pdf (the date of referring: 07.07.2024). (in Russ)

9 Iz stepi v Arktiku: Kazahstan poluchil shans stat' morskoj derzhavoj [From the steppe to the Arctic: Kazakhstan gets a chance to become a maritime power] // [Electronic source] URL: https://365info.kz/2019/01/iz-stepi-v-arktiku-kazahstan-poluchil-shans-stat-morskoj-derzhavoj (the date of referring: 08.07.2024). (in Russ)

10 Uchenye KazNU v sostave jekspedicii otpravilis' v Antarktidu [Scientists from KazNU went to Antarctica as part of an expedition] // [Electronic source] URL: https://www.kaznu.kz/ru/3578/news/one/11795/ (the date of referring: 08.07.2024). (in Russ)

11 Kazgidromet planiruet otkryt' v Antarktide sobstvennuju stanciju [Kazhydromet plans to open its own station in Antarctica] // [Electronic source] URL: https://www.kt.kz/rus/society/kazgidromet_planiruet_otkritj_v_antarktide_sobstvennuju_stanciju_1153484859.html (the date of referring: 05.07.2024). (in Russ)

12 Vklad Kazahstana v jadernoe razoruzhenie, nerasprostranenie i mirnoe ispol'zovanie jadernoj jenergii. MID RK [Kazakhstan's contribution to nuclear disarmament, non-proliferation and peaceful use of nuclear energy. MFA of the Republic of Kazakhstan] // [Electronic source] URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-amman/press/article/details/59812?lang=ru (the date of referring: 04.07.2024). (in Russ)

13 O sjezde liderov mirovyh i tradicionnyh religij [About the Congress of Leaders of World and Traditional Religions] // [Electronic source] URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-riga/press/article/details/77625?lang=ru (the date of referring: 08.07.2024). (in Russ)

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Aidarkhan Dauylbayev	PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: aidarkhan.db@gmail.com, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2740-0437
Takhira Kamaljanova	Associate Professor, Candidate Of Historical Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: takhira.kamaljanova@mail.ru, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6877-7129
Bibigul Byulegenova	Acting Professor, Candidate Of Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: byulegenova_bb@enu.kz, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7810-9653
Nurbek Pussyrmanov	PhD, Director of the Institute of State History Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan, email: nurbekp89@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9905-0320
Айдархан Балғабайұлы Дауылбаев	PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: aidarkhan.db@gmail.com, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2740-0437
Тахира Анваржановна Камалджанова	қауымдастырылған профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: takhira.kamaljanova@mail.ru, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6877-7129
Бибигуль Бисенбаевна Бюлегенова	профессор м.а, саясаттану ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: byulegenova_bb@enu.kz, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7810-9653
Нұрбек Серікұлы Пұсырманов	PhD, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Мемлекет тарихы институтының директоры, Астана, Қазақстан, email: nurbekp89@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9905-0320
Айдархан Балғабайұлы Дауылбаев	PhD, кафедра международных отношений, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: aidarkhan.db@gmail.com, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2740-0437
Тахира Анваржановна Камалджанова	ассоциированный профессор, кандидат исторических наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: takhira.kamaljanova@mail.ru, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6877-7129
Бибигуль Бисенбаевна Бюлегенова	и.о. профессора, кандидат политических наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: byulegenova_bb@enu.kz, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7810-9653
Нурбек Серикулы Пусырманов	PhD, директор Института истории государства Комитета науки МНВО РК, Астана, Казахстан, email: nurbekp89@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9905-0320

ҒТАХР 21.15.47 https://doi.org/10.48010/aa.v103i2.793

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИСЛАМ ТОЛЕРАНТТЫҒЫНЫҢ ДІНИ ЖӘНЕ ЭТНОМӘДЕНИ ҚЫРЛАРЫ

[1]Б. М.Сатершинов, [2]А.Әділбаев

АҢДАТПА

Адамзат тарихына көз жүгіртсек, ұлттар мен ұлыстар, діндер мен конфессиялар, мәдениеттер мен өркениеттер арасындағы қарым-қатынастардың көбіне өзара келісім ұстынынан гөрі соғыс қағидасына сүйенгенін байқаймыз. Көне заман мен орта ғасырлардағы Батыс пен Шығыс әлемдеріндегі дінаралық және ұлтаралық соғыстар, қысқа мерзімді және жүз жылға созылған соғыстар, айқыш жорықтары мен Варфоломей түндері, реформация мен инквизиция құбылыстары бейбітшілік пен толеранттылық ұстанымының тапшылығын дәлелдейді. XX ғасырдың өзінде саяси, идеологиялық, ұлттық және діни айырмашылықтарға байланысты орын алған қақтығыстар дүниежүзілік сипатта да, жергілікті сипатта да орын алды. Діни экстремизм мен терроризм құбылыстары пайда болды. Сондықтан мемлекеттер арасындағы шекараны жоятын және интеграция үрдісімен сипатталатын бүгінгі жаһандану заманы бейбіт қатар өмір сүру, өзара түсіністік пен келісім, диалог пен толеранттылық ұғымдарын алға тартады.
Бұл мақалада діни толеранттылықтың, оның ішінде ислам толеранттығының мәні мен мағынасы айқындалады. Яғни төзімділік пен сабыр түсініктерінің этикалық түбірдегі әлемдік діндердің және ислам дінінің өзегінде бар екені анықталады. Сәйкесінше, толеранттылық термині соңғы уақыттарда кең қолданысқа ие болғанымен, оның ұғымы контекстуалды және тарихи тұрғыдан әуел бастан діни болмыста болғандығы тұжырымдалады. Негізгі концептуалдық ұғымдар Қазақстандағы дін мен этномәдениеттің тарихы және теориясы ауқымында дәйектеледі.

Түйін сөздер: диалог, дін, иман, ислам, терроризм, толеранттылық, этномәдениет.

[1] ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

[2] Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Әділбаев А.,
adilalau72@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Сатершинов Б.М., Әділбаев А. Қазақстандағы ислам толеранттығының діни және этномәдени қырлары // Адам әлемі. – 2025. – №2 (103). – Б. 140-146.

Религиозные и этнокультурные аспекты исламской толерантности в Казахстане

Аннотация. Если мы посмотрим на историю человечества, то увидим, что отношения между нациями и этносами, религиями и конфессиями, культурами и цивилизациями зачастую строились на принципе войны, а не на принципе взаимопонимания. Межрелигиозные и межэтнические войны, кратковременные и вековые войны, крестовые походы и варфоломеевские ночи, реформация и инквизиция на Западе и Востоке в эпоху античности и средневековья свидетельствуют об отсутствии позиции мира и толерантности.

Даже в XX веке конфликты, вызванные политическими, идеологическими, национальными и религиозными разногласиями, происходили как на глобальном, так и на локальном уровне. Возникли религиозный экстремизм и терроризм. Поэтому современная эпоха глобализации, характеризующаяся процессом интеграции и ликвидации границ между государствами, пропагандирует концепции мирного сосуществования, взаимопонимания и согласия, диалога и толерантности.

В данной статье исследуется значимость религиозной толерантности, в том числе исламской толерантности. То есть установлено, что понятия толерантности и терпения лежат в основе этических корней мировых религий и исламской религии. Соответственно, хотя термин «толерантность» получил широкое распространение в последнее время, утверждается, что его концепция с самого начала имела религиозную природу, как в контекстуальном, так и в историческом плане. Основные концептуальные положения в данной статье излагаются на примере истории и теории религии и этнокультуры Казахстана.

Ключевые слова: вера, диалог, ислам, религия, терроризм, толерантность, этнокультура.

Religious and Ethnocultural Aspects of Islamic Tolerance in Kazakhstan

Abstract. If we look at the history of mankind, we will see that relations between nations and ethnic groups, religions and confessions, cultures and civilizations were often built on the principle of war, and not on the principle of mutual understanding. Interreligious and interethnic wars, short-term and century-long wars, crusades and St. Bartholomew's Nights, the Reformation and the Inquisition in the West and East in the era of antiquity and the Middle Ages testify to the absence of a position of peace and tolerance.

Even in the 20th century, conflicts caused by political, ideological, national and religious differences occurred both at the global and local levels. Religious extremism and terrorism arose. Therefore, the modern era of globalization, characterized by the process of integration and the elimination of borders between states, promotes the concepts of peaceful coexistence, mutual understanding and consent, dialogue and tolerance.

This article examines the significance of religious tolerance, including Islamic tolerance. That is, it is established that the concepts of tolerance and patience underlie the ethical roots of world religions and the Islamic religion.

Accordingly, although the term «tolerance» has become widespread in recent years, it is argued that its concept from the very beginning had a religious nature, both in contextual and historical terms. The main conceptual provisions in this article are presented using the example of the history and theory of religion and ethnoculture of Kazakhstan.

Key words: Faith, Dialogue, Islam, Religion, Terrorism, Tolerance, Ethnoculture.

Kipicne

Ғылыми жаңашылдығы мен өзектілігі. Соңғы жүзжылдықтағы билік пен басқарудағы демократиялық үдерістер, құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам қалыптастыру, адам мен азамат құқықтары мен бостандықтарының алдыңғы орынға шығуы, мультимәдениет пен плюрализмнің орнығуы «толеранттылық» терминін де ауызекі лексиконға түпкілікті енгізді. Батыстық түбірге ие «толеранттылық» (tolerance) сөзі өзінің түп-төркінін латынның «tolerantia» – төзу, шыдау, көну деген мағынасынан алады. Алайда толеранттылықтың бүгінгі түсінігі өзінің бастапқы мағынасынан анағұрлым ауқымды екені белгілі. Толеранс түсінігін қазақ тіліндегі бірнеше сөздер мен сөз тіркестері де кеңейте түседі, мысалы, кең пейілділік, хош көрушілік, сабыр, тағаттылық және т.б.

Дегенмен, толеранттылық ұғымының мәні мен мағынасын бүгінгі заман мен қоғамның сұранысына сай ашып беретін әмбебап анықтамаларды әдетте сөздіктерден табамыз. Мысалы, Мәскеу қаласында басылып шыққан Философиялық энциклопедияда оның мынадай анықтамасы беріледі: «Толеранттылық – әртүрлі көзқарастарға, моральдық ұстындар мен құндылықтарға деген төзімділік. Толеранттылық әрқилы халықтар, ұлттар мен діндердің өзгешеліктеріне қатысты табиғи құбылыс. Ол өзіне деген сенімділік пен өз ұстанымдарының қолайлылығын, өзгелерге жағымсыз әсері жоқтығын сезіне білу, басқа көзқарастармен салыстырудан және рухани бәсекелестіктен бас тартпайтын, оған қоса, әртүрлі бағыттардың болатынын құптайтын ұстаным» [1].

Ал діни толеранттылыққа келер болсақ, ол діни сенім еркіндігі мен ар-ождан бостандығына барып тіреледі, бұл құқықты дінге сенуші немесе сенбеуші азаматтар мойындап қана қоймай, оны құрметтеуін, сонымен қатар өзге наным-сенім өкілдеріне деген түсіністік пен діни плюрализмге деген дұрыс көзқарасты білдіреді. Қазақстандық зерттеушілер діни толеранттылыққа мынадай анықтама береді: «Ол әрбір діни конфессионалды қауымдастықтың өзіне тән өзгешеліктерімен ерекшеленетін басқа бір діни конфессионалды қауымдастыққа деген толерантты қатынасы. Әрбірі өзінің діни сенімін ұстана отырып, басқалардың да өзінікі секілді құқына құрметпен қарайды» [2, 16-17 бб.]. Бұл анықтама, әрине, ислам дініндегі төзімділікке де қатысты болып келеді.

Исламдағы діннен шығу мен өзге дін өкілдеріне деген қатынас, әдетте, шариғатқа сүйеніп қатаң жазалаумен түсіндіріледі де, нәтижесінде ол адамның сенім еркіндігі мен дін ұстану бостандығына қайшы келеді деген стереотиптің орнығуына әкеледі. Тіпті батыстық ең жоғары деген моральдық құндылықтар мен еркіндік ұстынымен сыйыспайды деген түсінікті тудырады. Бұл исламның жағымсыз бейнесі мен теріс түсінігін қалыптастырып, келісімнен бет бұрып, қақтығыстық кикілжіңге итермелейді.

Мәжбүрлікпен келген сенімнің Жаратушы алдында ешқандай да құндылығы мен шынайылығы болмайтыны түсінікті. Шынайылығы мен тақуалығы болмаса ол сенімде қайдан құндылық болсын. Осы аталмыш мақаланы жазудағы мақсат пен міндеттер жалпылай алғанда ислам дініндегі және жекелей алғанда қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымы мен этномәдениетіндегі толеранттылықтың онтологиялық, феноменологиялық және аксиологиялық болмысын айқындау болып табылады. Осы арқылы жоғарыдағы жолдарда аталған негізі жоқ стереотиптерді теріске шығаруға болады.

Бұл мақсат пен міндеттерді ғылыми тұрғыда орындау үшін оның зерттеу әдіснамасын айқындап алуымыз керек болады. Ислам толеранттығына байланысты категориалды ұғымдарды біз діннің қайнаркөздерінен іздестіреміз. Сол себепті қасиетті Құран мен пайғамбар Сүннетіндегі кейбір түсініктерге герменевтикалық талдау жасау қажет болады. Мұның өзінде де контекстуалды және тарихи-салыстырмалы әдістерге жүгінеміз. Сондай-ақ толеранттылық түсінігінің қазақ мәдениетіндегі және дін тақырыбындағы авторлық шығармашылықты талдау барысында тарихилық пен логикалықтың бірлігі тәсілін пайдалану ұтымды болады.

Негізгі бөлім

Құран мен Сүннеттегі сенім еркіндігі және толеранттылық. Бейбітшілік пен татулықты, амандық пен ізгілікті негізге алатын әлемдік ислам дінінде толеранттылықтың әрі теориялық әрі тәжірибелік негіздері көптеп кездеседі. Ислам діні ар-ождан бостандығын таныған және кепілдікке алған. Адамдар арасындағы сыйластық пен түсіністік, көпмәдениеттілік пен кеңпейілділікке жол ашатын, сүйспеншілікке негізделетін, моральдық жоғары құндылық саналатын толеранттылық – ислам дінінің негізгі ұстанымдарының бірі. Құранда соңғы пайғамбар Мұхаммедке (с.а.с.) қаратыла айтылған: «Біз сені күллі ғаламға тек рақым ретінде жібердік» («Әнбия» сүресі, 107) деген аят ислам дінінің түпкі мақсатын айқындап

көрсетеді. Мұхаммед пайғамбар да өз өсиеттерінде: «Жердегілерге рақымдылық жасаңдар. Сонда көктегілер де сендерге рақымдылық жасайды» (Термези, Бирр, 16; Әбу Дауд, Әдәб, 58), «Адамдарға мейірімділік танытпағандарға Алла да мейірімділік көрсетпейді»(Бухари, Тәухид 2; Муслим, Фәдәиль 66, (2319)) немесе «Мейірімді, жұмсақ жүректі болмайынша иман еткен боп саналмайсыңдар» (Термези, Бирр 16, (1924); Әбу Дауд, Әдәб 66, 4942 деп, мұсылмандарды мейірімділік пен жұмсақмінезділікке шақырған. Өз кезегінде ислам дінінің осынау бұлжымас қағидалары – қоғам тұрақтылығы мен баяндылығының негізгі кепілі.

Құранда жалпы адам баласы ең ардақты жаратылыс ретінде сипатталып, олардың тілдерінің, түстерінің, әдет-ғұрыптарының түрлілігі жаратқанның құдыреттілігінің белгісі ретінде баяндалады. Бұл түрлілік әрине діни алуандылықты да қамтиды. Құран «Алланың құлы» деген санатқа адамдарды сенуші-сенбеуші деп алаламай бәрін тегіс қосқан (Ағраф сүресі, 194, Инсан сүресі, 6). Күллі ғаламның иесі ретінде сипатталуы тек, мұсылмандардың жаратушысы емес екендігін көрсетеді. Жалпы адам баласына адам ретінде құрмет көрсету ой еркіндігімен қатар діни сенім еркіндігін де таниды.

Адамзат жаралғалы бері дін адамдар өмірінде жоғары құндылыққа ие. Сондықтан дін және ар-ождан бостандығы адамның ең негізгі құқықтарының бірі саналады. Ислам дінінде өзге діндер мен сенімдерге төзімділік танытуға басты назар аударылады. Исламда дінді зорлықпен қабылдатуға жол берілмейді. Құранда бұл бұлжымас қағида «Дінде мәжбүрлеуге орын жоқ» («Бақара» сүресі, 256) деп нақты шегеленген. Себебі иманның құндылығы адамның өз еркі мен қалауына қарай айқындалады. Ақыреттегі жауапкершілігі де қалау еркі мен бостандығы негізінде қарастырылады. Адам табиғаты мәжбүрлеуді қабылдамайды. Дін шынайылық пен адалдықты талап етеді. Дінді еріксіз қабылдату екіжүзділікке алып барады. Екіжүзділік кең тараған қоғамда сенім мен тұрақтылық болмайды. Сондықтан иман тұрғысынан оның ешқандай қадірі жоқ.

Дін, иман мәселесі адамның өз еркі мен қалауына сүйенеді. Дін және ар-ождан бостандығы – қазіргі мәдениет пен демократияның ең негізгі ерекшелігі әрі адам құқықтарының басты талабы. Өз кезегінде адамның іс-әрекеттерінің құлшылық сипатқа иеленуі мәжбүрлеу арқылы емес, көңіл қалауына, шынайылыққа тәуелді.

Сенім еркіндігі – адамға жаратушы тарапынан берілген ең негізгі құқық әрі адам баласын өзге жаратылыстардан ерекшелейтін ең негізгі ерекшеліктердің бірі. Ислам діні адамның арнамысын, абыройын сақтап, қорғауына алған. Ар-ождан бостандығы – жаратқан мен адам арасындағы қатынастың іргетасы. Сондықтан Алла Тағала адам баласын сену мәселесінде ерікті еткен.

Құранда адамдар арасындағы түрлі сенімдердің болуы арнайы Алла тағаланың қалауы ретінде қарастырылған. Мысалы, Худ сүресінде: «Егер Жаратқан Иең қалаған болса, адамдардың барлығы бір үмбет (бірдей сенімде) болар еді. Бірақ олар үнемі әртүрлі жолды ұстануда» (Худ сүресі, 118) десе тағы бір аятта бұл шындық «Егер Жаратқан Иең қаласа, жер бетіндегі адамдардың барлығы тегіс иман келтірер еді» (Юнус сүресі, 99) деп баяндалған. Мына аятта: «Оларға: «Ақиқат – Раббыларыңнан келген (осынау Құран). Ал енді қалаған жан иман келтірсін, қалағаны – күпірлік қылсын», – деп, айт» (Кәһф сүресі, 18/29) деу арқылы иман мәселесінің адамның қалау-еркімен жүзеге асатындығын көрсетуде.

Құранда: «(Уа, Мұхаммед) Біз сені оларға өкіл ретінде жібермедік», – делінген (Исра сүресі, 54). Әйгілі тәпсірші Байдауи осы аятты: «Біз құдайға сенбейтіндерді иманға күштеу ісін саған тапсырмадық», – деп түсіндіру арқылы пайғамбардың да иманға күштеуге құзыретті еместігін білдірген [3].

Мына аятта: «Егер мүшріктердің бірі сенен пана тілесе, оны қанатыңның астына ал. Сонда ол үшін Алланың сөзін есту мүмкіндігі туады (бәлкім, иман келтірер). Содан кейін оны баратын һәм өзін қауіпсіздікте сезінетін жеріне дейін аман-есен жеткізіп таста. Өйткені, олар – расында да иманның, хақ діннің не екенін білмейтін ақиқаттан бейхабар қауым» (Тәубе сүресі, 6) деу арқылы мұсылмандарға қарата пұтқа табынушы адамдар пана тілесе, қамқорлық таныту қажеттігін, тіпті онымен ғана шектелмей жол тартып бара жатса, қауіп төндірмейтін, сеінмді жерге дейін жеткізіп тастау қажеттігі айтылуда.

Құранда басқа дін өкілдеріне әділдік танытуға ешқандай қарсылық жоқ екені: «Алла тағала дін жайында сендермен соғыспаған және отандарыңнан қуып шығармағандарға жақсылық жасауға, әділ болуға тыйым салмайды. Өйткені Алла тағала әділеттілік жасағандарды жақсы көреді» (Мумтахина» сүресі, 8) деп, анық айтылған. Өз кезегінде осы мазмұндас аяттар сенім еркіндігінің тысында тәрбие тұрғысынан түсіністік пен кең пейілділіктің бастауы саналады.

Құранның ұсынған құндылықтарын іс-жүзінде жүзеге асыру міндеті жүктелген Мұхаммед пайғамбардың (с.а.с.) хадистері мен өмірінде осы ұстаным мен принциптер нақты көрініс тапқан. Ол басқа дін өкілдеріне тізесін батырмай, әділетті болу керектігін үмбетіне ерекше ескертіп, бір хадисінде «Кімде кім бір зиммиға (мұсылман елінде тұратын өзге дін өкілдері) қиыншылық көрсететін болса, мен ол адамның дұшпанымын. Ал мен кімнің дұшпаны болсам, онымен ақырет күні жеке есептесемін» дейді. Басқа бір хадисте: «Кімде-кім біздің

қарамағымыздағы зиммиді өлтірсе, жәннаттың исін де сезбейді» (Бухари. Исму ман қатала зиммиан би ғайри жарм, 6914) деп мұсылмандарға зұлымдық жасауға қатаң тиым салған.

Мәдиналық кезеңдегі бейбіт қатар өмір сүру мен толеранттылық тәжірибелері. Мұхаммед пайғамбар (с.а.с.) Мәдина қаласына қоныс аударып, ислам мемлекетінің негізін қалады. 622 жылы мұсылмандар мен өзге сенім өкілдері арасында жасалған, «тарихтағы ең алғашқы жазбаша конституция» деп аталған «Мәдина құжатында» [4] дін еркіндігіне ерекше мән берілген-ді.

Алла елшісі кезеңінде Мәдинада иудейлерге тән «Бәйт әл-мидрас» деп аталатын білім ошағы бар еді. Адамзаттың асылы (Алланың оған салауаты мен сәлемі болсын) олардың осы білім ошағында тәлім алуына кедергі жасамаған. Мәдина қаласына келген, бірақ ислам дінін қабылдамаған нәжрандық христиандармен келісім жасаған кезде жандары, дүние-мүліктерін қоғауға алуға, дін қызметкерлерінің қызметтеріне ешқандай шектеу қойылмайтындығына кепілдік беретінін арнайы атап көрсеткен. Оларға тіпті пайғамбар мешітінде құлшылықтарына өтеуге рұқсат берген [5].

Алла елшісі кітап иелері және мүшірік арабтармен қарым қатынаста Құран белгілеген өлшемдерден қылдай ауытқымаған. Тіпті соғыс жағдайының өзінде мұсылман еместердің діни сенімдеріне құрметпен қарап, құлшылықтарын өтеулеріне еркіндік берген, Мәдина иудейлері ұстап жүрген ашура оразаны ұстаған, бірнеше ай бойы Құдысқа қарап намаз оқыған, қай жағдайда да әділдік сақтауды бұйырған, соғыс жағдайының өзінде қолына қару алып, соғысқа қатыспаған әйелдер мен балаларды, дін қызметкерлерін өлтіруге тыйым салған.

Мәдиналық арабтар арасында ислам дініне келгенге дейін өз балаларын иудейлерге беретін әдеттері бар еді. Балалардың кейбірі солардың дінін қабылдайтын. Ислам дініне келген соң балалары иудей дінін қабылдап кеткен арабтар балаларын ислам дініне мәжбүрлеп өткізгісі келген кезде «дінде мәжбүрлеуге орын жоқ» деген аят түскен екен [6].

Құранда Алла Тағалаға серік қосу қаншалықты үлкен қиянат және күнә саналғанымен ата-анаға жақсылық жасау мәселесінде оларды иманды-имансыз, мүшірік деп бөлмей жалпы атап, оларға да жақсылық жасау қажет-тігін баяндауы исламда діни төзімділік пен толеранттылықтың негіздерінің бірі саналады [7].

Мұхаммед пайғамбар мына дүниемен қошайтысар алдында айтқан «Қоштасу құтпасында»: «Уа, адамдар! Жаратушы иелерің бір. Аталарың (Адам) да бір. Барлығың – Адам атаның ұрпақтарысыңдар, ал Адам ата топырақтан жаралған. Арабтың араб еместен, араб еместің арабтан ешқандай артықшылығы жоқ. Дәл сол секілді ақтың қарадан, қараның ақтан ешқандай артықшылығы жоқ» деп дін, тіл, ұлт, түр-түс тұрғысынан бір-бірін артық санаудың ислам дініне қайшы екенін арнайы атап кеткен.

Бұл үрдіс пайғамбар кезеңінен кейін де солай жалғасқан. Дін мен құлшылық еркіндігі мәселесінде мұсылман фақиһтар Құран мәтіндерін, Пайғамбардың (Алланың оған салауаты мен сәлемі болсын) сүннетін және сахабалардың тәжірибесін негізге ала отырып «Олардың (өзге дін өкілдері) дін деп ұстанғандарына әрі жеке бас жағдайларына араласпау бізге міндеттелді», [8] – деген өміршең қағиданы бекіткен [9].

Ислам құқығында өзге дін өкілдерімен жақсы қарым қатынас жасау қажеттігіне де ерекше мән берілген.. Соның ішінде өзге дін өкілдеріне қатысты көрші ақысы кіреді. Ауырып қалса көңілдерін сұрау, баласы дүниеге келсе қуанышына ортақтасу, дүние салса, көңіл айту, алыстан қонағы келсе, амандасу секілді құқылар [10]. Құранда кітап иелерінің тағамдарын жеп, қыздарына үйленуге рұқсат берілген. Үйлену тек ер-мен әйелдің бас қосуы ғана емес, туысқандық құқыларды да тудырады.

Тек қана діні сенім саласында емес, ислам мемлекеттерінде өзге дін өкілдерінің жандары, мал-мүліктері қорғауға алынған. Экономикалық, құқықтық салаларда да оларға көп жағдайда мұсылмандармен бірдей құқықтар берілген.

Көптеген елдер өз патшаларының, тіпті, өз діндестерінің зұлымдығынан құтылу үшін мұсылмандардан пана тілеп, мемлекетті басқару билігін өз еріктерімен мұсылмандардың қолына берген. Испанияның мұсылман болуы мен Балқан түбегіндегі мемлекеттердің ислам дінін қабылдауы секілді тарихи жағдайлар бұған куә [11].

Ислам діні адамдарға осындай сенім бостандығын танығандықтан басқа дін өкілдерін қырып жою, кемсіту, геноцид секілді қанқұйлы оқиғаларға жол берілмеген. Қанша ғасыр бойы мұсылман мемлекетінің құрамында болса да, көптеген араб елдерінде христиандар әлі күнге дейін сау-саламат ғұмыр кешуде. Мұсылмандар олардың діндеріне, құлшылық орындарына, тарихи жәдігерлеріне мүлдем тиіспей, мешіттерді қалай сақтаса, солай сақтап қалған.

Ислам дінінің Орталық Азияға енуі және қазақ мәдениетіндегі толеранттылық. Ислам дінінің Орталық Азия мен еуразиялық Қазақ даласын мекендеген халықтардың санасы мен болмысында онтологиялық тұрғыдан орын алуы әдетте, 751 жылы қазіргі Тараз қаласына жақын Талас өзенінің бойындағы қарақытайлар мен араб әскерлерінің арасындағы шайқаспен байланыстырылады. Мұсылман әскерлері жеңіске жеткен бұл уақиғаның саяси және тарихи маңызы зор болды, өйткені бұл ислам дінімен қатар, оның мәдениетінің де кедергісіз таралуына жол ашты. Десек те, жергілікті халық арасындағы

аңыз әпсаналарда ислам діні сайын сахараға сахабалардың заманында-ақ келіп жеткен.

Өздерініңдініңсанасымендүниетанымында, тұрмыс салты мен мәдениетінде бұрыннан монотеистік сипаты бар тәңіршілдікті ұстанған түркі халықтары жоғары деңгейдегі ислам дінін мәжбүрсіз қабылдап, өздері араб және парсы халықтарымен қатар, Мәураннаһр немесе Түркістан деп аталған аймақта мұсылман ғылымы мен мәдениетінің ірі орталығын қалыптастырды. Бұл топырақтан аса көрнекті ислам ғұламалары мен діни ойшылдар шықты. Қазақстандық танымал ғалым Әшірбек Мүминов жетекшісі С.М. Прозоровтың нұсқауымен он алтыншы ғасырда өмір сүрген османлылық Махмұд ибн Сүлейман әл-Кафауидің қолжазбаларын зерттеп, орталықазиялық 248 үлемнің өмірбаяндарын анықтап береді [12, с. 277-333.]. Бұлардың барлығы сүннеттік исламның ханафилік мәзхабының өкілдері болды. Хижаз аймағында басым болған «әһлі әл-хадис» мектебімен салыстырғанда «әһлі рай» (ақыл мектебі) аталып кеткен ханафилік Қарахан дәуірі тұсында Орталық Азия мен Хорасанға жоғарыдағы тізімде аты мәшһүр факихтердің әрекеті арқылы барынша кең тараған. Имам Ағзам шәкірттері жергілікті мемлекеттерде қадилық қызметті абыроймен атқарды.

«Ислам діні орныққаннан бастап, Қарахан, Ғазнауи, Селжұқ, Хорезмшах, Алтын Орда сияқты мемлекеттерде ресми дін болып жарияланды... Қазақ халқының рухани жан дүниесінде, тұрмыс-салтында, әдет-ғұрыптарында хадис пен сүннеттің жарқын көрінісінің тұнып тұрғанын, олардың бірбірімен үндесіп, әдемі үйлесім тапқандығын, дана халқымыздың пәк көңілі мен таза жүрегінен шыққан шығармалары мен атабабаларымыздан жеткен жәдігерлердің бір шетін ғана парақтағанның өзінде мол қазынаға жолығып, көзіміз жете түсті. Олай болса, бұл саф алтындай қымбат қазынаның хадис пен сүндеттен туындап, мұсылман халқымыздың ар-ожданы мен иманы үшін рухани азық болғанын және бола беретінін айтуымыз абзал» [13, 268-269 бб.].

Ислам дінінің таралу тарихында «хариджиттер» мен «ассасиндер» тәрізді төзімсіз секталардың болғандығы рас. Соңғы жүзжылдықтағы модерн кезеңіндегі интеллектуалдық және рухани дағдарыс барысында мұсылман қауымдастықтарында діни төзімсіздікке негізделген «терроршылдық» құбылысы пайда болды. Бұл терроризм шын мәнінде діни санадан ауытқушылықты білдіреді, ешқандай діни парадигманың туындысы емес, керісінше, исламофобияның қоздырылуынан діннің атын жамылып саяси, психологиялық және қылмыстық мүдделерден туындайтын салдар екені даусыз. Өйткені, ислам дінінде «өзге діндегілерді кері итермей, бері тартатын», «жағымды әрекет ету әдісі» және «мұсылмандық әс-әсте» дейтін сабырлық танытып, соңын байсалдықпен күтетін сатылық ұстындар бар. Сонымен қатар, ислам дінінен тысқары «параллельді ақиқаттар» бар екені мойындалып, тіпті Сүннеттік исламның өз ішінде төрт заңды мәзхабтың болуы пікірлер плюрализміне жол ашады.

Бұл төрт мәзхабтың ішіндегі ханафиліктің әдіснамалық және эпистемологиялық негіздері әл-Матуридидің іліміне сүйенсе, қалған үшеуі әл-Әшғаридің мектебінен тірек тапты. Матуридилік зияткерлік мектебінің басты ерекшелігі, біздің пікірімізше, оның Құдайдың даналығы – «хикма» сипатына негізделген теологиялық жүйесіндегі мынадай екі қағидасы рационалистік эпистемаға сүйенеді де, инклюзивті түсіндірме жасауға мүмкіндік береді: бірінші қағида – ақылдың уахидан тәуелсіз түрде жақсылық пен жамандықты айыра алатынына деген сенім және екіншісі – Құдай ақыл-ойдың зұлымдық немесе күнә деп санайтын нәрсесін жасауға бұйрық бермейді [14]. Имам Матуридидің бұл этикалық рационализмінен мүмін болса да мұсылман емес адамның мәңгілік жазаға ұшырайтыны туралы сенім адамның ақылына да, Жаратушының шексіз мейірімділігіне де қайшы болып шығады. Демек, сенім мен ақылды бір-біріне қарсы қоймайтын ханафилік-матуридилік ұстаным діни толеранттылықты теріске шығармайды деген ой туындайды.

Қазақ халқының этномәдениеті мен авторлық шығармашылық мұрасы он екі ғасырдан бері осы ханафилік-матуридилік бағыттағы сүннеттік ислам мен соның аясындағы йассауилік сопылық бағыт арнасында дамып келді. «Сабыр түбі сары алтын» деп төзімділік танытып, тәубеге келіп, қанағатшыл болып, келешектен үміті мен сенімінен айрылмаған қазақтардың діни санасы мен тұрмыс-тіршілігінен діни төзімділіктің үлгісін көптеп кездестіреміз. Бұл ұстанымның салт-санаға сіңуіне бұрыңғы Қожа Ахмет Йасауи, Ахмет Йүгінеки, Сүлеймен Бақырғани, Сопы Аллаяр сияқты дала ойшылдары үлкен үлес қосса, кейінгі Абай Құнанбайұлы мен Ыбырай Алтынсарин, Мәшһүр Жүсіп Көпей мен Шәкәрім қажы Құдайбердіұлы және т.б. ілімдерінде толеранттылық қаймағы бұзылмаған сабақтастығын сақтаған күйінде жетті.

Қорытынды

Биыл 180 жылдығы аталып отырған қазақтың данышпаны Абай Құнанбайұлының діни көзқарасы ұлттық руханияттағы ислам толеранттығының үлгісін көрсетіп бере алады. Соны қысқаша сипаттау арқылы мақаланы қорытып түйіндесек болады. Дана Абай қазақтың адамы мен қоғамын, оның санасы мен амалын, жақсысы мен жаманын іштей білді, уытты тілмен сынады және біліп, айтып,

сынап қана қоймай, адам болудың, «толық адам» болудың жолын ұсынды. Абайдың дүниеге көзқарасы барынша кең әрі кемел. Атаңның баласы болмай, «адамның баласы бол» дей отырып, әлемге, адамға және қоғамға деген сүйіспеншілік қатынасты насихаттайды, яғни Жаратушыны, Адамзатты және Әділетті сүй дейді.

Абай Жаратушыдан қорық демеді, имани тұрғыдан сүй деді, өйткені ол сені махаббатпен жаратты, «адамзаттың барлығын бауырым деп сүй» деген инклюзивті қатынасты ұсынды, ал үшінші сүю – әділет адамның табиғатпен қатар, ең алдымен, қоғаммен қарым-қатынасындағы үйлесімділікті білдіреді. Сүюдің өзі мейірімділікті, рахымдылықты, қайырымдылықты және махаббатты білдіреді. Бұл жүректен шығатын ниет, көңіл, пейіл немесе импульс, әдетте ол кейін ойда қорытылады да, ақырында сөзбен пікірге айналады немесе амалмен іске асады. Абай толық адам болу үшін үш нәрсе – «жылы жүрек», «нұрлы ақыл» және «ыстық қайрат» керек дейді. Бұл қасиеттер пайғамбарларда, әулиелерде, хакімдерде және кәміл мұсылмандарда болатынын айта келе, Абай осылардың арасында хәкімдерің тек ахыреттік пайданы емес, осы дүниедегі тигізетін пайдасын атап көрсетеді. Яғни бұл «толық адамның» артықшылығын ғылым мен қоғамға оң ықпалын тигізетін «пайдалы адаммен» сипаттайды.

Абай нұрлы ақылды Жаратушының сегіз сипатының ішіндегі ең бастыларының бірі Ғылыммен байланыстырады. Жаратушы мен оның жаратқан он сегіз мың ғаламын тану осы ғылыми ынтықтықпен немесе құштарлықпен болады.

Қазіргі кездегі қазақ қоғамын, әсірелеп айтқанда, надандықтың қараңғылығында деп бейнелесек, оған жарық түсіріп жөн сілтейтін Темірқазық жұлдызы – Абай ілімі десек артық айтқандық емес. Абай діни дүмшелік пен фанатизмді сынады, ол консерватизм, буквалистік, схоластикалық исламды жақтамады, ол сенімді жүрегімен қатар ақылмен қабылдайтын прогрессивті, ағартушы, қарпімен қатар рухы бар исламды ұстанды әрі насихаттады. Түптеп келгенде, діни төзімсіздік қазақ халқының қаны мен жанында жоқ, оның этномәдениетіне жат құбылыс деп қорытуға болады.

Қаржыландыру

Ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруы аясында дайындалған (AP19679139 «Қазақстандағы ислам толеранттылығының архитектоникасы: конфессияаралық диалог пен коммуникация тәжірибесі»

Әдебиеттер тізімі

1 Краткая философская энциклопедия. – М.: Прогресс-Энциклопедия, 1994. – 576 с.

2 Бағашаров Қ.С. Діни толеранттылық пен конфессияаралық келісім мәселесі: ғылыми монография. – Алматы. – 2024. - 248 б.

3 Байдауи Насыруддин Әбу Саид. Әнуар әт-тәнзил уә әсрәр әт-тәуил. – Стамбул: «Дәр әс-саада», 1985. –1-том, – 574 б.

4 Хамидулла М. Ислам пейгамбери. – Стамбул: Ирфан баспасы, 1996. – 1-том, – 206 б.

5 Хамидулла М. Ислама гириш. – Стамбул: Бейан баспасы, 2003. – 235 б.

6 Ибн Кәсир. Тәфсир әл-Қуран әл-Азим. – Стамбул, 1992. – 1-том, – 459 б.

7 Жассас А. Ахкм әл-Қуран. – Бейрут: Дәр әл-кутуб әл-илмия, 1985. – 5-том. – 219 б.

8 Әбу Захра М. Исламда бешери мунасебетлер. – Стамбул: Шамил басп. (жылы көрсетілмеген). – 53 б.

9 Тағанұлы Н. Ислам дағуатының негіздері мен әдістері. – Алматы: Нұр-Мүбәрәк баспасы, 2023. – 125-133 бб.

10 Ибн Қаиим әл-Жәузия. Ахкам әхл әз-зиммә. (Тахқ: Субхи Салих) – Дамаск, 1961. – 200 б.

11 Гаруди Р. Исламын вадеттиклери. – Стамбул, 1983.

12 Муминов А.К. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии. – Алматы: ҚМДБ, 2018. – 400 с.

13 Әділбаева Ш. Хадис – ғұрпымыз, сүннет – салтымыз. Алматы: «ислам мәдениеті мен білімін қолдау қоры», 2011. – 280 с.

14 Zhussipbek G., Satershinov B. Search for the Theological Grounds to Develop Inclusive Islamic Interpretations: Some Insights from Rationalistic Islamic Maturidite Theology // Religions. – 2019. – 10. – 609.

Transliteration

1 Kratkaja filosofskaja jenciklopedija [Concise Philosophical Encyclopedia]. – M.: Progress-Jenciklopedija, 1994. – 576 s. (in Russ)

2 Bafasharov Q.S. Dini toleranttylyq pen konfessijaaralyq kelisim mәselesi: ғylymi monografija [Religious tolerance and inter-confessional research: scientific monograph]. – Almaty. – 2024. - 248 b. (in Kaz)

3 Bajdaui Nasyruddin Әbu Said. Әnuar әt-tәnzil uә әsrәr әt-tәuil. – Stambul: «Dәr әs-saada», 1985. –1-tom, – 574 b.

4 Hamidulla M. Islam pejgamberi. – Stambul: Irfan baspasy, 1996. – 1-tom, – 206 b.

5 Hamidulla M. Islama girish. – Stambul: Bejan baspasy, 2003. – 235 b.

6 Ibn Kәsir. Tәfsir әl-Quran әl-Azim. – Stambul, 1992. – 1-tom, – 459 b.

7 Zhassas A. Ahkm әl-Quran. – Bejrut: Dәr әl-kutub әl-ilmija, 1985. – 5-tom. – 219 b.

8 Әbu Zahra M. Islamda besheri munasebetler. – Stambul: Shamil basp. (zhyly kөrsetilmegen). – 53 b.

9 Tafanұly N. Islam dafuatynyң negizderi men әdisteri [The teachers of Islamic preaching]. – Almaty: Nұr-Mybәrәk baspasy, 2023. – 125-133 bb.

10 Ibn Qaiim әl-Zhәuzija. Ahkam әhl әz-zimmә. (Tahq: Subhi Salih) – Damask, 1961. – 200 b.

11 Garudi R. Islamyn vadettikleri. – Stambul, 1983.

12 Muminov A.K. Hanafitskij mazhab v istorii Central'noj Azii [The Hanafit Mazhab in the History of Central Asia]. – Almaty: QMDB, 2018. – 400 c. (in Russ)

13 Әdilbaeva Sh. Hadis – ғұrpymyz, sүnnet – saltymyz [The hadith is our guilt, the Sunnah is ours]. – Almaty, «Islam mәdenieti men bilimin qoldau qory», 2011. – 280 c. (in Russ)

14 Zhussipbek G., Satershinov B. Search for the Theological Grounds to Develop Inclusive Islamic Interpretations: Some Insights from Rationalistic Islamic Maturidite Theology // Religions. – 2019. – 10. – 609.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Бақытжан Меңдібекұлы Сатершинов	бас ғылыми қызметкер, профессор, философия ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: bakhyt-zhan@mail.ru,ORCID ID: 0000-0002-5094-9682
Алау Әділбаев	PhD, қауымдастырылған профессор, Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: adilalau72@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-3211-0007
Бакытжан Менлибекович Сатершинов	главный научный сотрудник, профессор, доктор философских наук, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: bakhyt-zhan@mail.ru,ORCID ID: 0000-0002-5094-9682
Алау Адильбаев	ассоциированный профессор, PhD, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, email: adilalau72@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-3211-0007
Bakhytzhan Satershinov	Chief Researcher, Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: bakhyt-zhan@mail.ru,ORCID ID: 0000-0002-5094-9682
Alau Adilbayev	associate professor, PhD, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, email: adilalau72@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-3211-0007

ҒТАХР 21.15.47 https://doi.org/10.48010/aa.v103i2.587

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫ АРАСЫНДАҒЫ ИСЛАМ КЕЛБЕТІ (Нархоз университеті студенттерінің мысалында)

Н.Қ.Қабылбаева, А.Ш.Жамашев, К.К.Бегалинова

АҢДАТПА

Жастар – мемлекеттің кепілі, жас ерекшелігіне ие үлкен топ, бүкіл қоғамның экономикалық, ғылыми-техникалық, әлеуметтік, саяси, мәдени, рухани дамуының әрі объектісі, әрі субъектісі. Бұл бір жағынан, олардың сан жағынан халықтың басым көпшілігін құрайтындығымен, екіншіден, жастардың өршілдік, шығармашыл, икемділік, мобильділік, креативті, жаңашыл болу қасиеттерімен байланысты. Қазіргі таңда қоғамдағы діни құндылықтар мен сенімдер қазақ жастардың рухани дамуына маңызды әсер етіп отыр. Қоғамда дінге бет бұрушы жастар саны артқан сайын дін мәселесі, оның ішінде діни сауаттылық мәселесі өзекті тақырыптардың біріне айналды. Себебі діни сауаттылық дегеніміз ұлттық қауіпсіздік мәселесімен тікелей байланысты. Елдің болашағы мен бүгіні жастардың қолында десек, жастар мәселесі бүкіл қоғамның мәселесі. Бұл ғылыми мақала қазіргі қазақ жастары арасындағы ислам дінінің келбетін, әсіресе Нархоз университеті студенттерінің мысалында зерттеу мақсатында жазылған. Жұмыстың негізгі міндеті – жастардың діни сауаттылық деңгейін анықтап, өмірлік ұстанымдары мен исламға деген көзқарастарын талдап, оның қазіргі қоғамдағы орнын айшықтау. Зерттеу барысында студенттердің исламға қатысты білім деңгейі, діни тәжірибелері, құлшылыққа деген қатынастары мен діннің өмірлеріне ықпалы қарастырылады. Зерттеу әдістері ретінде сауалнама, сипаттамалық талдау, мазмұндық талдау, салыстырмалы талдау әдістері мен эмпирикалық және құрылымдық-функционалдық талдау әдістері қолданылды. Нархоз университетінің студенттері арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері жастардың ислам дінін қалай түсінетіні мен оның өмірде қандай рөл атқаратыны жөнінде ақпарат береді. Зерттеу барысында студенттердің көпшілігі исламның негіздері мен парыздарын біледі, бірақ олардың діни тәжірибесі әртүрлі деңгейде екенін көрсетті. Осыған орай, діни білімді арттыру мен исламның рухани аспектілерін терең түсіну қажет екендігі анықталды. Мақалада сондай-ақ діни сауаттылықтың жастар арасында өсіп келе жатқанын және мұның қоғамдағы толеранттылық пен бірлікті нығайтуға ықпалы бар екендігі талқыланады. Қорытындыда ислам дінінің қазіргі қазақ қоғамындағы мәдени және әлеуметтік ықпалының маңызды екендігі атап өтілді.

Түйін сөздер: жастар, құндылық, білім, ислам, мемлекет, сауаттылық, қоғам, ғылым.

Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Қабылбаева Н.Қ.,
nur_2493@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Қабылбаева Н.Қ., Жамашев А.Ш., Бегалинова К.К., Қазіргі қазақ жастары арасындағы ислам келбеті (Нархоз университеті студенттерінің мысалында) // Адам әлемі. – 2025. – №2 (103). – Б. 147-155.

Образ ислама среди современной казахской молодежи (на примере студентов Нархозского университета)

Аннотация. Молодежь является залогом государства, большой возрастной группой, одновременно объектом и субъектом экономического, научно-технического, социального, политического, культурного и духовного развития всего общества. С одной стороны, это связано с тем, что они составляют большинство населения по численности, а с другой стороны, связано с качествами молодежи-амбициозной, творческой, гибкой, мобильной, креативной, инновационной. Сегодня религиозные ценности и убеждения в обществе оказывают важное влияние на духовное развитие казахской молодежи. Поскольку в обществе увеличивается количество молодых людей, обращающихся к религии, вопрос религии, в том числе вопрос религиозной грамотности, стал одной из актуальных тем. Потому что религиозная грамотность напрямую связана с вопросом национальной безопасности. Если мы говорим, что будущее и настоящее страны в руках молодежи, то проблема молодежи – это проблема всего общества. Данная научная статья написана с целью изучения появления ислама среди современной казахской молодежи, особенно на примере студентов университета Нархоз. Основная задача работы – определить уровень религиозной грамотности молодежи, проанализировать их жизненные позиции и отношение к исламу, выяснить его место в современном обществе. В ходе исследования рассматривается уровень знаний студентов об исламе, их религиозный опыт, их отношение к богослужению и влияние религии на их жизнь. В качестве методов исследования использовались опрос, описательный анализ, контент-анализ, методы сравнительного анализа, а также методы эмпирического и структурно-функционального анализа. Результаты опроса, проведенного среди студентов Университета Нархоз, дают информацию о том, как молодые люди понимают ислам и какую роль он играет в их жизни. Исследование показало, что большинство студентов знают основы и обязанности ислама, но их религиозный опыт находится на разном уровне. В связи с этим было определено, что необходимо

повысить религиозные знания и глубоко понять духовные аспекты ислама. В статье также обсуждается рост религиозной грамотности среди молодежи и то, как это влияет на укрепление толерантности и единства в обществе. В заключении было отмечено, что культурное и социальное влияние ислама в современном казахском обществе важно.

Ключевые слова: молодежь, ценности, образование, ислам, государство, грамотность, общество, наука

The image of islam among modern kazakh youth (on the example of students of Narxoz university)

Abstract. Young people are the guarantee of the state, a large age group, and at the same time the object and subject of economic, scientific, social, political, cultural and spiritual development of the whole society. On the one hand, this is due to the fact that they constitute the majority of the population in terms of numbers, and on the other hand, it is due to the qualities of young people - ambitious, creative, flexible, mobile, creative, innovative. Today, religious values and beliefs in society have an important impact on the spiritual development of Kazakh youth. Since the number of young people turning to religion in society is increasing, the issue of religion, including the issue of religious literacy, has become one of the pressing issues. This scientific article was written to study the emergence of Islam among modern Kazakh youth, especially on the example of students of Narxoz University. The main objective of the work is to determine the level of religious literacy of young people, analyze their life positions and attitudes towards Islam, and find out its place in modern society. The study examines the level of students' knowledge about Islam, their religious experience, their attitude towards worship and the influence of religion on their lives. The research methods used were survey, descriptive analysis, content analysis, comparative analysis methods, as well as empirical and structural-functional analysis methods. The results of the survey conducted among students of Narxoz University provide information on how young people understand Islam and what role it plays in their lives. The article also discusses the growth of religious literacy among young people and how this affects the strengthening of tolerance and unity in society. In conclusion, it was noted that the cultural and social influence of Islam in modern Kazakh society is important.

Key words: Youth, Value, Education, Islam, State, Literacy, Society, Science.

Kipicne

Ғылыми техника шарықтаған, мобилді коммуникациялар заманында өркениетті қоғам мен жетілген адамды қалыптастырудың басты құралы - дін. Дінсіз қоғам, дінсіз мемлекет, дінсіз адам - адамгершіліктің, дамудың, өркениеттің кемел шыңына шыға алмайтындығы да сан ғасырлар бойына айтылып келеді. Себебі дін қоғам деп аталатын алып организмнің жанын рухтандыратын, мінез-құлқын түзеп, адами жауапкершілігін арттыратын рухани азықтардың бірі ретінде қызмет көрсетеді [1, 369 б.]. Қазақ қоғамының тұрмыс-салты мен дүниетанымының жүйесі ретіндегі ислам діннің рөлі айтарлықтай жоғарғы деңгейде. Ислам дінінің қоғамдық қатынастарға, қоғам санасының діни компонентін қалыптастыруға ықпал ету спектрі күшейіп, кеңейе түсуде. Халықтың әртүрлі топтар өкілдерінің рухани, соның ішінде жастардың діни өмір салтына деген қызығушылығы артуда.

Жастар – мемлекеттің кепілі, қоғамның қалыпты қызмет атқаруы үшін қажет ашық, жас ерекшелігіне ие үлкен топ, бүкіл қоғамның экономикалық, ғылыми-техникалық, әлеуметтік, саяси, мәдени, рухани дамуының әрі объектісі, әрі субъектісі. Бұл бір жағынан, олардың сан жағынан халықтың басым көпшілігін құрайтындығымен, екіншіден, жастардың өршілдік, шығармашыл, икемділік, мобильділік, креативті, жаңашыл болу қасиеттерімен байланысты. Бүгінде еліміздегі жастар қауымының үлесі Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің 2024 жылы жүргізген санақ нәтижесіне сүйенсек 6 миллионға жуықтаған. Ол еліміздің халқының 3/1 бөлігін қамтиды [2]. Заман талабына қарай адамы демекші, қазіргі жастардың қызығушылықтары, талғамдары мен қалаулары да, құндылықтары мен ой-пікірлері де ерекшелінеді. Ғылыми технология дамыған заман өкілдері уақытты тиімді пайдалануды, әрбір мүмкіндіктерді жібермей, өздерін жан-жақты салаларда қорықпай сынап көруді тоқтатпауы керек. Дәл осы жастардың қазіргі таңда өмір-салты мен қызығушылықтары алуан түрлі, жан-жақты, мәдениет, білім мен ғылым, спорт пен әлемдік түрлі жарыстардан қалыс қалып жатқан жоқ. Оған дәлел ретінде спортшыларымыздың кеше ғана өткен Универсиада, осы текті шахмат, теннис, кәсіби бокс, IT саласындағы жетістіктер, халықаралық білім мен ән-би байқауларынандағы жетістіктерін айтуға болады. Бүгінгі жастар үшін әуелі білім, өзін-өзі табу әрі дамыту, саяхаттау, отбасылық құндылықтарға жауаптылық және индивидтік миссиясын алып шығу приоритеттері алдыңғы шепте болуы керек. Жастарда ақпарат мүмкіндіктері бар, олар әлемдегі үдерістерден хабардар. Жастар арасында жеке кәсіпкелерлер өте көп, шет ел асып білімдері мен кәсіби деңгейлерін шыңдап жатқандары қаншама. Дәстүрлі дінімізге бет бұрып, сауаттылықтарын арттыруда, түрлі жаңа технологияларды тез меңгеріп, жаңашылдыққа, жаңалықтар мен тың идеяларға серпін беруде. Мемлекетіміз жастарды қолдауға басымдық беріп, осы бағытта көптеген шараны жүзеге асыруда. Әсіресе, соңғы уақытта ел жастарына көңіл бөлу, оларды барынша жан-жақты қолдау ісі ерекше қарқын алды. Мұның басты айғағы ретінде Тұңғыш Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасымен 2019 жылдың Жастар жылы деп жариялануын, Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың осы бағытта берген тапсырмалары шеңберінде нақты, жүйелі шаралар қабылданып, жүзеге асырылуын айтуға болады. Мектеп және ЖОО-ны жастарының сабақтан тыс уақыттарын тиімді пайдалану мақсатында білім мекемелері тарапынан музей және көрмелерге баруын

ұйымдастырып, жастардың тарихқа, ұлттық мәдениетке, дәстүрге қызығушылығын ояту, жастар арасында кітап оқуды, кітапханалар мен театрларға баруына, жаңадан жарық көрген кітаптардың кеңінен насихатталуына жағдай жасалуда [3, 107-111 бб.].

Нарықтық жағдайда құндылық туралы түсініктер мен бағыттар өзара үйлесе бермейді, сол алшақтық белгілі бір деңгейде жастар арасында да құлдырауға тап болғандығы да шындық. Мұның басты себебі ретінде, жастардың өркениеттілік, мәдениеттілік тұрғысынан өзіндік үлгісінің ауытқушылығы деуге болады. Сонымен бірге, дәстүрлі дініміз бен төл мәдениетіміз, құндылықтарымыздың негізін құрайтын салалардың әлсіреуі, ұлттығымызға жат әрекеттердің кеңінен таралуына түрткі болуда. Еліміздегі ұлтаралық, дінаралық, конфессияаралық тұрақтылық пен төзімділікті сақтап қалуда барынша маңызды мәселелердің қатарына жатады. Жастардың бойында мейірімділік, кішіге ізет, үлкенге құрмет көрсету үлгісін қалыптастыру мұсылмандықтың шарты болса, Отан сүйгіштік, қоғамдық жауапкершілікті сезіну, басқаның сезімі мен сенімін сыйлау барлығы имандылықтың белгісі болып табылады [4, 11 б.]. Сол себепті, жастар мәселесі бүкіл қоғамның мәселесі. Қоғам сәйкесті жастар типін қалыптастырса, сәйкесінше, жастар қоғам үрдісі мен болашағын айқындайды. Қоғамның жастар мәселесіне алаңдаушылығы жас адамның әлеуетінің (оның интеллектуалы, руханилығы, білімділігі, ұлттық менталитеті, отан сүйгіштігі және т.с.с.) дамуына жағдайлар жасау, сондай-ақ, салиқалы гуманды (адамсүйгіштік) жастар саясатын жүргізіп отырғандығын білдіреді. Жастардың рухани санасын оятуда діннің алар орны ерекше екенін, әсіресе жастарды адамгершілікке тәрбиелеуде ислам ілімінің қағидаларына сүйенуді қазіргі мұсылмандықты дәріптеуші ғалымдардың орны ерекше. Қазақ қоғамы жастарға діни білім беру мен діни санасын қалыптастыру барысында Абайдың мұраларынан алары мол. Ойшыл Абай діни сана қалыптастыруға, діни адам тәрбиелеуге және де адамгершілікті адам, толық адам тәрбиелеуге талпынған тұлға. Абайдың ойындағы толық адамның іргетасы дінмен ұштасып, дінмен дамиды, дінмен жетіледі. Өз дәрежесінде Абай ислам діні мен философиясындағы адам ілімін жетілдіруші, жаңа сапаға көтеруші, өзінің қара сөздерінде алдымен қазақ қоғамындағы толық адамның моделін, одан шыға ислам дініндегі кемел адам келбетін, сондай-ақ кең мағынадағы барша адамзатқа ортақ толық адам моделін ұсынады. Сонымен қатар 38-қара сөзіндегі діни сауаттылық туралы ой-пайымдарын дінтанулық-теологиялық талдау ұлттық діни таным тұрғысынан өзекті [5, 29 б.].

Қоғамда дінге бет бұрушылар саны жылдан-жылға артқан сайын дін мәселесі, оның ішінде діни сауаттылық мәселесі өзекті тақырыптардың біріне айналды. Себебі діни сауаттылық дегеніміз ұлттық қауіпсіздік мәселесімен тікелей байланысты. Діни сауаттылықтың маңызы – бұл тек діни білім мен сенімдерді білуден ғана емес, сондай-ақ діннің қоғамдағы рөлі мен оның моральдық және этикалық құндылықтары туралы түсінікке ие болуды білдіреді. Қазіргі қоғамдағы жастардың діни сауаттылығы маңызды әлеуметтік мәселе болып табылады. Әсіресе, Қазақстан сияқты көпұлтты және көпконфессиялы елде жастардың дін туралы білімінің деңгейі қоғамдағы діни төзімділік пен тыныштықты қамтамасыз ету үшін үлкен рөл атқарады. Жастардың діни сауаттылығы, әсіресе исламды дұрыс түсіну мен ұстану олардың рухани дамуына және тұлғалық өсуіне әсер етеді. Сонымен қатар, діни сауаттылық жастарға заманауи әлемдегі әртүрлі діни көзқарастармен келісімде өмір сүруге көмектеседі. Діни сауаттылықтың жоғары деңгейі жастарға өз дінін түсініп, құрметтеу, сондай-ақ басқа діндерге деген төзімділікпен қарау қабілетін береді. Ал діни сауаттылықтың төмен деңгейі, керісінше, діндер арасындағы қақтығыстар мен түсіспеушіліктерді туындатуы мүмкін [6, 13 б.]. Адам діни сауаттылығын арттыру арқылы қоғамға, қоршаған ортаға деген көзқарасы қалыптасып, кемелдену құбылысы жүзеге асады. Осыған орай жастарымыздың рухани-мәдени сауаттылығына мән беріп, олардың дінді түсініп қабылдау деңгейлерін зерттеп шыққан қорытындыға қарай жастармен етене жұмыс жасау керек [7, 110 б.]. Себебі, тарихын терең білетін, ұлттың рухани құндылықтарын бойына сіңірген ұрпақ қана ел болашағын қалыптастыра алады. Олардың діни дүниетанымы мен ұстанымдары қоғамның жарқын болашағын қамтамасыз етуде елеулі үлес қосады. Сонымен қатар жастардың діни сауаттары мен қызығушылықтары, жүріс-тұрыстары, мінез-құлықтары, рухани және мәдени құндылықтары, жастардың пікірлері мен көзқарастары, белсенділіктері негіз болады. Соңғы уақытта діни сауаттылық мәселесі тек қана дінтанушы ғалымдар емес, сонымен қатар жалпы қоғамдық ғылым өкілдерінің назарын өзіне аудартып отырған маңызды мәселелердің бірі. Бұл тақырып сонымен қатар исламтану, мәдениеттану, әлеуметтану, психология, педагогика және т.б. ғылымдардың қызығушылығын арттыруда. Себебі ел дамуы тек оның экономикалық жетістіктерімен айқындалады десек қателесеміз. Өйткені, ұлт пен ұлыстың, жалпы біртұтас елдің табиғи дамуының бірден-бір көзі – сенім мен рухани құндылық екендігін адамзат әлдеқашан мойындаған. Рухани азғындық тығырығынан шығынсыз шығудың көзін табуда болашақ ұрпақ, қазіргі жас буынды жалпы адамзат құндылықтарын қастерлеумен қоса, олардың өз еліне, дініне, ұлтына, салт-дәстүріне деген патриоттық сезімін арттырып, осы бағытта тәрбиелеудің маңызы зор [8].

Философия ғылымдарының докторы, профессор А.Р. Масалимова мен Қ.М.

Борбасованың «Жастардың бойында рухани құндылықтарды қалыптастырудағы діннің рөлі» атты мақаласында жастар арасындағы дін мәселесі мемлекет пен қоғамдық ұйымдардан басқа отбасы, ата-аналардың да қатысуын қажет ететіндігі де айтылады [9, 100-103 бб.]. Жастардың құндылықтарының қалыптасуына қатысты ислами зерттеулер кеңінен қарастырылмаған. Жастардың құндылық бағдарларына ислам діні феномендерінің тигізетін ықпалын айқындау, соның негізінде қалыптасқан діни сауат жүйесін айшықтау мақаланың мойнындағы міндеті. Қазіргі Қазақстанның өркениет жолымен үздіксіз алға жылжуының басты кепілдерінің бірі – бүгінгі жастармен жұмыс жүргізіп, олардың дәстүрлі-діни сауатын арттырып, шынайы патриоттық сезімін нығайту.

Әдіснама

Қазіргі таңға дейін көптеген ғалымдар жастар арасындағы діннің көрінісін тақырыптық тұрғыдан талдап, зерттеп келеді. Осы тұста қазақ және шетел ғалымдары мен ағартушыларының осы тақырып аясында айтылған ғылыми пікірлері мен еңбектері зерттеу материалдары ретінде қарастырылды. Бұл зерттеу жұмысы қазіргі қазақ жастарының арасындағы ислам келбетін талдау мақсатында кешенді, көпжақты әдіснаманы қолданады. Нархоз университетінің студенттерінің тәжірибесі мен көзқарастарын зерттеу үшін сауалнама жүргізілді, оның мақсаты жастардың исламға деген қатынасын, діни білім деңгейін, діни практикаларын және заманауи қоғамдағы исламның орны туралы көзқарастарын анықтау болды. Сауалнама сұрақтары студент жастардың арасындағы ислам дінінің жалпы көрінісін анықтау мақсатында сенім мен құлшылық, сопылық пен тазалық, пайғамбарлар мен ислам тарихындағы өзге де өзекті тақырыптар бойынша сауалнама жүргізіліп нәтижесі осы тақырыптың кеңінен ашылуына мұрындық болды. Сауалнамадан алынған деректер статистикалық тұрғыдан өңделіп, студенттердің діни көзқарастары мен іс-әрекеттері арасындағы байланыс зерттелді. Бұл деректер қоғамдық тенденцияларды анықтауға, жастардың діни қатынасының нақты көрінісін алуға мүмкіндік берді.Әртүрлі дереккөздерден алынған ақпараттар зерттеу жұмысын тереңдетуге және жастар арасындағы ислам діні келбетін толыққанды ашуға ықпал етті. Мақаланы дайындау барысында зерттеу жұмысының методологиялық негізіне сипаттамалық талдау, мазмұндық талдау, салыстырмалы талдау әдістері мен эмпирикалық және құрылымдық-функционалдық талдау әдістері қолданылды. Зерттеу жұмысы қолданған әдіснамалық тәсілдер қазіргі қазақ жастарындағы ислам келбетінің әлеуметтік, мәдени және діни аспектілерін жан-жақты талдауға және қоғамдағы діни өзгерістерді түсінуге мүмкіндік береді.

Жастардың діни сауаттылық деңгейі

Қазақ даласына ислам дінінің келуі мен тарихы, діни сенім мен құлшылық, сопылық пен тазалық және т.б. тақырыптарды қамти отырып жастардың діни сауатын тәжірибе негізінде анализдеу мақсатында Алматы қаласындағы Нархоз университеті студенттерінің арасында тест-сұрақтары алынды. Бұл сауалнаманың жүргізілу мақсаты студенттердің діни сауаты деңгейін анықтау мен олардың көзқарасындағы ислам діні көрінісін айшықтау болып табылады. Сол сияқты жастар сеніміндегі қандай да бір мәселелер айқындалып, келешекте сол олқылықтармен жұмыс жасау керектігін айшықтап, көрсетіп береді.

2024 жылғы мәлімет бойынша Нархоз университетінде жалпы саны 8760 студент білім алуда, оның 100 студенті (58 әйел адам, 42 ер адам) сұрақ-жауапқа қатысты [10]. ЖОО-да республиканың әр өңірінен келген студенттер білім алғандықтан сұрақ-жауапқа барлық аймақ жастары қамтылды. Сауалнамаға қатысқан 100 студенттің барлығы 18 бен 25 жас аралығындағы жастардан жабық форматта өтті. Жалпы саны 20 сұрақтан тұратын сауалнама сұрақтары жауап алу нәтижесі қарай «жоғары, орташа және төмен» деп 3 деңгейге топтастырылды. Ең жоғары нәтижені көрсеткен сұрақтар: «Қазақ жеріндегі сопылық бағыттың негізін қалаған кім?» (2-сурет), «Оразаның уақыты» (5-сурет), «Құран қай сүремен басталады?» (14-сурет), «Алланың неше есімі бар» (18-сурет), «Уақыты кірмей оқылған намаз қалай аталады?» (19-сурет), сұрақтарына өте жақсы бағамен 60%-дан жоғарысы дұрыс жауап берген, студенттердің жоғары нәтиже көрсетуі олардың мектеп қабырғасында дінтану және тарих пәндерінен алған жүйелі білімдерінің нәтижесі екендігін көрсетеді. Тарих пен дінтану пәндерін оқу арқылы жастар тек өткенді ғана емес, сонымен қатар қазіргі жағдайды да дұрыс бағалап, болашаққа дұрыс бағдар ұстана алады. Әсіресе, қоғамның жас буыны үшін ұлттық тарихты білу және оны мақтан тұту маңызды. Бұл білім оларды әлемдік өркениетпен байланыс орнатып, ұлттық құндылықтарды сақтауға мүмкіндік береді. Өткен тарихтан жастар сабақ алып, жетістіктерді одан әрі жалғастыруға тырысады. Осылайша, ұлттық намыс пен рухты көтеру арқылы еліміздің дамуына өз үлестерін қосуға қабілетті болады. Бұл тұжырым білім беру жүйесінің маңыздылығын көрсетеді. Мектептердегі тарих және дінтану пәндері тек білім беріп қана қоймай, жастарды өз елінің тарихын, мәдениетін құрметтеуге, сонымен қатар сол білімді әлемдік деңгейде дұрыс қолдануға үйретеді. Сондықтан, жоғары нәтиже-лер тек академиялық білімнің жетістігі емес, сонымен қатар қоғамның, ұлттың рухани және мәдени деңгейінің артқанының дәлелі [11, 11 б.].

Орташа деңгейлі нәтиже көрсеткен сұрақтар: «Ислам» сөзі қандай мағына білдіреді? (1-сурет), «Адамдар сенім тұрғысынан қаншаға бөлінеді?» (4-сурет), «Алланың соңғы елшісіне (с.а.с.) неше

жасында пайғамбарлық берілді?» (6-сурет), «Ислам діні қай ғасырда пайда болды:» (8-сурет), «Ислам тарихында алғаш салынған мешіт қалай аталады?» (10-сурет), «Құран кәрімді тұңғыш қазақ тіліне аударған?» (11-сурет), «Орта Азияға (қазақ жеріне) Ислам дінінің келуі қай мемлекет тұсында орын алды?» (15-сурет), «Әйгілі төрт Халифа кімдер?» (16-сурет), «Құран кәрім қай халифаның кезінде кітап болып жиналды?» (20-сурет) сұрақтарына респонденттер 40-59% аралығындағы яғни орташа деңгейде дұрыс жауап берді, бұл олардың діни сауаты әлі толық жетілдірілмегенін, діни сауатын арттыру үшін қосымша ресурстар мен мүмкіндіктерге мұқтаж екенін білдіреді, десек те белгілі бір деңгейде дұрыс ақпарат алғанын көрсетеді. Қоғам жастарының діни сауатын арттыру мақсатында сұранысқа сай діни кітаптардың қолданылуының, қоғам жастарының мешіттерге жиі барып, құлшылыққа бет бұруы негізіндегі көрсеткіш. Бұл аспектілер діни білім беру үшін сұранысқа сай кітаптардың маңыздылығын көрсетті. Яғни, қоғамдағы жастардың діни сауатын арттыру үшін, олардың қызығушылығына және қажеттіліктеріне сай, түсінікті әрі қолжетімді діни әдебиеттердің көптеп басылуы қажет. Мұндай кітаптар жастарға дін туралы негізгі түсініктерді, діни рәсімдер мен құндылықтарды үйретеді. Осылайша, діни әдебиеттердің таралуы жастардың діни сауаттылығын арттырып, олардың дұрыс әрі терең білім алуларына мүмкіндік береді. Жастардың мешіттерге жиі барып, құлшылыққа бет бұруы - олардың діни білімін толықтырудың тағы бір маңызды көзі. Мешіттерде тек діни рәсімдер орындалып қана қоймай, сондай-ақ уағыздар, дәрістер мен діни білім беретін шаралар ұйымдастырылады. Бұл жастардың исламның негіздері мен құндылықтарын тереңірек түсінулеріне және дінге деген қызығушылықтарын арттыруға ықпал етеді. Құлшылыққа бет бұру арқылы жастар діни өмір салтын ұстанып, білімін тәжірибеде жетілдіреді [12, 29 б.]. Бұл жағдайда діни кітаптардың қолданылуы мен мешіттерге барудың арқасында жастардың дін туралы білімдері жетіле түседі. Сонымен қатар, жастардың діни құндылықтарды меңгеруге және оларды өмірде қолдануға деген ұмтылысы болашақта осы көрсеткіштің жақсаруына әкеледі.

Ал соңғы төмен көрсеткішті «Пайғамбарымыз (с.а.с.) қай жылы қайтыс болды?» (3-сурет), «Әлем бойынша ислам дінін ұстанушылар саны?» (7-сурет), «Қазақ даласындағы сопылық бағыт өкілдерін көрсетіңіз?» (9-сурет), «Қажылықтың парыздарының бірі?» (12-сурет), «Намаздың парыздарын көрсетіңіз:» (13-сурет), «Құранда неше сүре және пара (жүз) бар?» (17- сурет) сұрақтарына респонденттердің тек 30-39% аралығындағылар дұрыс жауап бере алды. Бұл көрсеткіштің төмендігі жастарымыздың исламның негізгі қағидалары мен құлшылықтарына қатысты білімдерінің жеткіліксіздігін және олардың діннің мәні мен талаптарын толық түсіну қажеттігін көрсетеді. Яғни, қазіргі уақытта жас ұрпақтың ислам діні туралы білімдері мен тәжірибелері әлсіз болып, олар исламның негіздері мен құлшылықтарын терең меңгермеген. Бұл жағдай дінге деген дұрыс көзқарас қалыптастыру мен рухани дамуды ынталандыру үшін қосымша білім беру шараларын қабылдауды талап етеді. Сондықтан, жастардың сенім, құлшылық, сопылық бағыт өкілдері және исламның басқа маңызды аспектілері бойынша тереңірек білім алғаны абзал. Бұл білім оларды тек діни тұрғыда ғана емес, моральдық және рухани тұрғыдан да дамытып, қоғамда ізгілік пен дұрыс мінез-құлықты қалыптастыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, жастардың дін туралы білімдерінің тереңдігі олардың рухани өмірлерін жақсартуға, саналы және жауапкершілікті ұстаным қалыптастыруға мүмкіндік береді [13, 14-15 бб.]. Нархоз университеті студенттері арасында жүргізілген тест-сұрақтарының қорытындысы төмендегі кестелерде көрсетілген.

1-сурет. «Ислам» сөзі қандай мағына білдіреді?

2-сурет. Қазақ жеріндегі сопылық бағыттың негізін қалаған кім?

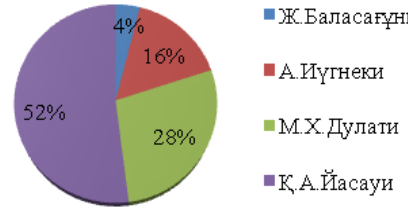

3-сурет. Пайғамбарымыз (с.а.с.) қай жылы қайтыс болды?

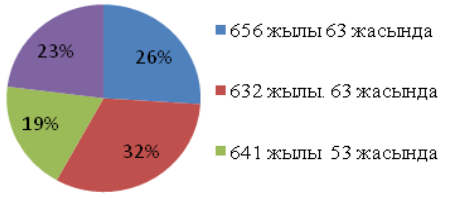

4-сурет. Адамдар сенім тұрғысынан қаншаға бөлінеді?

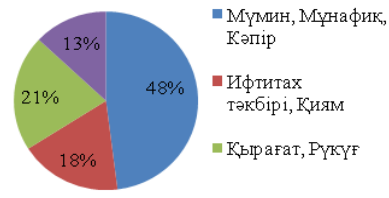

5-сурет. Оразаның уақыты:

6-сурет. Алланың соңғы елшісіне (с.а.с.) неше жасында пайғамбарлық берілді?

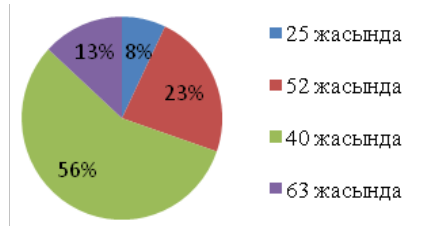

7-сурет. Әлем бойынша ислам дінін ұстанушылар саны?

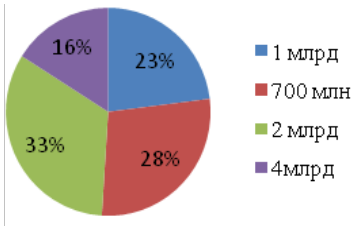

8-сурет. Ислам діні қай ғасырда пайда болды?

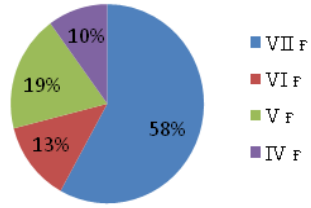

9-сурет. Қазақ даласындағы сопылық бағыт өкілдерін көрсетіңіз?

10-сурет. Ислам тарихында алғаш салынған мешіт қалай аталады?

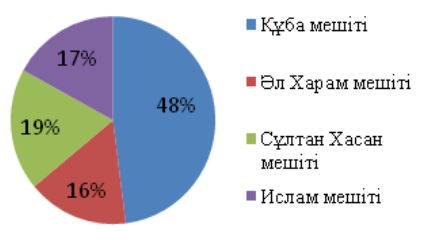

11-сурет. Құран кәрімді тұңғыш қазақ тіліне аударған?

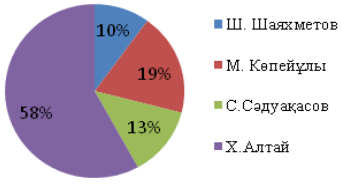

12-сурет. Қажылықтың парыздарының бірін көрсетіңіз?

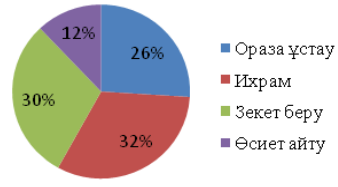

13-сурет. Намаздың парыздарын көрсетіңіз:

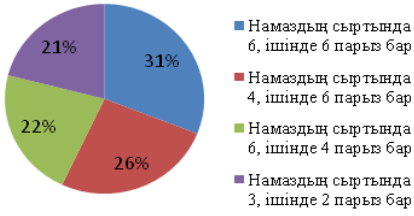

14-сурет. Құран қай сүремен басталады?

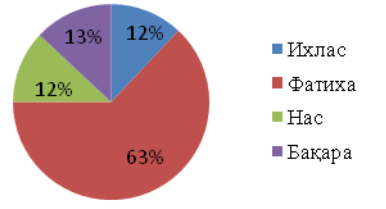

15-сурет. Орта Азияға (қазақ жеріне) Ислам дінінің келуі қай мемлекет тұсында орын алды?

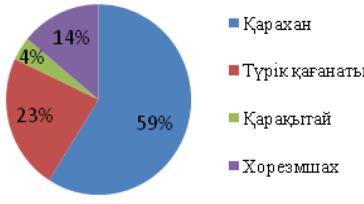

16-сурет. Әйгілі төрт Халифа кімдер?

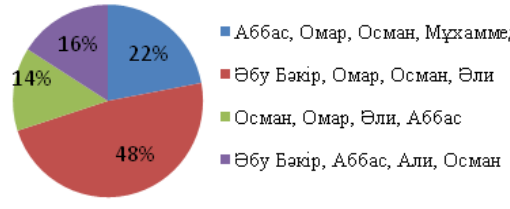

17-сурет. Құранда неше сүре және пара (жүз) бар?

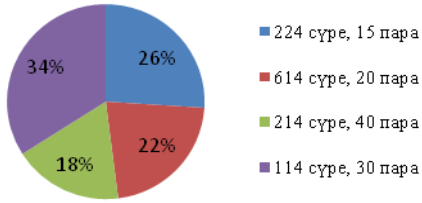

18-сурет. Алланың неше есімі бар?

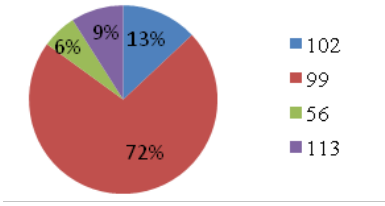

19-сурет. Уақыты кірмей оқылған намаз қалай аталады?

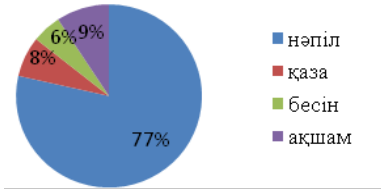

20-сурет. Құран кәрім қай халифаның кезінде кітап болып жиналды?

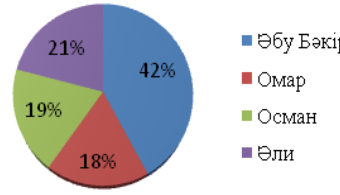

Жүргізілген сауалнама қорытындысына қарап ҚР жастарының діни сауаттылық деңгейін болжай аламыз. Нархоз университеті студенттері арасында жүргізілген зерттеулер нәтижесінде жастардың діни сауаттылық деңгейінің әртүрлілігі анықталды. Берілген 20 сұрақтың 13-іне респонденттердің 50% астамы өте жақсы деген нәтижені көрсеткен, бұл көрсеткіш діни емес оқу орыны жастарының діни сауатын жоғары деп бағалауға негіз бола алады. Дегенмен, кейбір студенттер исламның негізгі қағидаттарын терең түсінсе де, басқалары тек сыртқы аспектілерді ғана біледі немесе діни білімдері шектеулі екенін де мойындайды. Зерттеу жұмысының осындай нәтиже көрсетуінің себебі ретінде Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының ұйымдастыруымен өтетін «Құран Кәрімді жатқа оқу мен жаттау» сынды әртүрлі республикалық жарыстардың жастар арасында ұйымдастырылуы, халыққа түсіндіру жұмыстарын атқарып келе жатқан «Дін мәселелерін зерттеу орталығының» және де жылдан-жылға жастардың құлшылыққа деген қызығушылығының артып, дінге бет бұруының, ораза ұстаушылар санының жыл сайын өсіп келе жатқандығының негізіндегі нәтижесі деуге болады. Мұндай көрсеткіш Қазақстан жастарының діни білім деңгейі айтарлықтай жақсарғанын және діни мәселелерге деген қызығушылықтың артқанын байқатады.

Осы тұста діни сауаттылықтың қалыптасуына әсер ететін негізгі факторларды көрсетуге болады: Біріншіден, жастардың діни білім деңгейі көбінесе олардың отбасылық тәрбиесіне тікелей байланысты. Себебі, діни білім мен құндылықтарды отбасы мен ата-аналар бастапқы деңгейде қалыптастырады. Ислам дінінің негізгі қағидаттары мен этикалық нормаларын үйрену, отбасында қалыптасатын діни тәрбиеге келіп тіреледі. Екіншіден, білім алған ортасына байланысты, өйткені мектептер мен жоғары оқу орындарындағы діни білім беру бағдарламалары да жастардың діни сауаттылығын арттыруда маңызды рөл атқарады. Үшіншіден, жастардың жеке қызығушылықтарына байланысты болады. Қазіргі таңда жастардың көпшілігі діни сұрақтарды әлеуметтік желілер арқылы зерттейді. Әлеуметтік желілер, сайттар мен виртуалды кеңістіктің жастардың қызығушылықтарын арттырып, жастар арасында басымдылыққа ие болуда. Сондықтан интернет-ресурстары мен әлеуметтік желілерді дұрыс жағынан қолдана білу керек, бұл ақпараттың дұрыстығы мен сапасына қатысты мәселелерді тағы да туындататыны сөзсіз [14, 69 б.].

Жастардың діни сауаттылығы олардың рухани және әлеуметтік тұрғыда дұрыс қалыптасуы үшін өте маңызды. Исламды дұрыс түсіну және ұстану, сондай-ақ басқа діндер мен сенімдерге деген құрмет жастардың болашақтағы тұлғалық дамуында маңызды рөл атқарады. Қазақстандағы жастардың діни сауаттылығын арттыру мақсатында кешенді шаралар қажет, бұл қоғамдағы діни төзімділік пен келісімді сақтауға ықпал етеді. Жастар арасында діни сауаттылықты арттыру мақсатында еліміздің барлық аймақтарында жастарға тереңінен діни сауаттылық жұмыстары жүйелі түрде жүргізілсе, бабалар жолын ұстанып, тек дін туралы білім мектеп қабырғасымен шектеліп қалмай, арнаулы және жоғарғы оқу орындарында жалғасын тапқаны дұрыс [15, 15 б.]. Арнайы оқу-әдістемелік құралдар көптеп шығарылса, жастардың діни сауатын арттыратын қызықты, мағыналы қойылымдар мен фильмдер түсіріп оларды театр қабырғасында, телеарналар мен кинотеатрларда тегін көрсетілсе. Исламның қазақ даласына таралуына ықпал еткен әл-Фараби, Шәкәрім, Абай, сынды ұлы тұлғаларымыздың түпнұсқа еңбектерін жаңғыртып, жастарға кеңінен насихаттап, ЖОО орындарында пән ретінде оқытылса тиімді болары сөзсіз. Жастарды сенімді діни ақпаратпен қамтамасыз ету үшін әлеуметтік желілер мен

медиа платформаларды дұрысынан пайдалану мен ондағы діни ақпараттарды сүзгіден өткізу, сонымен қатар, арнайы курстар, семинарлар мен лекциялар ұйымдастыру. Сондай-ақ елдегі діни саясаттың тұрақтылығы, діни ұйым-дардың жұмысын реттеу мен жастарға арнал-ған діни білім беру бағдарламалары да діни сауаттылыққа әсер етеді. Осылайша, діни сауаттылық деңгейінің өсуі қоғамдағы рухани жаңғырудың бір белгісі ретінде бағалануы мүмкін.

Қорытынды

Қорыта келе, жастардың құндылықтары мен діни сауатын анықтау мақсатында жүргізген зерттеу барысында жастардың көрсеткен белсендігі жоғары. Тест сұрақтарының нәтижесі тарих пен ұлттық сананы, дәстүрлі мәдениет пен құндылықты өз бойына дарыта білгенін көрсетті. Олардың тарихымызды тереңірек білуі, сенім мен құлшылық мәселесіне аса мұқияттылық танытуы, тарихи сананы қалыптастыруда сол жастардың отаншылдық пен ұлттық бірлікті сақтау керектігі жастар үшін таңсық емес. Себебі елдің болашағы мен мемлекеттің кепілі сол жастар екендігін ғасыр перзенттері жақсы білсе керек. Төзімділік пен имандылықтың, әділдіктің, сыпайылық пен парасаттылықтың кепілі ислам діні болса, оның қаншалықты маңызы жоғары екендігін, өмірдің міндетті бөлігіне айнала отырып этникалық мәдениет пен халықтың философиясымен табиғи байланысы бар әмбебап діни ілім ретінде жастардың қабылдағанын аңғарамыз. Жастардың бойында мейірімділік, кішіге ізет, үлкенге құрмет көрсету үлгісін қалыптастыру мұсылмандықтың шарты болса, отан сүйгіштік, қоғамдық жауапкершілікті сезіну, басқаның сезімі мен сенімін сыйлау барлығы имандылықтың белгісі болып табылады. Тарихын терең білетін, ұлттың рухани құндылықтарын бойына сіңірген ұрпақ ел болашағын қалыптастыра алады. Адам діни сауаттылығын арттыру арқылы қоғамға, қоршаған ортаға деген көзқарасы қалыптасып, кемелдену құбылысы жүзеге асады. «Бес уақытта 5 намаз. Біреуі қаза болмасқа...» деп жырлаған Бұхар жыраудың 11 тілегінде намазды себепсіз тастау, Аллаға құлшылық жасамау иманға жасалған жойқын бір соққы екенін [16], Абай ілімі бойынша адамның негізгі міндеті – Алла тағалаға құлшылық ету, Құран мен хадистің ұстанымдарына сүйене отырып мұсылманшылықты дәріптеген Ы.Алтынсариннің еңбектерін алға тарта ата-баба жолымен рухани сусындала бергені абзалырақ [17, 63 б.]. Мәңгілік ел болуға ұмтылған мемлекетіміздің болашағы жастардың қолында. Оның білімі мен руханимәдени дамуы, тәрбиесі қай кезде де ең алғаш қаралатын мәселелердің бірі болып қала бермек. Сондықтан да заманға сай жастардың діни білімін арттыру, дәстүрлі құндылықтарды сақтау бүгінігі күннің басты мәселесі. Әбу Ханифа мазһабының жолымен салт-дәстүрді насихаттай берсек, жастардың діни сауаты жоғары деңгейде болса, ата-бабамыздың ұстанған сара жолы өшпек. Дәстүрлі дініміз бен ұлттық мәдениетімізді ұрпақтан-ұрпаққа жеткізе отырып ұлттық болмысымызды сақтап қаларымыз анық. «Ел боламын десек, бесігімізді түзейік!»

Әдебиеттер тізімі

1 Салқынбаева А.М., Мухтарова А.М. Қазіргі жастардың діни сауаттылығы // Яссауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №3. – Б. 368-371.

2 ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің баспасөз қызметі. Қазақстанда Халықаралық жастар күні атап өтіледі: жыл басынан бері 20 мыңнан астам жастар кәсіби бағдар беру жұмыстарымен қамтылды // [Электронды ресурс] URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/fam/press/news/details/825475 (Қаралған күні: 20.09.2024)

3 Байқонысов Е.Р., Утеева К.Қ., Бегім А.Б. Басты міндет – жастардың діни сауаттылығын арттыру // ҚазҰУ Хабаршысы. Дінтану сериясы. – 2016. – №1 (5). – Б. 107-111.

4 Хусаинова М. Діни сауатсыздық ұлттың тамырына балта шабады. – Жас Алаш. – 2015. –№59/60. – С. 11.

5 С. Абжалов, Б. Темірханов. Абайдың отыз сегізінші қара сөзі желісінде діни сауаттылық мәселесі// ҚазҰУ Хабаршысы. Дінтану сериясы. – 2023. - №3 (35). – Б. 28-39

6 Бектенова М.К. Феномен исламской идентичности в постсекулярном обществе: казахстанские реалии. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы. – 2017. – С. 13.

7 Ғарифолла Е. Елдің ертеңін ұстайтын жас ұрпақ діни сауатты бола тұрып, заманауи білім алуы керек // Жалын. – 2017. – №8. – Б. 109-111.

8 Тоғай А. Жастар және дін // [Электронды ресурс] URL: https://z-taraz.kz/zhastar-zh-ne-din/ (Қаралған күні: 23.11.2024)

9 Масалимова А.Р., Борбасова Қ.М. Жастардың бойында рухани құндылықтарды қалыптастырудағы діннің рөлі // ҚазҰУ Хабаршысы. Мәдениеттану сериясы. – 2011. – № 2 (37). – Б. 100-103.

10 Нархоз университетінің сайты [Электронды ресурс] URL: https://narxoz.edu.kz/ (Қаралған күні: 20.09.2024)

11 Смагулов К. Современная религиозная ситуация в Казахстане // Религия и общество. Центральная Азия и Кавказ. – 2011. – №3. – С. 10 – 12.

12 Шалабаев Қ.К. Зайырлы мемлекеттегі дін мен дәстүр сабақтастығы. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы. – 2020. – Б. 29.

13 Тургунбаева К. Жастардың діни сауаттылығын арттыру – бүгінгі күннің басты талабы // Мектеп. Отбасы. Қоғам. – 2015. – №6. – Б. 14-15.

14 Тунгатова У.А., Қазақстандағы дінтанулық білім берудің қазіргі жағдайы және даму перспективалары. Философия докторы дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы 2023, Б. -69.

15 Телебаев Г.Т. Ценностные ориентации казахстанцев в религиозной сфере // Глобализация и диалог конфессий в странах Центральной Азии: Материалы международной научно-практической конференции. – Алматы. – 2002. – С. 15.

16 Бұхар жыраудың 11 тілегі // [Электронды ресурс] URL: https://islam.kz/kk/articles/sozsarasy/buhar-jyraudyn-11-tilegi-3624/#gsc.tab=0/ (Қаралған күні: 26.11.2024)

17 Сабырғалиева Н.Б. Қазақстанның батыс

өңірлеріндегі дәстүрлі ислам өкілдерінің рухани ағартушылық қызметі (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басы). Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы. – 2022. – С. 63.

Transliteration

1 Salqynbaeva A.M., Muhtarova A.M. Qazirgı jastardyn dini sauattylygy [Religious literacy of modern youth] // Iassaui universitetinin habarshysy. – 2020. – №3. – S. 21. (in Kaz)

2 QR Madeniet jane aqparat ministrliginin baspasoz qyzmeti. Qazaqstanda Halyqaralyk jastar kuni atap otiledi: jyl basynan beri 20 mynnan astam jastar kasibi bagdar beru jumystarymen qamtyldy // [Jelektrondy resurs] URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/fam/press/news/details/825475 (Qaralgan kuni: 20.09.2024). (in Kaz)

3 Baiqonysov E.R., Uteeva K.Q., Begim A.B. Basty mindet – jastardyn dini sauattylygyn arttyru [The main task is to increase the religious literacy of young people] // QazUU Habarshysy. Dintanu seriasy. – 2016. – №1 (5). – S. 107–111. (in Kaz)

4 Husainova M. Dini sauatsyzdyq ulttyn tamyryna balta shabady [Religious illiteracy destroys the roots of the nation]. – Jas Alash. – 2015. –№59/60. – S. 11. (in Kaz)

5 Abjalov S., Temirhanov B. Abaidyn otyz segizinshi kara sozi jelisinde dini sauattylyq maselesi// QazUU Habarshycy. Dintanu seriasy. – 2023. - №3 (35). – B. 28-39.

6 Bektenova M.K. Fenomen islamskoi identichnosti v postsekulärnom obşestve: kazahstanskie realii [The phenomenon of Islamic identity in a post-secular society: Kazakh realities] Filosofia doktory (PhD) darejesin alu ushin daiyndalgan disertasia. – Almaty. – 2017. – S. 13. (in Russ)

7 Garifolla E., Eldin ertenin ustaityn jas urpaq dini sauatty bola turyp, zamanaui bilim alúy kerek [The young generation, who will hold the future of the country, should be religiously literate and receive modern education] // Jalyn. – 2017. – №8. – S. 109–111. (in Kaz)

8 Togai A. Jastar jane din [Youth and religion] // [Jelektrondy resurs] URL: https://z-taraz.kz/zhastar-zhne-din/ (Qaralgan kuni: 23.11.2023). (in Kaz)

9 Masalimova A.R., Borbasova Q.M. Jastardyn boiynda ruhani qundylyqtardy qalyptastyrudagy dinnin rolı [The role of religion in the formation of spiritual values in young people] // QazUU Habarshysy. Madeniettanu seriasy. – 2011. – № 2 (37). – S. 100–103. (in Kaz)

10 Narxoz universitetinin saity// [Jelektrondy resurs] URL: https://narxoz.edu.kz/ (Qaralgan kuni: 20.09.2024). (in Kaz)

11 Smagulov K. Sovremennaia religioznaia situasia v Kazahstane [Current religious situation in Kazakhstan] // Religia i obşestvo. Sentralnaia Azia i Kavkaz. – 2011. – №3. – S. 10 – 12. (in Russ)

12 Şalabaev Q.K. Zaiyrly memlekettegi din men dastur sabaqtastygy [Continuity of religion and tradition in a secular state]. Filosofia doktory (PhD) darejesın alu uşın daiyndalgan disertasia. – Almaty. – 2020. – S. 29. (in Kaz)

13 Turgunbaeva K. Jastardyn dini sauattylygyn arttyru – bugingi kunnin basty talaby [Increasing the religious literacy of young people is the main requirement of today] // Mektep. Otbasy. Qogam. – 2015. – №6. – S. 14–15. (in Kaz)

14 Tungatova U.A., Kazahstandagy dintanulyq bilim berudin kazirgi jagdaiy jane damu perspectivalary. Filosofia doktory (PhD) darejesın alu uşın daiyndalgan disertasia. – Almaty. – 2023. – B. -69. (in Kaz)

15 Telebaev G.T. Senostnye orientasii kazahstansev v religioznoi sfere [Value orientations of Kazakhstanis in the religious sphere] // Globalizasia i dialog konfessi v stranah Sentralnoi Azii: Materialy mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferensii. – Almaty. – 2002. – S. 15. (in Russ)

16 Buhar jyraudyn 11 tilegi // [Elektrondy resurs] URL: https://islam.kz/kk/articles/sozsarasy/buhar-jyraudyn-11-tilegi-3624/#gsc.tab=0/ (Qaralgan kun: 26.11.2024), (in Kaz)

17 Sabyrgalieva N.B. Qazaqstannyn batys onirlerindegi dasturli islam okilderının ruhani agartushylyq qyzmetı (XIX g. ekinshi jartysy – XX g. basy) [Spiritual education activities of representatives of traditional Islam in the western regions of Kazakhstan (second half of the 19th century - beginning of the 20th century)]. Filosofia doktory (PhD) darejesın alu uşın daiyndalğan disertasia. – Almaty. – 2022. – S. 63. (in Kaz)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Нұргүл Құлмырзақызы Қабылбаева — PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: nur_2493@mail.ru, ORCID ID 0009-0005-4416-6496

Азамат Шұтбайұлы Жамашев — PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: azamat.jamashev@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-5330-9437

Қалимаш Қапсамарқызы Бегалинова — профессор, философия ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: kalima910@mail.ru, ORCID ID 0000-0001-5575-5142

Нургуль Кулмырзакызы Кабылбаева — PhD докторант, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: nur_2493@mail.ru, ORCID ID 0009-0005-4416-6496

Азамат Шутбаевич Жамашев — PhD доктор, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: azamat.jamashev@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-5330-9437

Калимаш Капсамаровна Бегалинова — профессор, доктор философских наук, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: kalima910@mail.ru, ORCID ID 0000-0001-5575-5142

Nurgul Kabylbayeva — PhD Student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: nur_2493@mail.ru, ORCID ID 0009-0005-4416-6496

Azamat Zhamashev — PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: azamat.jamashev@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-5330-9437

Kalimash Begalinova — Professor, Doctor of Philosophy Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: kalima910@mail.ru, ORCID ID 0000-0001-5575-5142

ҒТАХР 21.01.09 https://doi.org/10.48010/aa.v103i2.614

АБАЙДЫҢ МҰХАММЕД ПАЙҒАМБАРДЫҢ ӘКЕСІ ТУРАЛЫ АЙТҚАН СӨЗІНЕ ДІНТАНУЛЫҚ ТАЛДАУ

[1]Е. Дәкен, [2]Т.Е. Қыдыр

АҢДАТПА

Зерттеу жұмысы барысында Абай Құнанбайұлының шығармашылығындағы ислам ілімдерін талдай отырып, М. Әуезовтің «Абай Құнанбайұлы» атты монографиялық еңбегіндегі Абайдың Мұхаммед пайғамбардың әкесі туралы айтқан сөзіне талдау жасалады. Бұл талдау ислам ілімдерінің басты қайнар көздері, яғни Құран аяттары мен пайғамбар хадистерін басшылыққа ала отырып жүргізіледі. Абай Құнанбайұлының шығармашылығында адамгершілік, моральдық тәрбие мен рухани құндылықтар аса зор орын алады. Оның философиясы мен дүниетанымы адамзаттың ішкі жан дүниесін, ақыл-ойын жетілдіруге бағытталған. Діни білім мен діни көзқарастарды Абай өз шығармаларында ерекше талқылап, мұсылмандық қағидаларға деген көзқарасын жиі білдірген. Абайдың ислам дініне қатысты көзқарастары оның философиялық ойлау жүйесімен тығыз байланыста. Сондай-ақ, Абайдың шығармашылығы қазақ қоғамының рухани дамуына зор ықпал етіп, оның діни танымы мен философиясы қазақ халқының тарихи мәдениеті мен дүниетанымында маңызды рөл атқарды. Бұл тұрғыда Абайдың Мұхаммед пайғамбардың әкесі туралы айтқан сөзі де маңызды әрі өзекті болып табылады. Зерттеуде Абайдың осы мәселеге қатысты пікірлері терең талданады. Атап айтқанда, Абайдың «әкенің дінін замана тұрғысынан пайымдаған» деп көрсетілген пікіріне екі түрлі түсініктеме жасалды. Біріншісі, пайғамбарымызға дейінгі араб жазирасындағы адамдардың күпірлікке белшесінен батып, зұлымдықтың қараңғы нәубеті иманның нұрын күтіп жатқан өларалық кезеңді меңзегені. Екіншісі, өз заманының ұры, қарақшы, жемқор, залым, жалқау, жалақорлары көбейген заманды ақтай алмайтынын еске салғаны. Сонымен қатар, Абайдың дінтанулық білім базасына да қысқаша шолу жасалды. Абайдың ислам дініне қатысты көзқарастары ханафи мәзһабындағы имам Әбу Ханифаның еңбектерімен үндесіп, осы мәзһабтың негізгі қағидаттарына сәйкес келе ді. Бұл мәселелердің барлығы зерттеу барысында жан-жақты талданып, Абайдың ислам туралы білімінің тереңдігі мен оның қазақ қоғамының рухани дамуындағы маңызы анықталды.

Түйін сөздер: Пайғамбар, Абай, дін, мораль, фәтрah, ислам ғұламлары, ата-ана, Әбу Ханифа, мәзһаб.

[1] Нұр-Мүбәрак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

[2] ҚМДБ жанындағы ислам ғылми-зерттеу институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Дәкен Е.,
Eraltai420@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Дәкен Е., Қыдыр Т.Е. Абайдың Мұхаммед пайғамбардың әкесі туралы айтқан сөзіне дінтанулық талдау // Адам әлемі. – 2023. – №2 (103). – Б. 156-164.

Религиоведческий анализ речи Абая об отце Пророка Мухаммада (мир ему)

Аннотация. В ходе исследования будет проведен анализ исламских учений в творчестве Абая Кунанбайулы, с особым акцентом на монографическое произведение М. Ауэзова «Абай Кунанбайулы» и его высказывание о его отношении к отцу пророка Мухаммеда. Этот анализ будет осуществляться на основе основных источников исламского учения, таких как аяты из Корана и хадисы пророка Мухаммеда. В творчестве Абая Кунанбайулы большое внимание уделяется вопросам морали, нравственного воспитания и духовных ценностей. Его философия и мировоззрение направлены на совершенствование внутреннего мира человека, развитие его разума и мыслей. В своих произведениях Абай часто рассматривает религиозные вопросы и выражает свою точку зрения относительно исламских принципов. Исламские взгляды Абая тесно связаны с его философской системой мышления. Также творческое наследие Абая оказало огромное влияние на духовное развитие казахского общества, а его религиозное мировоззрение и философия сыграли важную роль в исторической культуре и мировосприятии казахского народа. В этом контексте важным и актуальным является высказывание Абая о родителе пророка Мухаммеда. В исследовании будут подробно проанализированы взгляды Абая по этому вопросу. В частности, будет сделан анализ его утверждения, что «религия отца была осмыслена с точки зрения времени», с двумя возможными толкованиями. Во-первых, это можно интерпретировать как намек на время до пророка Мухаммеда, когда арабский мир погряз в неверии и зулумии, а вера ожидала своего появления. Во-вторых, это заявление можно рассматривать как напоминание о нынешней эпохе, когда количество преступников, воришек, коррупционеров и злодеев в обществе растет.

Также будет сделан краткий обзор базовых знаний Абая в области религиоведения. Взгляды Абая на ислам находятся в согласии с учениями имама Абу Ханифы и его школы ханафизма. Эти положения будут подробно изучены в ходе исследования, что позволит определить глубокие религиозные знания Абая и их значение для духовного развития казахского общества.

Ключевые слова: Пророк, Абай, религия, мораль, фитра, исламские ученые, родители, Абу Ханифа, мәзһаб.

Religious analysis of Abai's words about parents of the prophet Muhammad (peace be upon him)

Abstract. In the course of this research, an analysis will be conducted of the Islamic teachings in the works of Abai Kunanbayev, based on the monographic work Abai Kunanbayev by M. Auezov, particularly focusing on the statement of Abai regarding the father of Prophet Muhammad. This analysis will be conducted with reference to the main sources of Islamic knowledge, namely the Qur'anic verses and the Hadiths of the Prophet Muhammad. In Abai Kunanbayev's works, moral education, human values, and spiritual principles occupy a central place. His philosophy and worldview are aimed at the development of human inner world and intellect. Abai often discusses religious knowledge and viewpoints in his works, frequently expressing his views on Islamic principles. Abai's views on Islam are closely connected with his philosophical thinking system. Furthermore, Abai's works had a profound influence on the spiritual development of Kazakh society, and his religious understanding and philosophy played an important role in the historical culture and worldview of the Kazakh people. In this regard, Abai's statement about the father of Prophet Muhammad is significant and relevant. This research will deeply analyze Abai's views on this matter. Specifically, two interpretations of Abai's statement «the religion of the father was evaluated in the context of the time» will be discussed. The first interpretation refers to the pre-Islamic Arabian peninsula, where people were deeply immersed in disbelief and the dark calamity of cruelty, a transitional period awaiting the light of faith. The second interpretation refers to the era when the society of his time, with an increase in criminals, robbers, corrupt individuals, lazy people, and slanderers, could not justify such actions.

Additionally, a brief overview of Abai's foundation in religious studies will be presented. Abai's views on Islam are in harmony with the works of Imam Abu Hanifa, the founder of the Hanafi school of thought, and align with the fundamental principles of this school. These issues will be comprehensively analyzed during the research to determine the depth of Abai's knowledge about Islam and its importance in the spiritual development of Kazakh society.

Key words: Prophet, Abai, Religion, Morality, Fitrah, Islamic scholars, Parents, Abu Hanifa, Madhhab.

Kipicne

Мұхаммед пайғамбардың ата-анасының дүниедегі дін-иманы мен ақыреттегі орны туралы мәселе ислам әлемінде көп талқыланған, бірақ діни мәтіндер мен Құран аяттарында тікелей айтылмаған күрделі тақырып болып табылады. Пайғамбардың өмір сүрген кезеңінде бұл мәселе аса көп талқыға түспесе де, кейінгі кезеңдерде дінтанулық және діни-саяси тұрғыда кеңінен зерттелген және талқыланған. Бұл мәселенің күрделілігі мен тартысқа айналуына бірнеше себеп бар.

Біріншіден, психологиялық себептер осы мәселеге қатысты негізгі факторлардың бірі болып табылады. Мұхаммед пайғамбар өз ата-анасының ақыреттегі жағдайын уайымдап сұрақ қойғандарға жауап бергенде, бұл сұрақтардың шешімі тікелей Құран аяттарында айқын көрсетілмеген. Бұл жағдай пайғамбарға психологиялық тұрғыда әсер етті. Мысалы, пайғамбардың өз көкесі Әбу Тәліпті мысалға алып, «Менің әкем де тозақта» деп айтқан сөздері кейінгі кезеңдерде көптеген ғалымдар мен зерттеушілердің талдауына түсті.

Екіншіден, діни-тарихи жағдайлар да осы мәселеге үлкен ықпал еткен. Мұхаммед пайғамбардан бұрынғы Иса пайғамбармен арадағы уақыттағы адамдардың діни жағдайы, жауапкершілік және пайғамбардың шындыққа жетуі туралы сұрақтар бұл мәселені кеңінен талқылануға алып келді. Мұндай сұрақтар негізінде «Ақыл-ой құдайды табуға жеткілікті ме?» немесе «Жақсы мен жаманның арасын ажырату үшін, тіпті пайғамбардың шыншылдығын білу үшін ақылдың рөлі қандай?» деген сұрақтар туындады.

Үшіншіден, бұл мәселенің сенімдік тақырыпқа айналуының тағы бір себебі – пайғамбар отбасының діннен алыс болуы, оның өміріне және пайғамбарлық қызметіне әсер етуі мүмкін деген сенімге негізделеді. Бұл тақырып шиттердің діни және саяси көзқарастарында маңызды орын алады, өйткені олар пайғамбар ұрпағы мен діни жетекшілердің күнәлардан пәк болуын талап етеді. Олардың түсінігі бойынша, мұндай мәселе адамдардың таңдауы мен талғамына қалдырылмайды.

Бұл теорияның қарама-қарсы жағына радикал сүннит топтарының пікірі келеді, олар пайғамбардың ата-анасының дінге (өздерінің діни түсінігіне) сәйкес келмеуін қалыпты жағдай деп санайды және пайғамбардың ата-анасы кәпір болған деген тезисті қолдайды. Бұл пікір діни және саяси тұрғыда үлкен қарама-қайшылық тудырып, діни сенім мәселелерін күрделендірді. Жалпы алғанда, Мұхаммед пайғамбардың ата-анасының ақыреттегі орны мен дінге қатысты мәселесі ислам әлеміндегі түрлі ағымдар мен мектептер арасында талқылауларға себеп болған маңызды тақырып болып қала береді.

Бұл тақырып дінтанулық тұрғыдан аса маңызды әрі өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Абай тұлғасы қазақ әдебиеті мен мәдениетінің темірқазығына айналған бүгінгі таңда оның сөздерінен діни көзқарастары мен сенімдеріне негіз тапқысы келген діни топтар мен ағымдардың бар екенін ескеру қажет. Бұл сөздердің астарында тұрған күрделі мәселелерді ғылыми тұрғыдан талдау, классикалық діни еңбектер негізінде діни-танымдық тұрғыдан түсіндіру бүгінгі дінтану саласының мамандарының міндеті.

Абайдың қазақ қоғамында ақын, ойшыл, дана, хакім ретінде танылуы оның бойындағы адамға тән барлық қасиеттердің уақыт өткен сайын ашылып, кеңінен зерделенуіне ықпал етті. Әсіресе, оның ізгілік, адамгершілік және ақиқат мәселелеріне қатысты айтқан ойлары заманымызда да өзекті болып отыр. Абайдың тұлғасы уақыт өткен сайын өзгеден дараланып, пайғамбар айтқан «жақсы адамдар» шоғырынан ерекше орын алуда. Зерттеу мақала-сы осы тұрғыдан, хакім Абайдың терең мағыналы сөздерін дінтанулық және шариғи тұрғыдан сараптап, терең мән-мағынасын ашуға бағытталған.

Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – Абайдың діни көзқарастарын шариғи сараптамадан өткізу және Абайдың айтқан сөздерінің діни тұрғыда қаншалықты негізді екенін зерттеу. Мысалы, Мұхаммед пайғамбардың ата-анасының ақыретке қатысты ғұламалар арасында туындаған пікір қайшылығы көптеген дінтанушылардың назарында болған. Бұл мәселеге қатысты кейбір ғалымдар пайғамбарлық үндеу жетпегендерге қатысты «муаххид» (Құдайды бір деп білу) және «мушрик» (Құдайға серік қосушы) деген екі топқа бөлген. Ал екінші бір ғалымдар пайғамбарлық үндеуге қарсы шыққан адамдардың күпірлігін қатаң сынға алып, мұндай адамдардың кінәсін «күпірлікпен айыптауды» дұрыс деп есептеген [1, 239 б.].

Зерттеу барысында осы мәселелердің қайшылығы мен түрлі пікірлерді қарастырудың маңыздылығы айқындалмақ. Абайдың осы пікірлерге қатысты көзқарасы мен оның «әкенің діні» деген сөзі қазіргі уақытта діни және әлеуметтік тұрғыдан ерекше назар аудартады. Абай шынымен пайғамбардың әкесін «дінсіз, кәпір» деп санаған ба? Мұндай көзқарас шариғатқа және діни этикаға қайшы ма? Осы сұрақтардың жауабын табу үшін зерттеу барысында тақырыптың теориялық маңыздылығын дәлелдеуге ерекше мән берілді. Сонымен қатар, Абайдың бұл сөзді айтуына түрткі болған әлеуметтік және діни себептерді де анықтап, оның қорытындысын саралап, қазақ қоғамындағы діни түсініктер мен қоғамның өзгеруіне әсерін зерттеуге тырыстық.

Әдіснама

Зерттеу жұмысы барысында Абайдың Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с) әкесі туралы айтқан сөзіне діни таным тұрғысынан талдау жүргізіледі. Бұл зерттеу жұмысының әдіснамасы төмендегі ғылыми әдістерді қамтиды:

1.Текістуалдыталдау:Абайдыңшығармалары мен оның Мұхаммед пайғамбардың әкесі туралы айтқан сөздерін зерттеуде текстуалды талдау әдісі қолданылады. Бұл әдіс бойынша Абайдың сөздері мен шығармаларынан оның діни және моральдық көзқарастары анықталып, Мұхаммед пайғамбардың әкесіне қатысты айтқан сөзінің контексті зерттеледі.

2. Деректанулық әдіс: Абайдың пікірін түсіну үшін тарихи және діни контексті зерттеу маңызды. Деректанулық әдіс арқылы Абайдың шығармаларындағы діни көзқарастардың қайнар көздері, оның ислами білімдері мен дәстүрлерін зерттеп, сөздерінің дінтанулық негіздерін анықтаймыз. Бұл әдіс Абайдың діни дәстүрлерді қалай қабылдағанын түсінуге мүмкіндік береді.

3. Салыстырмалы талдау: Абайдың айтқан сөздері мен исламдық, әсіресе ханафи мазһабының көзқарастары арасындағы айырмашылықтарды салыстыру. Сонымен қатар, Мұхаммед пайғамбардың әкесіне қатысты ислам тарихында қалыптасқан түсініктермен Абайдың көзқарасын салыстыра отырып, оның ұстанымын зерттеу. Бұл әдіс Абайдың сөздерінің Ислам дініндегі нақты көзқарастармен үйлесімділігі немесе қайшылығы туралы түсінік береді.

4. Тарихи-құқықтық талдау. Мұхаммед пайғамбардың әкесінің тарихи және діни мәртебесі мен Абайдың айтқан сөзінің құқықтық және теологиялық мағынасына зерттеу жүргізіледі. Бұл әдіс арқылы Абайдың пікірін исламның тарихи контексті мен құқықтық жүйесіне байланысты талдаймыз.

5. Теологиялық талдау: Абайдың Мұхаммед пайғамбардың әкесі туралы айтқан сөзіне теологиялық тұрғыдан тереңірек талдау жасалады. Бұл әдіс Абайдың дін туралы ілімін, оның ислам мен қазақ мәдениетіндегі діни сенімдермен үйлесімділігін зерттеу үшін қолданылады.

6. Философиялық талдау: Абайдың шығармашылығын және оның діни көзқарастарын философиялық тұрғыдан зерттеу. Мұнда Абайдың ислам философиясы мен ақыл-ойдың рөліне қатысты көзқарастары, оның моральдық, этикалық және діни тұжырымдарын қарастыру мақсатында философиялық әдіс қолданылады.

7. Эмпирикалық әдіс: Абайдың дінтанулық көзқарастары мен мұсылмандық терминологияның қазақ қоғамына қалай әсер еткені туралы зерттеулер жүргізу. Бұл әдіс Абайдың шығармаларындағы діни мән-мағыналарды қазіргі қоғамның қабылдауы мен түсінуі бойынша деректер жинап, оларды салыстыру арқылы жүргізіледі.

8. Генетикалық әдіс: Абайдың діни ойлары мен шығармаларындағы оның өмірбаянындағы, соның ішінде діни білімдер мен ағартушылық қызметінің әсерін зерттеу. Бұл әдіс Абайдың шығармашылық эволюциясын, оның өмір жолының түрлі кезеңдеріндегі діни көзқарастарын талдайды.

Осы әдіснамалық негізде Абайдың Мұхаммед пайғамбардың әкесі туралы айтқан сөздері терең діни, тарихи, және мәдени тұрғыда талданады. Жұмыс барысында осы ғылыми әдістердің үйлесімділігі мен кешенділігі оның нәтижелі болуын қамтамасыз етеді.

Негізгі бөлім

Құнанбайдың көкше ішіндегі тұрғылас, дос кісісы Қаратай болған. Ол көптеген елдің айтысында шешендігімен, ақылының жүйрік болуымен танылған адам. Бір күні Қаратай Абай бастаған жас жігіттердің үстіне келіп, олардың заманын жамандап, өз заманын мақтап сөз қозғайды. Абай бұл сөздерге көп қарсы пікір айтып, ақырында былай дейді: «Сіздің заманыңызда көрші елдер арасында қол жиып, түн қатып жүрмей, жалғыз-жарым адам қатынаса алмайтын еді. Ұрлық, барымта, бұзықтық көбейіп, «Әне, шауып кетті, міне алып кетті!» деп, кемпір-шал, қатын-қалаш, жас балалар тыныштықпен асын іше алмайтын. Мұндай заманның несін жақсы деп айтасыз?» деген-

де, Қаратай дау айтып келіп, былай деп жауап береді: «Менің заманым пайғамбар заманына жақын» дейді. Абай оған қарсы: «Алатаудың басы күнге жақын, бірақ оның басында мәңгілік қар жатады. Ал оның сайларында әр түрлі өсімдіктер мен жемістер өседі. Жақсылыққа алыс заман мен алыс жер деген жоқ, жақсылық қайда болса да жетеді. Сіз Пайғамбарға оның әкесінен жақын емессіз, ол кәпір болған», - деп жауап береді [2, 41-42 бб.].

Бұл жерде ескеретін бір жәйт, Хакім Абайдың осы сөздері оның өз еңбектерінде, атап айтқанда өлеңдерінде немесе поэмаларында кездеспейді. Олар тек М. Әуезовтың Абай туралы жинаған деректерінде шағын әңгіме ретінде ғана баяндалады. Мұнда М. Әуезовтің назарын аударатын нәрсе – пайғамбарымыздың ата-анасының қай дінде болғандығы емес, Абайдың заманындағы танымал адамдармен сөйлескенде олардың «таптым, білдім, шештім» дегендеріне сын көзбен қарап, «жеттім» дегеніне қанағаттанбай, өз ойын тереңірек түсіндіріп, оларға түсінік беруге тырысатыны, парасаттылығы мен кемеңгерлігінің арқасында тыңдаушыларға жаңа ақпарат жеткізе алатындығы еді. Мұны Абайдың Шорманның Мұсасымен, Қаракесек Алшынбаймен және әкесі Құнанбаймен болған әңгімелерінде көре аламыз. Бұл әңгімелерде Абайдың тапқырлығы мен шешен тілінің ерекшелігін байқамасқа болмайды.

Хакім Абай «әкенің дінін» заман тұрғысынан пайымдаған. Оның пайымдауынша, пайғамбарымызға дейінгі араб жазирасында адамдар күпірлікке белшесінен батып, зұлымдықтың қараңғы нәубеті мен иманның нұры арасындағы өзаралық кезеңді айтып отыр. Бұл кезең — адамдардың дінсіздік жайлаған, өткінші және хаосқа толы мезгілі еді. Абай, осы кезеңнің өткіншілігін және Алланың рахметіне жетудің әрбір адам үшін уақыт пен кеңістіктен тәуелсіздігін аңғартады. Сонымен қатар, екеу ара әңгімеде айтылған түйіндерден эпистемологиялық жаңсақтықты көруге болады, яғни пайғамбарға дейінгі заман мен оның дінге қатысты пайымдаулары ұғымдық тұрғыда жаңылысу мен уақытша түсініктерден туындаған.

Абайтанушы ғалым М. Мыразхметов өзінің «Абайдың исламиятқа қатысы туралы» мақаласында Абайдың діни көзқарасын тереңінен талдайды. Ғалымның пікірінше, Абай өзін Құдайға бас иген көп мұсылманның бірі ретінде танытқанымен, оның діни танымы осы шеңбермен шектелмейді. Абай көп жағдайда исламның діни қағидаттарынан көрі, адамның ақылымен, сыншыл ойымен қарауға бағытталған. Ол танымның негізі ретінде ақылды және сыншыл көзқарасты ұстанып, өзінің философиясында жан мен тән арасындағы айырмашылықты ашып көрсетеді. Мыразхметов «Абай діні – енді сыншыл ақылдың шартты дініне айналған дін» деп тұжырымдайды [3, 177 б.].

Осылайша, Абайдың Мұхаммед пайғамбардың әкесінің дініне қатысты пайымдауы, оның өз кезеңіндегі адамдардың көпшілігі дінсіздікке батқанына негізделген ақылға саяды. Бұл тұрғыда Абай өзінің пайымдауларын тек діни сеніммен емес, терең ой мен сыншыл көзқарас арқылы қалыптастырып, діннің мәнін өзінше түсінуге талпынғанын көрсетеді [3, 177 б.].

Абай Құнанбайұлының философиясында сопылық терминдер кеңінен қолданылып, оның идеялары қазақ мәдениеті мен танымына жақын келетіндігін аңғаруға болады. Бұл идеялардың ортасында Абайдың «кемел адам» концепциясы жатыр, ол сопылық дүниетанымдағы жетілген адам бейнесімен сәйкес келеді. Абайдың философиясы исламдық философиялық бастаулардан алынса да, оның діни түсінігі сыни тұрғыдан қаралған. Ол діннің рухани қызметін мойындай отырып, дінді пайдаланып, өз мүддесін көздейтін адамдардың іс-әрекеттерін сынға алған.

Абай Құнанбайұлы өз заманындағы дүниенің адам өміріндегі орнын, оның мәнін зерттеген ойшыл. Ол дүниенің бос кеңістігін сипаттай отырып, ақиқаттың басты себебін махаббат ұғымы арқылы түсінген. Махаббат, оның пікірінше, жаратушының құдіреті, нұры, дүниені мүмкіндіктен ақиқатқа айналдырудың басты себебі болып табылады. Қазіргі ғылым тілінде бұл махаббаттың бар болмыс пен заңдылықтарға қатысты табиғаты, сондай-ақ ол адамзатқа тәуелсіз онтологиялық заңдылық болып табылады. Бұл тұрғыдан алғанда, махаббат адамзат тарихының бастауына ұқсайды.

Абайдың танымында адамның жаратылысы мен табиғаты, оның ішкі мәні маңызды орын алады. Ол адамды, оның табиғи жағдайы мен ақыл-ойының үйлесімін, оның ішкі жан дүниесінің тереңдігін сипаттай отырып, адамзаттың өзін-өзі тануы арқылы жетілуін ұсынады. Абайдың «толық адам» концепциясы осы идеяға негізделеді. Мұнда адамның өзіне тән табиғи болмысы мен жаратылысы, оның фитрасы (туа біткен табиғаты) маңызды рөл атқарады. Фитра (арабша «фитра» — табиғат, табиғи күй) ұғымы адамның жаратылысының бастапқы, өзгермейтін күйін сипаттайды. Абай адам табиғатының ұлы күшін және оның жаратушыға жақын болу мүмкіндігін терең түсінген [4, 187 б.]. Адамзат махаббаты арқылы жаратылған болса да, табиғаттан жоғары тұр. Адамзат өзінің жетістіктерін жаратушының құдіретімен байланыстырады. Алайда мәселе өзге еді. Жаратушы адамзатқа өзінің құдіретін құпия түрде берген, бірақ бұл құдірет айнадан көрінбейді, адам оның болмысын түсіну үшін өзін-өзі тануы қажет. Жаратушының құдіретінің көріну формасы адам еркіндігінде жатыр. Адам еркіндігі мен жауапкершілігін түсінбеген жағдайда, ол бүкіл адамзатты жойып жіберетін қауіпке айналуы мүмкін. Осы орайда, Абай Құнанбайұлы жаратушының махаббатымен жаратылған адамзаттың жаратушыны сүюі, оны мойындауы және оның құдіретіне сай қызмет етуі – әрбір адамның парызы деп санаған.

Абайдың пікірінше, жомарт адамда үш қасиет болуы керек: әділеттілік, шапағаттылық

және даналық. Абай адам табиғатын және оның өзінің ішкі табиғатына, яғни фитрасына қарсы шықпай, табиғи болмысының негізінде өмір сүруін меңзейді. Ол табиғаттың өзгермейтіндігін және адамның өзі ешқашан өзгермейтіндігін атап өткен. Адамға бастапқыда тағдыр берілген, және Абай Құнанбайұлы былай деген: «Мен өзгеруге тағдыр жоқ, әуел бастан». Бұл оның адамның табиғаты мен еркіндігін, сондай-ақ жаратушыға деген махаббатты ұстанған философиясындағы негізгі принциптерінің бірі болып табылады [5, 37 б.]. Осылайша, Абайдың философиясында адамның фитрасы мен табиғаты, оның ішкі болмысы мен рухани жетілуі бір-бірімен тығыз байланыста екендігі анық. Адам өз табиғатына сай өмір сүргенде ғана шынайы бақытқа, яғни толық адам болуға жете алады.

Абайдың Мұхаммед пайғамбардың әкесі туралы айтқан пікірін тек оның жеке көзқарасы ретінде қарастыруға болмайды. Бұл ой ислам ғұламаларының зерттеулерінің негізінде қалыптасқан және шариғат талаптары мен ғылыми ой-толғамдарға сүйенеді. Абай осы мәселеге қатысты өзінің философиялық көзқарасын білдіріп, ислам ғұламаларының екі түрлі пікірін талдаған. Бір топ ғалымдар пайғамбарымыздың ата-анасының өмір бойы күпірлікте болғанын, оларды тозаққа жіберілгендер қатарына жатқызған болса, екінші топ пайғамбардың әкесі мен анасын заманына сай тура жолды ұстанған адамдар ретінде есептейді. Бұл екі көзқарас әр кезеңде түрлі талқылауларға себеп болғанымен, ең бастысы — пайғамбарымыздың ата-анасына құрмет көрсету мұсылманға міндет. Мұхаммед пайғамбардың әкесі мен ата-бабалары өмір сүрген кезең араб тілінде «фәтрah» (өтпелі кезең) деп аталады [6, 97 б.]. Бұл термин пайғамбар келгенге дейінгі уақытты білдіреді, яғни пайғамбарлар арасындағы үкімдер үзіліп қалған кезең. Ибн Хажар бұл кезеңді барлық пайғамбарлар арасындағы үзіліс ретінде түсіндіріп, Мұхаммед пайғамбарға дейінгі кезеңді «фәтрah» деп атайды. Құранның «Мәйда» сүресінің 19-аяты бұл кезеңге меңзейді: «Әй, Кітап иелері! Бізге қуантушы, қорқытушы елші келмеді» деп айтылады. Мұхаммед пайғамбардың әкесі мен ата-бабалары да осы өтпелі кезеңде өмір сүргендіктен, олар «әһлу фәтрah» деп аталады.

Абай осы мәселеге қатысты терең ойланып, пайғамбардың әкесін және ата-анасын құрметтеудің маңызды екенін өз дүниетанымында көрсеткен. Алла тарапынан пайғамбарлар мен елшілердің келмеген кезеңдері «фәтрah» деп аталмайды. Ибн Аббас: «Мұса мен Иса пайғамбардың арасы бір мың тоғыз жүз жыл болғанымен, бұл кезеңде фәтрah болмады, себебі осы уақытта мың елші жіберілген», – деп айтқан [7, 53 б.]. Бұл пікірді көптеген ғұламалар қолдайды. Осылайша фәтрah кезеңі Иса мен Мұхаммед пайғамбарлары арасындағы үзіліс уақытын сипаттайды. Ислам ғұламалары бұл үзіліс уақытын әртүрлі есептеген. Табиғин Қатада алты жүз жылды, Даххак төрт жүз отыз жылды, әл-Калби бес жүз алпыс тоғыз жылды айтады [8, 2797 б.; 9, 488 б.]. Дегенмен, Алла елшісі: «Мәриямның ұлы Исаға мен ең жақынмын, мені мен оның арасында пайғамбар болған жоқ» [10, 520 б.], – деген хадисі фәтрah аралығында араб-тардан пайғамбар шыққан деген көзқарасты жоққа шығарады. Сонымен қатар, Салман Фариси: «Мұхаммед пен Иса арасындағы фәтрah уақыты алты жүз жыл», – деп риуаят еткен [11, 195 б.]. Осылайша фәтрah уақытын анықтаудағы сандық деректердің соңғы шешімі бұл мерзімді алты жүз жыл деп бекіткен.

Әс-Суютидің «Әхлу фәтрah» (өтпелі кезең тұрғындары) туралы айтқан ойларының негізгі мазмұны мен мағынасына байланысты Абай Құнанбайұлының түсіндірмесі немесе пікірлері толықтай өзгеше бағытта болғанымен, жалпы ислам мен Құранға қатысты ойларында кейбір үндестіктерді табуға болады. Абай өз өлеңдері мен қарасөздерінде адамның ақыл-ойының, жүрегінің тазалығы мен дұрыс жол табудың маңыздылығын ерекше атап өткен. Осы тұрғыда, Әс-Суютидің айтқан үш топтың әрқайсысына Абайдың көзқарасын қосып қарастыруға болады.

1. Ханифтер немесе тура жолдағылар: Абайдың философиясында да адам баласының ақыл-ойының тура жолға бағытталуы маңызды орын алады. Ол өз шығармаларында адамның жүрегінің таза, ақылының дұрыс жолға бағытталуы, және шындықты іздеуі туралы жиі айтады. Әс-Суютидің ханифтерге қатысты айтқан пікіріне сәйкес, Абай да адамның табиғатында Жаратушының бірлігін сезіну мен оған сенудің бар екенін атап өткен. Мысалы, Абайдың қарасөздерінде «Адамды адам еткен — ақыл, ғылым» деген ойы да осы тұрғыда түсіндірілуі мүмкін. Ол да тура жолға түсіп, ақиқатты іздегендерді жоғары бағалаған.

2. Пұтқа табынушылар: Абайдың ойынша, адамдардың жалған идеологияларға еріп кетуі немесе надандықтың жетегінде болуына қатысты түсінік те бар. Ол адамның жалған құдайларға табынуы немесе жаман жолға түсуін теріске шығарады. Әс-Суютидің пұтқа табынушылар туралы пікірімен үндесіп, Абай да «құдайсыздық» және «құдайды ұмытқандық» деп адамдарды теріс жолға түсуден сақтандыруға тырысқан. Оның өлеңдерінде адамның табиғатындағы жаман қылықтарға жол бермеу, жаман мінездерден аулақ болу және бір Аллаға сенудің маңызы ерекше орын алады.

3. Тозақтық болмағандар: Әс-Суюти үшінші топтың өкілдерін, оның ішінде пайғамбарымыздың ата-анасын, қиямет күнінде тозақтан босатылатындардың қатарына жатқызады. Абайдың да көзқарасы бойынша, ақиқат жолға түсуді түсінбеген немесе оған қол жеткізе алмаған адамдар үшін жаратушының мейірімі мен кешірімі маңызды. Абайдың философиясы бойынша, адамдардың ішкі дүниесінде ешқандай әділетсіздік болмайды,

әрі адамдардың жүрегі таза, ойы ақ болса, Алланың мейірімі оларға жол ашады.

Абайдың түсіндірмесі мен Әс-Суютидің пікірі арасындағы негізгі байланыс — екі ойшыл да адамды дұрыс жолға бағыттауға, ақыл мен сенімнің маңызды екенін түсіндіруге тырысқан. Абай өз шығармаларында адамның жүрегін, санасын тазартуды, дүние мен ақырет жолын дұрыс таңдауды маңызды деп есептеген. Әс-Суютидің пікірлерін Абайдың ойымен байланыстыра отырып, адамның ақылы мен түйсігінің әртүрлі жағдайларды түсінуде шешуші рөл атқаратынын айтуға болады. Бұл орайда, Абайдың ізгілікке үндейтін, адамдық қасиеттерді жақтайтын сөздері мен Әс-Суютидің діни трактаттардағы ойлары бір-бірін толықтырады.

Мұхаммед пайғамбардың ата-анасына қатысты айтылған хадистер, әсіресе, осы пікірді ұстанушылардың негізі аргументі болып табылады. Бірінші хадис Әнәс ибн Мәліктен риуаят етілген: «Бір адам Пайғамбарға келіп: «Менің әкем қайда?», – деп сұрады. Мұхаммед пайғамбар: «Тозақта», – деп жауап берді. Әлгі адам кетіп бара жатқанда, Пайғамбар оны шақырып алып: «Менің де әкем, сенің әкең де тозақта», – деді» [12, 201 б.]. Екінші хадис Әбу Һурайрадан жеткен: «Мен анам үшін Алладан кешірім сұрадым, бірақ Алла Тағала рұқсат етпеді. Сосын оның қабірін зиарат етуге рұқсат сұрадым, ол үшін рұқсат етті», – деген [12, 90 б.]. Имам ән-Нәуәуи хадиске былай түсіндірме береді: «Күпірлікпен қайтқан адамның орны тозақта болады. Исламға кірмеген адамның туысқанының дінге мойынсұнғаны оған пайда әкелмейді» [13, 87 б.]. Абайдың дүниетанымында бұл хадистердің терең мәні бар. Ол үшін адам өз ісімен ғана емес, сенімімен де жауап береді. Бұл хадистерде туысқандық қатынастардың тозақтан құтқаруға әсері болмайтыны айқын көрсетілген, яғни дін мен иманның маңызы зор. Абайдың пайымдауынша, адамның ішкі әлемі, ақыл мен иманы – оның дүниетанымының негізі.

Пайғамбардың ата-анасын жұмақтық деп айтатын ғалымдардың түсіндірмелері әртүрлі. Бірінші хадистегі «Менің әкем де, сенің әкең де тозақта» деген сөздерде пайғамбардың «әке» деп отырғаны оның көкесі Әбу Тәліп болуы мүмкін. Өйткені арабтарда көкесін әке деп атайтын дәстүр ежелден бар. Құранда да «Ибраһим пайғамбардың әкесі Әзер туралы: «Пұттарды тәңір тұттың ба?» деп айтылған» («Әнғам» сүресі, 74-аят). Танымал тәпсіршілер Ибраһим пайғамбардың әкесінің аты «Тарих» екенін, ал «Әзер» дегені көкесі екенін айтады [14, 179 б.]. Бұл көзқарас Абайдың дүниетанымымен үйлеседі, өйткені ол да адами ұстаным мен рухани тұтастықты ерекше бағалаған, әке мен ұл арасындағы терең байланысқа мән берген.

Әкесінің ана дүниедегі ахуалын білгісі келген кісі пайғамбардан «әкең тозақта» дегенді естігенде, оның көңілі қатты күйзеліп, қатты мұңайған. Мұхаммед пайғамбар оның мұңын басу мақсатында көкесі Әбу Тәліптің де тозақта екенін қосып айтады. Әбу Тәліптің Хақ дін орнағаннан кейін пайғамбарлықтың куәсі бола тұра иманға келмеуі осы хадистің мәнін аша түседі. Хадистанушы ғалымдардың екінші хадис төңірегінде айтқан ойларынан мынадай қорытынды жасауға болады:

- Алла елшісінің ата-анасы пайғамбарлық үндеу жетпеген кезеңде өмір сүргендіктен, олар қияметте жауапкершілікке алынбайды. Алла Тағала Құранда: «Біз бір пайғамбар жібермейінше, ешкімді азаптамаймыз» («Исра», 15-аят) деп атап өткен. Бұл, өз кезегінде, өзаралық кезеңде өмір сүрген адамдардың қияметте азап көрмейтінін дәлелдейді.

- Пайғамбардың анасына кешірім тілеуіне рұқсат бермегені, оның тозақта болатынын білдірмейді. Исламдық таным бойынша, истиғфар тек пайғамбарлық үндеуді қабылдаған, бірақ күнә жасап азап тартатын адамдарға бағытталған. Бұл тұрғыда, пайғамбардың анасы жауапкершіліктен босатылған және бейкүнә адам ретінде саналады.

- Пайғамбардың анасының қабірі басында жылауы, оның ақыреттегі азапқа душар болатыны туралы емес, анасына деген махаббат пен сағыныш сезімінен туғаны түсініледі. Бұл — оның адамгершілік, ізгілік сезімінің көрінісі.

Абайдың дүниетанымында бұл хадистер адамның жүрегінде терең адамгершілік пен қайырымдылық сезімдерін ояту керек деген идеяға жақын. Исламның негізгі қағидалары мен пайғамбардың әділдігі, махаббаты мен жанашырлығы оны әрдайым ізгілікке бағыттайды.

Алла елшісі бастапқыда мұсылмандарға қабірлерді зиярат етуге тиым салған болатын. Алайда, шектеу алынып, мұсылмандарға зират жасауға рұқсат етілді. Шариғат бойынша, пұттарға шоқынып, көп құдайлық сеніммен дүниеден өткендердің қабірін зиярат етуге болмайды. Пайғамбардың анасының қабірін зиярат етуге рұқсат беруі оның ханиф дінде болғандығын айғақтайды. Ал, жоғарыда аталған «Мәйда» сүресі 72-аят пен «Әли-Ғимран» сүресі 91-аяттары, пайғамбарлық үгіттен кейінгі адасушылық пен күпірліктің ауыр зардаптарын көрсетеді. Бұл аяттарда Мұхаммед пайғамбар Алланың пәрменіне сай өмір сүргендерді жұмаққа, азғындық жолды таңдағандарды болса, тамұққа жібереді деп ескерткен [15, 63 б.].

Көптеген кәламшы ғалымдар Мұхаммед пайғамбардың ата-анасы мен сол заманда өмір сүрген адамдардың көп құдайлық пен пұтқа шоқынудан ада болғанын және солардың жұмақта болатынын айтып, осы пікірді қолдаған. Ашғари сенім мектебі осы тұрғыда ерекше көзқарас ұстанады. Олар пайғамбарлардың адамдарға жол көрсетіп, ізгілікке бағыттағанын атап, адам ақ пен қараны ажырата алмайтындықтан, адасушылыққа бой алдыратынын айтады. Пайғамбарлар Алланың пәрменін жеткізіп, қоғамды дұрыс бағытта ұстау үшін жіберілді. Фәтраһ кезеңінде пайғамбарсыз дүние салған адамдарға ақыреттік жауап-

кершілік жүктелмейді, яғни олар тозақтан құтылады деп саналады. Осы қағидаға сәйкес, пайғамбардың ата-анасы мен арғы ата-бабалары да азаптан құтылады.

Абай Құнанбаевтың дүниетанымы да осы мәселелермен тығыз байланысты. Абай философиясы, әсіресе адамның ішкі дүниесін, оның Аллаға деген сенімін, адасушылықтан сақтануын терең түсінуге бағытталған. Ол адамдарға дұрыс жолды көрсету үшін дін мен ғылымды ұштастырып, шындыққа жетуге шақырады. Абайдың дүниетанымындағы негізгі идеялар – адамгершілік, иман, адалдық және ақиқат жолына бағыттау. Бұл өз кезегінде, Абайдың Аллаға деген сенімінің маңыздылығын және пайғамбарлық үгіттің, сондай-ақ, шариғат нормаларының қоғамдағы рөлін көрсетеді.

Матуриди сенім мектебінің ғалымдары бұл мәселені кейбір шарттар аясында қарастырады. Матуриди ақидасы бойынша, фәтрah мезгіліне дейін өлген адамның өмірі кешіріледі. Егер ол иман келтірмей, бірақ күпірлікке де бармай өмір сүрген болса, онда ол тозаққа түспейді. Алайда, егер ол кәпірлік сенімде болса немесе фәтрah уақыты өткеннен кейін жаңадан келген хақ дінге мойынсұнбай адасушылықта өлсе, онда ол тозақтық болады [16, 251 б.]. Бұл тұрғыда пайғамбардың ата-анасын күпірліктен толық ақтау қиын, себебі олардың қай сенімді ұстанғаны тек Аллаға аян. Бұл жөнінде тек сол кездегі тарихи жағдайлар мен «көп құдайлық» дәуір немесе Ибрahим пайғамбардан қалған ханиф (тура) жолдың үздіксіз кеңестері арқылы ғана болжам жасауға болады.

Айта кету керек, әлемге әйгілі төрт мәзhабтың негізін қалаған имамдардың арасында имам Әбу Ханифа Мұаммед пайғамбардың ата-анасының «күпірлікте көз жұмғанын» ашық айтқан. Бұл кейінгі ханафи ғұламалары арасында екіұшты көзқарас тудырған. Мәселен, Ибн Абидин имам Әбу Ханифаның бұл сөзі пайғамбардың ата-анасына қатысты айтылған кейбір хадистерге қайшы келмейтінін түсіндірген [17, 348 б.]. Сондай-ақ, Мулла Әли Қари Әбу Ханифаның бұл пікірін түсіндіріп, Мұхаммед пайғамбардың ата-анасы жұмақтық екендігін дәлелдеген имам әс-Суютидің зерттеулеріне қарсы дәлелдер келтірген [18, 220 б.].

Матуриди мектебінің негізін қалаушы имам ӘбуМансұрМатуридиисламфилософиясындағы ірі тұлға болды. Ол сенім мәселесін терең зерттеп, ақыл мен дінді үйлестіре отырып, исламдық теологияны дамытты. Матуриди ақидасы бойынша, адамның ақылы мен қалаусезімдері шариғаттың дұрыстығын қабылдауға дайын болуы тиіс. Оның көзқарасында, әрбір адам ақылмен Алла Тағаланы танып, шариғат үкімдеріне бағынуы керек.

Бұл ұстанымдардың Абай Құнанбайұлының дүниетанымымен ұқсастығын көруге болады. Абай өз философиясында ақыл мен иманның үйлесімділігін, шынайы білімге деген ізденісті әрқашан баса айтты. Ол адамның рухани кемелденуіне тек ақыл мен сенімнің үйлесімі арқылы жетуге болады деп санады. Абайдың осы дүниетанымы, әсіресе, Матуридидің ақидасымен үндес келеді, себебі екеуі де адамның рухани дамуына маңызды мән берген.

Имам Әбу Ханифаның және Ханафи мәзhабының құнды еңбектерін зерттеуге бар ғұмырын арнаған ғұлама Мұхаммед Зahид Кәусари, Әбу Ханифаның еңбектеріне қатысты зерттеу мақаласында «Әл-фиқh әл-әкбар» кітабының бірнеше нұсқасын тапқанын айтады. Өкінішке орай, Мулла Әли Қари қате нұсқаны түсіндіргенін дәлелдеген. Кәусаридің айтуынша, «Әл-фиқh әл-әкбар» кітабының соңғы табылған екі нұсқасында Пайғамбарымыздың ата-анасы туа біткен жаратылысында қайтыс болғандығы көрсетілген. Бұл жерде «күпірлікте өлмеген» деген мәтіннің түсіп қалғаны байқалады. Қате түсіндірмелердің себебі ретінде «мә» болымсыз етістігінің түсіп қалғанын да атап өтеді.

Ғұлама осы зерттеуінде, «Мұахаммед пайғамбардың ата-анасы күпірлікте өлмеген» деген пікірдің кейбір топтардың «ол екеуі тозақтық» деген жаңсақ тұжырымдарына қарсы екенін, әрі хадиске негізделген ұстанымнан туындағандығын атап өтеді. Бұл ұстанымда имам Әбу Ханифа пайғамбардың ата-анасына қатысты жағымды пікірді ұстанған. Зерттеуші, «мә» сөзінің мәтінде екі рет қатар қолданылғанын түсіндіріп, хаттаттың біреуін түсіріп қалдырғаны себеп болғандығын көрсетеді. Мұхаммед Кәусари өзінің зерттеу нәтижесінде имам Әбу Ханифаның Пайғамбардың ата-анасы хақында жағымды пікір ұстанғанын айқын көрсетеді.

Абай Құнанбайұлының дүниетанымында айналадағы қоршаған әлем мен объективті шындықты таным барысы, сондай-ақ Құдайға сену мен жанның өлмейтіні жөніндегі көзқарастары бірқатар күрделі және қарама-қайшылықты пікірлерді қамтиды. Оның философиялық көзқарастарында материалдық және рухани әлемдердің бір-бірімен байланысы, адамның ішкі дүниесі мен сыртқы әлем арасындағы үндестік ерекше маңызды орын алады.

Мысалы, Шал ақынның мына шумақтары:

«Мекке мен Медине жолдың ұшы,
Алыс сапар дейді ғой барған кісі.
Ата менен Ананды құрметтесең,
Мекке болып табылар үйдің іші» [11, 376-б.], — осы төрт шумақтың өзі сопылық ілімнің бетпердесін ашады. Бұл жерде абстрактілі философиялық ұғымдар халыққа түсінікті болу үшін қарапайым мысалдармен жеткізіледі. Этикалық құндылықтар халықтың танымына негіз болған философиялық ойлар негізінде сопылық ілімдері тұр. Бұл ойды Абай Құнанбайұлының өзі де қуаттайды: «Алланы мешіттен емес, өз жүрегіңнен тапқан сопының іс-әрекетін» көрсету арқылы адамның ішкі дүниесін танып білуге шақырады.

Абай Құнанбайұлы адамды табиғаттың бір белгісі ретінде қарастырып, оның имандылық қасиеттерінің өмір жағдайлары мен дәуір қалыптасуы арқылы дамитындығын атап өтеді. Сонымен қатар, объективті дүниенің

құбылыстары адамның санасында сәулеленіп, оның психикалық қызметінен көрініс табады. Абай адам мәселесін әртүрлі: философиялық, биологиялық, психологиялық, эстетикалық, этикалық және тағы басқа тұрғыдан қарастырған.

Абайдың адам туралы негізгі тұжырымдары Чернышевскийдің философиясындағы антропологиялық принциптеріне ұқсас келеді. Чернышевскийдің түсіндіруінше, болмыс біртұтас болған жағдайда адам басынан екі түрлі: материалдық (адам тамақ ішеді, ұйықтайды, жүреді) және адамгершілік тұрғыдағы (адам ойлайды, сезеді, қалайды) құбылыстар байқалады. Абай Құнанбайұлы осы мәселеге жетінші сезім арқылы келіп, адамның ішкі жан дүниесіне терең үңілуге шақырады. Ол былай дейді: «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Біреуі — ішсем, жесем, ұйықтасам деп турады, біреуі — білсем екен демеклік...» [19, 46-б.].

Бұл тұжырымда Абай адам баласының әлемді тану жолындағы ұмтылысын, оның дүниетанымын қалыптастырудағы табиғи және әлеуметтік факторларды көрсетеді. Абай Құнанбайұлының ойынша, адамның ең жоғары талабы — объективті шындықты тануға деген құштарлық. Ол өзінің философиялық ойларын әрі қарай дамыта отырып, адам баласы екі нәрсеменен тұрады деп санайды: бірі — тән, екіншісі — жан. Адам баласы осы екі әлемнің арасында қалай орналасатынын және олардың бір-бірімен байланысын түсіну керек. Бұл өз кезегінде адамдық болмыстың терең мәнін ашуға көмектеседі.

Қорытынды

Абайдың Қаратайға айтқан «сіз пайғамбарға әкесінен жақын емессіз, ол кәпір болған» деген сөзі Абайдың өз еңбектерінде кездеспейді. Бұл мәлімет тек М. Әуезовтың Абай туралы жинаған деректерінде ғана айтылған. Абайдың Мұхаммед пайғамбардың әкесі туралы айтқан сөзінің бірнеше себептері бар. Біріншіден, бұл Абайдың жеке пікірі емес, бұрын ислам әлемінің ғалымдары тарапынан зерделенген және талқыланған мәселе. Екіншіден, Абай діни мәселелерді ақыл-оймен талдағандығы үшін, оның пікірлерін ақылмен қарастыру керек. М.Мырзахметовтың «Абайдың исламиятқа қатысы» мақаласында бұл тұрғыда айтылған ойларды ескеруге болады.

Үшіншіден, Абай дін білімін Семейде Ахмет Риза молданың медресесінде үш жыл оқыған. Абайдың медреседе діни пәндерден басқа да араб, парсы және түркі тілдерінде жазылған әдебиеттерге қызығушылығы жоғары болған. М. Әуезовтың айтуынша, Абай медреседе діни кітаптарды емес, классик ақындардың шығармаларын көп оқыған. Сонымен қатар, үш жылдық оқу кезеңінде орысша білім алу да оның дүниетанымын кеңейткен. Осыдан шығатын қорытынды — Абай ислам ғылымының кейбір тармақтарын терең меңгермеген, ал бұл оған кейбір діни мәселелерді дұрыс түсінуге кедергі болған.

Абайдың діни білімін алудың қысқа уақытпен шектелуі оның исламның кейбір аспектілерін толық меңгере алмауына себеп болды. Ислам ғылымының тереңдігі тәпсір, хадис, фиқһ, ақида сияқты пәндерге бөлінеді, оларды әрқайссын жеке зерттеу кемінде 4-5 жылды қажет етеді. Сондықтан, Абайдың Мұхаммед пайғамбардың әкесі туралы жасаған пайымдауының қателігі дінтанулық зерттеулердің нәтижесінде анықталды. Мұхаммед пайғамбар мен Иса пайғамбар арасындағы Алла тарапынан елші жіберілмеген алты ғасырлық үзіліс кезінде өмір сүрген адамдардың, оның ішінде пайғамбардың ата-анасының кәпір болғанын айыптауға болмайтыны белгілі болды.

Абайдың көзқарастары мен дүниетанымында ислам мен орыс әдебиетінің ықпалының үйлесімділігі маңызды орын алған. Бірақ оның діни мәселелердегі терең түсінігі мен пайымдауы белгілі бір шектеулерге ұшырағаң. Құранда: «Біз бір пайғамбар жібермейінше, ешкімді азаптамаймыз» («Исра», 15-аят.) деген аятты басшылыққа ала отырып, Аашғари ақида мектебінің ғалымдарының пікірін қарастырдық. Бұл мектептің түсіндіруінде пайғамбарлар кезеңі жоқ немесе шариғат үзіліп қалған «фәтрah» уақытында дүниеден өткен адамдар ақыреттік азаптан құтылатыны айтылған. Осы тұжырымға сәйкес, пайғамбарымыздың ата-анасы да азапқа ұшырамайды деп саналады. Имам Әбу Ханифаның «Әл-фиқһ әл-әкбар» еңбегінде дәл осындай пікір бар екенін Муһаммед Заһид Кәусари көрсеткен. Ал Мысыр елінің мүфтиі Мухаммед Бахит әл-Мутиғи мен Әли Жумға сияқты ғұламалар пайғамбарымыздың ата-анасының күпірлікте көз жұмғаны туралы айтуға болмайтынын дәлелдейді. Бұл пікірді ҚМДБ-ның шариғат және фәтуа бөлімі де қолдайды, атап айтқанда, fatua.kz сайтында пайғамбардың ата-анасы жөнінде жақсы пікірде болуымыз міндетті деп айтылған.

Абайдың бұл пікірді кездейсоқ айтпағаны байқалады, себебі ерте кезеңде осы тақырыпта түрлі пікірталастар мен талас-тартыстар болған. Абайдың осы мәселелерге көңіл бөлуі оның діни мәселелерге терең түсінікпен қарағанын көрсетеді. Бұл діни тұжырымдар мен пікірлер қайта көтерілгенде, кейбір топтар өздерінің көзқарастарын дәлелдеу үшін оларды бұрмалауға тырысуы мүмкін. Сондықтан қазіргі уақытта мұндай діни және танымдық мәселелерді ғылыми тұрғыда зерттеп, классикалық және дәстүрлі бағыттардың түпнұсқа деректеріне негізделген талдаулар жүргізу қажет. Бұл дінтану мен теология саласындағы зерттеушілер үшін аса маңызды әрі қажетті бағыт. Алдағы уақытта осы салада классикалық әдебиеттермен танысу мүмкіндіктерін арттырып, ғылыми зерттеулердің кеңінен жүргізілуі қажет деген қорытындыға келеміз.

Әдебиеттер тізімі

1 Абдурахман әс-Сағди. Әл-бидға. – Амман: Дару ән-Нур, 2014. – 258 б.

2 Әуезов М. Жирма томдық шығармалар жинағы, том 20. («Абай Құнанбайұлы» атты монографиялық еңбегі). – Алматы: «Жазушы», 1985. – 496 б.

3 Мырзахметов М. Мұхтар Әуезов және Абайтану проблемалары. – Алматы: Ғылым, 1982. – 296 б.

4 Ибн Кәсир. Мухтасар Тәфсир Ибн Кәсир. Том 1. – Бейрут: Дару әл-Құран әл-Кәрим, 1981. – 642 б.

5 Ибн Хажар Асқаланаи. Фатху әл-Бәри шарху сахих әл-Бұхари. Том 1. – Каир: «Дарул хадис» баспасы, 2004. – 606 б.

6 Мухаммед Саид Тантауи. Ət-təфсир әл-уасит. Том 4. – Каир: Дару әс-Сағадаһ, 2007. – 360 б.

7 Ибн Сағд. Ət-Табақат әл-Кубра. Том 1. – Бейрут: Дару садыр, 2014. – 511 б.

8 Әбу Жағфар Мұхаммед ибн Жәрир Ət-Табари. Жамиғул-Баян ған тәуил Әл-Құран. Том 4. – Каир: Дару әс-сәлам, 2015. – 3432 б.

9 Имам әл-Құртуби. Әл-Жамиғ ли ахкам Әл-Құран. Том 5. – Каир: Дару әл-хадис, 2007. – 760 б.

10 Сахих Әл-Бұхари. (Ықшамдалған нұсқасы). – Алматы: «Кәусар саяхат» ЖШС, 2007. – 926 б.

11 Жалалиддин әс-Суюти. Әл-Хауи лил Фатауи. Том 2. – Бейрут: Дару-фикр, 2004. – 409 б.

12 Сахих Муслим. Том 1. 347-хадис. – Каир: «Дару әл-хадис», 2010. – 536 б.

13 Мухиддин Ән-нәуәуи. Шарху сахих Муслим. Том 1. – Дамаск: «Дару әл-Файха», 2010. – 264 б.

14 Шейх Әли Жумға. Әл-бәян. – Каир: Дару әл-муқаттам, 2014. – 400 б.

15 Сейтұлы Қ. Матруди ақидасы. – Алматы: «Көкжиек – Б» баспасы, 2011. – 176 б.

16 Шебир Ахмед Усмани. Фатху Әл-Мулһим. Том 1. – Дамаск: «Дару әл-қалам», 2006. – 446 б.

17 Ибн Абидин. Раддул Мухтар. Том 4.– Бейрут: Дару әл-кутуб әл-ғилмия, 2003. – 655 б.

18 Мулла Әли Қари. Шарху фиқһул Әкбар. – Дамаск: Дару ән-Нәфәис, 2009. – 270 б.

19 Мухаммед Заһид Кәусари. Әл-ғақида уә илму әл-кәлам. – Бейрут: «Дару әл-кутуб әл-ғилмия», 2004. – 567 б.

Transliteration

1 Abdurahman as-Sagdi. Al-bidga [Innovation in religion]. – Amman: Daru an-Nur, 2014. – 258 b. (in Arabic)

2 Auezov M. Zhirma tomdyq zhinagy. Tom 20. («Abai Qunanbaiuly» atty monografyalyq engbegi) [Monographic work entitled «Abai Kunanbayuly»]. – Almaty: «Zhazushy», 1985. – 496 b. (in Kaz)

3 Myrzahmetov M. Muhtar Auezov zhane Abaitanu problemalary [Mukhtar Auezov and the problems of Abai studies]. – Almaty: Gylym, 1982. – 296 b. (in Kaz)

4 Ibn Kasir. Muhtasar Tafsir Ibn Kasir [Abridged Tafsir of Ibn Kathir]. Tom 1. – Beirut: Daru al-Quran al-Karim, 1981. – 642 b. (in Arabic)

5 Ibn Hazhar Asqalanai. Fathu al-Bari sharhu sahih al-Buhari [Fath al-Bari: Commentary on Sahih al-Bukhari]. Tom 7. – Kair: «Darul hadis» baspasy, 2004. – 606 b. (in Arabic)

6 Muhammed Said Tantaui. At-tafsir al-uasit [The Intermediate Tafsir] Tom 4. – Kair: Daru as-Sagadah, 2007. – 360 b. (in Arabic)

7 Ibn Sagd. At-Tabaqat al-Kubra [The Major Book of Biographies or Al-Tabaqat al-Kubra]. Tom 1. – Beirut: Daru sadyr, 2014. – 511 b. (in Arabic)

8 Abu Zhagfar Muhammed ibn Zharir at-Tabari. Zhamigul-Bayan gan tauil Al-Quran [Comprehensive Explanation of the Interpretation of the Qur'an]. Tom 4. – Kair: Daru as-salam, 2015. – 3432 b. (in Arabic)

9 Imam Al-Qurtubi. Al-Zhamig li ahkam Al-Quran [Commonly known as Tafsir al-Qurtubi]. Tom 5. – Kair: Daru Al-hadis, 2007. – 760 b. (in Arabic)

10 Sahih Al-Buhari. (Yqshamdalgan) [Abridged version]. – Almaty: «kausar saiahat» ZhShS, 2007. – 926 b. (in Kaz)

11 Zhalaliddin as-Suiuti. Al-Haui lil Fataui [The Compendium of Fatwas]. Tom 2. – Beirut: Daru-fikr, 2004. – 409 b. (in Arabic)

12 Sahih Muslim. Tom 1. 347-hadis [Sahih Muslim (Volume 1, Hadith 347]. – Kair: «Daru al-hadis», 2010. – 536 b. (in Arabic)

13 Muhiddin An-Nauaui. Sharhu sahih Muslim [Commentary on Sahih Muslim]. Tom 1. – Damask: «Daru Al-Faiha», 2010. – 264 b. (in Arabic)

14 Sheikh Əli, Jumga. Al-baian [The Elucidation or The Clarification]. – Kair: Daru Al-muqattam, 2014. – 400 b. (in Arabic)

15 Seituly Q. Matrudi aqidasy [Matrudi's creed]. – Almaty: «kokzhiek – B» baspasy, 2011. – 176 b. (in Kaz)

16 Shebir Ahmed Usmani. Fathu Al-Mulhim [Commentary on Sahih Muslim]. Tom 1. – Damask: «l a-qalam», 2006. – 446 b. (in Arabic)

17 Ibn Abidin. Raddul Muhtar [Commentary of Ibn Abidin a renowned Hanafi fiqh reference]. Tom 4. – Beirut: Daru al-kutub al-gilmia, 2003. – 655 b. (in Arabic)

18 Mulla Ali Qari. Sharhu Fiqar hul Akbar [Commentary on Al-Fiqh al-Akbar]. – Damask: Daru an-Nafais, 2009. – 270 b. (in Arabic)

19 Muhammed Zahid Kausari. Al-gaqida uə ilmu Al-kalam [Creed and Islamic Theology]. – Beirut: «Daru al-kutub al-gilmia», 2004. – 567 b. (in Arabic)

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Еркінбек Дәкен	PhD докторант, Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, ORCID ID 0009-0009-6939-4590
Төрәлі Еділбайұлы Қыдыр	доцент, филология ғылымдарының кандидаты, ҚМДБ жанындағы ислам ғылыми зерттеу институты директоры, ORCID ID 0000-0001-9549-256X
Еркінбек Дәкен	докторант, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, ORCID ID 0009-0009-6939-4590
Төрәлі Еділбайұлы Қыдыр	доцент, кандидат филологических наук, директор научно-исследовательского института при духовном управлении мусульман Казахстана, ORCID ID 0000-0001-9549-256X
Erkinbek Daken	PhD student, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, ORCID ID 0009-0009-6939-4590
Toreali Kydyr	Associate Professor, Candidate of Philological Sciences. Director of the Scientific Research Institute under the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan, ORCID ID 0000-0001-9549-256X

МРНТИ 21.15.69 https://doi.org/10.48010/aa.v103i2.651

БУДУЩЕЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РЕЛИГИОЗНОГО ТЕЧЕНИЯ «АТА ЖОЛЫ» В КАЗАХСТАНЕ

[1]З. Малгараева, [1]А. Орынтай, [2]Р. Патеев

АННОТАЦИЯ

В статье ставится задача определения религиозного профиля организации «Ата жолы». Отмечается, что на сегодняшний день в научном дискурсе даются различные его понимания. Одни авторы в качестве основного дискурса определяют ее как тоталитарную/ авторитарную секту. Другие как вид традиционных оздоровительных практик, возрождение национальных ценностей. Транслируя казахские ценности, сами «Ата жолы» позиционирует себя как региональный вариант ислама. В статье делается вывод, что деятельность организации можно классифицировать как нью-эйдж. Соответственно определяются нарративы, концепты ее деятельности. Наиболее значимыми маркерами религиозной активности организации концептуализируются такие как синкретизм различных религиозных учений, в том числе эзотерических практик, поверхностный эклектизм, апелляция к традиционным казахским ценностям (вера в духов предков, зиярат, очишение огнем и др.), спиритуализм, гендерная агентность и др. Рассматривается структура организации. Транслирующими в обществе основные посылы организации являются медиумы – «аққу» и «сұңқары». Во главе организации находится окутанный мифологическими нарративами руководитель (основатель Тарыбаев), нижнее звено составляет подвижная непостоянная группа адептов. В работе делается вывод, что ввиду аморфности, идейной плюралистичности, адогматичности их позиций, отсутствие таких институций как духовные служители, молельные дома, позволяет им находить свою нишу в духовном бытии современного человека.

Ключевые слова: нью-эйдж, Ата жолы, ислам, эзотерика, казахские традиционные ценности, синкретизм.

[1]Евразийский национальный университет им. Л. Гумилева, Астана, Казахстан

[2] Комиссия по сохранению и укреплению традиционных российских духовно-нравственных ценностей Общественной палаты Республики Татарстан, Казань, РФ

Автор-корреспондент: Орынтай А., ayanoryntay@gmail.com

Ссылка на данную статью: Малгараева З., Орынтай А., Патеев Р. Будущее деятельности религиозного течения «Ата жолы» в Казахстане // Адам әлемі. – 2025. – №2(103). – С. 165-172.

Қазақстандағы «Ата жолы» діни ағымының болашағы

Аңдатпа. Мақалада «Ата жолы» ұйымының діни профилінің анықтау мақсаты қойылды. Бүгінгі таңда ғылыми дискурста ұйымының түрлі түсініктері берілуде. Бір авторлар негізгі дискурс ретінде оны тоталитарлық/авторитарлық секта ретінде айқындайды. Басқалары дәстүрлі емдеу практикаларының түрі, ұлттық құндылықтардың қайта жаңғыруы ретінде зерттейді. «Ата жолы» өзі қазақ құндылықтарын насихаттай отырып, өзін исламның өңірлік нұсқасы ретінде білдіреді. Мақалада ұйымның қызметін нью-эйдж деп жіктеуге болады деген қорытынды шығарылады. Тиісінше оның діни қызметінің нарративтері, тұжырымдамалары айқындалады. Ұйым қызметінің неғұрлым маңызды белгілері әртүрлі діни ілімдердің синкретизмі, оның ішінде эзотерикалық тәжірибилер, эклектизм, дәстүрлі қазақ құндылықтарына апелляция (ата-бабалар рухына сенім, зиярат, отты құрметтеу және т.б.), спиритуализм, гендерлік агенттігі және т.б. болып табылады. Медиумдар – «аққу» және «сұңқарлар» – қоғамға ұйымның негізгі идеяларды транслятор таратушы буыны болып табылады. Ұйымның басында мифологиялық нарративтермен таңылған басшы (негізін қалаушы Тарыбаев), төменгі буынды тұрақты емес адептер тобы құрайды. Мақалада олардың ұстанымдарының аморфтылығы, идеялық плюралистілігі, адогматикалығы, діни қызметкерлер және ғибадат үйлері сияқты институттардың жоқтығы оларға қазіргі заманғы адамның рухани өмірінде өз орнын табуға мүмкіндік береді деген қорытынды шығарылады.

Түйін сөздер: нью-эйдж, Ата жолы, ислам, эзотерика, қазақтың дәстүрлі құндылықтары, синкретизм.

The Future of the Religious Movement «Ata Zholy» in Kazakhstan

Abstract. The article aims to define the religious profile of the organization «Ata Zholy.» It is noted that there are diverse interpretations of the movement in current academic discourse. Some authors categorize it as a totalitarian/ authoritarian sect, while others consider it a form of traditional healing practices and a revival of national values. «Ata Zholy» positions itself as a regional variant of Islam, transmitting Kazakh values. The article concludes that the organization's activities can be classified under the New Age movement. Accordingly, the narratives and concepts of its activities are defined. The most significant markers of the organization's religious activity are conceptualized as syncretism of various religious teachings, including esoteric practices, superficial eclecticism, appeals to traditional Kazakh values (belief in ancestral spirits, ziyarah, fire purification, etc.), spiritualism, gender agency, and others. The organizational structure is examined. The main communicators of the organization's messages within society are mediums known as «akku» and «sunkars.» The organization is led by a mythologized leader (founder Tarybayev), while the lower tier consists of a fluid and unstable group of adherents. The article concludes that the amorphous, ideologically pluralistic, and non-dogmatic nature of the organization, along with the absence of institutions such as spiritual leaders and prayer houses, allows it to find its niche in the spiritual life of the modern individual.

Key words: New Age, Ata Zholy, Islam, Esotericism, Kazakh Traditional Values.

Введение

Хотя возникновение новых религий, течений всегда имело место в современном мире открытых коммуникаций, кризиса традиционных ценностей, влияния философии постмодерна современное религиозное пространство становится все более мозаичным и динамичным.

В постсоветских странах новые религии, как правило, возникают в контексте традиционных верований и религий, что обусловлено стремлением обеспечения легитимности нового вероучения среди верующего сообщества. Точками роста и конструирования новых религиозных течений в казахстанском обществе являются такие традиционные религии как ислам (как правило суфийского толка), христианство, буддизм, доисламские верования, по разному определяемые в научном дискурсе (шаманизм, тенгрианство, бақсылық). В этом отношении деятельность общественного объединения «Ата жолы» (с 1997 года также известна под названием «Ак жолы») представляет собой синтез исламских представлений, традиционных доисламских верований и практик, эзотерических практик, народных традиций, фольклора, патриотических призывов.

Несмотря на активную деятельность общественного объединения «Ата жолы» на сегодняшний день у исследователей не сложилось единого понимания религиозного профиля данной организации.

С точки зрения структуры организации, иерархии внутри общинных отношений и отношений с внешним миром отдельные исследователи концептуализируют ее в качестве секты [1, с. 306]. Анализ учения и религиозной практики позволяют концептуализировать феномен «Ата жолы» как нью-эйдж, хотя в религиозном поле сами адепты скорее декларируют себя как «региональный вариант ислама» [2, с. 486].

Вместе с тем, данный дискурс является отражением философии постмодерна с присущими ему установками на переработку и восприятие идей и практик так, как они считают нужным для себя, с нацеленностью на потребительство [3, с. 249-250], агностицизм, иррационализм, субъективизм [4, с. 9-10].

Таким образом, учитывая многоплановую активность данного религиозного течения, в особенности это относится к деятельности по «восстановлению казахской истории и идентичности», синтезу доисламских и исламских традиций, стремлению расширить влияние за пределами Казахстана, а также определенной популярности их оздоровительных практик, в том числе паломничества делают изучение данного феномена актуальным.

Методология

Источниками исследования послужили материалы полевых исследований, проведенных в период 2022 – 2023 гг. во всех регионах Казахстана. Авторы проводили беседы с адептами, так называемыми «акку» и «сункар» в Алматы, Астаны, в которых располагаются «головные офисы» организации. Акку и сункары – основное ядро организации, медиумы, получающие «знания» непосредственно от более высоких духовных сущностей.

В процессе сбора эмпирического материала акцент делался на нарративное интервью, свободную беседу, включенное наблюдение за культовой практикой «акку» и «сункар». Всего встреч было проведено с 15 адептами. Включенное наблюдение имело место как в «офисах» организации (во время сеансов лечения, бесед), так и во время паломничества, которое является одним из основных ритуальных действий. Для корреляции собранного эмпирического материала проводились экспертные встречи с религиоведами, этнографами, историками.

Учитывая синкретический характер риторики и ритуальной практики «Ата жолы», в основу были положены исследования по новой религиозности. Были изучены труды по движению нью-эйдж Апполонова А., Боаз Хус, Кантерова И., Элбакян Е., Albanese C., Hanegraaff W., Heelas P.

Ввиду распространенности данного течения в странах СНГ, были проанализированы работы казахстанских и российских авторов по данной проблематике (Акинчиц И., Сарсамбекова А., Баязитова Р., Стасевич И.).

Исследование позволило сделать вывод о синкретической природе данного течения, что является одним из маркеров новых религиозных направлений, в частности нью-эйдж и в целом философии постмодерна.

Основная часть

Несмотря на активную деятельность на сегодняшний день у исследователей не сложилось единого понимания религиозного профиля данной организации. Закрытость, авторитарный стиль руководства в определенной мере позволяют классифицировать его как секту (в основном это касается группы Т.Байтасова) [1, с. 306]. По мнению исследователей Асановой С., Абжалова С. организация является авторитарной деструктивной сектой, поскольку ее основная цель – принести пользу руководству, управляя людьми и получая от них деньги. Адепты организации используют гипноз, медитацию, латентные угрозы, многократное повторение одного и того же предложения [5, с. 111]. Исследователь Бигнова М. также определяет движение как деструктивную религиозную организацию, поскольку она оказывает негативное эмоциональное, психологическое, физическое воздействие на многих последователей и обращающихся к ним за помощью [6, с. 53].

Исследователь Стасевич И. отмечает, что деятельность «Ата жолы» демонстрирует один из способов реализации традиционного религиозного опыта, задача которого «заполнить духовную лакуну, возникшую в период прерыва-

ния традиции» [2, с. 486]. Однако эклектичность доктрины и включенность в нее различных духовно настроенных оккультных, эзотерических и метафизических учений, практик и концепций позволяет концептуализировать феномен «Ата жолы» как нью-эйдж [2, с. 486].

Дискурсы нью-эйдж

В научном дискурсе есть разные подходы к определению новых религиозных течений: оккультно-мистические, нью-эйдж, неоязычество и др., продуцируемые философией постмодерна.

Как отмечают исследователи, группы нью-эйдж возникают во второй половине XX века: в 1970-х–1980-х годах в западных странах, а в 1990-х годах – на территории постсоветских стран [7, с. 37].

Термин нью-эйдж является зонтичным понятием, под который исследователи подводят разнообразные мистико-оккультные религиозные группы, не имеющих единообразной организации и обрядовой практики [8, с. 898–899]. Нью-эйдж не является единым движением, а скорее сетью групп без централизованной власти, или лидерства, и без набора общих доктринальных положений [9, с. 118]. Таким образом, в отличие от «классических» новых религиозных движений в отношении религиозной природы нью-эйдж вопрос остаётся дискуссионным [10, с. 117].

Большинство исследователей отмечают, что новая религиозность есть порождение философии постмодерна [7; 10; 3] с присущими ему релятивизмом, эклектичностью, пластичностью, субъекториентированностью, переносом акцента от веры к практике, что формирует парадигму общества потребления. Пол Хилас также отмечает, что нью-эйдж «является религией того, что было описано как культура потребления» [11, с. 105]. Идеология нового религиозного движения является перефразированной потребностью общества [6, с. 53]. С другой стороны, в новой религиозности акценты смещаются от трансцендентного (Бог) к имманентному (мирское) [12].

Ханегграаф отмечает, что нарративы нью-эйдж – это различные культурные традиции, которые были маргинальными и задавленными, которые вновь вышли на поверхность в реконструированном виде и стали частью публичных дискурсов (3, с. 249-250]. Таким образом, эволюция нью-эйдж отражает растущее культурное значение «вытесненных нарративов и культурных тем, переоценивает, возрождает и обновляет широкий спектр традиций и практик» [10, с. 117].

Исследователи нью-эйдж выделяют нескольких характерных тем, определяющих их дискурс.

Боаз Хус акцентирует внимание на двух аспектах: эклектичная природа постмодернистской духовности, что размывает демаркационные линии между наукой, религией и поп культурой [13, с. 133]. Российская исследовательница Элбакян также отмечает особый синкретизм учений нью-эйдж, в состав которых инкорпорируются помимо различных религий и эзотерических доктрин, элементы «духовного» врачевания, экологических и других учений [7, с. 42]. Однако, по мнению исследователя, содержательная глубина заменятся поверхностной эклектикой, что соответствует посылам эпохи постмодерна и делает исповедование этой формы религиозности достаточно упрощенным занятием.

В качестве общих черт нью-эйдж можно выделить веру в реинкарнацию и цикличность жизни; в возможность различных способов коммуникации со сверхъестественными сущностями; в то, что они призваны установить некий мировой порядок благодаря овладению космической энергией [7, с. 41].

В качестве религиозных практик движение нью-эйдж использует астрологию, спиритизм, медитацию, ясновидение посредством «медиумов». Практики дополняются особым отношением к питанию, вегетарианством, психоделической практикой, целительством, магическими заговорами, использованием различных сакральных предметов (маятники, обереги, магические кристаллы»), защищающих от порчи и сглаза [7, с. 41].

Кэтрин Л. Альбаниз предполагает, что дискурс нью-эйдж и связанные с ним практики представляют собой новую исцеляющую религию [14, с. 357]. Согласно Ханеграафу, «распространение того, что может быть названо «альтернативной медициной», несомненно, представляет собой один из очевидных аспектов нью-эйдж» [15, с. 42]. В этой связи нью-эйдж часто позиционируют себя не только в качестве новой религии, а духовных центров, центров целительства, ясновидения [7, с. 41]. Исследователь Акинчиц И. отмечает, что новые религиозные течения могут функционировать в качестве общественных, просветительских, спортивных, лечебно-оздоровительных центров и школ [16, с. 195].

Отражением философии постмодерда является нарратив нью-эйдж, который Пол Хилас называет концепцией «Я-духовность» (self-spirituality) [17, с. 19]. Человек становится «конструктором» реальности, поскольку от рекомендуемой ему активности зависит не только его будущее. Таким образом, невзгоды и трудности рассматриваются не как имеющие место объективные процессы, а исключительно как негативная субъективная реакция адепта.

Ханеграафф отмечает, что «одной из заметных черт мышления в нью-эйдж является повышенное внимание к современной науке» [15, с. 62]. В риторике нью-эйдж активно эксплуатируется научная терминология, таким образом их учение представляет собой микс научных тем и их нарративов.

Исследователь Кантеров И. отмечает, что приобщение к вере чаще всего происходит не эволюционно, а внезапно, сопровождаясь

резким изменением взглядов, последователи новых религозных движений верующие первого поколения. Они характеризуются наличием в них главных, как правило харизматичных фигур – основателей движений и последующих лидеров. Чаще всего они провозглашают себя божествами или их посланцами (мессиями), принесшими в мир новое истинное учение [8, с. 892].

Таким образом, нью-эйдж как новая религиозность, размывая традиционные религиозные дискурсы, конструирует новые мейнстримы религиозного пространства.

Дискурс «Ата жолы» как движения нью-эйдж

Данные аспекты в той или иной степени находят отражение и в деятельности «Ата жолы». На сегодняшний день оно функционирует как общественное объединение «Ата баба жолымен рухани жаңғыру» и презентует себя как научная школа по возрождению казахских ценностей.

Вдохновителем движения «Ата жолы» являлся «целитель и провидец» Кыдырали Тарыбаев, что является одной типичных особенностей деятельности новых религозных движений. Как и принято в данных традициях, личность Тарыбаева окутана мифами. «В знак доказательства его избранности ему был дан знак («қолында мөр болады»), была открыта «сердечная чакра» и возможность получать предвидения с потустороннего мира святых» (респондент 1). По словам членов этой организации, Аллах и святые обозначили Тарыбаеву программу действий на ближайшие 600 лет по возрождению казахов («қазақты сен оятасың, артыңнан ілестіресің») (респондент 2).

После смерти Тарыбаева, «Ата жолы» фактически распалась на несколько групп (в рамках течения каждая группа символически называется Орда). Процессы маргинализации организации – создание новых групп, девальвирование других показывают устойчивую тенденцию и напрямую связаны с наличием харизматичного лидера. На сегодняшний день фактически невозможно установить реальное количество групп, действующих под именем «Ата жолы». Филиалы организации разбросаны по всему Казахстану, приблизительная численность одной такой организации — 15–20 чел.

Перед каждым новым лидером последующих групп встает задача легитимизации своей миссии. Сегодня наиболее заявленным в религиозном пространстве является группа под руководством Байтасова в Астане. По словам адептов, у него было видение (аян) о том, что Тарыбаев осуществление 600 – летней программы, которую он получил от высших сил, передал ему.

Общение с адептами религиозного течения показывают синкретизм его вероучения и духовных практик, что является одним из основных нарративов нью-эйдж [7, с. 42].

Ядро учения составляют два дискурса: вера в духов предков и региональная версия ислама с упором на отдельные суффийские практики. Надо отметить, что большинству казахов присущ такой симбиоз верований.

Вера в Аллаха, чтение пятикратного намаза и зикра, признание Корана в качестве священной книги, ожидание Махди, держание поста (оразы) – эти нормы ислама в той или иной степени артикулируются в учении атажоловцев. Однако глубинные интервью с адептами организации показали, что большинство из них не ходят в мечеть, считая ее «грязным» местом, имеют свое «толкование» Корана, посты держат согласно своим предписаниям (перед зияратом – паломничеством, очищение по четвергам перед духовным общением с духами предков) (респонденты ФГ). Духовное становление они интепретируют в контексте суффийской традиции как переходы от шариата к тарикату, магрифату и акикату. По словам адептов, состояние общения с духами предков ими определяется как магрифат. Атажоловцы дают собственную интерпретацию текстов Корана. Например, в Коране под понятием «мы», по их мнению, имеются ввиду Аллах и духи предков. Таким образом, они легитимируют практику поклонения духам предкам. Разного рода информация (предсказания) приходит адептам от предков, как правило, во сне, которые в свою очередь получают ее от ангелов по приказу Аллаха (респондент 2).

Зикр также является способом общения с аруахами, открытия пророческого дара. Зикр могут совершать только избранные. Как правило, избранные проходят через различные жизненные испытания, сами становятся источником мудрости (хикметов). И самое главное, не человек дает право совершать зикр, Аллах открывает в этих людях этот дар.

По словам респондентов, во время зикра аруахи напрямую от Аллаха передают информацию. Это может быть информация государственного уровня (по словам одного респондента, аруахи во время зикра предупреждали о январских событиях 2022 г.), о природных катаклизмах (было послание о землетрясении в Турции), о жизни великих казахов прошлого и т.д.

Если догматика «Ата жолы» в большей степени опирается на исламские нормы, то ритуальная практика течения апеллирует к вере в духов предков (аруак).

Основу дискурса «веры в духов предков» составляет концепция «Бес ата» (пять предков), которые являются высокими духовными сущностями, покровителями определенной территории, конкретных людей.

Именно с установления сакральной связи с ними начинается процесс открытия целительного дара, жизненного пути, становления в качестве медиума.

В ходе полевых исследований нами были посещены 2 офиса (Орда) в гг. Астана и Алматы. Ядро организации составляют руководитель (в Астане – Т. Байтасов), далее следуют медиумы –

акку (дословно «лебедь») и сункары (дословно «сокол»). Далее за ними следуют потенциальные акку и сункары, то есть обладающие даром целительства и предвидения, но пока не открывшие в себе это дар. Будущие адепты должны получить благословение (бата) предков (аруақов), пройти полный курс инициациии (совершить паломничество, лечение камчой, систематически получать аян – видения). В дальнейшем медиумы могут формировать собственные группы (Орда) и действовать самостоятельно.

По словам респондента, в определенные периоды акку и сункары не должны покидать Орду, не иметь близких отношений с мужем / женой, что трактуется им как сохранение ритуальной чистоты и соответственно обеспечение возможности общения с миром духов (тылсым әлем). Во время посещения их Орды, мы также подвергались обряду очищения, только после которого они посчитали возможным общение с нами. Каждая Орда имеет своего покровителя (предка, который как правило похоронен на этой территории), именем которого она себя называет. Например, Орда Сыпатай батыра, Жамбыл ата и т.д. Начало деятельности Орды – символическое событие, поскольку оно возможно только после посещения духом святого сункаров и акку Орды, после чего читаются специальные молитвы, изгоняются злые духи, совершается жертвоприношение. После совершения всех ритуалов дух умершего предка становится покровителем, передает предсказания и т.д. [5, с. 109].

Центральным ритуалом является паломничество к «Бес ата» (пять предков – покровителей), которое представляет собой симбиоз имеющейся традиции в древних верованиях казахов (зиярат), с элементами шаманистских практик (погружение тела страждующего в землю около захоронения, получение бата от предков через медиума на месте захоронения, накрывание белой тканью место захоронения, питье воды, смешанной с землей места захоронения). Во время паломничества на «Бес ата» паломники просят у Аллаха помощи в своих начинаниях (открыть дорогу), благополучия, справедливости, детей. Могилы накрывают отрезом белой материи, читают молитвы по усопшим («дұға»), включая суры из Корана, совершаются жертвоприношения.

В техниках лечениях адептами организации используют так называемое «говорение сердцем» («жүрекпен сөйлеу»), когда медиумы погружаются в состояние транса и передают послания от аруахов. Один из адептов – «акку» так передает это состояние: «Во время предачи послания предков я ощущаю, что постепенно мое сознание угасает и мной управляют другие силы. Ощущая, что я что-то говорю, не понимаю смысл сказанного» [5, с. 108]. Часто свои послания медиум передает речитатовом.

Завершается мистический сеанс получением бата – благословения предка. Достаточно часто предки вместе с благославлением передают определенный дар паломнику – лечить людей, предвидеть будущее. При этом паломник не может отказаться от них, что несет угрозы ему и его близким [5, с. 109]. Таким образом, индивидуальный путь становления в качестве медиума начинается с получения бата от духов предков до признания в качестве проводника воли предка и позиции религиозного менторства, руководителя самостоятельного сообщества (Орды).

Имея ввиду данный аспект деятельности нью-эйдж, Пол Хилас в качестве определяющей его характеристики называет концепцию «Я-духовность» (self-spirituality) [17, с. 19]. Человек становится «конструктором» реальности [7, с. 38-39]. Данная характеристика нью-эйдж в деятельности «Ата жолы» проецируется через апелляцию к дару паломника, полученного благославением духа предков, который становится точкой отсчета его нового мироощущения. По утверждениям бывших адептов/пострадавших, руководители и лидеры организации в наличие недугов винили наличие у больных паранормальных способностей, развитие которых поможет улучшить здоровье, а также развить способности «целителей».

Мотивация на пути духовного становления, начиная от вступления в группу в качестве адепта, дальнейшего становления медиумом и создания самостоятельной ячейки (Орды) существенно меняется. Если первый этап связан с попыткой найти выход из сложных жизненных ситуаций, то служение и создание дочерней структуры связаны с желанием духовного роста и оказания помощи окружающим.

Как и во многих религиозных течениях нью-эйдж, женщины становятся активными реализаторами, медиумами. Исследователи отмечают, несмотря на то, что в «Ата жолы» могут быть женщины и мужчины, в большинстве групп (орд) можно заметить в качестве управляющего слоя больше мужчин, а на среднем уровне, который более контактирует со страждущими, чаще встречаются женщины (акку). Таким образом, несмотря на внешнюю патриархальность, культовая практика пробуждает в женщинах стремление к самореализации в качестве носительниц духовного начала [6, с. 54].

Важным идеологическим посылом «Ата жолы» является апелляция к этническому дискурсу. Это обязательное ношение традиционной казахской одежды, серебряных украшений, кожанных сапог (мәсі, байпақ), общение исключительно на казахском языке, «новое прочтение» истории казахов, что по их мнению несет сакральный смысл, введение «научной школы по возрождению духовности».

По словам адептов, для того чтобы верующего во время паломничества посетил дух предка, он в течении 40 дней должен быть в закрытой одежде. Женщинам предписано носить платья в казахском стиле с широким подолом, чтобы получать энергию от земли, камзолом с казахским орнаментом. В этом контексте объясняется и запрет женщинам носить брюки. Ношение головного убора (кимешек – казах-

ский вариант головного убора) является обязательным, поскольку на голове расположено 5 чакр, которые необходимо прикрывать, что в том числе влияет на интеллектуальную деятельность, возможность получать пророчества.

Во время интервью адепты высказались об использовании ими нумерологии как науке чисел, принципе реинкарнации как основы будущего перерождения, телепатии, эзотерики, чтении книг Блаватской. Однако в более детальных вопросах о данных учениях, адепты не смогли продемонстрировать глубокие знания. Данный аспект нью-эйдж отмечался многими исследователями. Синкретизм учений носит чаще поверхностный эклектичный характер, без формирования содержательной глубины [7, с. 38-39].

Исследователи отмечают, что в качестве религиозных практик движение нью-эйдж использует астрологию, спиритизм, медитацию, ясновидение посредством «медиумов». В организации «Ата жолы» духовно-мистическое ядро составляют медиумы – акку и сұңқары. Для получения и передачи информации эти посредники входят в транс, соединяются с духом умершего святого и передают «бата» (послание) от последнего конкретному человеку [18, с. 134].

Как и большинство нью-эйдж, одним из направлений деятельности «Ата жолы» является нетрадиционная оздоровительная практика (лечение камчой, чтение Корана, ритуалы во время паломничества и др.). Адепты организации акцентируют внимание на онтологических смыслах их целительской деятельности:

- лечение не просто тела, а целиком полностью души, кармы, духа. Только в системном подходе возможно полное выздоровление;

- при внешней похожести лечения у баксы, народных лекарей, только атажоловцы могут достигнуть результата, поскольку сохраняют себя в духовной чистоте, совершают паломни-чество, таким образом собирая духовную энергию.

В 2009 году за принесение физического и психологического ущерба здоровью своих адептов суд г. Астаны принял решение о запрете деятельности «Ата жолы» в Казахстане. Однако полевые исследования фактически показали, что они продолжают свою деятельность и, учитывая количество паломников, оно остается достаточно популярным.

В целом, тема динамики и перспектив нью-эйдж вызывает интерес у исследователей, взгляды которых зачастую кардинально расходятся. В 60-х годах Томас Лукман писал о предстоящем постепенном вытеснении со стороны новой религиозности традиционных форм религии. Это время, когда человек строит свое собственное мировоззрения на его личностном уровне. Лукман назвал это мировоззрение «невидимой религией» [19, с.203].

Питер Кларк отмечает, что растущий рост невоцерковленной духовности субъективного толка способен обеспечить нью-эйдж постоянный приток последователей в будущем [20, с. 40].

Наблюдение за деятельностью организации в течение года позволяет сделать вывод о достаточной популярности и распространенности ее, в основном среди казахов. Однако среди последователей не только казахи, фактически во время паломничества можно наблюдать представителей различных этносов. Послание-бата от предков могут получить как мусульмане, так и христиане. По-видимому, это и способствует широкому и быстрому распространению данного религиозного течения, «не ограниченного рамками пола, возраста и вероисповедания» [2, с. 487]. Исследователь Амелин М. отмечает, что в Оренбургской области организация объединяет сотни членов. Известно о существовании ячеек организации в Оренбурге, Орске и Соль-Илецке [21, с. 38]

Среди обращающихся в организацию встречаются представители всех слоев общества: представители научной интеллегенции, творческие люди, безработные и т.д. Характеризуя верующих, попадающих под влиянием оккультно-мистических течений, Акинчиц отмечает тех, которые потеряли уверенность в своих силах, утратили чувство социального оптимизма [16, с. 196]. Этот аспект разумеется имеет место, однако тот факт, что организация использует различные легитимные в казахской и казахстанской культуре методы воздействия, привлекает туда самых разных людей.

Стасевич отмечает, что «около 2 млн казахстанцев совершили паломничества, используя услуги движения «Ата жолы»» [2, с. 486]. Основными источниками финансирования являются денежные взносы самих участников (как правило речь идет о плате за участие в паломничестве), при этом принципы организации схожи с так называемыми «финансовыми пирамидами» — каждый член организации должен привести с собой как можно больше новых последователей, тем самым он повышает свой статус в структуре течения [2, с. 483-484].

Исследователь Элбакян отмечает две основные тенденции в развитии нью-эйдж: «неуклонный «дрейф» в сторону «классических» новых религиозных движений и, напротив, отход от «религиозной проблематики», утрата отдельных «религиозных черт» [7, с. 36]. Учитывая это, можно заметить дрейф деятельности организации «Ата жолы» от религиозной тематики к симбиозу оздоровительных, образовательных практик. Вместе с тем, отсутствие целостного вероучения и крен на практическую составляющую способствует децентрализации ее деятельности.

В силу децентрализованного характериа деятельности «Ата жолы» имеет место многовекторная трансформация ее филиалов. В северных регионах Казахстана более активная группа Т.Байтасова ставит цели более духовного характера – открытие новых страниц истории посредством обнаружения и обустройства захоронений исторических личностей, возрождение исконных традиций паломничества. Например, по словам адептов, ими были

обнаружены «настоящие» места захоронения Абылай хана, Қабанбай батыра и др. В южных областях Казахстана деятельность носит более прагматический характер: в основном они занимаются лечением посредством зиярата.

Заключение

Таким образом, несмотря на то, что деятельность организации официально запрещена, думается она будет активно заявлять о себе. Сегодня продолжаются процессы трансформации ее деятельности.

Во-первых, организация легитимна в контексте традиционного для тюркского (казахского) сознания культа предков. Данный майнстрим составляет ядро учения «Ата жолы». Лечение традицинными способами, паломничество, сохранение казахских традиций – уже получило «легитимность» и представляет собой мотивационное основание деятельности для самих адептов.

Во-вторых, учитывая мусульманское большинство общества, идеологическими скрепами их концепции являются исламские ценности и установки. Выполнение пяти столпов ислама декларируется ими как основа их вероучения.

В-третьих, заданная позиция синкретизма позволяет течению «гибко» реагировать на вызовы времени, своевременно присоединяя к нему идеи астрологии, нумерологии, мистицизма и др.

В-четвертых, организация выстроена таким образом, что получившие дар целительства и ясновидения могут формировать собственные группы, заниматься целительством, что предоставляет интерес отдельным адептам. Таким образом, сегодня функционирует неопределенное количество групп под общим названием «Ата жолы». Во время полевых исследований в беседах с ними, многие из них не знали друг друга ни в лицо, ни по имени. По словам адептов, между группами есть определенные противоречия, связанные прежде всего с пониманием благочестия.

Одной из причин широкой популярности «Ата жолы» в 90-ые годы, по мнению экспертов, являлось желание возродить казахскую этничность, национальную самобытность, возродить традиционную культуру.

Исследователь Рыжов Ю. отмечает, что новая религиозность ввиду своей аморфности и плюралистичности сможет видоизменяться [12]. Таким образом, гибкость и открытость их позиций, адогматизм и эклектичность, отсутствие таких институций как необходимость большого количества адептов, молельных домов, слоя духовных служителей позволяет им находить нишу в духовном бытии современного человека.

Список литературы

1 Токтосунов Т. Ж. Религиозное течение Ата-Жолы и суфизм // «Идеалы и ценности ислама в образовательном пространстве XXI века» Материалы XI Международной научно-практической конференции. – Уфа: Изд-во «Мир печати», 2018. – 448 с.

2 Стасевич И.В. Дороги предков. Традиционные и современные религиозные течения в Казахстане. Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого РАН // [Электронный ресурс] URL: http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03_05/978-5-88431-239-5/ (Дата обращения 01.08.2024)

3 Hanegraaff W. J. New Age Religion // Religion in the Modern World. – London/New York: Routledge, 2002. – P. 249-264.

4 Апполонов А.В. Наука о религии и ее постмодернистские критики. – М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2018. – 239 с.

5 Асанова С.С., Абжалов С.У. Қазақстандағы неопаганистік қозғалыстар: «Ақ жолы» ұйымы мысалында // ҚазҰУ Хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. – №3 (57). – 2016. – С. 107-112.

6 Бигнова М.Р. Пересмотр традиционной роли женщин в псевдоисламских практиках на примере «Ата жолы» // «Религия, религиозные организации, стратегии и практики дерадикализации: гендерный аспект» Материалы II Международной научно-практической конференции. – Махачкала: Издательство АЛЕФ, 2023. – 182 с.

7 Элбакян Е.С. Новые религиозные движения эпохи постмодерна: динамика организаций нью-эйдж (на примере организации «Радастея») // Новые религиозные движения / New Religious Movement. – 2018. Амурский государственный университет. – С. 36-51.

8 Кантеров И.Я. Новые религиозные движения // Энциклопедия религий. – М.: «Академический проект», 2008. – С. 892.

9 Arweck E. New Religious Movements // Religion in the Modern World. – London/New York: Routledge, 2002. – P. 264-289.

10 Lyon D. A Bit of a Circus: Notes on Postmodernity and New Age // Religion. – Volume 23. – 1993. – P. 117-126.

11 Heelas P. The Limits of Consumption and the Post-Modern «Religion» of the New Age // The Authority of the Consumer. – London/New York: Routledge, 1993. – P. 94-108.

12 Рыжов Ю.В. Религия 5.0 и проблема религиозной идентичности // Studia Humanitatis. – 2024. – № 1. [Электронный ресурс] URL: www.st-hum.ru Ciberleninka (Дата обращения 01.07.2024)

13 Боаз Хус. Новая эра каббалы. Современная каббала, Нью-эйдж и духовность в эпоху постмодерна // Государство. Религия. Церковь. – 2013. – № 4(31). – С. 133-143.

14 Albanese C.L. Religion and the American Experience: A Century After // Church History. – 1988. – Vol. 57, № 3, – P. 337-351.

15 Hanegraaff W.J. New Age Religion and Western Culture: Esotericism in the Mirror of Secular Thought. – State University of New York, 1998. – 571 p.

16 Акинчиц И.И. Деструктивизм новых оккультно-мистических течений // Вестник Брестского государственного технического университета. – 2011. – №6. – С. 194-196.

17 Сарсамбекова А.С., Баязитова Р.Р., Ботбайбекова С.К., Ибадуллаева З.О., Ярыгин С.А. «Бата беру» в культуре казахов – традиции и новации // Вестник НГУ. Серия История, филология. – 2021. – Т. 20. – №3. – С. 131-141.

18 Shimazono S. Contemporary Religions and the Public Arena: Centring on the Situation in Japan // The centrality of religion in social life: essays in honour of James A. – Beckford, Routledge, 2008. – P. 203–214.

19 Clarke P.B. New Religion in global perspective // Religious Change in the Modern World. – London, 2006.

20 Амелин В.В., Денисов Д.Н., Моргунов К.А. Межэтнические и конфессиональные отношения в Оренбургской области. – Оренбург: ООО ИПК «Университет», 2013. – 270 с.

Transliteration

1 Toktosunov T. Zh. Religioznoe techenie Ata-Zholy i sufizm [Religious movement Ata-Zholy and Sufism] // «Idealy i cennosti islama v obrazovatel'nom prostranstve XXI veka» Materialy XI Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii. – Ufa: Izd-vo «Mir pechati», 2018. – 448 s. (in Russ)

2 Stasevich I.V. Dorogi predkov. Tradicionnye i sovremennye religioznye techenija v Kazahstane [Roads of ancestors. Traditional and modern religious movements in Kazakhstan]. Jelektronnaja biblioteka Muzeja antropologii i jetnografii im. Petra Velikogo RAN // [Jelektronnyj resurs] URL: http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03_05/978-5-88431-239-5/ (Data obrashhenija 01.08.2024) (in Russ)

3 Hanegraaff W. J. New Age Religion // Religion in the Modern World. – London/New York: Routledge, 2002. – P. 249-264.

4 Appolonov A.V. Nauka o religii i ee postmodernistskie kritiki [The science of religion and its postmodern critics]. – M.: Izdatel'skij dom Vysshej shkoly jekonomiki, 2018. – 239 s.

5 Asanova S.S., Abzhalov S.U. Қazaқstandaғy neopaganistik қozғalystar: «Aқ zholy» ұjymy mysalynda [Neopagan movements in Kazakhstan: the example of «Ak Zholy» organization] // Қaz¥U Habarshysy. Filosofija serijasy. Mədeniettanu serijasy. Sajasattanu serijasy. – №3 (57). – 2016. – S. 107-112. (in Kaz)

6 Bignova M.R. Pereѕmotr tradicionnoj roli zhenshhin v psevdoislamskih praktikah na primere «Ata zholy» [Review of the traditional role of women in pseudo-Islamic practices on the example of «Ata Zholy»] // «Religija, religioznye organizacii, strategii i praktiki deradikalizacii: gendernyj aspekt» Materialy II Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii. – Mahachkala: Izdatel'stvo ALEF, 2023. – 182 s. (in Russ)

7 Jelbakjan E.S. Novye religioznye dvizhenija jepohi postmoderna: dinamika organizacij n'ju-jejdzh (na primere organizacii «Radasteja») [New Religious Movements of the Postmodern Era: Dynamics of New Age Organizations (for example, the organization "Radasteya")] // Novye religioznye dvizhenija / New Religious Movement. – 2018. Amurskij gosudarstvennyj universitet. – S. 36-51. (in Russ)

8 Kanterov I.Ja. Novye religioznye dvizhenija [New religious movements] // Jenciklopedija religij. – M.: «Akademicheskij proekt», 2008. – S. 892. (in Russ)

9 Arweck E. New Religious Movements // Religion in the Modern World. – London/New York: Routledge, 2002. – P. 264-289.

10 Lyon D. A Bit of a Circus: Notes on Postmodernity and New Age // Religion. – Volume 23. – 1993. – P. 117-126.

11 Heelas P. The Limits of Consumption and the Post-Modern «Religion» of the New Age // The Authority of the Consumer. – London/New York: Routledge, 1993. – P. 94-108.

12 Ryzhov Ju.V. Religija 5.0 i problema religioznoj identichnosti [Religion 5.0 and the problem of religious identity] // Studia Humanitatis. – 2024. – № 1. [Jelektronnyj resurs] URL: www.st-hum.ru Ciberleninka (Data obrashhenija 01.07.2024) (in Russ)

13 Boaz Hus. Novaja jera kabbaly. Sovremennaja kabbala, N'ju-jejdzh i duhovnost' v jepohu postmoderna [Contemporary Kabbalah, New Age and spirituality in the postmodern era] // Gosudarstvo. Religija. Cerkov'. – 2013. – № 4(31).– S. 133-143. (in Russ)

14 Albanese C.L. Religion and the American Experience: A Century After // Church History. – 1988. – Vol. 57, № 3. – P. 337-351.

15 Hanegraaff W.J. New Age Religion and Western Culture: Esotericism in the Mirror of Secular Thought. – State University of New York, 1998. – 571 p.

16 Akinchic I.I. Destruktivizm novyh okkul'tno-misticheskih techenij [Destructivism of new occult-mystical currents] // Vestnik Brestskogo gosudarstvennogo tehnicheskogo universiteta. – 2011. – №6. – S. 194-196. (in Russ)

17 Sarsambekova A.S., Bajazitova R.R., Botbajbekova S.K., Ibadullaeva Z.O., Jarygin S.A. «Bata beru» v kul'ture kazahov – tradicii i novacii [«Blessing» in Kazakh culture - traditions and innovations] // Vestnik NGU. Serija Istorija, filologija. – 2021. – T. 20. – №3. – S. 131-141. (in Russ)

18 Shimazono S. Contemporary Religions and the Public Arena: Centring on the Situation in Japan // The centrality of religion in social life: essays in honour of James A. – Beckford, Routledge, 2008. – P. 203–214.

19 Clarke P.B. New Religion in global perspective // Religious Change in the Modern World. – London, 2006.

20 Amelin V.V., Denisov D.N., Morgunov K.A. Mezhjetnicheskie i konfessional'nye otnoshenija v Orenburgskoj oblasti [Interethnic and confessional relations in the Orenburg region]. – Orenburg: OOO IPK «Universitet», 2013. – 270 s. (in Russ)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Зауре Малгараева	доцент, кандидат философских наук, Евразийский национальный унвиерситет имени Л.Гумилева, Казахстан, email: malgarayeva.zaure@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1794-2016
Аян Орынтай	PhD докторант, Евразийский национальный унвиерситет имени Л.Гумилева, Казахстан, email: Ayan.Oryntay@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2988-0932
Ринат Патеев	кандидат политических наук, председатель Комиссии по сохранению и укреплению традиционных российских духовно-нравственных ценностей Общественной палаты Республики Татарстан, Российская Федерация, email: pateev@bk.ru, ORCID ID: 0009-0008-1351-8200.
Зауре Малғараева	доцент, философия ғылымдарының кандидаты, Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: malgarayeva.zaure@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1794-2016
Аян Орынтай	PhD докторант, Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: Ayan.Oryntay@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2988-0932
Ринат Патеев	саяси ғылымдар кандидаты, Татарстан Республикасы Қоғамдық палатасының дәстүрлі ресейлік рухани-адамгершілік құндылықтарды сақтау және нығайту жөніндегі комиссиясының төрағасы, Ресей Федерациясы, email: pateev@bk.ru, ORCID ID: 0009-0008-1351-8200.
Zaure Malgaraeva	Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, L.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: malgarayeva.zaure@gmail.com, the ORCID ID: 0000-0002-1794-2016
Ayan Oryntay	PhD Student, L.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: Ayan.Oryntay@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2988-0932
Rinat Pateev	Candidate of Political Sciences, Chairman of the Commission for the Preservation and Strengthening of Traditional Russian Spiritual and Moral Values of the Public Chamber of the Republic of Tatarstan, Russian Federation, email: pateev@bk.ru, ORCID ID: 0009-0008-1351-8200

IRSTI 21.15.47 https://doi.org/10.48010/aa.v103i2.792

DIALOGICAL DISCOURSE OF ISLAM IN A MULTI-CONFESSIONAL SPACE

[1]M.K. Bektenova, [2]N.L. Seitakhmetova

ABSTRACT

The article analyzes the possibilities of the dialogical discourse of Islam in a multi-confessional society. This is especially relevant in the context of the increasing number of Muslim believers around the world and in Kazakhstan. Despite the fact that most Kazakhstanis consider themselves Muslims, there is a fairly large confessional palette in the country, in connection with which a secular, democratic state undertakes the obligation to ensure equal rights for representatives of all its citizens, regardless of ethnicity, religious affiliation. Therefore, interfaith dialogue is not only about the relationship between religious representatives, it is also a safe, conscious, tolerant, sustainable civil society. Islam, in this case, as the dominant religion in Kazakhstani society, should be focused on maintaining interfaith dialogue and stability in the country. In general, sociological measurements periodically conducted to determine public opinion in the field of interfaith relations and support for state policy of interfaith dialogue and tolerance, show positive assessments and a high level on the part of the population. However, both radical Islamic views and Islamophobic citizens of Kazakhstani society may display intolerant narratives or behavior, which may negatively affect the stable development of the state. In this regard, the study and popularization of Islamic dialogic discourse is an important mechanism for maintaining harmonious relations in the interfaith sphere.

Key words: Islam, Multi-Confessional Space, Kazakhstan, Tolerance, Dialogue of Religions.

[1] Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

[2] Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MES RK, Almaty, Kazakhstan

Author-correspondent:
Bektenova M.K.,
mbektenova13@gmail.com

Reference to this article:
Bektenova M.K.,
Seitakhmetova N.L. Dialogical Discourse of Islam in a Multi-Confessional Space // Adam Alemi. – 2025. – No.2 (103). – P. 173-179.

Поликонфессиялық кеңістіктегі исламның диалогтық дискурсы

Аңдатпа. Мақалада поликонфессиялық қоғамдағы исламның диалогтық дискурсының мүмкіндіктері талданады. Бұл әсіресе бүкіл әлемде және Қазақстанда мұсылман діндарларының көбеюі жағдайында өзекті. Қазақстандықтардың көпшілігі өздерін мұсылман деп санайтынына қарамастан, елде конфессиялардың алуан түрлі палитрасы бар, осыған байланысты зайырлы, демократиялық мемлекет этникалық, діни қатыстылығына қарамастан барлық азаматтарының өкілдері үшін тең құқықтарды қамтамасыз ету міндетін өзіне алады. Сондықтан конфессияаралық диалог тек діни өкілдер арасындағы қарым-қатынас туралы ғана емес, ол сондай-ақ қауіпсіз, саналы, толерантты, тұрақты азаматтық қоғам туралы. Бұл жағдайда ислам қазақстандық қоғамдағы басым дін ретінде елдегі конфессияаралық диалог пен тұрақтылықты сақтауға бағытталуы тиіс. Жалпы, конфессияаралық қатынастар саласындағы қоғамдық пікірді және конфессияаралық диалог пен толеранттылықтың мемлекеттік саясатын қолдау деңгейін айқындау мақсатында кезең-кезеңімен жүргізілетін әлеуметтанулық зерттеулер халық тарапынан оң бағалар мен жоғары деңгейді көрсетеді. Соған қарамастан, радикалды исламдық көзқарастардың өкілдері тарапынан да, қазақстандық қоғамның исламофобиялық көзқарасы бар азаматтары тарапынан да интолерантты әңгіме немесе әрекет көрсетілуі мүмкін, бұл мемлекеттің тұрақты дамуына теріс әсер етуі мүмкін. Осыған байланысты, ислами диалогтың дискурсын зерделеу және тарату конфессияаралық саладағы үйлесімді қатынастарды сақтаудың маңызды тетігі болып табылады.

Түйін сөздер: ислам, поликонфессиялық кеңістік, Қазақстан, толеранттылық, діндер диалогы.

Диалогический дискурс ислама в поликонфессиональном пространстве

Аннотация. В статье анализируются возможности диалогического дискурса ислама в поликонфессиональном обществе. Это особенно актуально в условиях увеличения числа верующих мусульман по всему миру и в Казахстане. Несмотря на то, что большинство казахстанцев относят себя к мусульманам, в стране присутствует достаточно большая конфессиональная палитра, в связи с чем, светское, демократическое государство берет на себя обязанность обеспечить равные права для представителей всех своих граждан вне зависимости от этнической, религиозной принадлежности. Поэтому межконфессиональный диалог – это не только про взаимоотношения между религиозными представителями, это в том числе, и безопасное, сознательное, толерантное, устойчивое гражданское общество. Ислам, в данном случае, как доминирующая религия в казахстанском обществе, должен быть ориентирован на сохранение межконфессионального диалога и стабильности в стране. В целом, социологические замеры, периодически проводимые с целью определения общественного мнения в области межконфессиональных отношений и поддержки государственной политики межконфессионального диалога и толерантности, показывают положительные оценки и высокий уровень со стороны населения. Тем не менее, как со стороны представителей радикальных исламских взглядов, так и со стороны исламофобски настроенных граждан казахстанского общества возможно

проявление интолерантного нарратива или поведения, что может негативно отразиться на стабильном развитии государства. В связи с чем, изучение и популяризация исламского диалогического дискурса является важным механизмом в сохранении гармоничных отношений в межконфессиональной сфере.

Ключевые слова: ислам, поликонфессиональное пространство, Казахстан, толерантность, диалог религий.

Introduction

The inclusion of religion in the strategies of civilizational dialogues seems to be a complex process, since religiosity as a model of worldview in them should be preserved as part of the identification code of a particular religion, within which there are intra-confessional and ethno cultural features. Nevertheless, religion also contains an intention to recognize multiculturalism and the paradigm of religious tolerance.

However, in modern conditions, the paradigm of religious tolerance is subject to criticism, since the religious factor is increasingly involved in political technologies for constructing religious and cultural intolerance. The neoliberal discourse promoted by supporters of neoliberal doctrines in the sphere of religion turns out to be not entirely valid due to the "blurriness" of the value resource of neoliberalism in matters of interfaith relations as a condition for dialogue between civilizations.

Religion as an ontological factor of civilizational dialogue directly depends on the religious policy of the state. Such a policy should be dialogic, objective, based on the principles of religious and cultural sovereignty and the principle of pluralism. The modern domestic religious studies discourse needs to introduce and widely discuss the phenomenon of dialogic Islamic identity and the personality of a Muslim, since Kazakhstan is a secular state and at the same time part of the Islamic world. Post-secular Kazakhstani society, striving for a dialogue between the secular and religious, is also forming a new strategy for the co-creation of the individual with God, the world and other cultures.

The Islamic history of Kazakhstan is a multifaceted process that includes the formation and development of the Islamic religion and culture on the territory of the country, as well as mutual enrichment and interpenetration of Islamic values with the values of the Turkic-Kazakh culture and traditions.

Openness in the dialogue of religions is what humanity has been striving for many millennia, but openness should not be understood as the erosion of tradition and the invasion of the sacred sphere, but as involvement in the understanding of another tradition. After all, the process of dialogue is the process of forming dialogic thinking, which is especially relevant in the context of geopolitical and global instability, interethnic and interfaith tensions. It is no coincidence that ideological diversity presupposes the demand for religion and religious institutions, religious education and religious leaders precisely in order to overcome the shadow cast today by manifestations of intolerance, extremism and conflicts. Therefore, dialogic discourse in Islam is not an empty phrase, but a real mechanism for actualizing the peacekeeping and humanistic potential of the Islamic religion. The inclusiveness of Islamic culture, the dialogic nature of Islamic identity presupposes a discourse of respect for scientific research, understanding the Other as a bearer of knowledge, timeless cross-cultural communication [1. P. 275].

Whereas tolerance is a human virtue, the art of living in a world of different peoples and ideas, the ability to have one's own rights and freedoms, without violating the rights and freedoms of other people. And the ability to conduct a dialogue is one of the important indicators of the consciousness of a human personality.

Methodology

In order to identify the dialogical potential of Islam, both in general and in the space of the multi-confessional Kazakh society, the methods of historical and cultural reconstruction of the Islamic tradition and culture, interpretation of the Koranic text in the context of Islamic humanism and tolerance towards other religions and peoples were used. At the same time, a comparative analysis of sociological studies assessing the religious situation in Kazakh society was carried out with an update on the indicators of support for the policy of interfaith harmony, the level of religious tolerance among the population.

Tolerant paradigm of Islam

It seems important to note here the tolerant paradigm of the Islamic religion itself. Tolerance is a human virtue: the art of living in a world of different peoples and ideas, the ability to have one's own rights and freedoms, without violating the rights and freedoms of others. In Islam, the meaning of tolerance is defined as "forgiveness, leniency, gentleness, patience, disposition to others, compassion", etc.

One of the main provisions of Islam is humanity - "insaniyya". This principle of humanity or Islamic humanism became the defining one in Islamic culture, which was created as a result of the spiritual and practical activities of the peoples inhabiting the Arab Caliphate in the Middle Ages, the second is Islamic universalism, the third is Islamic solidarity. A famous ayat from the Quran - 3:98 (103) states: "And hold firmly together to the rope of Allah[1] and do not be divided. Remember Allah's favour upon you when you were enemies, then He united your hearts, so you – by His grace – became brothers" [2]. This ayat reveals the essence of Islamic culture in the context of its unified understanding that it is created by all Muslims and is a common property.

Also, historical discourse reveals many facts of peaceful coexistence of Muslims and Christians, Muslims and Jews during the time of the Prophet Muhammad (s.a.s.), and under the four righteous

caliphs, and under the Umayyads, and under the Abbasids, and in the Ottoman state. The Ottoman Empire provided political asylum to Sephardic Jews expelled from Spain. Islam not only prescribes respect for other religions, but even obliges Muslim rulers to provide all the necessary conditions for the implementation of religious practice for followers of other faiths. "We have revealed to you ˹O Prophet˺ this Book with the truth, as a confirmation of previous Scriptures and a supreme authority on them.... To each of you We have ordained a code of law and a way of life. If Allah had willed, He would have made you one community, but His Will is to test you with what He has given ˹each of˺ you. So compete with one another in doing good. To Allah you will all return, then He will inform you ˹of the truth˺ regarding your differences. (Al-Maida, ayat 48) [3].

For Islam, multiculturalism is a very long historical and cultural process. Tolerance was the operating principle of the policy of the caliphs of Muslim India, Muslim Spain and the policy of the Abbasid dynasty, who founded the city of peace - Baghdad. The vitality of Islam in the postmodern era is associated with the factor of tawhid, which allowed organically combining secular and religious content. In Muslim society, multiculturalism formed a model of life. In Muslim India, Muslim Spain, and, incidentally, in Maverannahr, Egypt, Baghdad, multiculturalism - multiculturalism was realized in educational practices. The liberal policy of the Caliphates extended to the entire Medieval space, facilitating communication between the "Islamic-Christian world" [4]. Tolerance carries with it respect, the correct perception of other cultures, ways of self-expression of human individuality. Tolerance allows us to achieve peace and is capable of leading from the culture of war to the culture of peace. The beginning of the 2000s was marked on the world agenda by Islamophobic narratives about the violent/non-violent nature of Islam, especially against the backdrop of terrorist activity in European countries. Much has been written and said about Islam, both in the media and in the scientific field. Islamic scholars have a hard time repelling attacks on the religion itself in connection with constant accusations from Western scholars and the media.

To this day, the well-known discussion on the pages of the Boston Review (December 2001), started by Islamic scholar Khaled Abou El Fadl about the place of tolerance in Islam and about reading and misreading the Koran, remains relevant. Appealing to such value categories as "ma'ruf" and "ihsan" (goodness and kindness), justice, El Fadl insists that the Quran must be analyzed in light of the general moral direction of the Quranic message [5]. Regarding the justification of war ("Holy War") in Islam, according to El Fadl, in Islamic theology war is never holy; it is either justified or not, and if it is justified, those who die in battle are considered martyrs. The Quranic text does not recognize the idea of unlimited war and does not consider the mere fact of a fighter's Muslim affiliation sufficient to prove the justice of his cause [6]. The discussion on tolerance in Islam initiated by El Fadl was also attended by renowned scholars Amina Wadud, John L. Esposito, Sohail H. Hashmi, who, in their discussion with El Fadl, also asked serious questions about the future and past of Islam, about what kind of Islam we need today to avoid wars and intolerance, which are supported by extremists, what problems existed and exist in the Quranic interpretation, etc.

Jocelyn Cesari in her recent article analyzes the features of Islamic tolerance during the Muslim empires, comparing the political and legal aspects with the current state of tolerance in Muslim countries. According to her point of view, tolerance developed in Muslim empires, while modern Muslim states lack it [7].

Religious culture in modern Kazakhstan is represented by all religious traditions, but for Kazakhstani society, Islamic culture is dominant, since it is part of the Islamic world, and the main population of Kazakhstan professes Islam of the Hanafi madhhab - a moderate traditional Sunni direction. This direction is the most liberal and tolerant towards other religions and cultures, and also contains the idea of dialogue, which is very important in secular states when developing cultural and religious policies. In the cultural palette of traditions, the Islamic tradition is one of the main ones, in the mainstream of which the Islamic culture was formed in the territory of Kazakhstan and which today plays an important role in the development of the spiritual world of modern Kazakhstan, linking it with the Islamic world and the Islamic tradition of cultural continuity. The tradition of tolerant attitude towards representatives of other religious and cultural communities has been characteristic of the Kazakh land since ancient times. Having gone through several stages of its development from the Scythian-Saka, Pra-Turkic, Kazakh culture has always been distinguished by its dialogic nature. The dialogic nature of the Turkic culture manifested itself in the development of a cultural paradigm, the basis of which was an amazing tolerance for other cultures and traditions. Self-sufficiency of any culture lies in its openness to other cultural worlds and in the absence of fear of the threat of assimilation by another culture, which is why various cultural and religious traditions peacefully coexisted and were transmitted in the space of Kazakhstan. Turkic tolerance is a special phenomenon, and what is more, its development took place on the basis of Turkic traditions. The territory of ancient and medieval Kazakhstan was the territory of a tolerant culture, in which an unprecedented cultural exchange took place. This feature was a good basis for the entry of the Islamic cultural and religious tradition into the territory of modern Kazakhstan.

Discourse of Unity and Harmony in the Multi-Confessional Society of Kazakhstan

Interfaith harmony, which in Kazakhstani society throughout the period of independence has

been a model of dialogical interaction and consolidation of various religions, is a unique phenomenon. The model of interfaith harmony itself was formed by the history of Kazakhstan, it included spiritual, cultural, traditional values of religions, which became the main principles of its implementation. Such principles as religious sovereignty, tolerance, humanity, mutual respect allowed various religious identities to exist and interact.

With the acquisition of independence, Kazakhstan guaranteed the secular nature of the state at the legislative level, and at the same time provided equal opportunities for the activities of all religious communities in the country.

Solving the problems associated with the consolidation of Kazakhstani society and the modernization of public consciousness requires a sufficiently high level of social unity. Therefore, the harmonious coexistence of secular and religious values is so important. Many of them are common - spirituality, morality, justice, patriotism, friendship, mutual assistance, solidarity, etc. On their basis, it is possible to achieve agreement between believers and secularly oriented people, and these values should be constantly articulated. And as for differences and even opposing value systems, they should become the subject of constructive dialogue.

The model of secularism should express a consensus of the interests of all subjects of religious life; correspond to the goals, values and ideals of the development of a secular state, ensure the harmonization of the interests of citizens and the state. As for the religions themselves, we should talk about the integration potential of the religious worldview, which has the deepest foundations.

Support for interfaith dialogue is a strategically important direction of state policy. In secular Kazakhstan, religious policy is aimed at interfaith and intrafaith dialogue. Kazakhstan's initiatives aimed at interaction of civilizations are known throughout the world: Kazakhstan's dialogic initiatives have been implemented in the experience of the OSCE, OIC, EAEU, Syrian negotiations in Astana, etc. For the effective promotion of interreligious dialogue, in principle, like any other civilizational initiatives, institutionalization itself is required, the functioning of a permanent international institution, within the framework of which it is possible to implement certain tasks and mechanisms of interaction in this area. In this area, the most unique and no less responsible project is the holding of the Congress of Leaders of World and Traditional Religions in the capital of Kazakhstan. The history of the Congress and the holding, accompanying preparatory, coordination and substantive work, such as meetings of the Secretariat of the Congress, the Council of Religious Leaders, has already been going on for more than 20 years. Religious leaders and representatives from Islamic countries and organizations, speaking at the Congress, certainly talk about the dialogic and peace-loving potential of Islam, about the consolidation possibilities of Islam in the modern world. Meetings between leaders of world and traditional religions, as never before, open up broad prospects for mutual cooperation and help overcome such negative manifestations of our time as intolerance, fanaticism, extremism and terrorism.

One of the most important elements of the Kazakhstan model of tolerance is consent, which is based on a certain closeness of cultural traditions and value principles of different strata of the Kazakhstan society, developed by their common history. Its main components are the unity of goals of the country and the state, solidarity, cohesion, socio-political stability, legal order, social partnership, sustainability of social development. The ultimate goal of such consent is to preserve the integrity of the Kazakhstan society [8, p. 7]. A multi-confessional society can present certain challenges, but also enrich the cultural and social experience. Life in such a society requires people to be open, tolerant and respectful of diversity. Today, Kazakhstan has a relatively calm situation with regard to the tolerant component of society. The Committee on Religious Affairs of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan annually conducts a sociological study to assess the state policy in the religious sphere by the population of Kazakhstan. As part of this study, sociological measurements are taken of citizens' attitudes towards representatives of other religions, towards the state policy of tolerance and interfaith harmony. For example, in 2021, the degree of interfaith harmony, according to the population, was 78.8%. In 2020, the level of support for the state policy of tolerance and interreligious harmony by respondents was as follows: 70.2% of respondents fully supported the state policy on this issue. In turn, 20.0% of survey participants expressed partial support in the main areas. However, according to 6.3% of respondents, the policy of tolerance and interreligious harmony implemented by the state does not evoke in them a feeling of full support (rather, they do not support it). At the same time, 1.9% of respondents did not fully support the implemented tolerance policy.

At the same time, the overwhelming majority of respondents see the main vectors of Kazakhstan's development in building a secular, tolerant state (60.3%), as well as in the development of multi-confessional traditions of different ethnic groups and cultures (27.2%), which together gives a positive picture of the desire of Kazakhstani society for unity and harmony [9].

Meanwhile, such a positive picture of the population's support for the state policy of tolerance was not always. For example, in the sociological monitoring of 2012-2013, conducted by scientists of the Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies, the assessment of the state policy of tolerance in relation to religious diversity is far from ambiguous and shows that only 58.8% are supporters of a tolerant attitude towards religious diversity, almost every fifth respondent - 19.8% (including: 9.7% - rather do not support, and 10.1% have a negative attitude) do not support such a vector of state policy and approximately

the same number - 20.6% cannot give an answer [10, p. 134]. In this case, the high percentage of those who found it difficult to answer may indicate that society is not sufficiently informed about the religious situation and the state policy being pursued. In order to determine the attitude of the population towards living in the same society with representatives of other faiths, we compared the results of analytical reports of sociological studies (those that were in the public domain) conducted by the Committee on Religious Affairs of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan over the past 5 years (2019-2024, the 2022 study is not in the public domain) [11]. In general, the indicators of a positive attitude towards living together in the same society with representatives of other religions (to one degree or another) exceed 85% of respondents, which is a reason for positive forecasts (Table 1). In 2024, the answer options to the question about the possibility of living next to representatives of other religions were changed, so we took them outside the comparative table. As a result, 78.7% agree to one degree or another to live in the same country with representatives of other faiths; Just over 40% of respondents agree to live in the same locality, on the same street, and 45.2% of respondents agree to work together. However, 28.4% of the surveyed population do not agree to be members of the same family [12], which in turn may be an indicator not so much of a hostile attitude as of respect for cultural and ethnic traditions.

Table 1 - Attitude of the population to life in the same society with representatives of other religions

	Q4 2019.	Q4. 2020.	Q4. 2021.	Q4. 2023.
Yes, I like living next to people of different religions.	32%	10,7%	17,8%	38,3%
Rather yes, I feel quite comfortable with people of different religions / Yes, I believe that living in the same society with people of other religions enriches us	52%	31,9%	23,2%	22,1%
I don't pay attention to people's religious affiliation.	11%	34,9%	41,9%	25,4 %
I feel comfortable living among people of different faiths (*this answer was only in the 2020 study, which is noteworthy because there is no negative answer option in this study at all, or there was a typo in the questionnaire in this question and, in fact, this should have been a negative answer option*)		21,3%		
If possible, I try to communicate with people of my religion.			6,5%	8,9 %
No, I don't feel comfortable living next to people of different religions.	3.5%		4,3%	2,7 %
I find it difficult to answer	1,5%	1,9%	6,2%	

It should be noted that, despite the fact that the analysis provides the results of the population's attitude to cohabitation with representatives of other religions in general, without specifying the confessional affiliation of respondents, the dominant part of the population, which is about 70% of Kazakhstanis, considers themselves to be Muslim. In this regard, in our opinion, the results, one way or another, correlate with the real situation in society. Nevertheless, it is impossible to talk about full acceptance or understanding of religious tolerance in modern Kazakhstani society, in which, against the background of an increase in both traditional Islamic identity and radical believers. After all, the number of Muslim believers in the country is growing, there is a fairly active manifestation of religious Islamic identity in everyday practice. In this regard, adherence to the principles of Islamic tolerance is one of the important and priority steps towards the consolidation of Kazakhstan's society. Questions arise in the discrepancy between Islamic and Kazakh traditions, the relationship between Islamic and civil values. In this direction, the importance of timely explanatory and educational activities of representatives of the Islamic clergy, religious educational institutions about the peaceful and tolerant component of Islam is actualized.

Conclusion

The unity of the people is a large-scale, multi-level category. And it consists not only in interfaith and interethnic harmony, but also in the unified support of the people for state initiatives, in a constructive dialogue between the state and society for the benefit of the country and each of its citizens. Unity is also manifested in the protection of national interests, the values of statehood in an interconnected and interdependent world. The mobilization of the nation, its consolidation serve as a powerful defense mechanism against manifestations of radicalism, separatism and attempts to destabilize society. A strong national identity implies a balance and complementarity of cultural, ethnic, religious and civil identities.

Balance, prudence, confrontation and intolerance to all extremist ideologies, tolerance and humanism are the necessary principles for the formation of religious policy leading to a dialogue of civilizations. It is necessary to understand that in the conditions of the most complex political and socio-economic world processes, dialogue is not just partnership, solidarity, cooperation, dialogue is a way to realize the communicative potential of universal values, religions, cultures.

The need to develop the tradition of dialogue and civic participation, the cultivation of progressive values that unite Kazakhstan's multi-ethnic and multi-confessional society are determined by the main principle of the development of modern Kazakhstan - unity - in diversity.

The fundamental position of the dialogue of cultures is important, in which religion, including Islam, should play a unifying role, since it con-

tains spirituality and mercy. To promote the idea of the consolidation of humanity, the interaction of civilizations, it is necessary to reveal the humanistic potential of Islam and its significance in the civilizational space.

Sources of financing

This research has been/was/is funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. BR21882428 «The influence and prospects of Islam as a spiritual, cultural, political, and social phenomenon in postnormal times: the experience of the countries of the Middle East and Central Asia»).

References

1 Турганбаева Ж., Сейтахметова Н. Роль диалогического потенциала исламской идентичности в формировании казахстанского пространства толерантности и единства // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 148. – No.3. – С. 270-287.

2 Quran, Surah Ali 'Imran- 3:98 (103) // [Electronic source] URL: https://quran.com/ali-imran/98-110 (the date of referring: 01.03.2025)

3 Quran, Surah Al-Ma'idah // [Electronic source] URL: https://quran.com/al-maidah/46-50 (the date of referring: 01.03.2025)

4 Сейтахметова Н.Л. Ислам в мультикультурных обществах современного мира // Казахстанская модель межэтнической толерантности и обществен¬ного согласия Н.А. Назарбаева: двадцать лет успеха и созидания. Мат. межд. науч.-прак. конф. (Алматы, 27 марта 2015 г.) – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2015. – 320 с.

5 El Fadl Khaled Abou. The Place of Tolerance in Islam. On reading and misreading the Qur'an. December 23, 2001. // [Electronic source] URL: https://www.bostonreview.net/forum/khaled-abou-el-fadl-place-tolerance-islam/ (the date of referring: 01.02.2025)

6 El Fadl Khaled Abou. The Place of Tolerance in Islam - Final Response. What Islam? The response must not be left in the hands of the bin Ladens of the world. / Boston Review. May 23, 2002. // [Electronic source] URL: https://www.bostonreview.net/forum_response/khaled-abou-el-fadl-place-tolerance-islam-final-response/ (the date of referring: 01.02.2025)

7 Cesari Jocelyne. Tolerance versus Toleration: The Lost Civility of the Muslim Empires. September 15th, 2022. // [Electronic source] URL: https://blogs.lse.ac.uk/religionglobalsociety/2022/09/tolerance-versus-toleration-the-lost-civility-of-the-muslim-empires/ (the date of referring: 02.02.2025)

8 Карабаева А.Г., Исмагамбетова З.Н. Определение религиозной толератности, типов и модели толерантности в казахстанском обществе // Вестник КазНУ. Серия религиоведения. №1 (5). 2015.

9 Социологическое исследование на тему "Оценка государственной политики в религиозной сфере населением Республики Казахстан" (4 кв. 2020 г.) // [Electronic source] URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/din/documents/details/129452 (the date of referring: 02.02.2025)

10 Бурова Е.Е. Тренды новой религиозности в современном Казахстане (опыт социогуманитарного измерения). – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014. – 200 с.

11 Смотрите: Социологическое исследование на тему "Оценка государственной политики в религиозной сфере населением Республики Казахстан" (4 кв. 2019 г.) // [Electronic source] URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/din/documents/details/130937; Социологическое исследование на тему "Оценка государственной политики в религиозной сфере населением Республики Казахстан" (4 кв. 2020 г.) // [Electronic source] URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/din/documents/details/129452; Аналитический отчет по результатам социологического мониторинга «Оценка государственной политики в религиозной сфере населением Казахстана» (4 квартал 2021 года) // [Electronic source] URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/din/documents/details/291858?lang=-ru; Аналитический отчет «Оценка государственной политики в религиозной сфере населением Казахстана» 4 квартал 2023 года. Исполнитель: Товарищество с ограниченной ответственностью «Karget». г. Астана, 2023 год. // [Electronic source] URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/din/documents/details/622912?directionId=141&lang=ru. (the date of referring: 05.02.2025)

12 Аналитический отчет по результатам социологического исследования «Оценка государственной политики в религиозной сфере населением Казахстана» (4 квартал 2024 года) // [Electronic source] URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/din/documents/details/772101?lang=ru (the date of referring: 05.02.2025)

Transliteration

1 Turganbaeva Zh., Sejtahmetova N. Rol' dialogicheskogo potenciala islamskoj identichnosti v formirovanii kazahstanskogo prostranstva tolerantnosti i edinstva [The role of the dialogical potential of Islamic identity in the formation of the Kazakhstani space of tolerance and unity] // Vestnik Evrazijskogo nacional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Serija: Istoricheskie nauki. Filosofija. Religiovedenie – 2024. – T. 148. – No.3. – S. 270-287. (in Russ)

2 Jauran, Surah Ali 'Imran- 3:98 (103) // [Electronic source] URL: https://jauran.com/ali-imran/98-110 (the date of referring: 01.03.2025)

3 Jauran, Surah Al-Ma'idah // [Electronic source] URL: https://jauran.com/al-maidah/46-50 (the date of referring: 01.03.2025)

4 Sejtahmetova N.L. Islam v mul'tikul'turnyh obshhestvah sovremennogo mira [Islam in multicultural societies of the modern world] // Kazahstanskaja model' mezhjetnicheskoj tolerantnosti i obshhestven¬nogo soglasija N.A. Nazarbaeva: dvadcat' let uspeha i sozidanija. Mat. mezhd. nauch.-prak. konf. (Almaty, 27 marta 2015 g.) – Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedenija KN MON RK, 2015. – 320 s. (in Russ)

5 El Fadl Khaled Abou. The Place of Tolerance in Islam. On reading and misreading the Jaur'an. December 23, 2001. // [Electronic source] URL: https://shhshhshh.bostonrevieshh.net/forum/khaled-abou-el-fadl-place-tolerance-islam/ (the date of referring: 01.02.2025)

6 El Fadl Khaled Abou. The Place of Tolerance in Islam - Final Response. Shhhat Islam? The response must not be left in the hands of the bin Ladens of the shhorld. / Boston Revieshh. May 23, 2002. // [Electronic source] URL: https://shhshhshh.bostonrevieshh.net/forum_response/khaled-abou-el-fadl-place-tolerance-islam-final-response/ (the date of referring: 01.02.2025)

7 Cesari Jocelyne. Tolerance versus Toleration: The Lost Civility of the Muslim Empires. September 15th, 2022. // [Electronic source] URL: https://blogs.lse.ac.uk/religionglobalsociety/2022/09/tolerance-versus-toleration-the-lost-civility-of-the-muslim-empires/ (the date of referring: 02.02.2025)

8 Karabaeva A.G., Ismagambetova Z.N. Opredelenie religioznoj toleratnosti, tipov i modeli tolerantnosti v

kazahstanskom obshhestve [Definition of religious tolerance, types and models of tolerance in Kazakhstani society] // Vestnik KazNU. Serija religiovedenija. №1 (5). 2015. (in Russ)

9 Sociologicheskoe issledovanie na temu "Ocenka gosudarstvennoj politiki v religioznoj sfere naseleniem Respubliki Kazahstan" (4 kv. 2020 g.) [Sociological research on the topic "Assessment of state policy in the religious sphere by the population of the Republic of Kazakhstan" (4th quarter of 2020)] // [Electronic source] URL: https://shhshhshh.gov.kz/memleket/entities/din/documents/details/129452 (the date of referring: 02.02.2025) (in Russ)

10 Burova E.E. Trendy novoj religioznosti v sovremennom Kazahstane (opyt sociogumanitarnogo izmerenija) [Trends of new religiosity in modern Kazakhstan (experience of socio-humanitarian measurement)]. – Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedenija KN MON RK, 2014. – 200 s. (in Russ)

11 Smotrite: Sociologicheskoe issledovanie na temu "Ocenka gosudarstvennoj politiki v religioznoj sfere naseleniem Respubliki Kazahstan" (4 kv. 2019 g.) [Sociological study on the topic "Assessment of public policy in the religious sphere by the population of the Republic of Kazakhstan"] // [Electronic source] URL: https://shhshhshh.gov.kz/memleket/entities/din/documents/details/130937; Sociologicheskoe issledovanie na temu "Ocenka gosudarstvennoj politiki v religioznoj sfere naseleniem Respubliki Kazahstan" (4 kv. 2020 g.) [Sociological study on the topic "Assessment of public policy in the religious sphere by the population of the Republic of Kazakhstan" (Q4 2020)] // [Electronic source] URL: https://shhshhshh.gov.kz/memleket/entities/din/documents/details/129452; Analiticheskij otchet po rezul'tatam sociologicheskogo monitoringa «Ocenka gosudarstvennoj politiki v religioznoj sfere naseleniem Kazahstana» (4 kvartal 2021 goda) [Analytical report on the results of sociological monitoring "Assessment of public policy in the religious sphere by the population of Kazakhstan" (Q4 2021)] // [Electronic source] URL: https://shhshhshh.gov.kz/memleket/entities/din/documents/details/291858?lang=-ru; Analiticheskij otchet «Ocenka gosudarstvennoj politiki v religioznoj sfere naseleniem Kazahstana» 4 kvartal 2023 goda. Ispolnitel': Tovarishhestvo s ogranichennoj otvetstvennost'ju «Karget». g. Astana, 2023 god [Analytical report "Assessment of public policy in the religious sphere by the population of Kazakhstan" 4th quarter of 2023. Contractor: Limited Liability Partnership "Karget".] // [Electronic source] URL: https://shhshhshh.gov.kz/memleket/entities/din/documents/details/622912?directionId=141&lang=ru. (the date of referring: 05.02.2025) (in Russ)

12 Analiticheskij otchet po rezul'tatam sociologicheskogo issledovanija «Ocenka gosudarstvennoj politiki v religioznoj sfere naseleniem Kazahstana» (4 kvartal 2024 goda) [Analytical report on the results of the sociological study "Assessment of public policy in the religious sphere by the population of Kazakhstan" (4th quarter of 2024)] // [Electronic source] URL: https://shhshhshh.gov.kz/memleket/entities/din/documents/details/772101?lang=ru (the date of referring: 05.02.2025) (in Russ)

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Madina Bektenova — Leading Researcher, PhD, Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan, email: mbektenova13@gmail.com, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0697-9673

Natalya Seitakhmetova — Chief Researcher, Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: natalieseyt@mail.ru, ORCID ID: https://orcid. org/0000-0001-6297-7317

Мадина Кенесарықызы Бектенова — жетекші ғылыми қызметкер, PhD, Қазақстан Республикасы президентінің жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты, Астана, Қазақстан, email: mbektenova13@gmail.com, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0697-9673

Наталья Львовна Сейтахметова — бас ғылыми қызметкер, профессор, философия ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: natalieseyt@mail.ru, ORCID ID: https://orcid. org/0000-0001-6297-7317

Мадина Кенесарыевна Бектенова — ведущий научный сотрудник, PhD, Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан, email: mbektenova13@gmail.com, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0697-9673

Наталья Львовна Сейтахметова — главный научный сотрудник, профессор, доктор философских наук, академик НАН РК, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: natalieseyt@mail.ru, ORCID ID: https://orcid. org/0000-0001-6297-7317

АДАМ ӘЛЕМІ

Жылына төрт рет шығады **Издается четыре раза в год**

Редакция мекен-жайы:
050010,
Алматы қаласы,
Шевченко көшесі, 28
ҚР ҒЖБМ ҒК «Философия,
саясаттану және дінтану
институты» ШЖҚ РМК

Адрес редакции:
050010,
город Алматы,
улица Шевченко, 28
РГП на ПХВ «Институт философии,
политологии и религиоведения»
КН МНВО РК

Меншік иесі: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Философия, саясаттану және дінтану институты» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорны (Алматы қ.)

Собственник: Республиканское государственное предприятие на праве хозяйственного ведения «Институт философии, политологии и религиоведения» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (г. Алматы)

Басылып отырған материал авторларының көзқарасымен редакция алқасының пікірі сәйкес келмеуі мүмкін.

Журналда жарияланған материалдардың, деректердің, айғақтардың, тәсімдердің, сандық көрсеткіштердің, жарнамалардың растығы авторлардың жауапкершілігінде.

Журналдағы деректерді пайдаланғанда түпнұсқаға сілтеме жасау міндетті.

Мнение редакционной коллегии может не совпадать с точкой зрения авторов публикуемых материалов.

За достоверность публикуемых в журнале материалов, сведений, фактов, схем, цифровых данных, рекламы ответственность несут авторы.

При использовании материалов, опубликованных в журнале, ссылка на источник обязательна.

Дизайн және беттеу: ***Л.Токтарбекова*** Дизайн и верстка

Теруге 12.06.2025 ж. берілді. Басуға 25.06.2025 ж. қол қойылды.
Таралым 500 дана. Форматы 70x1001/16. Есепті баспа табағы 11,25.
Тапсырыс № 84.

ЖК «ИМПУЛЬС» баспасында басылып шығарылды.
Қаскелең қ., ҚР Тәуелсіздігіне 10 жыл көшесі, 35 үй.

Сдано в набор 12.06.2025 г. Подписано в печать 25.06.2025 г.
Тираж 500 экз. Формат 70x1001/16. Уч. изд. л. 11,25.
Заказ № 84.

Отпечатано в типографии ИП «ИМПУЛЬС»
г. Каскелен, улица ҚР Тәуелсіздігіне 10 жыл, дом 35.